॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

॥ शुक्लयजुर्वेदस्य माध्यन्दिनशाखीयम् ॥

श्रीमत्सायणाचार्यकृत-'वेदार्थप्रकाश'-नामभाष्येण सहितम् ।

वङ्गदेशीयास्यायितिकसमितेरनुमत्या व्ययेन च,

सामश्रमीतियशोनामाचार्यसत्यव्रतशर्म्मणा

यथामति संशोध्य सटीक्य च सम्पादितम् ।

॥ ६ भा० । ६ का० ॥

(षष्ठकाण्डात्मक षष्ठो भाग)

कलिकाता-राजन्वत्याम्,

१९६५-संवत्समायां सत्ययन्त्रेण यत्नतो मुद्रितम् ॥

॥ अथ सम्पादकोक्ति ॥

अथैतस्य षष्ठकाण्डस्याभिधान मुखासम्भरण मिति। उखा नाम स्थाली, पाकपात्रविशेष, यस्या मुखाया मासानि पच्यन्ते, सोच्यते मासपचनीति। तद्यथा ऋक्संहितायाम (१ १६२ १३)—"यन्नीक्षण मास्पचन्या उखाया या पात्राणि यूष्ण आसेचनानि"—इत्यर्द्धर्चे। तस्या उखाया सम्भरण सम्पादन मेतस्मिन् काण्डे विहित मतो याज्ञिका एतदुखा-सम्भरण मित्याचक्षते।

तत्सम्भरणप्रकारोपदेशस्त्वित स्फुटतर माम्नातस्तैत्तिरीयकै स्वसंहितायाम्। तत्र हि, चतुर्थकाण्डीयप्रथमप्रपाठके एतदीय-मन्त्रा समाम्नाता, तत्र पञ्चमकाण्डीयप्रथमप्रपाठके त्वेत-द्राह्मणानीति। तदत्र सङ्ग्रहश्लोका—

"उखासम्भरणे मन्त्रा प्रथमे पाठके श्रुता।
एकादशानुवाका स्युस्तदर्थास्तु क्रमादमी।
अभ्र्यादानम्, मृदाक्रान्ति, खनन, हरण तथा।
उखानिर्म्माणसंस्कारो, सामिधेन्यस्तथाप्रिय।
अग्न्युत्पादो धारणञ्च याज्या इत्यनुवाकगा"—इति,
"एकादशानुवाका स्युराद्येऽर्थास्त्वेव मीरिता'।
सावित्राहुतिरश्वस्य स्वीकार प्रथमे भवेत्।
द्वितीये मृत्खनन गच्छन्नश्वेनाक्रामयेद् भुवम्।

तृतीये तूत्क्रमय्याश्च भूसंस्कारो जलादिभिः ।
चतुर्थे तु मृदं खात्वा सम्भरेच्चर्मपश्वयो ।
पञ्चमे सम्भृता मेता यज्ञभूमौ समाहरेत् ।
षष्ठे तूखा निर्मिमीते सप्तमे संस्करोति ताम् ।
अष्टमे पशवो वह्निरुख्यस्य नवमे जनिः ।
उख्यं दधीत दशमे— — — —"–इति च ।

तस्यैतस्य पाठान्तरादिसम्पादनाय सङ्गृहीताना मादर्श-पुस्तकाना मेव नामधेयानि कल्पितानि—

क= स्यात्पञ्चशताब्दीपूर्वलिखित ११९–पत्रात्मकमन्त्यपत्रहीनम् ।
ख= स्यात्पञ्चशताब्द्यधिकपूर्वलि० १०५–पत्रात्मकमन्त्यपत्रहीनम् ।
ग= डा०–वेबर्–सम्पादितम् (खृ० १८४९–मुद्रितम्) पूर्णम् ।
घ= आजमेर–प्रकाशितम् (स० १९५९–मुद्रितम्) पूर्णम् ।
ङ= १६५४–सवल्लिखित ८०–पत्रात्मक (क० स० क०) पूर्णम् ।
च= भाष्यायिकसमितितो लब्ध (ग० इ०) ८४–पत्रात्मक पूर्णम् ।

षट्स्वेषु चरमपुस्तकमात्र मेतत्सायणीयभाष्यस्येत्यत एवै-तच्छोधनादावतीवायास स्वीकृत , तथाप्येतत् सर्वतो निर्दोषता मुपगत न वेति संशयो मेऽद्यापीति विदुषा मिह क्षमैवाभ्यर्थ-नीयेति शम् ॥

कालीकोठा-राजन्वती ।	श्रीसत्यव्रतशर्म्मा ।
स० १९६५ । खृ० १९०८ ।	(आवसथ्य., सामश्रमी, आचार्य्यश्च)

शतपथब्राह्मण-षष्ठकाण्डस्य सूचीपत्राणि ।

॥ अथ प्रपाठकसूची ॥

॥ अथाध्यायसूची ॥

॥ अथ ब्राह्मणसूची ॥

॥ अथ विषयसूची ॥

कालप्रदर्शनम्, पशुशीर्षोपधानम् इष्टकोपधानम्, पशुशिरः-कबन्धसन्धानम्, पशूनां मन्त्यात्मकत्वम्, पशुबन्धनार्थं रशनानां विधानम्, पशुष्वेव पञ्चेष्टकासम्पादनम्, सामिधेनीमन्त्राणां नवाना मेवैकार्थताप्रतिपादनम्, आप्रीमन्त्राणां प्रदर्शनम्, तेषा मेकाभिधेयताभिधानम्, कुणपमर्त्त्यत्वदोषपरिहाराय हिरण्य-शीर्षोपधानविधिपश्चादिकञ्चेति ॥

(२ प्र० १ ब्रा०)

प्रजापतिदेवत्यपश्वनुष्ठाने सम्प्रदायनामप्रदर्शनम्, प्राजापत्य-पशुपक्षप्रदर्शनम्, वायव्यपशुपक्षप्रदर्शनम्, पञ्चपशुस्थाने एकस्यैव वायव्यपशोर्विधानम्, पश्वालम्भकालविधानम्, तत्रोपांशुत्वस्य प्रशंसनम्, अग्निधारणायोखासम्भरणविधि, चयनसहितसोम यागस्य दीक्षाकालविधि, पञ्चपशु-प्राजापत्यपशु-वायव्यपशु-पक्षेषु क्रमात् सम्पत्तिकथनम्, पशुयागानन्तरं चयनकर्म्मणि यजमानकर्त्तव्यानां नियमानां मीमांसादि, दक्षिणादान-विधिश्चेति ।

(२ प्र० २ ब्रा०)

उपधास्यमानानां चितीनां ऋषिदेवतासम्बन्धेनोत्पत्तिप्रकार-वर्णनम्, स्वयमातृण्णेष्टकानां स्थानविशेषप्रदर्शनम्, तत्र चिति शब्दनिरुक्तिश्चेति ।

(२ प्र० ३ ब्रा०)

चयनमन्त्राणां विनियोगाभिधानम्, अषाढाया इष्टकात्वम्, यत्र पुरुषादीनां चतुर्णां पशूनां कायप्रासन ज्ञातम् तत एव

प्रदेशात् उखाषाढेष्टकाकरणार्थं मृद आनयनविध्यादि, अनद्धा-पुरुषस्य पुरुषप्रतिनिधित्वम्, रासभस्य च गवाश्वो प्रतिनिधित्वम्, तेषां त्रयाणां पशूनां मौञ्जीबन्धनविधानम्, रशनायास्त्रिवृत्त्वम्, आहवनीयस्य दक्षिणेऽवस्थापनस्य, अग्नेः वैष्णवीत्वादिविधिश्चेति।

(२ प्र० ४ ब्रा०)

पूर्वविहितानां पञ्चपशूना मभिमन्त्रणादिविधान मिति ॥

(३ प्र० १ ब्रा०)

मृदाहरणार्थं ब्रह्माध्वर्युयजमानाना मभिगमनम्, अनद्धा-पुरुषनिरीक्षणादि, अश्वपदे आहुतिद्वयविध्यादि, तत्र मन्त्रद्वयविधिव्याख्यानादि, तत पिण्डखननविधिश्चेति।

(३ प्र० २ ब्रा०)

मृत्खननमन्त्रद्वयविधानादि, कृष्णाजिनास्तरणम्, तत्र पुष्करपर्णनिधानम्, तत्रैव मृत्पिण्डसम्भरणम्, तदभिमर्शनम्, तत्र मन्त्रादिविधानञ्चेति।

(३ प्र० ३ ब्रा०)

समन्त्रकमृत्पिण्डाभिमर्शनविधानादि।

(३ प्र० ४ ब्रा०)

समन्त्रकोदकनिनयनविध्यादि।

(३ प्र० ५ ब्रा०)

समन्त्रकपञ्चपश्वभिमन्त्रणविध्यादि। तत, त्रयाणां पशूना मुपरि समन्त्रकं पिण्डधारणविध्यादिकञ्चेति।

(३ प्र० ६ ब्रा०)

मृत्पिण्डे समन्त्रकपलाशपर्णक्वथितोदकासिञ्चनादि । तत्र उदकसेचनम् , फेनासेचनम् , सम्मिश्रणम् , अजलोममिश्रणम् , लोमसम्मिश्रणम् , शर्कराश्मायोरसचूर्णं सम्मिश्रणम् , ततो मन्त्रविधानादि चेति ।

(३ प्र० ७ ब्रा०)

उखाया अधस्तात् पर्याप्तमृत्पिण्डादानविध्यादि , विस्तारिताया निधिमृद उपरि मृत्पिण्डप्रक्षेपमन्त्रविध्यादि , निधेर्बहिर्द्वयस्य च समन्त्र समीकरणविधानम् , उखाया ऊर्द्ध्वपरिमाणविध्यादि , उखाया उत्तरभागे वर्त्तिकरणविधि , रास्नाकरणविधि , वर्त्तीना मन्त्रे स्तनोन्नयनविधि , उखानिधान विधिः , उखासङ्ख्याविचारादिकञ्चेति ॥

(४ प्र० १ ब्रा०)

अषाढेष्टकाया निर्म्माणम् , उखाया निर्म्माणम् , विश्वज्योतिराख्याना तिसृणा मिष्टकाना निर्म्माणम् , अधिदैवत व्याख्यानम् , अध्यात्मव्याख्यानञ्च । अपि यदेतासा मषाढादीनां मन्त्राहृतमृदोत्पन्नत्वम् , यच्चाषाढादिनामवत्त्वम् , यदपि पादमात्रादिपरिमाणवत्त्वम् , तदेतत् सर्वं मितरेष्टकावैलक्षण्य मिति निरूपणम् , अवशिष्टाया मृदो विनियोगाख्यानम् , अश्वशकृद्भि र्धूपनञ्चेति ।

(४ प्र० २ ब्रा०)

उखादिस्थापनार्थं मवटखननम् , तत्र उखादीना मवशि-

धानम्, पचनम्, उपावहरणम्, प्रक्षेपोत्क्षेपयोः कालनियमः, गर्त्तादुद्धरणम्, पात्रे स्थापनम्, पयसासेचनञ्चेति ।

(४ प्र० ३ ब्रा०)

दीक्षणीयाप्रयोगः, हविषोरधिदैवताध्यात्मव्याख्याने, औदृग्रभणहोमविधिनिर्वचनादि, सप्तौदृग्रभणयजुषां विधिव्याख्यानादि, मुञ्जतृणावस्तरणम्, शणकुलायास्तरणञ्चेति ।

(४ प्र० ४ ब्रा०)

उखाया आहवनीयेऽधिश्रयणम्, प्रवृञ्जनम्, समिदाधानम्, उखादीनां मात्मत्वादिकल्पनाया मुत्पत्तिप्रदर्शनञ्चेति ।

(४ प्र० ५ ब्रा०)

द्वितीयायाः समिधो वैकङ्कतत्वविध्यादि, त्रयोदशसमिधां मन्त्राणां विधिव्याख्याने, प्रादेशप्रमाणत्वविधानम्, तदाधाने मन्त्राणां स्वाहाकारान्ततविधानञ्चेति ।

(४ प्र० ६ ब्रा०)

भस्मोद्वपनकालादिविधिः, व्रतपरिग्रहादि, उखाभेदे प्रायश्चित्तम्, उखाग्न्यनुगमने प्रायश्चित्तम्, सुत्यादिने आहवनीयानुगतौ प्रायश्चित्तादि चेति ॥

(५ प्र० १ ब्रा०)

रुक्मप्रतिमोकः, रुक्मधारणप्रशंसा, रुक्मधारणप्रकारादि, आसन्द्या औदुम्बरीत्वविधानादि, शिक्यविध्यादि, उखाशब्दनिरुक्तिः, उख्याग्नेरिण्ड्वाभ्यां परिग्रहविधानादि चेति ।

(५ प्र० २ ब्रा०)

रुक्मप्रतिमुञ्चनप्रकारादि , शिक्यपाशप्रतिमुञ्चनप्रकारादि , सुपर्णोऽसीतिविकृतिमन्त्रेण हृष्णाभ्यां मन्ने प्रग्रहण धारणञ्चेति ।

(५ प्र० ३ ब्रा०)

विष्णुक्रमणविधि , विष्णुक्रमणेणाग्नेरूर्ध्वबाहुनोद्ग्रहणविध्यादि , तस्यास्याग्नेरवरोहणप्रत्यवरोहणे , तत्र तत्र विहितमन्त्राणां विधिव्याख्याने चेति ।

(५प्र० ४ ब्रा०)

वात्सप्रवर्णनादि । तत्रोपस्थानमन्त्रत्रयविधिव्याख्याने , उत्तरमन्त्रेषु तदतिदेशनम् , विष्णुक्रमवात्सप्रयो जगदुत्पादकतया स्तुति' , दीक्षाप्रथमदिवसे विष्णुक्रमवात्सप्रयो समसनविध्यादि, तथा संवत्सरानुष्ठानफलकथनादि , तत्र चरमदिवसकर्त्तव्यनिरूपणादि चेति ।

(५ प्र० ५ ब्रा०)

उख्याग्नेर्गार्हपत्यचयनार्थं देवयजनदेशप्रापणादिविधानम् । तत्र पुरावृत्ताख्यानम् , अनोवाहनविधि , तत्फलकथनञ्च गार्हपत्यचयनदेशं प्रत्यग्ने, प्रणयनम् , अनस उपरि उख्याग्ने' स्थापनादि , पुनस्समिदाधानादिविधानञ्चेति ।

(५ प्र० ६ ब्रा०)

भस्मोद्वपनशेष , अप्सु प्रक्षेपमन्त्रविधिव्याख्याने , अन्यत्र पुनरोषधस्यादानविध्यादि , उपस्थानविधि , द्विविधप्रायश्चित्तविधानादिकञ्चेति ॥

॥ अथ स्मर्त्तव्यालोच्यवचनसूची ॥

"आदित्येन दिव मिथुन समभवत्" १ २ ४

"आपोऽब्रुवन् ०—० फेनोऽब्रवीत् ०—० मृदब्रवीत् ०—०
सिकता ०—० शर्करा ०—० अश्मा ०—० अय ०—०
हिरण्यम् ०—०" १ ३ ६

"आपो वै जनयोऽङ्गो हीद सर्व जायते" ५ ६ ३

"आपो वै पुष्कर प्राणोऽथर्वा" ३ ३ २

"आयुर्वा अग्निरायुरेवैतदात्मन् धत्ते" ५ ३ ७

"आसुरी माया स्वधया कृतामीति , प्राणा वा असुस्तस्यैषा
माया स्वधया कृता" ४ ४ ६

"इण्डुभ्या परिगृह्णाति , असौ वा आदित्य एषोऽग्नि ,
अहोरात्रे इण्डु अमु तदादित्य महोरात्राभ्या परिगृह्णाति
०—० आभ्या लोकाभ्या परिगृह्णाति" ५ १ २५ , २६

"इन्द्राग्नी वै सर्वे देवा" ४ ४ ७

"इन्धो ह वै त मिन्द्र इत्याचक्षते" १ १ २

"इमे वै लोका गौ" १ ३ ३५

"इमे वै लोका रजासि" २. ३ १८

"इय गायत्री" १ १ १५

"इय वा अदिति" ४ २ २

"इय वा आसन्दी , अस्या हीद सर्व मासन्नम्" ५ १ १२

"इय ह्यग्नि" १ १ १४

"उत्तर मुष्टि मादधाति०—० द्यौर्हैष उष्टि" ३ ७ ४

"उत्तरस्मिस्तदन्वाख्याने" ४ ६ ७

"उपांशु वै रेत सिच्यते" २ १ २२

"ऋतव संवत्सर" १ ४ २६

"एतस्यां ह दिशि (ऐशान्या) स्वर्गस्य लोकस्य द्वारम्" ४ ४ ४
"एष लोको निधि" ३ ७ ३
"एष ह वा अनद्धापुरुषो यो न देवानवति न पितॄन् न मनुष्यान्" २ ३ २४
"एषा ह नाभि पृथिव्यै यत्रैष एतत् समिध्यते" ४ ५ ८
"एषा ह संवत्सरस्य प्रथमा रात्रिर्यत् फाल्गुनी पौर्णमासी, योत्तरैषोत्तमा" २ १ १८
"एषा ह्योभयेषा देवमनुष्याणा दिग् यदुदीची-प्राची" ४ ४ ३

"ओषधय ०—० एतद्वैतासा समृद्ध रूप यत् पुष्पवत्य सुपिप्पला" ३ ५ १७
"ओषधयो वै देवाना पत्न्य ४ २ ४

"को हि प्रजापति" २ १ ५
"क्रन्दतीव हि पर्जन्य" ५ ३ २ [३ ५ १२
"क्षत्र वा अन्वश्वो वैश्यश्च शूद्रश्चानु रासभो ब्राह्मण मज"
"क्षत्रिय प्रथमं यन्त मितरे त्रयो वर्णा पश्चादनुयन्ति ०—० ब्राह्मण प्रथमं यन्त मितरे त्रयो वर्णा पश्चादनुयन्ति ०—० न कदाचन ब्राह्मणश्च क्षत्रियश्च वैश्यश्च शूद्रश्च पश्चादन्वित." ३. ५. १३ ।

"य कपाले रसो लिप्त आसीत् सोऽजोऽभवत्" १ १ ११.

"यच्चिनोति तस्माच्चितय" १ २ १८

"यज्ञो वै मख" ३ ७ १

"यज्ञो वै महिमा" २ ३ १८

"यत् कपाल मासीत् तदन्तरिक्ष मभवत्" १ २ २

"यत् कपाल मासीत् सा द्यौरभवत्" १ २ ३

"यत् कपाल मासीत् सा पृथिव्यभवत्" १ १ ११

"यथा महान्त मध्वान विमोक समश्नुवीत ताहक् तत्" ५ ४ १२.

"यदरसदिव स रासभोऽभवत्" १ १ ११

"यदरोदीत् तस्माद् रुद्र" १ ३ १०

"यदु भिन्नाये प्रायश्चित्तिरुत्तरस्मिस्तदन्वाख्याने" ३ ७ २२

"यद्वा अस्यै चत विलिष्ट मङ्गिर्वै सन्धीयते" ३ ४ १

"येव प्रथमा वित्ता सा महिषी" ४ १ १

"येषु वनस्पतिषूर्ग् यो रस उदुम्बरे त दधाम" ४. ५. ३.

"योनिरविच्छेद माहरति रेतसोऽविच्छेदाय" ३ ३ १०

"योनिर्मुञ्जा , यथा जरायु, उल्व घृत, गर्भ समित्" ४ ४ १५

"योनिर्वै पुष्करपर्णम्" ३ २ ७

"योनिर्ह्येतदग्ने समुद्र मभित पिन्वमानम्" ३ २ ८

"यो वाव कर्म करोति स एव तस्योपचार वेद" ४ २ १७

"यो वै पुत्राणां राध्यते तेन पितर पितामह पौत्रमाचक्षते" १ २ १३

"योषा वै सिनीवाली एतदु वै योषायै समृद्ध रूपं यत् सुकपर्दा सुकुरीरा स्वौपशा समर्धयति" ३. ६ १०

"रश्मयो वा एतस्य निर्बाधा" ५ १ २

"रश्मयो वा एतस्याज्य" ३ ४ १०

"रसो वै मधु, रसवतीरयत्सत्वाय' ३ ४ २

"रुद्र, सर्व, पशुपति, उग्र, अशनि, भव, महान् देव, ईशान, तान्येतान्यष्टावग्निरूपाणि, कुमारो नवम"। "अग्निर्वै रुद्र, आपो वै सर्व, ओषधयो वै पशुपति, वायुर्वा उग्र, विद्युद्वा अशनि, पर्जन्यो वै भव, प्रजापतिर्वै चन्द्रमा, प्रजापतिर्वै महान् देव, आदित्यो वा ईशान" १ ३ १०—१८।

"रेतो वा आज्यम्" ३ १ १८

"रोहितो ह्यग्नेरश्व" ४ ५ ४

"रौद्रा वै पशव" ४ ४ ७

"लोम त्वङ् मांस मस्थि मज्जा ता एवैता पञ्चचितय" १ २ १७

वा आज्यम्" ३ १ १८।

"वज्रो वै पशव" ३ ५ ६

"वरुण्या वै यज्ञे रज्जु" ३ ४ ८, ७ १३

"वाक् पुष्करपर्णम्" ३ २ ७

"वाग्वा अग्नि प्राण इन्द्र (इन्द्राग्नी)" १ २ २८

"वाग् वा इद कर्म, प्राणो वाचस्पति" २ ३ १९

"वाग्वै दध्यङ्ङाथर्वण" ३ ३ ३

"वाग्वै धिषणा" ४ २ ५

"वाग्वै मन्त्र" ३. २ ७

"वा घतस्तान् (रश्मीन्) एनदेतदाह" ३ ४, १०

ह ते न गा कुर्वते, शुनो वा, अवि वा, वडवा वा।
तस्मात् तथा न कुर्यात्" ३ ७ १९

"सोमो वै पर्णः" ३ ६ १

"सोमो वै पलाश" ४ ५ ७

"स्वर्गो वै लोको नाक" ३ १ १४

"हिरण्य ममृतम्" १ १ २

॥ अथ कण्डिकासूची ॥

४

॥ अथ कर्मसूची ॥

॥ अथ ऋषिनामसूची ॥

ॐ

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

॥ अथ ॥

॥ षष्ठकाण्डम् ॥

॥ अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥

॥ प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ अपिवा प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ हरिः ॐ ॥

असद्वा ऽइदमग्र ऽआसीत् । तदाहुः किं तदसदासीदित्यृषयो वाव ते ऽग्रेऽसदासीत्तदाहुः के त ऽऋषय इति प्राणा वा ऽऋषयस्ते यत् पुरास्मात् सर्व्वस्मादिदमिच्छन्तः श्रमेण तपसारिषंस्तस्मादृषयः ॥ १ ॥

स यो ऽयं मध्ये प्राणः । एष एवेन्द्र*स्तानेष

---

* 'एवैन्द्र'—इति क ।

प्राणान्समैन्धत इन्द्रियेणैन्ध यदैन्ध तस्मादिन्ध इन्धो ह वै त मिन्द्र इत्याचक्षते परोऽक्ष परोऽक्षकामा हि देवास्त ऽइद्धाः सप्त नाना पुरुषानसृजन्त * ॥ २ ॥

ते ऽब्रुवन्। न वा ऽइत्थꣳ सन्तः शक्ष्यामः प्रजनयितु मिमान्सप्त पुरुषानेकं पुरुषं करवामेति त ऽएतान्त्सप्त पुरुषानेकं पुरुष मकुर्व्वन् यदूर्ध्वं नाभेस्तौ द्वौ समौब्जन्यदवाङ् नाभेस्तौ द्वौ पक्षः पुरुषः पक्ष पुरुषः प्रतिष्ठैक आसीत् ॥ ३ ॥

अथ यैतेषाꣳ सप्तानां पुरुषाणा श्रीः †। यो रस आसीत्त मूर्द्धꣳ समुदौहंस्तदस्य शिरो ऽभवद् यच्छ्रियꣳ समुदौहंस्तस्माच्छिरस्तस्मिन्नेतस्मिन् प्राणा अश्रयन्त तस्मादेवैतच्छिरोऽथ यत् प्राणा अश्रयन्त तस्मादु प्राणाः श्रियोऽथ यत् सर्व्वस्मिन्नश्रयन्त तस्मादु शरीरम् ॥ ४ ॥

स एव पुरुषः प्रजापतिरभवत्। स यः स

* '०सृजन्त'—इति ग, '०सृजन्त'—इति घ।

† 'श्री,'—इति ग।

पुरुषः प्रजापतिरभवदय मेव स यो ऽय मग्नि-
श्चीयते ॥ ५ ॥

स वै सप्तपुरुषो भवति । सप्त पुरुषो ह्ययं पुरुषो यच्चत्वार आत्मा त्रयः पक्षपुच्छानि चत्वारो हि तस्य पुरुषस्यात्मा त्रयः पक्षपुच्छान्यथ यदेकेन पुरुषेणात्मानं व्वर्द्धयति तेन व्वीर्य्येणाय मात्मा पक्षपुच्छान्युद्यच्छति * ॥ ६ ॥

अथ यच्छिते ऽग्निर्निधीयते † । य एवैतेषाꣳ सप्ताना पुरुषाणाꣳ श्रीर्यो रसस्त मेतदूर्द्ध्वꣳ समुदूहन्ति तदस्यैतच्छिरस्तस्मिञ्छ्रिये तस्मिन्त्सर्व्वे देवाः श्रिता अत्र हि सर्व्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति तस्माद्वेवैतच्छिरः ‡ ॥ ७ ॥

सो ऽयं पुरुषः प्रजापतिरकामयत । भूयान्त्स्यां प्रजायेयेति सो ऽश्राम्यत् स तपो ऽतप्यत स श्रान्तस्तेपानो ब्रह्मैव प्रथम मसृजत त्रयी मेव व्विद्याꣳ सैवास्मै प्रतिष्ठाभवत् तस्मादाहुर्ब्रह्मास्य सर्व्वस्य प्रतिष्ठेति तस्मादनूच्य प्रतितिष्ठति

---

* '॰न्युद्यच्छति'—इति क ।

† '॰ते'—इति ग । ‡ '॰च्छिरः'—इति ग ।

प्रतिष्ठा ह्येषा यद् ब्रह्म तस्मा प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठितो ऽतप्यत * ॥ ८ ॥

सो ऽपो ऽसृजत। वाच एव लोकाद्वागेवास्य साऽसृज्यत सेदꣳ सर्व्वं माप्नोद्यदिदं किञ्च यदाप्नोत् तस्मादापो यदवृणोत्तस्माद्वाः † ॥ ९ ॥

सो ऽकामयत ‡। आभ्यो ऽद्भ्यो ऽधि प्रजायेयेति सो ऽनया त्रय्या विद्यया सहापः प्राविशत् तत आण्डꣳ समवर्त्तत तदभ्यमृशदस्त्वित्यस्तु भूयो ऽस्त्वित्येव तदब्रवीत् ततो ब्रह्मैव प्रथमं मसृज्यत त्रय्येव विद्या तस्मादाहुर्ब्रह्मास्य सर्व्वस्य प्रथमजमित्यपि हि तस्मात् पुरुषात् ब्रह्मैव पूर्व्वं मसृज्यत तदस्य तन्मुखमेवासृज्यत तस्मादनूचानमाहुरग्निकल्प इति मुखꣳ ह्येतदग्नेर्यद् ब्रह्म § ॥ १० ॥

अथ यो गर्भोऽन्तरासीत् ‖। सोऽग्निरसृज्यत ¶

* 'ऽतप्यत'—इति ग।

† 'तस्माद्वा—इति ग।

‡ ऽकामयत'—इति क, ख।

§ "ब्रह्म'—इति क, ख। 'ब्रह्म'—इति ग। 'ब्रह्म'—इति घ, ङ।

‖ '०रासीत'—इति ग। '०रासीत्'—इति घ।

¶ 'सोऽग्निरसृज्यत'—इति ङ पुस्तकमात्रे, इदं च का० वैपरीत्येनापि।

स यदस्य सर्व्वस्याग्र मसृज्यत तस्मादग्रिरग्रिर्ह * वै तमग्निरित्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवा अथ यदश्रु सङ्क्षरित मासीत् सो ऽश्रुरभवदश्रुर्ह वै त मश्व इत्याचक्षते परोऽक्ष परोऽक्षकामा हि देवा अथ यदरसदिव स रासभोऽभवदथ यः कपाले रसो लिप्त आसीत् सोऽ जो ऽभवदथ यत् कपाल मासीत्सा पृथिव्यभवत् † ॥ ११ ॥

सो ऽकामयत ‡ । आभ्योऽद्भ्यो ऽधीमा प्रजनयेय मिति ताꣳ सङ्क्लिश्याप्सु प्राविध्यत्तस्यै यः पराङ् रसो ऽत्यक्षरत्स कूर्मो ऽभवदथ यदूर्ध्व मुदौक्ष्यतेदं तद्यदिद मूर्ध्वं मद्भ्यो ऽधि जायते सेयꣳ सर्व्वाप एवानुव्यैत्तदिद मेक मेव रूपꣳ समदृश्यताप एव ¶ ॥ १२ ॥

सो ऽकामयत । भूय एव स्यात् प्रजायेतेति सो ऽश्राम्यत्स तपो ऽतप्यत स श्रान्तस्तेपानः फेन

---

* 'तस्मादग्निरग्निर्ह'—इति ङ ।

† 'भवत्'—इति ग ।

‡ 'ऽकामयत'—इति ग, घ ।

§ 'एव'—इति ग ।

मसृजत सोऽवेदन्यद्वा ऽएतद्रूपं भूयो वै भवति श्राम्यत्येवेति स श्रान्तस्तेपानो मृदꣳ शुष्कापमूषसिकतꣳ शर्करा मश्मान मयो हिरण्य मोषधिवनस्पत्यसृजत तेनेमां पृथिवीं प्राच्छादयत् ॥ १३ ॥

ता वा ऽएता नव सृष्टयः। इय मसृज्यत तस्मादाहुस्त्रिवृदग्निरितीयꣳ ह्यग्निरस्यै हि सर्व्वो ऽग्निश्चीयते * ॥ १४ ॥

अभूद्वा ऽइयं प्रतिष्ठेति। तद् भूमिरभवत्ता मप्रथयत् सा पृथिव्यभवत् सेयꣳ सर्व्वा कृत्स्ना मन्यमानागायद् यदगायत् तस्मादियं गायत्र्यथो आहुरग्निरेवास्यै पृष्ठे सर्व्वः कृत्स्नो मन्यमानो ऽगायद्यदगायत्तस्मादग्निर्गायत्र इति तस्मादु हैतद्यः सर्व्वः कृत्स्नो मन्यते गायति वैव गीते वा रमते † ॥ १५ ॥ १ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

---

* '०श्चीयते'—इति क, ख। '०श्चीयते'—इति ग, घ।

† 'रमते'—इति क, घ; 'रमते'—इति ग।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थाना मुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥

हिरण्यगर्भकर्तृकैव सृष्टिराम्नाता—"असद्वा इद मग्र आसी-दिति *। 'अग्रे' प्रपञ्चसृष्टेः पुरा 'इदं' जगत् 'असत्' अव्यक्त-नामरूपम् 'आसीत्'। श्रुतिः स्वय मेव ब्रह्मवादिविचारमुखेन असदर्थं निरूपयति— "तदाहुः किं तदासीदिति। 'तत्' तदानीं 'किम् असद् आसीत् इति' इदानीन्तनानां ब्रह्मवादिनां विचारः। 'अग्रे' सृष्टेः पुरा 'असत्' 'ते' प्रसिद्धाः 'ऋषयो वाव' ऋषय एव 'आसीत्'।

---

* इहैवोपरिष्टात (१० ६ ५=इ० उप० २ ब्रा०) पुनरिद माम्ना-स्यते—'नैवेह किञ्चनाग्र आसीत, मृत्युनैवेद मावृत मासीद्—इत्यादि।

छान्दोग्यब्राह्मणे त्वेव श्रुतम्—"सदेव सोम्येद मग्र आसीत, एक मेवाद्वितीयम्। तद्धैक आहुः। असदेवेद मग्र आसीदेक मेवा द्वितीयम्। तस्मादसत सज्जायेत।१। कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति होवाच, कथ मसत सज्जायेतेति। सत्त्वेव सोम्येद मग्र आसीदेक मेवाद्वितीयम्।२। तदैक्षत बहु स्याम् प्रजायेयेति, तत् तेजोऽसृज-त'—इत्यादि ८प्र० २ ख० १—४।

एव मार्षाभ्याम्नाये चैवमाचार्यैः पर्यालोच्य'—

'नासदासीन्नो सदासीत् तदानीं नासीद्रजो नो व्योमा परो यत।
कि मावरीवः कुह कस्य शर्मन्नम्भः कि मासीद् गहन गभीरम्॥
न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न रात्र्या अह्न आसीत् प्रकेतः।
आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परः किञ्चनास॥

—इत्यादय, ऋ० सं० १०, १२९, १—१७।

ऋषिशब्दार्थं प्रश्नोत्तराभ्या माह— "तदाहु के त ऋषय इतीति। 'ऋषय प्राणा वै' अत सृष्टेरग्रे एव 'असत्' केवल-लिङ्गशरीर मेवासीदित्यर्थं । प्राणाना मृषिशब्दवाच्यत्वे प्रवृत्ति-निमित्त दर्शयति— "ते यत्पुरेति। 'यत्' यस्मात् कारणात् 'अस्मात्' जगत 'पुरा' 'इद' सर्वेव्य जगत् 'इच्छन्त' 'श्रमेण', 'तपसा' तपोरूपेण क्लेशेन पर्यालोचनेन 'आरिषन्' आर्षन्। "ऋषी गतौ" *, सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था , ज्ञानवन्त । 'तस्मात्' 'ऋषय' इत्युच्यन्ते। "ऋषिर्दर्शनात् स्तोमान् ददर्शेत्यौप-मन्यव"-इति हि यास्क † ॥ १ ॥

मध्यमप्राणस्य सर्वेन्द्रियपोषणद्वारा इन्द्रशब्दवाच्यत्व माह— "स योऽय मिति। एतेषां प्राणाना 'मध्ये' 'य' प्राण , 'एष एव इन्द्र' इत्युच्यते। तत्र प्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनम्— "तानेष प्राणान्मध्यत इति। मध्यप्रदेशे स्थित प्राण 'इन्द्रियेण' इन्द्र-शब्दवाच्येन स्वबलेन 'ऐन्ध'। "ञि इन्धी दीप्तौ" ‡ लङि रूपम्। स्वबलप्रकाशेन स्वस्वव्यापारसमर्थानकरोदित्यर्थ'। 'तस्मात्' इन्धनसम्बन्धात् 'इन्द्र इति' उच्यते, देवाना परोक्षनामप्रिय-त्वात्। प्राणस्य हि वागादीन्द्रियेषु स्वांशसद्भाव । एतस्यैव पोष-कत्वञ्चाम्नातम्—

"या ते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता, या श्रोत्रे, या च चक्षुषि।
या च मनसि सन्तता , शिवां तां कुरु मोत्क्रमी "-इति § ।

'त इमा प्राणा सप्त', 'नाना' नानाविधान् 'पुरुषान्' शरीराणि स्वाश्रयत्वेन 'असृजन्त' ॥ २ ॥

---

* तु० प० ६ धा० ।
† निरु० २ ३ २ ।
‡ रु० आ० १० धा० ।
§ अथ० प्र० उप० २ १२ ।

"तेऽब्रुवन्निति। 'ते' ऋषय एकैकस्वाश्रयप्रधानानि सप्त शरीराणि सृष्ट्वा परस्परम् 'अब्रुवन्'। 'इत्थम्' एकैक-प्रधानशरीरा 'सन्त' अचाक्षुष मिम स्थूल जगदुत्पादयितु 'न शक्ष्याम' न समर्था भवाम, अचक्षुषो वचनव्यापारा-भावात्, अवचनस्य च दर्शनाभावात्। एव मिन्द्रियाणा प्रतिनियत-व्यापारत्वाद् भिन्नशरीरत्वे कर्मकर्त्तृत्व नोपपद्यत इति। अत 'एक पुरुष' सर्वेन्द्रियाश्रय 'करवामेति' समालोच्य, 'एतान् सप्त पुरुषान्' 'एकम्' एव 'पुरुषम्' 'अकुर्वन्' अकार्षु।

एकस्मिन् पुरुषे सप्तपुरुषसन्निवेश दर्शयति— "यदूर्द्ध मिति। 'नाभेरूर्द्धम्' 'यत' अस्ति, तत्र 'द्वौ' पुरुषौ 'समौजन्'। "उब्ज आर्जवे", "अर्जने"–इति केचित् *। अर्जितवन्त, स्थापित-वन्त। 'नाभे' 'अवाङ्' अधस्तनम्, तत्र 'द्वौ' पुरुषौ समौ-जन् इति मध्ये देहे चत्वार पुरुषा सम्पन्ना। द्वौ पुरुषौ दक्षिणोत्तरपक्षौ सम्पन्नौ। 'एक पुरुष' 'प्रतिष्ठा' पुच्छ मासीत्। एव सप्तभि, पुरुषै शिरोवर्जितस्य एकपुरुषस्य निष्पादनम् ॥ २ ॥

शिरसो जनन दर्शयति— "अथ यैतेषा मिति। 'एतेषा' पुरुषाणा 'श्री' श्रीभूत 'य' 'रस' सार 'आसीत्', 'तम्' 'ऊर्द्धम्' उपरिभागे 'समुदौहन्' समुदित मकार्षु, स एकी-भूत सार 'अस्य' पुरुषस्य 'शिर अभवत्', 'तस्मात्' श्रीसमुदू-हनात् 'शिर'–इति शब्द-निष्पत्ति। प्रकारान्तरेण शिर शब्दनिर्व-चन माह— "तस्मिन्निति। 'तस्मिन्' श्रीसमुदूहनेन निष्पादिते शिरसि 'प्राणा' चक्षुरादीन्द्रियाणि 'अश्रयन्त' श्रितानि,

---

* तु० प० २२धा०।

'तस्मात्' प्राणसंश्रयणात् 'शिरः' इत्युच्यते, यस्माच्छिरसि 'प्राणा अश्रयन्त', 'तस्मात्' प्राणाना मपि श्रीत्वम्। "श्रिञ् सेवायाम्"-इत्यस्मात् * व्युत्पत्तेः। 'यत्' यस्माच्च 'एतस्मिन्' सर्वस्मिन् देहे ते सर्वेऽपि 'अश्रयन्त', 'तस्मात्' देहोऽपि 'शरीरम्' उच्यते। अत्र पूर्वोक्ताद्धेतोः शरीरशब्दव्युत्पत्तिः कार्या ॥ ४ ॥

"स एव पुरुष इति। 'सः' एषः 'पुरुषः' समभिनिष्पन्न एकः पुरुषः 'प्रजापतिः' विराट् अभूत्। एवं लिङ्गशरीराभिमानिहिरण्यगर्भकर्तृका विराडुत्पत्तिरुक्ता। तस्य विराजोऽग्निरूपता माह— "स य पुरुष इति। 'स प्रजापतिः' एव 'अयं' चीयमानः 'अग्निः' इत्यर्थः ॥ ५ ॥

तदेव साम्य माविः करोति— "स वै सप्तेति। 'सः' चीयमानः अग्निः सप्तपुरुषसम्मितो भवति, 'हि' यस्मात् 'अयं पुरुषः' प्रजापतिः सप्तपुरुषात्मकः। तस्य सप्तपुरुषात्मकत्व मिदानीमुक्तम्, तच्चीयमानाग्नावपि स्फोरयति †— "यच्चत्वार इत्यादिना। हिरण्मयः शकुनिः ब्रह्मनामेति पक्षित्वेन निरूपणात् पुच्छशब्दव्यवहारः। चित्याग्नेः सप्तपुरुषीयपुच्छत्वं दशमे वक्ष्यते ‡। आपस्तम्बेनाप्युक्तम्— "तदु ह वै सप्तविध मेव चिन्वीत सप्तविधो वाव प्राकृतोऽग्निः"-इति §।

"अथ यदेकेनेत्यादेरय मर्थः— 'यद्' यस्मात् 'आत्मानं' मध्यस्थितं पञ्चपुच्छेभ्यः पुरुषत्रयसम्मितेभ्योऽपि 'एकेन पुरुषेण वर्षी

---

* भ्वा० उ० ८६७ धा०।

† 'स्फुर स्फुरणे' तु० प० १०८ धातोर्णिचि रूपम्।

‡ १० का० ९ अ० २ ब्रा० ४ क० द्रष्टव्यम्।

§ आप० श्रौ० सू० १६. १७. २६।

यति', तस्मात् 'अय मात्मा' चतुःपुरुषसम्मितत्वात् स्वेन 'वीर्येण' 'पक्षपुच्छान्' प्रयच्छति खलु ॥ ६ ॥

एवं विराडात्मकस्य सप्तपुरुषसम्मितस्य चित्याग्ने शिरो दर्शयितु माह— "अथ यश्चितेऽग्निर्निधीयत इत्यादि। 'चिते' इष्टके, चितेऽग्नौ। 'अग्नि' आहवनीयोऽभिधीयते। 'या वा एतेषा सप्ताना पुरुषाणा श्री', 'य' च 'रस', स एवाय मग्नि-रित्यध्याहार। 'एतद्' अस्मिंश्चित्याग्नौ 'तम्' आहवनीयम् 'ऊर्द्ध समुदूहन्ति' चित्याग्नेरण्डात्मकत्वात् तत्र निधीयमान-स्याग्नेर्हिरण्यगर्भात्मत्व मित्यर्थ। एतच्चैतरेयिण समामनन्ति— "एव ह्येव बह्वृचा महदुक्थे मीमासन्ते, एत मग्नावध्वर्यव', एत महाव्रते छन्दोगा"–इति।

आहवनीयस्य शिरोरूपत्व मिदानी माह— "तदस्यैतच्छिर इति। 'अस्य' चित्याग्ने एष आहवनीय 'शिर' इत्यर्थ। अत्र शिर शब्दस्य प्रवृत्ति माह— "तस्मिन्नेतस्मिन् सर्वे देवा श्रिता इति। 'तस्मिन्' शिरोरूपे आहवनीये सर्वे देवा श्रिता। अत्र कथ देवाना श्रयणम्? तदाह— "अत्र ह्येति। 'अत्र' अग्नौ 'सर्वेभ्यो देवेभ्य' 'जुह्वति', 'तस्मात्' अग्नि श्रपणा-श्रयत्वात् अस्य 'शिर' इत्यर्थ ॥ ७ ॥

एव विराडुत्पत्ति', तस्यैव चित्याग्निरूपत्व चोक्ता, तत्क-र्तृकां चयनोपयुक्तां सृष्टि माह— "सोऽय मिति। 'स पुरुष प्रजापति' एक एव सन् एवम् 'अकामयत' 'भूयान्' 'स्याम्' भवेय मिति। भवनम् उत्पत्ति., अभिनना न घटत इति तदाह— 'प्रजायेय' स्वय मेवोत्पद्यमानो भवेयम् 'इति' काम

यित्वा 'स' 'अश्राम्यत्'। "श्रमु तपसि खेदे च" *। 'स तपोऽतप्यत' कथ मुत्पद्येयेति विचारितवानित्यर्थः। तप पर्यालोचनेन 'स' 'ब्रह्मैव' 'प्रथम' सृष्टवान्। 'तेपान'—इति तपेलिंट कानचि रूपम्। ब्रह्मशब्दार्थ माह— "त्रयी मिति। 'सैव' त्रयी विद्या 'अस्मै' प्रजापते 'प्रतिष्ठा' जाता, उत्तरसृष्टेरालम्बन जात मित्यर्थः। प्रतिष्ठारूपत्व मेव विशदयति— "तस्मादाहुरिति। यत 'सर्वस्य' त्रयी विद्या 'प्रतिष्ठा', 'तस्मात्' त्रयीम् 'अनूच्य' अधीत्य अनुष्ठाय च 'प्रतितिष्ठति'। "तस्या प्रतिष्ठाया मित्यादि स्पष्टम् ॥ ८ ॥

"सोऽप इति। अथ 'स' प्रजापति स्वय मेवोत्पद्य पुन पर्यालोच्य 'वाचोलोकात्' उच्चारकात् मुखात् 'अप' अनुपलक्षितानि पञ्च स्थूलभूतानि सृष्टवान्। विद्याध्ययनस्थानादुद्भूतत्वात् वागेव स्रष्टेत्यर्थः। अनेनापा वाक्शब्दव्यवहार्यत्व मुक्त मिति मन्तव्यम्। अप्शब्दनिर्वचन माह— "सेद मिति। 'सा' वाक् सर्वव्यापकत्वात् 'आप' उच्यन्ते, जगदावरणाच्चासा वा शब्दवाच्यत्वम्। तृणोत्तेरुत्पन्नो वा शब्द ॥ ९ ॥

"सोऽकामयतेति। "आभ्योऽद्भ्योऽधिप्रजायेयेति' विचार्य 'त्रय्या विद्यया सह' सृष्ट्वा 'अप' प्रविष्टवान्। 'तत आण्ड समवर्त्तत'। 'तत् अस्तु इति अभ्यमृशत्'। अस्त्विति शब्दो वक्ष्यमाणसृष्टिनिर्देशार्थः। 'अस्तु इति'' वक्ष्यमाणप्रकारेण भवतु, 'भूय' बहुलञ्च 'अस्त्विति' त्रिवार प्रजापतिरेतदण्ड मभिलक्ष्याब्रवीत्। यस्मात् प्रथमं मुखाद् वागुच्चारिता, तस्मात् 'ब्रह्म' वेद प्रथम मुत्पन्न। अत प्रथमोत्पन्न वेद योऽधीते तदर्थ

---

* दि० प० १ २ धा०।

मनुतिष्ठति च, तम 'अनूचान मग्निकल्प इति प्राहु'। 'हि' तस्मात् 'अग्ने' चित्याग्निरूपस्य प्रजापते 'ब्रह्म' वेदो 'मुख' भवति ॥ १० ॥

"अथ यो गर्भ इति। तत 'य' जातगर्भ, 'स' 'अग्नि असृज्यत'। तस्मात् सर्वस्य' स्थूलप्रपञ्चस्य 'अग्रे' 'आदौ सृष्टत्वात् अग्निरित्युच्यते। 'तम्' अग्निम् इदानीन्तना अग्निनाम्ना व्यवहार कुर्वन्ति *। तत गर्भे 'यत्' यदा 'अश्रु समक्षरित' गर्भनिर्गमनकाले हि जल स्रवति, 'स अश्रु', 'तम् अश्व इति आचक्षते'। यदा 'रसत्' ध्वनि मकरोत्, तदा 'रासभोऽभवत'। रसतेर्ध्वन्यर्थादुत्पन्नो रासभशब्द । 'कपाले' अण्डकपाले 'विलिप्त' ससृष्टो 'रस', 'स' 'अजो' नाम पशु 'अभवत्'। भिन्नकपाल मेव 'पृथिवी' आसीत्। एव मण्डादुत्पन्नाना मषाश्वखररासभाजपृथिवीना सृष्टिरुक्ता ॥ ११ ॥

अथ कपाल पृथिव्यभवदिति यदुक्तम्, तस्माद् वसुधोत्पत्ति वक्तु माह—'सोऽकामयतेति। पुन प्रजापति 'अद्भ्य अधि' 'अप्सु' उदकेषु 'इमा' भूमि 'प्रजनयेयम्' विशेषेणोत्पादयेयम् 'इति' विचार्य 'ता' पृथिवीं 'सङ्क्लिश्य' चूर्णीकृत्य 'अप्सु' 'प्राविध्यत्' आलोडयामास तस्यै' पृथिव्या 'य रस पराङ् न्यक्षरत', 'स कूर्मोऽभवत' यत उर्ध्व समूहितो रस, 'तत्' 'इदम्' अब्रूपम् अभवत। यस्माद् भूमिरुदकेषु प्राविद्धा, तस्मात् 'एक रूप मेव', भेदो न दृश्यते, आप एव केवल दृश्यन्ते ॥ १२ ॥

"सोऽकामयत भूय इति। तत प्रजापतिरिय पृथिवी 'भूय

---

* सन्त्यत्र अग्निरसृज्यत'—इति, अग्ने'—इति, 'अग्निरित्युच्यते'—इति, 'अग्निम्—इति च पाठा।

स्यात्’ बहुधोत्पद्येतेति विचार्य ताभ्योऽद्भ्य ‘फेनं’ सृष्टवान्। पुनरपि विदित्वा शुष्कार्द्रभावेन द्विविधा मृत्तिका, ‘सिकता’ वालुका, ‘शर्करा’ अल्पपाषाणान्, ‘अश्मान’ स्थूलपाषाणम्, ‘अय’, ‘हिरण्य’ सुवर्णम्, ओषधयश्च वनस्पतयश्च एकवद्भावात् नपुंसकम्— ‘ओषधिवनस्पतीति। एतै शुष्कार्द्रमृदादिभिर्नवभि ‘इमा’ भूमि माच्छादितवान् ॥ १३ ॥

“ता वा एता इति। ‘एता एव’ मृदादिभिर्नव सृष्टय एव ‘इयम्’ भूमि। तस्मात् एता ‘त्रिवृदग्नि’—‘इति’ ‘आहु’। स्तोमियात्मकस्य स्तोत्रस्य त्रिवृदिति सञ्ज्ञा *, अत्र तु सङ्ख्यामात्रवाचि। अस्या भूमौ अग्नेवासात् आधाराधेययोरभेदोपचारेण ‘अस्यै’ अस्या ‘अग्नि’ ‘इय’ नवसङ्ख्यात्मिका प्रतिष्ठा भूमिरिति ॥ १४ ॥

उच्यते— “अभूवा इति। भवतेर्भूमिशब्दनिष्पत्ति। तस्या प्रथनात् बहुधा विस्तरणात् पृथिवीत्वम् †। प्रथे षिवनि ‡ सम्प्रसारणेन पृथिवी शब्दनिष्पत्ति.। ‘सेयम्’ भूमि. ‘कृत्स्ना’ स्वय सम्पूर्णाजनिष मिति ‘मन्यमाना’ ‘गायत्’ गान मकरोत्, अतो गानादेव भूमेर्गायत्रीत्वम्। तत्र भूमौ अग्निरपि स्वय सम्पूर्ण स्थित इति मन्यमानोऽगायत्, अतस्तस्याप्यग्ने गायत्र इति नाम सम्पन्नम्। “कै गै रै शब्दे” § अस्माद् गायत्रशब्दनिष्पत्ति.। अत ‘एतद्’ इदानीं लोके ‘य’ कश्चन पुरुषो धनपश्वादिभि ‘कृत्स्न’ अह मिति ‘मन्यते’, स. परक्षते ‘गीते’ ‘रमते वा’ ‘गायति

* ता० ब्रा० २ प्र० १ ख० त्रिवृत्स्तोमस्वरूप द्रष्टव्यम्।

† अतएवाह यास्क —“प्रथनात् पृथिवीत्याहु”—इत्यादि निरु० १ ४ २।

‡ “प्रथे षिवन् सम्प्रसारणञ्च”—इति उ० १ पा० १४८ सू०।

§ धा० प० ६१७ धा०।

वा' स्वय गायति चेत्यर्थः । तस्मात् सम्पूर्णचेतनाभिमन्यमानाया भूमिरन्नेव गायत्वत्व सम्पन्न मिति तात्पर्यम् ॥ १५ ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठे काण्डे प्रथमेऽध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीय ब्राह्मणम्)

सो ऽकामयत प्रजापति । भूय एव स्यात् प्रजायेतेति सो ऽग्निना पृथिवीं मिथुनꣳ समभवत्तत आण्डꣳ समवर्त्तत तदभ्यमृशत् पुष्यत्विति पुष्यतु भूयो ऽस्त्वित्येव तदब्रवीत् ॥ १ ॥

स यो गर्भो ऽन्तरासीत् । स व्वायुरसृज्यताथ यदश्रु सङ्क्षरित मासीत्तानि व्वयाꣳस्यभवन्नथ यः कपाले रसो लिप्त आसीत्ता मरीचयो ऽभवन्नथ यत् कपाल मासीत्तदन्तरिक्ष मभवत्* ॥२॥

सो ऽकामयत । भूय एव स्यात् प्रजायेतेति स व्वायुनान्तरिक्ष मिथुनꣳ समभवत्तत

* 'मभवत्'—इति ग

आण्डꣳ समवर्त्तत तदभ्यमृशद्यशो बिभृहीति ततो ऽसावादित्यो ऽसृज्यतैष वै यशाऽथ यदश्रु सङ्क्षरित मासीत्सोऽश्मा पृश्निरभवदश्रुर्ह वै त मश्मेत्याचक्षते परोऽक्ष परोऽक्षकामा हि देवा अथ यः कपाले रसो लिप्त आसीत्ते रश्मयो ऽभवन्नथ यत् कपाल मासीत्सा द्यौरभवत् * ॥ ३ ॥

सो ऽकामयत। भूय एव स्यात् प्रजायेतेति स आदित्येन दिव मिथुनꣳ समभवत् तत आण्डꣳ समवर्त्तत तदभ्यमृशद् रेतो बिभृहीति ततश्चन्द्रमा असृज्यतैष वै रेतोऽथ यदश्रु सङ्क्षरित मासीत् तानि नक्षत्राण्यभवन्नथ य कपाले रसो लिप्त आसीत् ता अवान्तरदिशो ऽभवन्नथ यत्† कपाल मासीत् ता दिशो ऽभवन् ॥ ४ ॥

स इमांल्लोकान्सृष्ट्वाकामयत। ताः प्रजाः सृजेय या म ऽएषु लोकेषु स्युरिति ॥ ५ ॥

स मनसा वाचं मिथुनꣳ समभवत् ‡। सो

* 'द्यौरभवत'—इति ग। 'द्यौरभवत'—इति घ

† 'य'—इति क, ख।

‡ 'समभवत'--इति ग। 'समभवत'—इति घ।

ऽष्टौ द्रप्सान् गर्ब्भ्यभवत् तेऽष्टौ व्वसवो ऽसृज्यन्त तानस्या मुपादधात् ॥ ६ ॥

स मनसैव * । व्वाचं मिथुनꣳ समभवत् स एकादश द्रप्सान् गर्ब्भ्यभवत् त ऽएकादश रुद्रा ऽसृज्यन्त तानन्तरिक्ष ऽउपादधात् ॥ ७ ॥

स मनसैव † । व्वाचं मिथुनꣳ समभवत् स द्वादश द्रप्सान् गर्ब्भ्यभवत् ते द्वादशादित्या ऽसृज्यन्त तान्दिव्युपादधात् ॥ ८ ॥

स मनसैव ‡ । व्वाचं मिथुनꣳ समभवत् स गर्ब्भ्यभवत् स व्विश्वान्देवानसृजत तान्दिक्षूपादधात् ॥ ९ ॥

अथो ऽआहुः । अग्नि मेव सृष्ट्वा व्वसवो ऽव्वसृज्यन्त तानस्या मुपादधाद्वायुꣳ रुद्रांस्तानन्तरिक्ष ऽआदित्य मादित्यांस्तान्दिवि व्विश्वे देवाश्चन्द्रमस तान्दिक्षूपादधादिति § ॥ १० ॥

अथो ऽआहुः । प्रजापतिरेवेमाꣳल्लोकान्सृष्ट्वा

*, †, ‡ 'मनसेव'—इति ग ।

† '०दिति'—इति क । '०दिति'—इति ग

पृथिव्यां प्रत्यतिष्ठत् तस्मा ऽइमा ओषधयो ऽन्न मपच्यन्त तदाश्नात् स गर्भ्यभवत् स ऊर्ध्वेभ्य एव प्राणेभ्यो देवानसृजत ये ऽवाञ्च प्राणास्तेभ्यो मर्त्याः प्रजा इत्यतो यत मथासृजत तथासृजत प्रजापतिस्त्वेवेदꣳ सर्व्वं मसृजत यदिदं किञ्च ॥ ११ ॥

स प्रजाः सृष्ट्वा *। सर्व्व माजि मित्वा व्यस्रꣳसत तस्मादु हैतद्यः सर्व्व माजिमेति व्येव स्रꣳसते तस्माद्विस्रस्तात् प्राणो मध्यत उदक्रामत् तस्मिन्नेन मुत्क्रान्ते देवा अजहु. † ॥ १२ ॥

सो ऽग्नि मब्रवीत् । त्वं मा सन्धेहीति किं मे ततो भविष्यतीति त्वया माचक्षान्तै यो वै पुत्राणाꣳ राध्यते तेन पितरं पितामहं पुत्रं पौत्र माचक्षते त्वया माचक्षान्ता ऽअथ मा सन्धेहीति तथेति त मग्निः समदधात् तस्मादेतं प्रजापतिꣳ सन्त मग्निरित्याचक्षत ऽआ ह वा ऽएनेन पितरं

---

* 'सृष्ट्वा'—इति ग, 'सृष्ट्वा'—इति घ।

† 'अजहु'—इति ग, 'अजहुः'—इति घ।

पितामहं पुत्रं पौत्रं पश्यते य एवं व्वेद ॥ १३ ॥

त मब्रवीत्। कस्मिंस्त्वोपधास्यामीति हित ऽएवेत्यब्रवीत् प्राणो वै हितं प्राणो हि सर्व्वेभ्यो भूतेभ्यो हितस्तद्यदेनꣳ हित ऽउपादधात् तस्मादा-होपधास्याम्युपदधाम्युपाधा मिति ॥ १४ ॥

तदाहुः। किꣳ हितं कि मुपहित मिति प्राण एव हितं व्वागुपहितं प्राणे ह्ययं व्वागुपेव हिता प्राणस्त्वेव हितं मङ्गान्युपहितं प्राणे ह्यीमा-न्यङ्गान्युपेव हितानि * ॥ १५ ॥

सो ऽस्यैष चित्य आसीत्। चेतव्यो ह्यास-सीत् तस्माच्चित्यश्चित्य उ एवायं यजमानस्य भवति चेतव्यो ह्यस्य भवति तस्मादेव चित्यः ॥ १६ ॥

तदेता वा ऽअस्य ताः †। पञ्च तन्वो व्यस्रꣳ-सन्त लोम त्वङ्माꣳ समस्थि मज्जा ता एवैताः पञ्च चितयस्तद्यत् पञ्च चितीश्चिनोत्येताभिरेवैनं तत् तनूभिश्चिनोति यच्चिनोति तस्माच्चितयः ॥ १७ ॥

* 'हितानि'—इति ग, 'हितानि'—इति घ।

† 'ता'—इति ग, 'ता'—इति घ।

स यः स प्रजापतिर्व्यस्रंसत । संवत्सर-
सो ऽथ या अस्यैताः पञ्च तन्वो व्यस्रंसन्त
ऽर्त्तवस्ते पञ्च वा ऽऋतवः पञ्चैताश्चितयस्त-
द्यत् पञ्च चितीश्चिनोत्यृतुभिरेवैनं तच्चिनोति
यच्चिनोति तस्माच्चितयः ॥ १८ ॥

स यः स संवत्सर॰ प्रजापतिर्व्यस्रंसत ।
अय मेव स व्वायुर्यो ऽयं पवते ऽथ या अस्य ता
ऋतवः पञ्च तन्वो व्यस्रंसन्त दिशस्ता॰ पञ्च
वै दिशः पञ्चैताश्चितयस्तद्यत् पञ्च चिती-
श्चिनोति दिग्भिरेवैनं तच्चिनोति यच्चिनोति तस्मा-
च्चितयः * ॥ १९ ॥

अथ यच्चिते ऽग्निर्निधीयते । असौ स
आदित्य स एष एवैषो ऽग्निश्चित एतावन्नु
तद्यदेन मग्निः समदधात ॥ २० ॥

अथो आहुः । प्रजापतिरेव व्विस्रस्तो देवा
नब्रवीत सं मा धत्तेति ते देवा अग्नि मब्रुवंस्त्वयीमं
पितरं प्रजापतिं भिषज्यामेति स वा ऽअह मेत-

* '॰चितय'—इति क, ख ।

स्विष्टमर्वं स्विष्टमेव विशानीति तथेति तस्मादेतं प्रजापतिᳪं सन्त मग्निरित्याचक्षते ॥ २१ ॥

तं देवा अग्नावाहुतिभिरभिषज्यन्। ते या-यामाहुति मजुहवु सा-सैनं पक्वेष्टका भूत्वा-प्यपद्यत तद्यदिष्टात् समभवंस्तस्मादिष्टकास्तस्मा-दग्निमेष्टका पचन्त्याहुतीरेवैना एतत् कुर्वन्ति* ॥२२॥

सो ऽब्रवीत्। यावद्यावद्वै जुहुथ तावत् तावन्मे कं भवतीति तद्यदस्मा ऽइष्टे कम-भवत् तस्मादिष्टका ॥ २३ ॥

तद्ध स्माहाह्लाकाम्य। य एव यजुष्मतीर्भूय-सीरिष्टका विद्यात् सो ऽग्निंचिनुयाद्भूय एव तत् पितर प्रजापति भिषज्यतीति † ॥ २४ ॥

अथ ह स्माह ताण्ड्य। क्षत्र वै स्वय इष्टका विशो लोकम्पृणा क्षत्ता वै क्षत्रियो ऽन्नं विडन्नं वा ऽयमस्तु भूयो भवति

* 'कुर्व्वन्ति'—इति ग।

† 'भिषज्यतीति'—इति क। 'भिषज्यतीति'—इति ग।
'भिषज्यतीति'—इति घ।

तद्राष्ट्रꣳ समृद्धं भवति यद्देधते तस्माल्लोकम्पृणा एव भूयसीरुपदध्यादित्येतदु ह तयार्व्वचो ऽन्या त्वेवात स्थितिः ॥ २५ ॥

स एष पिता पुत्रः * । यदेषो ऽग्नि मसृजत तेनैषो ऽग्नेः पिता यदेत मग्निः समदधात्तेनैतस्याग्निः पिता यदेष देवानसृजत तेनैष देवाना पिता यदेत देवाः समदधुस्तेनैतस्य देवाः पितरः ॥ २६ ॥

उभयꣳ हैतद्भवति । पिता च पुत्रश्च प्रजापतिश्चाग्निश्चाग्निश्च प्रजापतिश्च प्रजापतिश्च देवाश्च प्रजापतिश्च य एवं वेद ॥ २७ ॥

स उपदधाति । तया देवतयेति वाग्वै सा देवताङ्गिरस्वदिति प्राणो वा ऽअङ्गिरा ध्रुवा सीदेति स्थिरा सीदेत्येतदथो प्रतिष्ठिता सीदेति वाचा चैवैन मेतत् प्राणेन च चिनोति वाग्वा ऽअग्निः प्राण इन्द्र ऐन्द्राग्नो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतच्चिनोतीन्द्राग्नी वै

* पुत्र'—इति ग ।

सर्व्वे देवाः सर्व्वदेवत्यो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतच्चिनोति * ॥ २८ ॥

तदाहुः । कस्मादेषो ऽग्निश्चीयत ऽइति यत्र वै सा देवता व्यस्रꣳसत तदिमा मेव रसेनानु व्यक्षरत्तं यत्र देवाः समस्कुर्व्वंस्तदेन-मस्या ऽएवाधि समभरन्त्सैषैकैवेष्टकेय मेवेयꣳ ह्यग्निरस्यै हि सर्व्वो ऽग्निश्चीयते सेयं चतुःस्रक्ति-र्दिशो ह्यस्यै स्रक्तयस्तस्माच्चतुःस्रक्तय इष्टका भवन्ती माꣳ ह्यनु सर्व्वा इष्टकाः ॥ २९ ॥

तदाहुः । यदेष मेकेष्टको ऽथ कथं पञ्चेष्टक इतीयं न्वेव प्रथमा मृन्मयीष्टका तद्यत् किञ्चात्र मृन्मय मुपदधात्येकैव सेष्टकाथ यत् पशुशीर्षा-ण्युपदधाति सा पश्विष्टकाथ यद्रुक्मपुरुषा ऽउप-दधाति यद्धिरण्यशकलैः प्रोक्षति सा हिरण्येष्ट-काथ यत् स्रुचा ऽउपदधाति यदुलूखलमुसले याः समिध ऽआदधाति सा वानस्पत्येष्टकाथ यत् पुष्करपर्ण मुपदधाति यत् कूर्मं यद्दधि मधु

* '०चिनोति'—इति क

भूतं यत् विश्वाज्योतिषमुपदधाति सैवाग्नेः पञ्चमीष्टकैवमु पञ्चेष्टकः ॥ ३० ॥

तदाहुः । कतरत इष्टकायाः शिर इति यत उपस्पृश्य यजुर्व्वदतीत्यु हैक आहुः स स्वयमातृण्णाया एवार्द्धादुपस्पृश्य यजुर्व्वदेत्तथो ह्यस्यैताः सर्व्वाः स्वयमातृण्णा अभ्यावृत्ता भवन्तीति न तथा कुर्यादङ्गानि वा अस्यैतानि परूंषि यदिष्टका यथा वा अङ्गेऽङ्गे पर्व्वन् पर्व्वञ्छिरः कुर्यात् तादृक्तद्यो व्वाव चिते ऽग्निर्निधीयते तदेवैतासां सर्व्वासां शिरः ॥ ३१ ॥

तदाहुः । कति पशवो ऽग्ना उपधीयन्त इति पञ्चेति त्वेव ब्रूयात् पञ्च ह्येतान् पशूनुपदधाति * ॥ ३२ ॥

अथो एक इति ब्रूयात् । अविरितीयं वा अविरियं हीमाः सर्व्वाः प्रजा अवतीयमु वा अग्निरस्यै हि सर्व्वो ऽग्निश्चीयते तस्मादेक इति ब्रूयात् ॥ ३३ ॥

---

* '०दधाति'—इति क।

अथो द्वाविति ब्रूयात्। अवौ ऽइतीयं चासौ चेमे हीमाः सर्व्वाः प्रजा अवतो यन्मृदिय तद्यद्दापो ऽसौ तन्मृच्चापश्चेष्टका भवन्ति तस्माद्द्वाविति ब्रूयात् ॥ ३४ ॥

अथो गौरिति ब्रूयात्। इमे वै लोका गौर्यद्धि किं च गच्छतीमांस्तल्लोकान् गच्छतीम ऽउ लोका एषो ऽग्निश्चितस्तस्माद् गौरिति ब्रूयात् ॥ ३५ ॥

तदाहुः। कस्मै कामायाग्निश्चीयत ऽइति सुपर्णो मा भूत्वा दिव व्वहादित्यु हैक ऽआहुर्न तथा व्विद्यादेतद्वै रूप कृत्वा प्राणाः प्रजापतिरभवन्नेतद्रूप कृत्वा प्रजापतिर्देवानसृजतैतद्रूप कृत्वा देवा अमृता अभवस्तद्यदेवैतेन प्राणा अभवन्यत् प्रजापतिर्यद्देवास्तदेवैतेन भवति ॥ ३६ ॥ २ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

द्वितीयब्राह्मणे वाग्व्यस्तरिचादिसृष्टिः प्रजापतेश्चित्याग्निरूपता चोच्यते— "सोऽकामयतेति। भूमिसृष्टेरनन्तर प्रजापतिरिद जगदधिकं भवेदिति कामयित्वा 'अग्निना पृथिवीं' मिथुनत्वेन

समयोजयत्। तयो संयोगेन 'अण्डं' जातम्। 'तद् अभ्यमृशत्' नामात्वेन पुष्टअवत्विति विचार मण्ड मभिलक्ष्य प्रजापति 'अब्रवीत्' ॥ १ ॥

तत्राहु — "स यो गर्भोऽन्तरासीदिति। यो गर्भान्तर-जात, स वायुत्वेन सृष्ट। अथ गर्भोदक-कपाललिमरस त-त्कपालानि त्रीणि च पश्चिमरीच्यन्तरिक्षलोकात्मकानि अभू-वन् ॥ २ ॥

"सोऽकामयतेत्यादेरय मर्थ —वायून्तरिक्षयोर्मिथुनत्वेन सङ्गात् सन्नम् 'अण्डम्' उत्पन्नम्। तस्मात् आदित्य उत्पन्न, स 'एष' आदित्यो 'यश', "यशो बिभृहि"—'इति' यशोरूपत्वेन धारणार्थं प्रजापतिना अण्डस्यावसृष्टत्वात् तत उत्पन्न आदित्यो यश इत्युच्यते। पूर्ववद् गर्भोदकादीनि त्रीणि मेघरश्मिद्यु-लोकात्मकानि जातानि। तदा 'पृश्नि' नानावर्ण, 'अश्मा' आकाशाच्छादको मेघ। अश्नोतेरश्म इति नैरुक्त * ॥ ३ ॥

अथ तृतीयपर्याये आदित्यद्युलोकयोर्मिथुनत्वेन गर्भं सम-जनि। त प्रजापति 'रेतो बिभृहि'—'इति' रेतोरूपत्वेन धार येति गर्भं मवसृष्टवान्। ततोऽण्डात् यत् इमा सृष्टा, अत एव तस्य रेतस्त्वम्। सुधास्रवणात् अत्रापि पूर्ववद् गर्भो-दककपाललिमरसतत्कपालानि नक्षत्रावान्तरदिङ्महादिगात्म-कानि सम्पन्नानि ॥ ४ ॥

"स इमांल्लोकानसृष्टेत्यादि। पुनश्च प्रजापति एषु लोकेषु प्रजा: सृजेय मिति विचार्यं स्वकीयवाङ्मनसोर्मिथुनीभवनेन स्वय मष्टद्रप्सरूपगर्भवानभवत्, ततोऽष्टभ्यो द्रप्सेभ्य' अष्टौ वसव:

---

* निघ० १ १०, ५, ८ द्रष्टव्यम्।

समजाता । 'तान्' वसून् 'अस्या' भूमौ 'उपादधात्' निहितवान् । पुनश्च वाङ्मनसो युग्मेन एकादश रुद्रान् सृष्ट्वा, तान् अन्तरिक्षे स्थापितवान् । द्वादशादित्यांश्च सृष्ट्वा तान् द्युलोके उपदधाति । विश्वान् देवान् दिक्षु निहितवान् ॥ ५—८ ॥

अत्र केचिद् वसुरुद्रादित्यविश्वेदेवाना मुत्पत्ति मग्निपूर्वां दर्शयति— "अथो आहुरग्नि मेव सृष्टं वसवोऽन्वसृज्यन्तेति । 'इति' शब्द एकीयपक्षसमाप्त्यर्थं ॥ १० ॥

"अथो आहु प्रजापतिरेवेत्यादेरय मर्थं — 'अथो' अपरे ब्रह्मवादिन एवम 'आहु'। 'प्रजापतिरेव' लोकत्रय 'सृष्ट्वा', 'पृथिव्या' प्रतिष्ठित सन् पक्का अन्नरूपा ओषधी प्राश्य 'गर्भी' भूत्वा 'स' ऊर्द्ध्वेभ्य 'प्राणेभ्य' 'देवान्' सृष्टवान्, अवाचीनेभ्य प्राणेभ्य 'मर्त्या प्रजा इति'। सृष्टौ यद्यपि प्रकारविशेषोऽस्ति, तथापि स्थावरजङ्गमात्मकस्य जगत प्रजापतिसृष्टत्व निश्चित मिति श्रुति स्वमत निरूपयति— "अतो यतमथेति । येन प्रकारेण सृष्टवान्, तेनैव प्रकारेण सृष्टिरस्तु, सर्वात्मना प्रजापतिरेवेद सर्वं मसृजदिति सत्य मित्यर्थं ॥ ११ ॥

अथैव सर्वोत्पादकस्य प्रजापतेश्चित्याग्निरूपताम् * आख्यायिकामुखेन दर्शयति— "स प्रजा. सृष्ट्वा सर्वं माजि मित्वेति । 'स प्रजा सृष्ट्वा', 'सर्वम्' 'आजिम्' लक्ष्यम् प्रति एत्य, 'व्यस्रसत' विस्रस्त । सृष्टिकरण मेवात्र लक्ष्यो ऽवधि, तत्र च विस्रस्त इत्यर्थं । तस्मात् लोकेऽपि आजिधावनेन श्राम्यति जन । तस्मात् श्रान्तात् पुरुषात् मध्यप्रदेशात् प्राणा उत्क्रान्ता,

---

* सप्तमाष्टमकाण्डयो. प्रोक्त मग्निचयनप्रकरण मिह पर्यालोच्यम् ।

'तस्मिन्' अपगते 'देवा' इन्द्रियाणि 'अजहु' त्यक्तवन्त । "अो हाक् त्यागे *॥ १२ ॥

"सोऽग्नि मब्रवीदिति । 'स' प्रजापति 'अग्निम्' अवोचत् । हे अग्ने! 'त्व' 'मां' मा 'सन्धेहि' उत्क्रान्तेन प्राणेन पुन संहित कुरु 'इति'। एव प्रजापतिना उक्ते सति, अग्नि अब्रवीत्,—'तत' तत्प्राणसन्धानाद्धेतो 'मे' मम 'कि भविष्यति?' 'इति'। हे अग्ने। 'त्वया' 'मा' माम् 'आचक्षान्तै' आचक्षीरन्। चष्टे पञ्चमलकारे रूपम्। यथा लोके 'पुत्राणा' मध्ये 'यो' 'राध्यते' विद्यया बलेन वा प्रसिद्धो भवति, 'तेन' एव पुत्रेण पितृपितामहा व्यवहरन्ति, तस्याय पिता पितामह इति, तस्याय पुत्र पौत्र इति। तस्मात् पुत्रस्य तव नाम्ना ममापि व्यपदेशो भवतु। अत सन्धेहीत्युक्तम्। 'अग्नि' 'तथा इति' अङ्गीकृत्य तं 'समदधात्'। अतोऽग्निना संहितत्वात् 'एतं' सर्वोत्पादकं 'प्रजापतिम्' एव सन्तं 'अग्निरित्याचक्षते' वेदवादिन । वेदितु फल माह— "आह वा एतेनेति। 'आङ्'-इत्युपसर्गं 'चक्षते'-इत्यनेन सम्बध्यते। 'ह वा'-इति निपातद्वय मेकार्थवाची ॥ १३ ॥

सन्धानप्रकार प्रश्नोत्तरेणाह— "त मब्रवीत् कस्मिंस्त्वोपधास्यामीतीति। हे प्रजापते! 'कस्मिन्' स्थाने 'त्वा' त्वाम् 'उपधास्यामि' 'इति' अग्ने प्रश्न । 'हित एव' मा सन्धेहि। 'इति' उत्तरम्। हितशब्दार्थ माह "प्राणो वै हित मिति। प्राणस्य सर्वेभ्य इन्द्रियेभ्योऽतिशयितत्वात् हितत्वम्। तस्मिन् हितरूपे प्राणे 'अग्नि' प्रजापति' समाहितवान्। पूर्वं मध्यत

---

* जु० प० १० धा० ।

प्राण उच्चक्राम, त मेव सन्धेहीति प्रजापतिनैवोक्तत्वात्। 'तस्मात्' इदानीन्तना अनुष्ठातारोऽपि चित्युपधानसमये उपदधाते भूत-भविष्यद्वर्त्तमानप्रयोग कुर्वन्ति। 'उपधास्यामि'-इति भविष्यत प्रयोग, 'उपदधामि'-इति वर्त्तमानस्य, 'उपाधाम्' इति भूतस्य ॥ १४ ॥

उपहितशब्दार्थं वक्तु हितोपहितयो स्वरूप पृच्छति—"तदाहु कि हित मिति। उपदधादिति उपधानस्थान मुपधेय चोक्तम्, तत्र प्राणस्य हितत्व दर्शितम्, 'उपहित मिति' वाच उच्यते, प्राणे वाच मुपहितवानित्यर्थ। उप-हितपदार्थस्यार्थान्तर माह— "अङ्गानीति। प्राणवति पुरुषे 'अङ्गानि' 'उपहितानि' सन्निहितानि भवन्ति। एव प्रजा-पतेरग्निनामव्यपदेश्यत्व मुक्तम् ॥ १५ ॥

चित्यत्व मपि दर्शयति—"सोऽस्यैष इति। 'स' प्रजा-पति 'अस्य' अग्ने 'चित्य' 'चेतव्य' सन्धेय, 'तस्मात्' स 'चित्य' इति। इष्टकाचितिसम्बन्धादपि प्रजापतेश्चित्यत्व माह—"चित्य उ एवाय मिति। 'यजमानस्य' अपि 'अयम्' एव 'चेतव्य' इष्टकाभिरुपधेय। 'अस्य' यजमानस्य। कृत्यानां कर्त्तरि वा"-इति * षष्ठी ॥ १६ ॥

प्रजापतिर्व्यस्रसतेति यदुक्तम्, तदिदानी चितिसङ्ख्याप्रदर्श-नेन विशदयति— "तदेता वा अस्येति। विस्रसनसमये 'अस्य' तस्य लोमत्वङ्मांसास्थिमज्जाख्या 'पञ्च' चितय, उत्तरोत्तरक्रमेण पञ्चकाण्डात्मना चेतव्या। यस्मादग्नौ पञ्च चिती 'चिनोति',

* पा० सू० २ ३ ७१।

'तस्मात्' पञ्चभिर्लोमादिभिरेव प्रजापतिं संहितवान् भवति। "चिञ् चयने"-इत्यस्मात् * चितिशब्दनिष्पत्तिः ॥ १७ ॥

"स य प्रजापतिरित्यादेरय मर्थ — प्रजापते संवत्सरात्मनो विस्रंसनसमये पञ्चर्त्तव एव विस्रस्ता । "हेमन्तशिशिरयो. समासेन"-इति † पञ्चसङ्ख्या । तथा सति पञ्चचितिचयनेन एव संवत्सररूप प्रजापति पञ्चभिर्ऋतुभि संयोजितवान् भवति ॥ १८ ॥

प्रकारान्तरेण प्रशंसति— "स य संवत्सर प्रजापतिरिति । 'य' संवत्सररूप 'प्रजापति' विस्रस्त , 'स' 'अय मेव' पवमानो 'वायु', तस्य 'दिश' एव 'पञ्च' तन्व । ऊर्ध्वदिक्सहिता पञ्च महादिश । ता एव विस्रस्ता पञ्चचितिचयनेन 'एन' वायु प्रजापति पञ्चभिर्दिग्भिरेव चितवान् ॥ १९ ॥

एव प्रजापतेश्चित्याग्निरूपता मभिधाय तस्योपरि निधीयमानस्याहवनीयस्याग्नेरादित्यरूपता माह— "अथ यश्चित इति । 'चिते' अग्नौ 'य अग्नि' आहवनीय 'निधीयते', 'स' 'असौ आदित्य'। "स एष एवेति, पुन.प्रदर्शनवचनम् । अत्र 'चित इति' सप्तम्यन्त पदम् । प्रजापतेरग्निना सन्धानप्रकार निगमयति— "एतावन्नु तदिति । 'अग्नि' 'एन' प्रजापति 'समदधात्' इति × × × ॥ २० ॥

प्रजापतेर्देवै. समाधानप्रकार माह— "अथो आहु प्रजापतिरेवेति । पूर्वं प्रजायमान प्रजा सृष्ट्वा सर्वाजिधावनेन 'विस्रस्त' सन् 'देवान् अब्रवीत्'। हे देवाः। 'मा सन्धत्त'

* छा० उ० ५ प्रा०

† ऐ० ब्रा० १ १ १

'इति', 'ते' एव 'देवा ' 'अग्निम् अब्रुवन्'। हे अग्ने। 'त्वयि' सर्वेषां 'पितर प्रजापति' 'भिषज्याम' सन्धान करवाम 'इति'। अथ 'स ' अग्निरपि देवान् अब्रवीत्। हे देवा । 'स ' 'अहम्' 'एतस्मिन् सर्वस्मिन्' जाते 'एव' अन्तर् 'विशानि' सर्वस्यान्त-प्रविष्टो भवामीत्युक्तम्। 'तथा इति' देवा अङ्गीचक्रु । यतो देवा अग्नौ प्रजापति भिषज्यित , 'तस्मात्' एतस्य प्रजापते-रग्निनाम्ना व्यपदेश ॥ २१ ॥

भैषज्यकरणप्रकार दर्शयति— "त देवा अग्नावाहुतिभि-रिति। 'त' प्रजापतिम् आहुतिकरणेन समाहितवन्त । अत्र या आहुतय इष्टा , तास्ताश्चित्याग्निरूपप्रजापतिरिष्टका भूत्वा प्रतिपद्य प्रीयमाणा स्युरित्यर्थं । इष्टकाशब्दस्य निर्वचन दर्श-यति— "तद्यदिष्टादिति। इष्टात् होमात् जाता इतीष्टका , 'तस्मात्' इदानीन्तना अपि अनुष्ठातार 'अग्निना इष्टका पचन्ति', तथा सति 'एना ' इष्टका 'आहुतीरेव' कृतवन्तो भवन्तीत्यर्थं ॥ २२ ॥

इष्टकापदे 'इष्ट'–इति 'क'–इति च शब्दद्वयस्वरूप दृश्यते, तत्र इष्ट-शब्दस्वरूपस्य निर्वाह प्रदर्श्य 'क'-शब्दस्वरूपस्य प्रवृत्तिनिमित्त दर्शयति— "सोऽब्रवीदिति। 'स ' प्रजापति देवान् 'अब्रवीत्' हे देवा । युष्माभिरग्नौ 'यावद्यावद्' हुतम् , 'तावत्तावत्' 'मे' मम 'क' सुख 'भवति' 'इति'। तस्मात् 'इष्टे' होमे 'क' सुखम् अभूत् ब्रह्मण इति इष्टकानामनिरुक्ति * ॥ २३ ॥

यथेष्टकाचयनयज्ञमन्त्रैरुपधेया इष्टका यजुष्मत्य , ताश्चेतव्या ,

---

* "इष्टकास्तु तिस्रो विश्वज्योतिष, पृथगलक्षणाक्षतालिखिता, (१६ ३. ४)"—इत्यादिकात्यायनीयग्रन्थोऽत्र पर्यालोच्य: ।

अवशिष्टेऽवकाशे, लोकम्पृणेष्टका । "लोकम्पृण च्छिद्र पृण"-इत्यादिना * मन्त्रेण उपधेया इष्टका लोकम्पृणा । तत्र यजुष्मतीनां भूयस्त्वम्, लोकम्पृणाना मल्पत्वम्, 'अन्नाच्य' आचार्यो मन्यते, लोकम्पृणाना भूयस्त्वम् 'ताण्ड्य' मन्यते ।

तत्र, चोभयत्र द्वावप्युपपत्ती वर्णयित्वा तयोर्व्यपदेशेन तन्मत प्रदर्शयन्ती श्रुति 1पश्चान्तर दर्शयति— "तद्ध स्माहा-न्नाच्य इति । 'य' पुरुषो 'यजुष्मती इष्टका भूयसी' जानी-यात्, 'स' एव 'अग्नि चिनुयात्', 'तत्' तथा सति 'पितर प्रजापति' 'भूय' अधिक सञ्चितवान् भवति, इत्यन्नाच्यमतम् ॥

"अथ हेति । "क्षत्र वै यजुष्मत्य इत्यादि । यजुष्मतीना क्षत्रत्वम्, क्षत्रियस्य यजुर्वेदोत्पन्नत्वात्, लोकम्पृणान्तु विट्-त्वम् कामपूरकत्वात् । यथा लोके 'अत्तु' क्षत्रियस्य अत्र-रूपविशो बाहुल्ये राष्ट्रसमृद्धिर्भवति, तथा लोकम्पृणाना बाहुल्ये यजमानस्यानुष्ठान मेव समृद्ध भवतीति ताण्ड्यमतम् ॥

तदेतद् दूषयति— "एतद्धेति । 'एतत्' उक्त 'वच' वचन-मात्रम्, 'अन्या त्वेव अत स्थिति' इति श्रुते स्वमतप्रदर्शनम् । अनुष्ठानप्रकारार्थोऽत्र 'तु'-शब्द, 'एव' वैलक्षण्यार्थ । अनु ष्ठानप्रकारस्तु उत्तरत्र वक्ष्यते । प्रजापतेरग्निना देवैश्च सन्धाने कृते इत्यर्थ सम्पद्यते ॥ २४, २५ ॥

त दर्शयति— "स एष पितेति । अग्ने पितृत्व पुत्रत्व च भवति, देवाना मपि । तथैवोभयम् । प्रजापतिरूपत्वात् अग्नेर्देवानाञ्च पुत्रत्वम्; तैर्भैषज्यकरणात् तेषां प्रजापति-पितृत्वम् ॥ २६ ॥

* वा० स० १५ ५६, १ ।

वेदितुः फल माह— "उभयं हैतद् भवतीति। 'यः' 'एवम्' अर्थं 'वेद', सः एतत् 'उभय भवति, पितापुत्रात्मको भवतीत्यर्थः। पितृत्व पुत्रत्व च उभयत्र अग्निदेवपक्षे समानम्। तत्राग्निपक्षेऽय विशेषः',— पिता प्रजापतिर्भवति, पुत्रोऽग्निर्भवति, अग्नि पिता भवति, सन्धायकत्वात्, प्रजापतिः पुत्रो भवति संहितत्वात्। देवपक्षेऽप्येव विशेष दर्शयितु "प्रजापतिश्च देवाश्चेत्युपन्यास। "य एव वेदेति। पितृरूपप्रजापतित्वम् पुत्ररूपाग्नित्वम्, पुत्रभूतप्रजापतित्वम् पितृभूताग्नित्वश्चेत्यादिक्रमेण सम्पद्यत इत्यर्थः ॥ २७ ॥

पूर्वं प्रजापतेरग्निना सन्धानसमये वाच प्राणे निहितवानित्युक्तम् "प्राण एव हित वागुपहितम्"–इत्यादिना *, त मिष्टकोपधानमन्त्रेऽपि दर्शयति— "स उपदधाति तथा देवतयेति। "तया देवतया अङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद"–इत्ययं मन्त्र इष्टकोपधाने समाम्नायते †। तत्र तच्छब्देन सर्वत्र प्रसिद्धा ऋगादिभिरुच्यमाना वाक् उच्यते, अङ्गिर पदेन प्राण ‡। हे इष्टके। 'तया' वाचा 'देवतया'। 'अङ्गिरस्वत्'–इति क्रियाविशेषणम्। प्राणयुक्त यथा भवति तथा। "तसौ मत्वर्थे"–इति § त सञ्ज्ञायां पदसञ्ज्ञानिबन्धनत्वाभाव। "ध्रुवा

---

* इहैव पुरस्तात् (पृ० १८ पं० ७) द्रष्टव्यम्।

† "वायुष्टेऽधिपतिस्तया देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद"—इति वा० सं० १४ १४ ५।

‡ "सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रस, प्राणो वा अङ्गानां रस."—इति शत० ब्रा० १४ का ३ प्र १ ब्रा २१, २१, २२।

§ पा० सू० १ ४ १८।

सीदेति। "ध्रुवा" 'स्थिरा' सती 'सीद'। अतो यदनेनोपदध्यात् तद् यजमानं वाक्प्राणाभ्यां चितवान् भवतीत्यर्थः *।

प्रकारान्तरेण वाक्प्राणौ प्रशंसति—"वाग्वा अय मग्निरिति। "अग्नि र्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशदितिश्रुते †। अत्र वाचोऽग्नित्वम् प्राणस्येन्द्रत्वं प्रागुक्तम्। इन्द्राग्निदैवत्योऽग्निश्चित्यनामक इत्यर्थः।

'यावान्' यत्परिमाण 'अग्नि', 'यावती' यत्परिमाणा 'अस्य' अग्ने 'मात्रा' शरीरम्, 'तावता' शरीरेण 'एनं' चित्याग्निं 'चिनोति' चितवान् भवति। "तया देवतया"—इतिमन्त्रेणोपधानेन वाक्प्राणाभ्याम् अग्नीन्द्ररूपाभ्याम् इन्द्राग्निदेवत्य मग्नि चितवानित्यर्थः। कथं नानादेवत्याग्नेरैन्द्राग्नत्व मित्याशङ्क्य इन्द्राग्नी सर्वदेवतात्मना प्रशंसति—"इन्द्राग्नी वै सर्वे देवा इति। "अग्निर्वै देवाना मवमो इन्द्र परमस्तावन्तरेण अन्या देवता, ता इन्द्राग्निभ्या गृह्यन्ते"—इति तयो

---

* "अन्तरिक्षस्य एकं ह्यय ज्योतिष्मान् वायुः"—इति चात्रैव प्रकरणे आम्नास्यते इहैवोपरिष्टात ८ ३ २ ३।

† "अग्निर्वाग् भूत्वा मुख प्राविशद्,
वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्,
आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशद्,
दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्,
ओषधिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशन्,
चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशन्,
मृत्युरपानो भूत्वा नाभिं प्राविशद्,
आपो रेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशन्"
—इति ऐ० आ० २. ४. २ ४।

सर्वात्मकत्वात् तद्देवत्योऽग्निश्चित्यनामापि सर्वदेवत्य.। अत 'अग्नि.' 'यावान्' 'अस्य' अग्ने 'यावती मात्रा', तस्य तावन्त सर्वदेवत्य मग्नि "तया देवतया"–इति मन्त्रेण उपधानेन कृतवान् भवतीति ॥ २८ ॥

अथ भूमावेवेष्टकाचयन कर्त्तव्य मित्यत्र कश्चित् प्रश्न मुपपादयति— "तदाहु कस्मादिति। 'कस्मात्' हेतो 'अस्यै' अस्याः भूमेरुपरि 'अग्नि चीयते' 'इति' प्रश्न ।

उत्तरम्,— 'यत्र' यदा 'सा देवता' प्रजापति विष्वं 'व्यस्रंसत' विस्रस्तवान्, 'तत्' तदा 'इमाम्' भूमिम् 'एव' 'रसेन' 'अनुव्यक्षरत्' सिक्तवान्। 'तम्' प्रजापतिविस्रस्त 'यत्र' देवता 'समस्कुर्वन्', 'तत्' तत्र अस्या मेव 'एनम्' अग्नि सम्भृतवन्त । तस्माद् भूमावेव चयन कर्त्तव्य मित्यर्थ ॥

तस्या इष्टकाया गुण दर्शयति— "सैषैकैवेष्टकेति। भूमिर्दिग्रूपचतुस्स्रक्तियुक्तत्वात् इदानीन्तनैरनुष्ठातृभिरपि इष्टका. चतु.- स्रक्ताय कार्या इत्यर्थ ॥ २९ ॥

पञ्चचितिकोऽग्निरिति चयने पञ्चेष्टकाश्चेतव्या इति* प्रसिद्धिरस्ति, अत्र भूमिरूपैकैवेष्टकाभिहिता, कथ पञ्चेष्टका भव-

* 'प्राणभृत उपदधाति, ०—०, एषोऽग्नेर्यत प्रथमा चिति । ०-०। अथ वैश्वदेवीरुपदधाति, एषा वै सा द्वितीया चिति.।०—०। अथ तृतीयां चिति मुपदधाति।०—०। चतुर्थीं चिति मुपदधाति ०— । अक्षा वै चतुर्थी चिति ।०—०। पञ्चमीं चिति मुपदधाति ०—०। अथ विराज उपदधाति"—इति पञ्चैव चितयोऽष्टमे काण्डे प्रोक्ता, इष्टकास्तु बहवस्ता अप्युपरिष्टादिहैव व्यक्तीभविष्यन्ति। "आपो वा इद मग्रे सलिल मासीत्, स एतां प्रजापति प्रथमां चिति मपश्यदित्यादिश्रुतयश्चेह पर्यालोच्या.। तै० स० ४, ७, ५, ६ ।

त्मीति, त मिमं प्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति — "तदाहुर्यदेव मिति। पश्चेष्टका अपि सम्पादयति। "इय मेव प्रथमेति। तत्र यत्किञ्चिन्मृण्मयपात्रादिक मुपदध्यात् सा मृण्मयीष्टका, पुरुषाश्वादिपञ्चपशुशीर्षोपधानेन पश्विष्टका। रुक्म हिरण्मम्, तत्र पुरुषं स्वर्णनिर्मित चोपदधाति, उपहिता इष्टका 'हिरण्यशकलै प्रोक्षति', अतोऽत्र हिरण्यसम्पर्कादेषा हिरण्येष्टकेत्युच्यते। स्रुगाद्युपधानेन वानस्पत्येष्टका, वनस्पतिविकारत्वात् स्रुगादीनाम्। पुष्करपर्णाद्युपधान मन्नेष्टका, तत्र दधिघृतादीना मन्नत्वात्। इति 'पञ्चेष्टका' वेतव्या। तत्र मार्त्तिक्य इष्टका एका एव पश्वादिसम्बन्धा भवन्तीति तात्पर्यम् ॥ १० ॥

चितानां मिष्टकानां माहवनीयाग्निरेव शिर इति सिद्धान्तयितुं पूर्वपक्षं सोपपत्तिक माह— "तदाहु कतरत इति। 'इष्टकाया' 'कतरत.' कस्मिन् प्रदेशे 'शिर' तिष्ठतीति प्रश्न।

उत्तरम्,— 'यत' यस्मिन् प्रदेशे इष्टकाया 'उपस्पृश्य' 'यजु' वदेत्, तदेव शिर इति केषाञ्चिन्मतम्। उपस्पर्शनप्रदेश च स स्वय मेवाह— "स स्वय मिति। 'स्वयमातृण्णाया' अभिमच्छिद्रयुक्ताया शिलाया 'अर्वात्' समीपात् प्रदेशे 'उपस्पृश्य' 'यजु' मन्त्रं 'वदेत्'। "तथो हास्येति। तथा सति शिर इष्टका 'स्वयमातृण्णाम्' 'अभि' लक्ष्य 'आवृत्ता भवन्ति' 'इति'।

तद् दूषयति— "न तथा कुर्यादिति। इष्टका इति यत् एतानि 'अस्य' अग्ने: 'अङ्गानि' 'पर्वाणि' पर्वाणि; तथा सति प्रतीष्टकां यजुरुपस्पर्शनेन शिर.करणे प्रतिपर्व शिर: क्षतवान् भवति, तच्चानिष्टम्, अत: स्वाभिमतं शिरो दर्शयति— "यो

वावेति । चितप्रदेशे 'अग्नि' आहवनीयो निहितो भवति, 'तदेव' 'एतासाम्' इष्टकानां 'शिर' इति उच्यते ॥ २१ ॥

चयने पशुशीर्षोपधानात् पञ्चेष्टकेत्युक्तम्, तत्र पशूनां सङ्ख्याप्रतिवचनव्याजेषु इष्टकानां लोकद्वयात्मकताम्, अन्ते सर्वलोकात्मकताञ्चाह— "तदाहु कति पशवोऽग्ना उपधीयन्त इतीति । कति पशवोऽग्नावुपधेया ? इति पृष्टे, 'पञ्च' 'इति' प्रतिवदेत् । पुरुषोऽश्वो गौरविरज इति पञ्च पशव । मृदादिभिश्चित्यन्ते तासा मुपधीयमानोऽग्नि सर्वलोकात्मक प्रजापतिरिति ॥ २२ ॥

पूर्वं पञ्चेष्टकापात्रं पशु मिति मत्वा पञ्चेति प्रतिवचनं दत्तम्, इदानीन्तु मृत्तिकोदकसम्पादनीयाना मिष्टकानां पशुरूपत्व प्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति— "अथो एक इति । पूर्वं पञ्च पशव इत्युक्तम्, इदानी मविनामक एको वा पशुर्भवतीति प्रतिब्रूयात् । अविशब्दार्थं माह— "इय मिति । भूमिरेव सर्वप्रजापोषकत्वादविरित्युच्यते । अवतेरविशब्दनिष्पत्ति । भूमिरेवेष्टकारूपा अग्निश्चित्यमाना, 'हि' यत 'अस्य' अस्यां भूमौ 'सर्वोऽग्निश्चीयते', 'तस्माद्' भूमेरेकत्वाद् 'एक.' अविनामा पशुरेवेत्यर्थं ॥ २३ ॥

यथा मृत्तिका इष्टकासाधनम्, एव मापोऽपि, तासां पशुत्व माह— "अथो द्वाविति'ब्रूयादिति । 'द्वौ' अविनामानौ पशू 'इति 'ब्रूयात्' । अविशब्दार्थं निरूपयति— "इयञ्चासौ चेति । 'इयं' भूमिरेकोऽवि:, 'असौ' द्युलोकोऽपरोऽवि:; सस्यवृष्टिभ्यां भूमिद्युलोकयो' सर्वपोषकत्वात् अवित्वम् । मृत्तिका इय भूमि, आपोऽसौ द्युलोक, तत. सम्भवात् मृज्जल-

सम्पाद्या इष्टका , अतो द्वावती इति प्रति वदेत् । अत्र कृत्स्न-शयोरविशब्दवाच्यत्वात् तयोर्लोकद्वयात्मकत्व सिद्ध मित्यर्थ ॥ २४ ॥

पशुत्वप्रतिवचनेन लोकद्वयात्मकेष्टकाचितस्याग्ने सर्वलोकात्मकत्व माह— "अथो गौरिति प्रतिब्रूयादिति । "इमे वै लोका गौरिति । 'यद्धि किञ्च'–इत्यादिना गोत्वोपपादनम् । सर्वैर्गम्यमानेन लोका गौ । कर्मार्थे गमेर्डोप्रत्यय । यत चीयमानो ऽग्नि सर्वलोकात्मक , स चैक , तस्माद् गौरेक पशुरिति प्रतिवदेत् ॥ २५ ॥

अग्निचयनस्य प्रजापतिभवन मेव न प्रयोजन मिति विवक्षु पूर्व प्रयोजन पृच्छति— "तदाहुरिति । 'कस्मै' 'कामाय' प्रयोजनाय 'अग्नि' 'चीयते' इति फलप्रश्न । तत्र फलान्तर पूर्वपक्षयति— "सुपर्ण इति । चीयमानोऽग्नि. 'सुपर्ण' पक्षी भूत्वा । अग्ने पक्षिरूपत्व ब्राह्मणे समाम्नातम् * । 'मा' मा चितवन्त यजमान 'दिव' स्वर्ग 'वहात्' प्रापयेत् 'इति' केषाञ्चिन्मत तन्निराकरोति— "न तथेति । 'एतद्रूप' पक्षिरूपं 'कृत्वा' 'सप्त प्राणा' प्रजापत्यात्मना सम्पन्ना । 'प्रजापति' अपि तद्रूपधारी 'देवान्' असृजत् । तेऽपि तदात्मना 'अमृतत्वम्' आददन्त । तस्मात् प्राणसम्पादितप्रजापतिभवन मेव चयनस्य फल मित्यर्थः ॥ २६ ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठे काण्डे प्रथमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

---

* अस्मिन्नेव द्वितीयब्राह्मणे प्रथमकण्डिकायां द्रष्टव्यम् (१५ पृ० ६ प) ।

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्)

प्रजापतिर्वा ऽइदमग्र ऽआसीत् *। एक एव सो ऽकामयत स्या प्रजायेयेति सो ऽश्राम्यत्स तपो ऽतप्यत तस्माच्छ्रान्तात्तेपानादापो ऽसृज्यन्त तस्मात् पुरुषात्तप्तादापो जायन्ते ॥ १ ॥

आपो ऽब्रुवन् †। क्व वयं भवामेति तप्यध्व मित्यब्रवीत्ता अतप्यन्त ता. फेन मसृजन्त तस्मा- दपा तप्तानां फेनो जायते ॥ २ ॥

फेनो ऽब्रवीत् ‡। क्वाहं भवानीति तप्यस्वेत्य- ब्रवीत् सो ऽतप्यत स मृद मसृजतैतद्वै फेन- स्तप्यते यदप्स्वावेष्टमानः प्लवते स यदोपहन्यते मृदेव भवति ॥ ३ ॥

मृदब्रवीत §। क्वाहं भवानीति तप्यस्वेत्यब्रवीत् सातप्यत सा सिकता असृजतैतद्वै मृत्तप्यते यदेनां व्विकृषन्ति तस्माद्यद्यपि सुमार्द्रं व्विकृ-

---

* 'ऽआसीदेक'—इति क।

† 'ऽब्रुवन्'—इति ग। 'ऽब्रुवन्'—इति घ।

‡, § 'ऽब्रवीत्'—इति ग। 'ऽब्रवीत्'—इति घ।

षन्ति सैकत मिवैव भवत्येतावन्नु तद्यत् क्वाहं भवानि क्वाहं भवानीति ॥ ४ ॥

सिकताभ्यः शर्करा मसृजत । तस्मात् सिकताः शर्करैवान्ततो भवति शर्करायाऽ अश्मानं तस्माच्छर्कराश्मैवान्ततो भवत्यश्मनोऽयस्तस्मादश्मनोऽयो धमन्त्ययसो हिरण्य तस्मादयो बहुध्मातꣳ हिरण्यसङ्काश मिवैव भवति ॥ ५ ॥

तद्यदसृज्यताक्षरत् । तद्यदक्षरत्तस्मादक्षरं यदष्टौ कृत्वोऽक्षरत्सैवाष्टाक्षरा गायत्र्यभवत् ॥ ६ ॥

अभूद्वाऽइयं प्रतिष्ठेति । तद् भूमिरभवत्तामप्रथयत् सा पृथिव्यभवत् तस्या मस्या प्रतिष्ठायां भूतानि च भूतानां च पतिः संवत्सरायादीक्षन्त भूतानां पतिर्गृहपतिरासीदुषाः पत्नी ॥ ७ ॥

तद्यानि तानि भूतानि ऋतवस्ते ऽथ यः स भूतानां पतिः संवत्सरः सो ऽथ या सोषाः पत्न्यौषसी सा तानीमानि भूतानि च भूतानां च पतिः संवत्सर ऽउषसि रेतो ऽसिञ्चन्स संवत्सरे कुमारो ऽजायत सो ऽरोदीत् ॥ ८ ॥

त प्रजापतिरब्रवीत् । कुमार किꣳ रोदिषि

यच्छ्रमात्तपसो ऽधि जातो ऽसीति सो ऽब्रवीदन-
पहतपाप्मा वा ऽअस्म्यहितनामा नाम मे धेहीति
तस्मात् पुत्रस्य जातस्य नाम कुर्यात् पाप्मान
मेवास्य तदपहन्त्यपि द्वितीय मपि तृतीय मभिपूर्व्व
मेवास्य तत् पाप्मान मपहन्ति ॥ ९ ॥

त मब्रवीद्रुद्रो ऽसीति । तद्यदस्य तन्ना-
माकरोदग्निस्तद्रूप मभवदग्निर्वै रुद्रो यदरोदीत्
तस्माद्रुद्रः सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽअतो ऽस्मि धेह्येव
मे नामेति ॥ १० ॥

त मब्रवीत् सर्व्वो * ऽसीति । तद्यदस्य तन्नामा-
करोदापस्तद्रूप मभवन्नापो वै सर्व्वो † ऽद्भ्यो हीदꣳ
सर्व्वं जायते सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽअतो ऽस्मि
धेह्येव मे नामेति ॥ ११ ॥

त मब्रवीत् पशुपतिरसीति । तद्यदस्य तन्नामा-
करोदोषधयस्तद्रूप मभवन्नोषधयो वै पशुपति-
स्तस्माद्यदा पशव ऽओषधीर्लभन्ते ऽथ पतीयन्ति
सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽअतो ऽस्मि धेह्येव मे
नामेति ॥ १२ ॥

*, † शर्व्वो—इति च डा०-वेबरस्टपाठः ।

तमब्रवीदुग्रो ऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोद्वायुस्तद्रूपमभवद्वायुर्व्वा ऽउग्रस्तस्माद्यदा बलवद्वात्युग्रो वातीत्याहुः सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽअतो ऽस्मि धेह्येव मे नामेति ॥ १३ ॥

तमब्रवीदशनिरसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोद्विद्युत्तद्रूपमभवद्विद्युद्वा ऽअशनिस्तस्माद्यं विद्युद्धन्त्यशनिरवधीदित्याहुः सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा अतो ऽस्मि धेह्येव मे नामेति ॥ १४ ॥

तमब्रवीद्भवो ऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोत् पर्ज्जन्यस्तद्रूपमभवत् पर्ज्जन्यो वै भवः पर्ज्जन्याद्धीदꣳ सर्व्वं भवति सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽअतो ऽस्मि धेह्येव मे नामेति ॥ १५ ॥

तमब्रवीन्महान्देवो ऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोच्चन्द्रमास्तद्रूपमभवत् प्रजापतिर्व्वै चन्द्रमाः प्रजापतिर्व्वै महान् देवः सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽअतो ऽस्मि धेह्येव मे नामेति ॥ १६ ॥

तमब्रवीदीशानो ऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोदादित्यस्तद्रूपमभवदादित्यो वा ऽईशान आदित्यो ह्यस्य सर्व्वस्येष्टे सो ऽब्रवीदेतावान्वा

ऽग्निर्मा मेतः परो नाम धा इति ॥ १७ ॥

तान्येतान्यष्टावग्निरूपाणि। कुमारो नवमः सैवाग्नेस्त्रिवृत्ता ॥ १८ ॥

यद्वेवाष्टावग्निरूपाणि। अष्टाक्षरा गायत्री तस्मादाहुर्गायत्रो ऽग्निरिति सोऽयं कुमारो रूपाण्यनुप्राविशन्न वा ऽअग्निं कुमार मिव पश्यन्त्येतान्येवास्य रूपाणि पश्यन्त्येतानि हि रूपाण्यनुप्राविशत् ॥ १९ ॥

त मेतꣳ सम्वत्सर ऽएव चिनुयात्। सम्वत्सरे ऽनुब्रूयाद्धयोरित्यु हैक ऽआहुः सम्वत्सरे वै तद्रेतो ऽसिञ्चन्त्स सम्वत्सरे कुमारो ऽजायत तस्माद्द्वयोरेव विनुयाद्द्वयोरनुब्रूयादिति सम्वत्सरे त्वेव चिनुयात् सम्वत्सरे ऽनुब्रूयाद्यद्वाव रेत सिक्तं तदेव जायते तत्ततो व्विक्रियमाण मेव व्वर्धमानꣳ शेते तस्मात् संव्वत्सर ऽएव चिनुयात् संव्वत्सरे ऽनुब्रूयात्तस्य चितस्य नाम करोति पाप्मान मेवास्य तदपहन्ति चित्रनामानं करोति चित्रो ऽसीति सर्व्वाणि हि चित्राण्यग्निः ॥ २० ॥ ३ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके तृतीय ब्राह्मणम् [१. ३.] ॥

तृतीयब्राह्मणे पञ्चादीन्यष्टौ रूपाणि चयनोपयुक्तानि उच्यन्ते। तत कुमारोत्पत्ति। तस्याष्टौ नामानि, अष्टौ रूपाणि × × × "प्रजापतिरग्निरूपाण्यभ्यध्यायत्"—इति * वक्ष्यमाणपशुविधानोपयोगीनि मन्तव्यम्। अथवा पुरुषादिपञ्चपशूनुपालभ्य संवत्सरपर्यन्त मुख्याग्नि धारयित्वा चयनाय दीक्षेत इति वक्ष्यते †, तदर्थ मितिहासाख्यान मिति।

"प्रजापतिर्वा इद मिति। पुरुषात् उदकसृष्टि लोकप्रसिद्धयाह— "तस्मात् पुरुषात् तस्मादापो जायन्त इति ॥ १ ॥

"आपोऽब्रुवन्निति। प्रजापतिना सृष्टा 'आप' 'क्व' प्रदेशे 'वय' 'भवाम' तिष्ठाम 'इति' प्रजापतिम् 'अब्रुवन्'। ततस्तेन तपन कुरुतेत्युक्ता 'अतप्यन्त'। तत 'फेन' सृष्टवन्त ॥ २ ॥

"फेनोऽब्रवीदिति। तस्मात् फेनात् मृदुत्पत्ति समुपपादयति— "एतद्वै फेन इति। उदकमध्ये वायुवशेन परिभ्रमणं प्लवन मेव फेनस्य तप करणम्। 'स यदा उपहन्यते', संहता भवति, तदा मृत्तिकैव भवति ॥ ३ ॥

"मृदब्रवीदिति। मृत्तिकाया सिकता। 'विकृषन्ति' भूमिकर्षण मेव मृदस्तप इत्यर्थ। 'यद्यपि सुमारके विकृषन्ति' यथा मृत्तिका चूर्णीकृता भवति, तथा विकर्षणेन सा मृत् सिकता भवति ॥ ४ ॥

एतावत्पर्यन्त "क्वाह भवति"—इति प्रजापतिं प्रति उदकफेनमृद्भि वचनम्, इत उत्तर नास्ति, अत एव पूर्वत्र त्रये "ता फेन मसृजन्त"—"स मृद मसृजत"—"सा सिकता असृ-

---

* इत परतने एव ब्राह्मणे (४ब्रा० १ क०) द्रष्टव्यम्।

† एतदपीत, परतने एव ब्राह्मणे द्रष्टव्यम्।

जत''–इति अबादीना स्रष्टत्व मुक्तम्, इत उत्तरं तदभावात् "सिकताभ्य शर्करा मसृजतेत्यादौ प्रजापते स्रष्टृत्व मुच्यते ।

"तस्मात् सिकता इति । 'अन्तत ' गमने 'सिकता शर्करा भवन्ति' । 'अश्मा' पाषाणोऽपि अन्तत शर्करा भवन्ति । 'तस्मात्' अश्मन पाषाणात् 'अय ' उत्पादितवान् । अश्मनोऽय कारणत्व मुपपादयति— "अश्मनो यो धमन्तीति । अयसो हिरण्यत्व प्रतिपादयति— "बहुधा त हिरण्यसङ्काश मिति ॥ ५ ॥

भूमेर्गायत्रीत्व मुपपादयितु माह— "तद्यदसृज्यताक्षरदिति । एव मबादिक मुत्तरोत्तरक्रमेण सृष्ट्वा अक्षरत् । तस्मात् क्षरणात् 'अक्षरम्' । 'अक्षरत्'–इति लङ्यडागमे रूपम् । पत्राडागमसाहित्येन अक्षर सम्पन्नम् । यस्मात् प्रजापति अष्टौ कृत्वाक्षरत्, सैव सङ्ख्यासाम्यात् अष्टाक्षरा गायत्री सम्पन्ना ॥ ६ ॥

"अभूद्वा इय प्रतिष्ठेतीति । 'इयम्' एव भाद्यसृष्टि सर्वेषा 'प्रतिष्ठा' 'अभूत्' 'इति' भूम्यात्मना सम्पन्ना, तस्या बहुधा प्रथनात् पृथिवीत्वम् ।

अथ कुमारोत्पत्ति दर्शयितु माह— "तस्या मस्या प्रतिष्ठाया मिति । 'तस्यां' पृथिव्या 'भूतानि भूतपति च' 'सवत्सराय' 'सवत्सरसाध्याय कर्मणे 'अदीक्षन्त' दीक्षा कृतवन्त । दीक्षाकरणं यजमानपत्न्यो विहित मिति तौ दर्शयति— "भूतानाम्पतिर्गृहपतिरिति । तत्र भूतपति' 'गृहपति ' यजमान 'आसीत्' । 'उषा ' उषोदेवता 'पत्नी' × × × ॥ ७ ॥

शब्दाना मर्थ माह— "तद् यानि तानि भूतान्यृतव इति । 'यानि भूतानि' गृह्यन्ते, तानि ऋतुवीर्याणि, ऋतुपति सवत्सर. । "सोषा, पत्नी"–इत्युक्तम् । 'न्' सवत्सरस्य यज-

मानरूपत्वात् 'औषसी' उषसो धर्त्ता देव एव खलु भूयो-ऽवयवै सहित उपोनामपत्नीयुक्त । संवत्सरो यजमान स्वपत्न्या मुषसि रेत सिक्तवान्, तत् सिक्त रेत संवत्सरान्ते कुमारात्मना जातम्। यद्वा संवत्सर इति सप्तम्यन्त पदम्। संवत्सरपर्यन्त रेत सिक्तवान्, रेतस्सेक सोऽसौ वत्सर, कुमारोत्पत्तिरेक, इति वर्षद्वय जातम्। एतदेवाभिप्रेत्य द्वयोरिति उ हैक आहु। "संवत्सरो वैतद्रेतोऽसिञ्चत् संवत्सरे कुमारोऽजायत"–इति वक्ष्यते।

उत्पन्नस्य कुमारस्य अष्टौ रूपाणि दर्शयितु माह— "सोऽरोदीत्, त प्रजापतिरब्रवीदित्यादिना। हे 'कुमार' 'श्रमात् जात' त्व किमर्थं 'रोदिषि?–'इति' प्रजापतिनोक्ते, स आह— 'अहितनामा' अकृतनामधेय, अत एव 'अनपहतपाप्मा' 'अस्मि', अत पापविमोचाय 'मे' मम नामधेय कुरु इति।

प्रसङ्गात् किञ्चिद् धर्म दर्शयति— "तस्मात् पुत्रस्येति। 'जातस्य पुत्रस्य' नक्षत्रनाम अश्वयुज स्वाति हस्त इत्यादि 'नाम' नामकरण 'कुर्यात्', तेन तस्य 'पाप्मान मेव' 'अपहन्ति' अपहतवान् भवति। पुन 'द्वितीय' व्यावहारिक माता पुत्रादिनाम करोति। 'तृतीयम्' आहिताग्निरिति। एव नामकरणेन 'अस्य' पुत्रस्य 'पाप्मानम्' अपहत कृतवान् भवति ॥ ८, ९ ॥

एव नामधेयाय प्रार्थितवत कुमारस्य रुद्र-सर्वादीन्यष्टौ नामानि प्रदर्शयिष्यन्ते *। अग्ने रुद्रात्मकत्वात् तदुचिता

---

* "अग्नि५ हृदयेन, अशनि५ हृदयाग्रेण, पशुपति कृत्स्न हृदयेन, भव यक्ना। शर्वं मतस्नाभ्याम्, ईशानं मन्युना, महादेव मन्त'पर्शव्येन, उग्रं देवं वनिष्ठुना"—इति वा० स० ३९. ८।

अष्टौ मूर्त्तयो वक्तव्या । रुद्रस्य हि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाश-सूर्यचन्द्रयजमानाख्या अष्टौ मूर्त्तय सन्ति, भवादिनामानि च । ता एव अग्ने एष्वपि निरूपयिष्यन्ते ।

तत्र प्रथम नाम निर्दिशति— "त मब्रवीद्रुद्रोऽसीति *। अग्निरेव रुद्रो नामभागभवदित्यर्थं । यद्वा 'अग्निस्तद्रूप मभवत् रुद्रनामव्यपदेश्योऽग्निरित्यर्थं † ।

अग्ने रुद्रत्व मुपपादयति— "यदरोदीदिति । अनेन तेजोमूर्त्तिरुक्तेति मन्तव्यम् । 'रुद्र' रुद्रनाम्ना 'स' कुमार प्रजापतिम् 'अब्रवीत्',— 'अत' रुद्रनाम्न ज्यायान् प्रशस्तोऽस्मि, तस्मादेतन्नाम नाल मित्यर्थं, अतो 'मे नाम' अन्यद् 'धेहि' कुर्वेवेति ॥ १० ॥

"त मब्रवीत् सर्वोऽसीतीति ‡। तस्य सर्व इति द्वितीय नाम, तस्य असौ रूपम् । अपा सर्वत्व मुपपादयति— "आपो वै सर्व इति । 'वै'-शब्दद्योतिता युक्ति माह— "अद्भ्यो हीद मिति । अद्भ्य सर्व जगदुत्पद्यते । आपो वा इद सर्व विश्वा भूतानि "आपो वा इदमग्रे सलिल मासीत्" —इति §। अतो जलात्मत्व च "सलिल सर्व मा इदम्"— इत्यत्र ‖ श्रुतम् । "ज्यायान् वा अतोऽस्मिन् धेह्येव मे नामेतीति । तस्य प्रतिनामकरण मान्नातम्, एकस्य पुरुषस्य एक-

---

* "रुद्र"—इत्यादि अथ० स० १५ ५ ११, १० ।

† "रुद्रो वा एष यदग्नि"—इति तै० ब्रा० २ १ ३ १ ।

‡ 'शर्व'—इत्यादि अथ० स० १५ ५ ५, ४ ।

§ तै० स० ५ ६ ४, ७ ५, ७ १ ५, तै० ब्रा० १ १ ३, ५

‖ ऋ० स० १०, १२९, ३ । तै० ब्रा० ५, २, ५, ६ ।

पद मेकनामामान मयुक्त मिति पूर्वपूर्वं नाम परिज्ञाय ततो-ऽप्यधिक स्वसमवेत गुणविशेष माविष्कर्त्तुं मन्यन्नामधेय कर्त्तव्य मित्यत्र दर्शयितु मिति मन्तव्यम् ॥ ११ ॥

"त मब्रवीत् पशुपतिरसीतीति *। "तद्यदस्येत्यादि। पशुपतिनामवाच्या 'ओषधय' 'अभवन्'। ओषधीनां पशुपोषक-त्वात् पशुपतित्व युक्तम्। प्रकारान्तरेण पशुपतित्व मोषधीनां दर्शयति— "तस्माद् यदा पशव इति। यदा 'पशव' 'ओषधी' 'लभन्ते' अदन्ति, 'अथ' जग्धवत्या पुष्टा सन्त 'पतीयन्ति' कामुका पतीनात्मन कामयन्ते। 'तस्मात्' पशूना पतीच्छा-साधनत्वात् ओषधीना पशुपतित्व मित्यर्थ । अनेनाग्नेर्भूरूपत्व मुक्त मित्यनुसन्धेयम् ॥ १२ ॥

"त मब्रवीदुग्रोऽसीतीति †। उग्रशब्दवाच्यो वायुरित्यर्थ । वायोरुग्रत्व लोकप्रसिद्धयोपपादयति— "यदा बलवद् वातीति। "वा गतिगन्धनयो" ‡ ॥ १३ ॥

"त मब्रवीदशनिरसीतीति । विद्युदशन्यो पतयित्वत्व माह— "तस्माद् य विद्युदिति। आकाशे विद्युत्पतनात् विद्युच्छब्देनाकाशरूप मिति मन्तव्यम् ॥ १४ ॥

"त मब्रवीद् भवोऽसीतीति §। "पर्जन्यस्तद्रूप मिति। भवशब्दवाच्य पर्जन्य'। तस्य भवत्व माह— "पर्जन्याडीद मिति। अनेन यजमानरूपत्व मुक्तम्। तस्य हि सर्वकाम-भावकत्वात् भवत्वम् ॥ १५ ॥

---

* "पशुपति."—इत्यादि अथ० स० १५ ५ ७, ६।

† "उग्र"—इत्यादि अथ० स० १५ ५ ६, ८।

‡ अदा० प० ४० धा०।

§ "भव."—इत्यादि अथ० सं० १५ ५ २, १।

"त मब्रवीत् महान् देवोऽसीतीति *। "प्रजापतिर्वै चन्द्रमा इति। चन्द्रमा मनसो जात, मनश्च प्रजापतिदेव-त्वम्, तत' कार्यकारणयोरभेदोपचारादेव मुक्तम्। प्रजापते-र्महादेववाच्यत्व सर्वलोकस्रष्टृत्वात् ॥ १६ ॥

"त मब्रवीदीशानोऽसीतीति †। आदित्यस्य ईशानशब्दवाच्यत्व माह— "आदित्यो ह्यस्य सर्वस्येति। इष्ट इतीशान।

पूर्व मग्निना "धेह्येव मे नाम"–इति ‡ प्रार्थित एव प्रजा-पतिरस्याष्टौ नामानि व्यदधात्, अत पर मग्नि स्वय मेव एतैर्नामभि स्वकीयगुणस्य कार्त्स्न्येन प्रतिपादितत्वाभिप्रायेण नामान्तरकरण निषेधति— "सोऽब्रवीदेतान्वा अस्मीति। "मा मेत परो नाम धा इति। 'इत' एभ्योऽष्टभ्यो नामभ्य 'पर' परस्तात् 'नाम' 'मा धा' मा कुरु 'इति' ॥ १७ ॥

"तान्येतान्यष्टावग्निरूपाणीति। "कुमारो नवम इति। रुद्रादीन्यष्टौ नामानि, रेतोनामवाच्य 'कुमारो नवम' नव-सङ्ख्यापूरक इत्यर्थ। उक्ता नवसङ्ख्या त्रिवृदात्मना प्रशसति— "सैषाग्नेस्त्रिवृत्तेति। 'सा' पूर्वं मुक्ता नवमसङ्ख्येव 'अग्ने' 'त्रिवृत्ता' त्रिवृत्त्व नाम। उक्तरीत्या अग्नेर्नवधा विभेद। उत्तरत्र "त्रिवृदग्नि"–इति व्यवहरिष्यते, तत्र सर्वत्र उक्तनव-सङ्ख्यावत्त्वेन त्रिवृत्त्व सम्पन्न मिति मन्तव्यम् ॥ १८ ॥

नामगता मष्टसङ्ख्या गायत्र्यात्मना प्रशसति— "यद्वेवाष्टा-वग्निरूपाणीति। अतोऽष्टनामवाच्यरूपाष्टकोपेतत्वादग्नेरपि गाय-

* "महादेव."–इत्यादि अथ० स० १५ ५ १३, १२।
† "ईशान"–इत्यादि अथ० स० १५ ५ १५, १४।
‡ इहैव पुरस्तात् १० क० (४१ पृ० ८ प०) द्रष्टव्यम्।

तत्त्व सम्यक मित्यर्थ । "सोऽय कुमारो रूपाणीति । 'कुमार' अग्नि स्वनामभि रुद्रसर्वादिभिरष्टभि प्रतिपाद्यानि, अग्न्युदकौषध्यादीनि अष्टौ रूपाणि अनुप्रविष्टवान् । स कुमारोऽग्नि तत्तद्रूपेभ्य पृथग्भूतो न दृश्यत इति तात्पर्यम् ॥ १८ ॥

अथ संवत्सरपर्यन्त मुख्याग्निधारण कर्त्तव्य मिति दर्शयितु माह— "त मेतꣳ संवत्सर एव चिनुयादित्यादि । 'संवत्सर एव' संवत्सरपर्यन्त स्थित्वेत्यर्थ । प्रसङ्गात् कञ्चिद्धर्म दर्शयति— "संवत्सरेऽनुब्रूयादिति । वर्षपर्यन्त गुरुसन्निधौ स्थित्वा अधीयत इति । "संवत्सरवासिने प्रब्रूयात्"–इत्यैतरेयकम् * । तत्र पक्षान्तर दर्शयति— "द्वयोरित्यु हैक आहुरिति । केचित् संवत्सरपर्यन्त मुख्य मग्नि धारयित्वा, तत संवत्सरे चयन कर्त्तव्य मित्याहु †, अनुवचनञ्च तथा करणीय मिति वदन्ति । तत्रोपपत्ति दर्शयति— "संवत्सरे वै तद्रेत इति । पूर्व-'संवत्सरे' 'रेतोऽसिञ्चन्', 'स संवत्सरे कुमारोऽजायत' इति रेतस्सेकस्यैको वत्सर, कुमारोत्पत्तावेक इति वर्षद्वयस्य समाम्नातत्वादिति । प्रथम पक्ष सहेतुक सिद्धान्तयति— "संवत्सरे त्वेव चिनुयादिति । 'तु' शब्दो वर्षद्वयपक्षनिवृत्त्यर्थ । रेतस्सेकानन्तर मेव कललबुद्बुदपिण्डादिक्रमेण वर्षात् प्रागेव कुमारोत्पत्तेरित्यर्थ ‡ ।

---

* "नानन्तेवासिने प्रब्रूयात, नासंवत्सरवासिने, नो एवासंवत्सरवासिने, नाब्रह्मचारिणे, नासब्रह्मचारिणे, नो एवासब्रह्मचारिणे, नानभिप्रापाय"—इत्यादि ऐ० आ० ५ ३ ३ ब्रा० ४ ।

† एतदेव पुरस्तादुक्तं भाष्ये 'वक्ष्यते'—इति (४४ पृ० ५ प०) ।

‡ "शुक्रशोणितसंयोगात्मातृभिष्टसंयोगाच्च तत कथ मिदं शरीर

"तस्य चितस्य नामेति। चयनसम्बन्धाच्चित्रनाम सम्पन्न मिति तात्पर्यम्। चित्रत्व मनेकरूपपादयति— "सर्वाणि हि चित्राण्यग्निरिति। अग्न्युदकौषध्यादीना रूपाणा मग्न्यात्मकत्वात तस्य चित्रत्व मिति। किञ्च यद्यत् चित्रवर्णं तत्तत् सर्वं मग्निरेव, शुक्लभास्वररूपत्वात् तस्येति ॥ २० ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे प्रथमेऽध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वर ॥ १ ॥

ब्रह्माण्ड गोसहस्र कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरीस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमी।
रत्नोस्रा रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणि सिङ्गणार्यौ,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥

पर सयम्यते? सौम्यो भवति एकरात्रोषित कलल भवति, पञ्चरात्राद् बुद्बुदा, सप्तरात्रात पेशी, द्विसप्तरात्रादर्बुद, पञ्चविंशतिरात्र स्वस्थितो घनो भवति, मासमात्रात कठिनो भवति, द्विमासाभ्यन्तरे शिर सम्पद्यते, मासत्रयेण ग्रीवाव्यादेशो, मासचतुर्ष्केण त्वग्व्यादेश, पञ्चमे मासे नखरोमव्यादेश षष्ठे मुखनासिकाक्षिश्रोत्र च सम्भवति, सप्तमे चलनसमर्थो भवति, अष्टमे बुद्ध्याध्यवस्यति, नवमे सर्वाङ्गसम्पूर्णो भवति, •—•, दशमे मासे प्रजायते"—इत्यादि निरु० १४ ६।

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलं स्वर्णजं वर्णमुख्यं ,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यं ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनृणं शार्करं चार्कतेजा ,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पात्रसाच्छ्रीसायणार्यः * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

---

* अन्नत्या टीप्पण्यो पञ्चमकाण्डीयद्वितीयाध्यायान्ते द्रष्टव्याः ।

(अथ द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्)

प्रजापतिरग्निरूपाण्यभ्यध्यायत्। स योऽयं कुमारो रूपाण्यनुप्रविष्ट आसीत्त मन्वैच्छत् सोऽग्निरवेदनु वै मा पिता प्रजापतिरिच्छति हन्त तद्रूप मसानि यन्म ऽएष न वेदेति ॥ १ ॥

स एतान् पञ्च पशूनपश्यत्। पुरुष मश्वं गा मवि मजं यदपश्यत्तस्मादेते पशवः ॥ २ ॥

स एतान् पञ्च पशून् प्राविशत्। स एते पञ्च पशवोऽभवत्त मु वै प्रजापतिरन्वैच्छत् ॥ ३ ॥

स एतान् पञ्च पशूनपश्यत्। यदपश्यत्तस्मादेते पशवस्तेष्वेत मपश्यत्तस्मादेवैते पशवः ॥ ४ ॥

स ऐक्षत। इमे वा ऽअग्निरिमानेवात्मान मभिसंस्करवै यथा वा ऽअग्नि समिद्धो दीप्यत ऽएव मेषा चक्षुर्दीप्यते यथाग्नेर्धूम उद्यत ऽएव मेषा मूष्मोद्यते यथाग्निरभ्याहितं दहत्येव बप्सति यथाग्नेर्भस्म सीदत्येव मेषां पुरीषꣳ सीदतीमे वा ऽअग्निरिमानेवात्मान मभिसंस्करवा

ऽइति तान्नाना देवताभ्य आलिप्सत व्वैश्वकर्म्मणं पुरुषं व्वारुण मश्व मैन्द्र मृषभं त्वाष्ट्र मवि माग्नेय मजᳪ * ॥ ५ ॥

स ऐक्षत । नाना वा ऽइदं देवताभ्य आलिप्सेऽग्नेर्व्वाहᳪ रूपाणि कामये हन्तैनानग्निभ्य. कामायालभा ऽइति तानग्निभ्य. कामायालभत तद्यदग्निभ्य इति बहूनि ह्यग्निरूपाण्यभ्यध्यायदथ यत् कामायेति कामेन ह्यालभत तानाप्रीतान् पर्य्यग्निकृतानुदीचो नीत्वा समज्ञपयत् ॥ ६ ॥

स ऐक्षत । या वै श्रीरभ्यधासिष मिमास्ता: शीर्षसु हन्त शीर्षाण्येवोपदधा इति स शीर्षाण्येवोत्कृत्योपाधत्ताथेतराणि कुसिन्धान्यप्सु प्राप्लावयदजेन यज्ञᳪ समस्थापयन्नेन्मे यज्ञो व्विकृष्टो ऽसदित्यात्मा वै यज्ञो नेन्मेऽय मात्मा व्विकृष्टो ऽसदित्येतेन पशुनेष्ट्वा तत् प्रजापतिरपश्यद् यथैतस्याग्नेरन्त' न पर्य्यैत् † ॥ ७ ॥

* 'माग्नेयमज२'—इति क । 'माग्नेयमण२'—इति ग, घ ।

† 'पर्य्यैत'—इति ग ।

स ऐक्षत । य मिम मात्मान मप्सु प्रापिप्लव त मन्विच्छानीति त मन्वैच्छत्तद्यदेषा मप्सु प्रविद्धाना प्रत्यतिष्ठत्ता अप' समभरदथ यदस्या तां मृद तदु-भयꣳ सम्भृत्य मृदं चापश्चेष्टका मकरोत्तस्मादे-तदुभय मिष्टका भवति मृच्चापश्च ॥ ८ ॥

स ऐक्षत । यदि वा ऽइद मित्थ मेव सदा-त्मान मभिसंस्करिष्ये मर्त्यं कुणपोऽनपहतपाप्मा भविष्यामि हन्तैतदग्निना पचानीति तदग्नि-नापचत्तदेनदमृत मकरोदेतद्वै हविरमृत भवति* यदग्निना पचन्ति तस्मादग्निनेष्टका पचन्त्यमृता एवैनास्तत् कुर्व्वन्ति ॥ ९ ॥

तद्यदिष्ट्वा पशूनापश्यत् । तस्मादिष्टका-स्तस्मादिष्ट्वैव पशुनेष्टका' कुर्यादनिष्टका ह ता भवन्ति या पुरा पशो कुर्व्वन्त्यथो ह तदन्य-देव† ॥ १० ॥

तद्यास्ताः श्रिय. । एतानि तानि पशुशीर्षा-ण्यथ यानि तानि कुसिम्बान्येतास्ताः पञ्च चितय-

---

* 'भवति'—इति ग, घ ।

† 'तदन्यदेव'—इति ग ।

स्तद्यत् पशुशीर्षाण्युपधाय चितीश्चिनोत्येतैरेव त-
च्छीर्षभिरेतानि कुसिन्धानि सन्दधाति ॥ ११ ॥

ते ऽएते सर्व्वे पशवो यदग्निः* । तस्मादग्नौ पशवो रमन्ते पशुभिरेव तत् पशवो रमन्ते तस्माद्यस्य पशवो भवन्ति तस्मिन्नग्निराधीयते ऽग्निर्ह्येष यत् पशवस्ततो वै प्रजापतिरग्निरभवत् ॥ १२ ॥

तद्धैक ऽआहुः । अत्रैवैतैः सर्व्वैः पशुभिर्यजेत यद्वा ऽएतैरत्र सर्व्वैः प्रजापतिरयक्ष्यत तदेवाग्नेरन्तं पर्य्यैष्यत्तद्यदेतैरत्र सर्व्वैर्यजेत तदेवाग्नेरन्तं परीयादिति न तथा कुर्याद् देवाना तदितादियादथो पथस्तदियादथो किं ततः सम्भरेदेतानि वा ऽएतत् कुसिन्धान्येतास्विती सम्भरति तस्मात्तथा न कुर्यात् ॥ १३ ॥

यद्वेवैतान् पशूनालभते । आयतनमेवैतदग्नये करोति न ह्यनायतने कश्चन रमते ऽन्नं वा ऽआयतनं तदेतत् पुरस्तान्निदधाति तदेनं पश्यन्नग्निरुपावर्त्तते ॥ १४ ॥

---

* 'यदग्नि'—इति ग

पुरुषोऽश्वो गौरविरजो भवन्ति। एतावन्तो वै सर्व्वे पशवोऽन्नं पशवस्तद्यावदन्नं तदेतत् पुरस्तान्निदधाति तदेनं पश्यन्नग्निरुपावर्त्तते ॥ १५ ॥

पञ्च भवन्ति। पञ्च ह्येतेऽग्नयो यदेताश्चितयस्तेभ्य एतत् पञ्चायतनानि निदधाति तदेनं पश्यन्नग्निरुपावर्त्तते ॥ १६ ॥

तद्यदग्निभ्य इति*। बहवो ह्येतेऽग्नयो यदेताश्चितयोऽथ यत् कामायेति यथा तं काम माप्नुयाद्यजमानो यत् काम एतत् कर्म कुरुते ॥ १७ ॥

पुरुषं प्रथम मालभते। पुरुषो हि प्रथमः पशूना मथाश्व पुरुषं ह्यन्वश्वो† ऽथ गा मश्वं ह्यनु गौरथावि गां ह्यन्वविरथाज‡ मविं ह्यन्वजस्तदेनान्यथापूर्व्वं यथाश्रेष्ठ मालभते ॥ १८ ॥

तेषा व्विषमा रशना स्यु। पुरुषस्य व्वर्षिष्ठाथ ह्रसीयस्यथ ह्रसीयसी तद्यथारूपं पशूनां रशनाः करोत्यपापवस्यसाय सर्व्वास्त्वेव समाः स्युः

* 'इति'—इति क।

† 'ह्यन्वश्वो'—इति क।

‡ 'ह्यन्वविरथाज'—इति ख।

सर्व्वाः सदृश्यः सर्व्वं ह्येते समाः सर्व्वं सदृशा* अग्नयो ह्युच्यन्ते † ऽन्नꣳ ह्युच्यन्ते तेन समास्तेन सदृशा ॥ १९ ॥

तदाहुः । कथ मस्यैषोऽग्निः पञ्चेष्टकः सर्व्वैः पशुष्वारब्धो भवतीति पुरोडाशकपालेषु त्वेवाप्यत ऽहूय प्रथमा मृन्मयीष्टकाथ यत्पशु मालभते तेन पश्विष्टकाप्यतेऽथ यद्रूपा मभितो हिरण्यशकलौ भवतस्तेन हिरण्येष्टकाप्यतेऽथ यदिध्मो यूपः परिधयस्तेन वानस्पत्येष्टकाप्यतेऽथ यदाज्य प्रोक्षण्यः पुरोडाशस्तेनान्नं पञ्चमीष्टकाप्यत ऽएव मु हास्यैषोऽग्निः पञ्चेष्टकः सर्व्वैः पशुष्वारब्धो भवति ॥ २० ॥

तेषां चतुर्व्विꣳशतिः सामिधेन्यः । चतुर्व्विꣳशत्यर्द्धमासो वै संव्वत्सरः सव्वत्सरो अग्नि‡र्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत् समिन्द्धे ॥ २१ ॥

* 'सदृशा'—इति क, ख, च ।

† ह्युच्यन्ते'—इति क ।

‡ 'वं व्वत्सरोऽग्नि'—इति ग ।

यद्देव चतुर्व्विंᳩशतिः * । चतुर्व्विंᳩशत्यक्षरा वै गायत्री गायत्त्रोऽग्निर्य्यावानग्निर्य्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत् समिन्द्धे ॥ २२ ॥

यद्देव चतुर्व्विंᳩशतिः । चतुर्व्विंᳩशो वै पुरुषो दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्याश्चत्वार्य्यङ्गानि पुरुषः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्य्यावानग्निर्य्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत् समिन्द्धे ॥ २३ ॥

उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाह । प्राणो गायत्र्यात्मा त्रिष्टुप् प्राण मेवास्य गायत्रीभिः समिन्द्ध आत्मान त्रिष्टुब्भिर्म्मध्ये त्रिष्टुभो भवन्त्यभितो गायत्र्या मध्ये ह्यय मात्माभितः प्राणा भूयसीः पुरस्ताद्गायत्रीरन्वाह कनीयसीरुपरिष्टाद्भूयाᳩसो हीमे पुरस्तात् प्राणाः कनीयाᳩस उपरिष्टात् ॥ २४ ॥

सोऽन्वाह । समास्त्वाग्न ऋतवो वर्द्धयन्त्विति प्रजापति र्व्विस्रस्त यत्राग्निः समदधात्त मब्रवीद्या मत्सम्भृता सामिधेन्यस्ताभिर्म्मा समिन्त्स्वेति ॥ २५ ॥

* 'चतुर्व्विᳩशतिः'—इति क, ग, घ, ङ

स एता अपश्यत्। समास्त्वाग्न ऽऋतवो वर्द्धयन्त्विति समाश्च त्वाग्न ऽऋतवश्च वर्द्धयन्त्वित्येतत् संव्वत्सरा ऋषयो यानि सत्येति संव्वत्सराश्च त्वऽर्षयश्च सत्यानि च वर्द्धयन्त्वित्येतत् स दिव्येन दीदिहि रोचनेनेत्यसौ वा ऽआदित्यो दिव्यꣳ रोचनं तेन सन्दीदिहीत्येतद्विश्वा आभाहि प्रदिशश्चतस्र इति सर्व्वा आभाहि प्रदिशश्चतस्र इत्येतत् * ॥ २६ ॥

ता एता एकव्याख्यानाः। एत मेवाभि यथैत मेव संस्कुर्यादेतꣳ सन्दध्यादेत अनयेत्ता आग्नेय्यः प्राजापत्या यदग्निरपश्यत्तेनाग्नेय्यो यत्प्रजापतिꣳ समैन्द्ध तेन प्राजापत्या. † ॥ २७ ॥

द्वादशाप्रियः। द्वादश मासाः संव्वत्सरः संव्वत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदाप्रीणाति ॥ २८ ॥

यद्वेव द्वादश। द्वादशाक्षरा वै जगतीयं वै

* 'इत्येतत्'—इति ग। 'इत्येतत'—इति घ।

† 'प्राजापत्या.'—इति ग, 'प्राजापत्या'—इति घ

जगत्याꣳ हीदꣳ सर्व्वं जगदियमु वा ऽअग्निरस्यै हि सर्व्वो ऽग्निश्चीयते यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदाप्रीणाति ॥ २९ ॥

यद्वेव द्वादश । द्वादशाक्षरा वै जगती जगती सर्व्वाणि छन्दाꣳसि सर्व्वाणि छन्दाꣳसि प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदाप्रीणाति ॥ ३० ॥

ता एता ऊर्द्ध्वा अस्य समिधो भवन्तीति । प्रजापतिं व्विस्रस्तं यत्राग्निः समदधात्तमब्रवीद्या मत्सम्मिता आप्रियस्ताभि र्माप्रीणीहीति ॥ ३१ ॥

स एता अपश्यत् । ऊर्द्ध्वा अस्य समिधो भवन्तीत्यूर्द्ध्वा ह्येतस्य समिद्धस्य समिधो भवन्त्यूर्द्ध्वा शुक्रा शोचीꣳष्यग्नेरित्यूर्द्ध्वानि ह्येतस्य शुक्राणि शोचीꣳष्यर्च्चीꣳषि भवन्ति द्युमत्तमेति वीर्य्यवत्तमेत्येतत् सुप्रतीकस्येति सर्व्वतो वा ऽअग्निः सुप्रतीकः सूनोरिति यदेनं जनयति तेनास्यैष सूनुः * ॥ ३२ ॥

---

* 'सूनु'—इति ग, घ ।

ता एता एकव्याख्यानाः । एत मेवाभि यथैत मेव सम्कुर्यादेतᳫं सन्दध्यादेत जनयेत्ता आग्नेय्य प्राजापत्या यदग्निरपश्यत्तेनाग्नेय्यो यत् प्रजापति माप्रीणात्तेन प्राजापत्याः * ॥ ३३ ॥

ता व्विषमा व्विषमपदाः । व्विषमाक्षरा व्विषमाणि हि छन्दाᳫंस्यथो † यान्यस्याध्यात्म मङ्गाणि व्विषमाणि तान्यस्यैताभिराप्रीणाति ॥ ३४ ॥

व्वैश्वानरः पशुपुरोडाश । व्वैश्वानरो वै सर्व्वेऽग्नय सर्व्वेषा मग्नीना मुपाप्त्यै ॥ ३५ ॥

यद्वेव व्वैश्वानरः । ऋतवो ‡ ह्येत यदेताश्चि-तयोऽग्नयो वा ऽऋतव ऋतवः सव्वत्सर सव्व-त्सरो व्वैश्वानरो यदग्नय इति स्यादिति तद्वे-चयेद् द्वादशकपालो द्वादश मासाः सव्वत्सरः सᳫंव्वत्सरो व्वैश्वानर आग्नेय्यो याज्यानुवाक्या अग्निरूपाणा मुपाप्त्यै कामवत्यः कामाना मुपाप्त्यै ३६ ॥

* 'प्राजापत्या '—इति ग

† '०स्यतो'—इति क।

‡ 'ऋतयो'—इति क ।

तद्धैके । कृत्वैवैतानि पशुशीर्षाणि विश्वो-
पदधत्युभयेनैते पशव इति ते ह ते मर्त्याः कु-
णपाः सम्भवन्त्यनाप्रीतानि हि तानि तद्ध तथा-
षाढः सौश्रामतेयश्चोपदधे स ह क्षिप्रऽएव
ततो ममार ॥ ३७ ॥

हिरण्मयान्यु हैके कुर्व्वन्ति । अमृतेष्टका*
इति वदन्तस्ता ह ता अनृतेष्टका न हि तानि
पशुशीर्षाणि ॥ ३८ ॥

मृन्मयान्यु हैके कुर्व्वन्ति । उत्सन्ना† वा
ऽएते पशवो यद्वै किञ्चोत्सन्नमियं तस्य सर्व्वस्य
प्रतिष्ठा तद्यत्रैते पशवो गतास्तत एनानधि सम्भ-
राम इति न तथा कुर्याद्यो वा ऽएतेषामावृतं
च ब्राह्मणं च न विद्यात्तस्यैत ऽउत्सन्ना स्युः
स एतानेव पञ्च पशूनालभेत यावदस्य वशः
स्यात्तान्हैतान् प्रजापतिः प्रथम आलेभे श्यापर्णः
सायकायनो‡ ऽन्तमोऽथ हैतानेवान्तरेणालभन्त

* 'कुर्व्वन्त्यमृतेष्टका'—इति क ।

† कुर्व्वन्त्युत्सन्ना'—इति क ।

‡ 'सायक्कायनो'—इति क ।

ऽथैतर्हीमौ द्वावेवालभ्येते प्राजापत्यश्च वायव्यश्च तयोरतो ब्राह्मणमुच्यते ॥ ३९ ॥ ४ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [२. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ द्वितीयाध्याये प्रथमं मग्निभ्यः कामाय पुरुषाश्वगोऽव्यजात्मकपञ्चपश्वालम्भपक्षः *। तत्र चतुर्विंशतिः सामिधेन्यः, वैश्वानरः पशुपुरोडाशः, कामपदयुक्ता याज्यानुवाक्या प्रदर्श्यन्ते। अथ वायव्यैकपश्वालम्भपक्षः। तत्र सप्तदश सामिधेन्यः, अत्रापि प्राजापत्यः पशुपुरोडाशः, शुक्लपदयुक्ता याज्यानुवाक्याश्च विधास्यन्ते। पक्षद्वयसाधारणं मग्न्यदाग्नीप्रभृतिकं वक्ष्यते। एतत् सर्वं कात्यायनेन सूत्रितम्,—

"चिकीर्षमाण उत्तरस्यां फाल्गुन्यां पौर्णमासेनेष्ट्वा पञ्च पशूनालभतेऽदक्षिणान्"–इत्युपक्रम्य † "अग्निभ्यः कामाय पुरुषाश्वगोऽव्यजान्"–इति ‡, "समिध्यमानसमिद्धवत्यन्तरे समास्वाग्न इति § नव दधाति, आप्रियो द्वादशोर्ध्वा अश्वेति"–इति ‖,

* "पञ्च पशूनालभन्ते"—इत्यादि का० श्रौ० सू० १६ १ ८, इहापि ब्राह्मणे परस्तात (६ २ २ १६) द्रष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १६ १ ५। ‡ १६ १. ८।

§ वा० सं० २७ १—९। विहिताश्च ता इहोत्तरत्र (६ २ २१, २५)।

‖ १६ १ ११। आप्रियस्तु ताः वा० सं० २७ ११—२२ आम्नाताः।

"एकादशान्तं ग्रासप्रैषादि करोति, परिवृते पुरुषसङ्ख्यापनम्" -इति *, वैश्वानर पशुपुरोडाश उपांशु, पशुदेवता च, आग्नेय्यो याज्यानुवाक्या कामवत्य"-इति †, "अजालभ्ये-ताम्, श्यामतूपरो वा प्राजापत्य, वड्‌ दध्यात्, वायवे वा नियुत्वते श्वेतसमुद्री द्वे दध्यात्, प्राजापत्य पशुपुरोडाशो द्वादशकपाल उभयो, काद्यो याज्यानुवाक्या प्राजापत्यस्य, युक्तवत्यो वायव्यस्य, वपाया वा, तुल्य मन्यत् सर्वेषु ‡"-इति।

तत्र प्रथम पञ्चपश्वालम्भस्य विधातु प्रजापतिवृत्तान्तं प्रस्तौति— "प्रजापतिरग्निरूपाण्यभ्यध्यायदिति। पूर्वं प्रजापति-रग्नेरन्त्याष्टो रूपाण्यभिध्यातवान्, कुमाररूपात्मना परि-णतम् अग्निमैष। स कुमारोऽग्नि मा पिता प्रजापतिरग्नि-च्छतीति ज्ञातवान्। 'हन्त' इति प्रश्ने। 'मे' मम 'यद्' रूपम् 'एष' प्रजापति 'न वेद' न जानीयात्, 'तद् रूपम्' 'असानि' भवामीति ॥ १ ॥

एव ज्ञात्वा,— "स एतान् पञ्च पशूनपश्यदिति। तदात्मना परिणन्तु मिति शेष। पश्यतियोगात 'पशु'-शब्द सम्पन्न इति दर्शयति— "यदपश्यत् तस्मादेते पशव इति। पश्यति प्रज्ञा-नमन्तर मस्तीति कृत्वा पशुशब्दो निरुक्त ॥ २, ३ ॥

"स एतानिति। 'तेषु' पशुषु तादात्म्येन प्रविष्टम् 'एतम्' अग्नि प्रजापतिरद्राक्षीत्। पशव्येऽग्नि मित्येतस्य देवनिमित्तादधि-करणसाधन पशुशब्द इत्याह— "तस्माद्देवैते पशव इति ॥ ४ ॥

* का० श्रौ० १६ १ १३ सू०।

† का० श्रौ० १६ १ २५, २६, २७ सू०।

‡ का० श्रौ० सू० १६ १ ३८—४३। इत्याद्युपक्रम ६ क० २ब्रा० प्रकरणम्।

"स ऐक्षतेति। 'स' प्रजापति 'ऐक्षत' स्वमतं विचारितवान्। तदेव दर्शयति— "इमे वा अग्नि रिति। 'अग्नि' 'इमे वै' पुरुषादिपञ्चपशव एव, तत पृथक् दृश्यन्त इत्यर्थ। 'इमानेव' अग्न्यात्मकानेतान् पशूनेव आत्मान मभिलक्ष्य 'संस्करवै' पशुभि स्वरूपे स्व मात्मान संस्करिष्य इति पर्यालोचितवान्। पशूना मग्न्यात्मकत्व विशदयति— "यथा वा अग्निरिति। अग्नेर्यथा दीपनधूमाभ्याहितदाहनभस्मसन्छादनादयो धर्मा, ते पशुष्वपि दृश्यन्ते इत्यतस्तेषा तदात्मकत्वम्। 'चक्षुर्दीप्यते' प्रकाशयुक्त रोचते, 'उष्म' श्वासो धूम, 'अभ्याहित' पुर स्थित वस्तु 'दहति', 'एवं' 'बभसति' भक्षन्ति पशव। "भस भर्त्सनदीप्त्यो" *, लिटि प्रथमपुरुषबहुवचने श्लौ द्विर्वचने कृते "घसिभसोर्हलि च" –इति † उपधालोपे रूप मिदम्। 'सीदति' अवसन्न भवति।

अग्निभ्य कामाय पशव इति ‡ सिद्धान्तयितु बहुदेवतार्थ मालम्भनं पूर्वपक्षयति— "तान् नानादेवताभ्य इति। अनूक्तान् पुरुषादीन् पञ्च पशून् 'नानादेवताभ्य' बहुदेवताभ्य 'आलिप्सत' आलब्धु मैच्छत्। "वैश्वकर्मण पुरुषम्"–इत्यादिना पञ्चानां पशूनां पृथक् पृथक् देवतासम्बन्ध उक्त § ॥ ५ ॥

"स ऐक्षत नानेति। 'स' प्रजापति एव विचारितवान्,

---

* जु० प० १८ धा०।

† पा० सू० ६ ४ १०० (वै०)।

‡ पुरस्तादुक्त ६४ पृ० १५ प द्रष्टव्यम् (का० श्रौ० सू० १६ १ ८)। वक्ष्यति चाशाप्यनुपदम् ६ क० (५४ पृ० ६ प०, ६७ पृ० ४ प०)।

§ "पशु वैश्वकर्मणं पुरुष, वारुण मश्वम्, ऐन्द्र मृषभ, त्वाष्ट्र मविम्, आग्नेय मज मिति"–इत्यादि (का० श्रौ० सू० १६ १) कर्कोपाध्याय विचार्यम्।

—किमर्थं 'नाना' बह्वीभ्य 'देवताभ्य' पशुभ्य आलब्धु मिच्छामि ? ['अग्ने उ अहम्'—इति पदच्छेद] अह नु अग्नेरेव 'रूपाणि' 'कामये'। 'हन्त' इति साध्यसाधनयोर्वैयधिकरण्यजनिते आश्चर्ये। 'एनान्' पशून् 'कामाय' कामगुणयुक्ताय 'अग्निभ्य' अग्नये 'आलभे'—'इति' ऐक्षतेत्यन्वय। कामायाग्निभ्य इति सामानाधिकरण्ये कथ मग्निभ्य इति बहुवचनम् ? तत्राह—"तद् यदग्निभ्य इति। अग्निरूपापेक्षाया बहुवचनम्। 'तान्' अष्टाविति प्रागुक्तम्। "आप्रीतानिति। प्रयाजयाज्यादिभिराप्रीभि पर्यग्निकरणेन च सस्कृतान्, तदनन्तर मेव 'उदीचो नीत्वा' शामित्रदेश प्रापय्येत्यर्थ। 'सञ्ज्ञपन' नाम मारणम् *। मारणार्थं नयेदित्यर्थ ॥ ६ ॥

पशुशीर्षोपधान विधास्यते, तदर्थ प्रजापतिकर्तृक तदुपधान दर्शयति— "स ऐक्षत या वै श्रीरिति। द्वितीयाबहुवचनान्तम्। अत्र श्रीशब्देन अग्निरूपाणि विवक्षितानि। तानि 'अभ्यध्यासिषम्' ध्यातवानस्मि। 'ता' इमा श्रिय 'शीर्षसु' चतुराद्याश्रयेषु वर्त्तन्ते। 'हन्त'—इति हर्षे। "अत शीर्षाण्येवेत्यादि। निगदसिद्धम् † ॥

पशुशरीराणा मिष्टकोपकारित्व विवक्षन्नाह— "इतराणीति। अजशरीरस्य यज्ञे उपकरिष्यमाणत्वात् 'इतराणि' पुरुषादीना चतुर्णा पशूना 'कुसिन्धानि' मूर्धरहितानि

* "परिवृते पुरुषसञ्ज्ञपनम्—इत्यादि "वैश्य' पुरुषो राजन्यो वा' —इत्यन्तो ग्रन्थ का० श्रौ० सू० १६ १ १४—१७ द्रष्टव्य.।

† तत्प्रकारश्चेव सूक्त कात्यायनेन—"अप्सेषु हुत्वा मन्तर्हाय शिराप्स्वादत्त"—इति श्रौ० सू० १६ १ १८।

शरीराणि * 'अप्सु' 'प्राप्लावयत्' प्रक्षिप्तवान् । "चतुर्णां अप्सु काय-प्रासनम्"—इति कात्यायनेन च सूत्रितम् † ।

अजेन शरीरेण यज्ञं समापितवन्तः । एतेन यज्ञसमाप्तौ कारणमाह—"नेन्मे यज्ञ इति । 'मे' मम 'यज्ञ' मध्ये 'विक्लुष्ट' विच्छिन्न 'नेत्' नैव 'असत्' माभूत् 'इति'। यज्ञ-विच्छेदे प्रजापते किमायात मिति तत्राह—"आत्मा वै यज्ञ इति। एतेन पशुना यज्ञसमापने उपपत्तिं दर्शयति—"एतेन पशुनेष्ट्वा तत् प्रजापतिरिति। 'यथा' येन प्रकारेण 'अग्ने' 'अन्त न पर्यैत्' कार्त्स्न्येन न परिगतो भवेत्, 'तत्' कर्म 'प्रजा-पति' 'अपश्यत्' दृष्टवानित्यर्थः । यदि सर्वैः पशुभिर्यजेत, तदानी मेव यज्ञसमाप्ते सिद्धत्वात् अग्नेरेवान्त परिप्राप्तवान्, अग्निरूपाणि कार्त्स्न्येन प्राप्तवान् भवति, तदयुक्तम्, उत्तरत्र कर्त्त-व्यस्य सद्भावादिति तात्पर्यम् ।

उत्तरत्र सर्वैः पशुभिर्याग पूर्वपक्षयिष्यते—"तद्धैक आहु-रग्नेवैतैः सर्वैः पशुभिर्यजेत"—इत्यादिना ‡ । यज्ञसमाप्त्यनन्तरं शिष्टस्य अजपशुशरीरस्य च जले प्रासनं सूत्रितम्—"अजेन चरति, सस्थिते तस्य शेषप्रासनम्"—इति § ॥ ७ ॥

यदर्थं मप्सु पशुचतुष्टयकायप्रासनम्, तदिदानीं माह—"स ऐक्षत य इम मात्मान मप्सु प्रापिप्लव मिति । 'आत्मा-

* "ओषी यद्रूह क उ तच्जान याभ्यां कुसिन्ध सुकट बभूव" —इति अथ० सं० १० २ ३ ।

† का० श्रौ० सू० १६ १ १८ ।

‡ अस्मिन्नेव ब्राह्मणे षष्ठीदशी कण्डिका द्रष्टव्या (४६ पृ० ८पं०) ।

§ का० श्रौ० सू० १६ १ २१, २२ ।

नम्' पशुदेहानित्यर्थः । 'प्रविष्टानां' प्रविशमानानाम् 'एषां' पशूनां 'यत्' शरीरगत रसादिकम् 'अप्सु' 'प्रत्यतिष्ठत्' प्रतिष्ठितम्, 'ता' 'अप' 'समभरत्' सम्भृतवान्, 'यत्' च अस्थिमांसादिकम् 'अस्यां' पृथिव्यां प्रतिष्ठितम्, 'तां' 'मृद' मृत्तिकां सम्भृतवान्, 'तदुभयम्' 'अपो मृदश्च' 'सम्भृत्य' सङ्गृह्य 'इष्टका मकरोत' * ॥ ८ ॥

पक्वा इष्टकाश्चेतव्या इति वक्तु माह— "स ऐक्षत यदि वा इद मित्थ मेव सदात्मान मभिसंस्करिष्य इति । 'यदिदं' जलमृदात्मक मिष्टकारूपम् 'इत्थम्' अपाकेन 'एव' 'आत्मानम्' 'अभि' लक्ष्य 'संस्करिष्ये', तर्हि 'मर्त्य' मरणधर्मा 'कुणप' [जीवरहितो देह कुणप इत्युच्यते] अत एव 'अनपहतपाप्मा भविष्यामि'–इति विचार्य, ता इष्टका अग्निना पक्वा अकरोत्, अग्निना पक्व मेव 'हवि' 'अमृतम्' अमरणधर्मकम् 'भवति' इति । अग्निनेष्टकापाक कर्त्तव्य इति दर्शयति— "तस्मादग्निनेष्टका इति ॥ ९ ॥

इष्टकाकरणकाल दर्शयति— "तद्यदिष्ट्वा पशुनापश्यदिति । 'पशुना' अजेन 'इष्ट्वा' इष्टवान् 'इष्टका', अत इष्टादनन्तर ज्ञात्वा इतीष्टक-शब्दो निरुक्त । पशुयागात् पूर्व मिष्टकाकरण निन्दति— "अनिष्टका ह ता भवन्तीति । 'अथो' 'पशो' पशुयागात् 'पुरा' इष्टकाकरणम् 'अन्यदेव' अन्यादृशीय मित्यर्थः ॥ १० ॥

पशुशीर्षोपधानानन्तर मिष्टकोपधान पशुशिर कबन्धसन्धान-

---

* तदुक्तम्—"ततो मृदिष्टकार्थां, पच"—इति का० श्रौ० सू० १६ १ २० ।

रूपेण प्रशंसति— "तस्यास्ता श्रिय एतानि तानि पशु-शीर्षाणीति ॥ ११ ॥

यदुक्तं पशूना मग्न्यात्मकत्वम्, तत् प्रशंसति— "त एते सर्वे पशवो यदग्निरिति। यत पशूना मग्नेश्च तादात्म्यम्, अत परस्पर मभिसम्बन्धो दृश्यत इत्याह — "तस्मादग्नाविति। अग्निरूपाणि कामयमानस्य प्रजापते पशुयागेन तच्छरीरा-त्मकेष्टकोपधानेन कि मायात मिति, तद् दर्शयति— "ततो वै प्रजापतिरग्निरभवदिति। तत पशुयागेन तदात्मकोऽग्नि-रेव सम्पन्न इत्यर्थ। चयनस्य अग्निरूपत्वावाप्ति फल मिति तात्पर्यम् ॥ १२ ॥

पूर्वञ्च पश्वालम्भ, तत्रैकेन पशुना याग उक्त, इदानी त मेव पक्ष दृढयितु सर्वपशुयाग पूर्वपक्षयति— "तद्धैक आहु-रिति *। 'अत्र' अग्नौ 'सर्वै' पञ्चभि पशुभि 'यजेत'। 'यत्' यदि 'प्रजापति' 'सर्वै' पशुभि 'अयक्ष्यत' याग मक-रिष्यत्, 'तत् एव अग्ने अन्त' 'पर्यैष्यत्' अगमिष्यत्, न तथा कृतवान्। क्रियातिपत्तौ यजतेरेतेश्च लृङ् प्रयोग †। तस्मात् सर्वैर्यागकरण मेवाग्न्यन्तगमन मित्यर्थ। तद् दूषयति— "न तथा कुर्यादिति ‡। 'तत' तर्हि 'देवानाम्' 'इतात्' गमनात् 'इयात्' अपगतो भवतीत्यर्थ। तदेव विवृणोति— 'अथो पथ तद्वियात्' प्रजापतिकृतात् यज्ञमार्गात् प्रच्यवेतेत्यर्थ ॥

सर्वयागपक्षे बाधां दर्शयति— "अथो कि तत. सञ्चरेदिति।

* का० श्रौ० सू० १६ १ २३।

† 'लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ"—इति पा० सू० ३ ३ १३९।

‡ का० श्रौ० सू० १६ १ २४।

एव सति सम्भरणार्थता विरुध्यते, सम्भरणार्थं हि कुसिन्धानाम् अप्सु प्राशनम् *, तत इष्टका मृद्भिरद्भिश्च कार्या, अत सर्वप्रचारे सम्भरणानुपपत्तिरित्यर्थ । कात्यायनस्तच्छाखान्तरवाक्यानुसारे-णैकस्मिन्नपि सम्भरणानुपपत्ते सर्वप्रचार मेकप्रचार समविकल्प ज्ञातवान् । तथाहि— "चतुर्णा मप्सु कायप्राशनम्, ततो मृदि-ष्टकार्थापश्च, अजेन प्रचरति, स(ं)स्थिते तस्य शेषप्राशनम्, सर्वैरेके, एकस्यापि किं तत सम्भरेदिति श्रुते"–इति †। एकस्यापि पशोरालम्भे 'किं तत सम्भरेत् ?' तत तुल्य मेव। तस्मात् विकल्प सर्वैर्वाजेन वेति ॥ १३ ॥

पश्वालम्भन मायतनकरणात्मना प्रशसति— "यद् वेवैताम् पशूनालभत इति। आयतनशब्दार्थ माह— "अन्न वा इति। कार्यकारणयोरभेदात्। 'तदेतत' पशुरूप मन्न 'पुरस्तात निद-धाति', 'तत्' 'एनम्' 'पश्यन्' 'अग्नि' 'उपावर्त्तते' समीपे गतो भवति। यथा लोकेऽन्नार्थी पश्यन्नेवान्न तत्समीप गच्छति, तद्वदित्यर्थ ॥ १४ ॥

पशूननुक्रामति— "पुरुषोऽश्व इति। "एतावन्त इति। यत 'सर्वे पशव' एतेषु पुरुषगवाश्वादिपशुषु अन्तर्भूता, अत उपजीव्याना सर्वेषा मन्नरूपाणा पशूना मवरोध इति नाना-जातिनिबन्धना स्तुति ॥ १५ ॥

पशुगतपञ्चसङ्ख्या प्रशसति— "पञ्च भवन्ति, पञ्च ह्येते-

---

* 'कुसिन्धे कुथितया मृदा अद्भिश्चेष्टकाणां दार्ढ्य मुपजायते' —इति कर्क (का० श्रौ० सू० १६ १ २३)। पुरस्ताच्चेह द्रष्टव्यम् (७ क०, ५४ पृ० १३ पं०—६८ पृ० १ प०)।

† का० श्रौ० सू० १६ १ १९—२४।

ऽस्मय इति। चितिसङ्ख्यापेक्षया अग्नीनां पञ्चसङ्ख्यावत्त्वम् *। "पञ्चायतनानीति। पञ्चरूपाणि पञ्च स्थानानि कल्पय-तीत्यर्थं ॥ १६ ॥

"तद्यदग्निभ्य इतीति। एतद् वाक्य पूर्ववद् व्याख्येयम् †। अग्निभ्य कामायेति यदग्निवद्दत्व तद्रूपापेक्षेति ॥ १७ ॥

पशूना मालम्भनक्रम विधत्ते—'पुरुष प्रथम मालभत इति। "पुरुषं ह्यन्वश्व इति। 'पुरुषम्' 'अनु'-लक्ष्य, पुरु-षानुगामी यतोऽश्व इत्यर्थं। एव मुत्तरत्र। "यथापूर्व मिति। पूर्वानालभ्यानतिक्रम्य, यथाक्रम मित्यर्थं। 'यथाश्रेष्ठम्' तत्र ये ये श्रेष्ठा, तानप्यनतिक्रम्येत्यर्थं ॥ १८ ॥

तेषा बन्धनार्थं रशना विधत्ते— "तेषा विषमा रशना स्युरिति। 'विषमा' स्थौल्यह्रासवत्त्वेन भवन्ति। वैषम्यं च दर्शयति— "पुरुषस्य वर्षिष्ठाथ ह्रसीयसीत्यादि। पुरुषपशो रशना 'वर्षिष्ठा' अतिशयेन वृद्धा भवेत्। अत्र वर्षिष्ठेति स्थौल्यायामापेक्षया। "प्रियस्थिर"–इत्यादिना ‡ वृद्धशब्दस्य वर्षि-ष्ठादेश। 'अथ' अश्वपशो 'ह्रसीयसी' आयामस्थौल्याभ्या ह्रस्वा। तदपेक्षया गोपशो ह्रस्वा। ततो द्वयो। 'अथ ह्रसीयसी'–इति वीप्सया पूर्वपूर्वरशनापेक्षयोत्तरोत्तरह्रासो विव-क्षित §। "यथारूप मिति। पुरुषादिपशूना माकृतिवर्णा-दिक मनतिक्रम्येत्यर्थं। "सर्वास्त्वेवेति। 'तु' शब्द पक्षा-

* इहापि (का० श्रौ० सू० १६ १ ७) कर्कोक्तं द्रष्टव्यम्।

† पुरस्ताद् (६७ पृ० ५ पं०) द्रष्टव्यम्।

‡ पा० सू० ६ ४ १५७।

§ "वर्षिष्ठरशन पुरुषोऽनुपूर्व्या ह्रसीयसीतरेषाम्" का० श्रौ० १६ १ ६।

न्तरद्योतनार्थः। सर्वा अपि रशना 'समा' सदृशायामस्थौल्या इत्यर्थः। "सर्वास्त्वेव समा."–इतिवाक्यस्य विवरणम्— "सर्वा' सदृश्य इति। यद्वा, आयामस्थौल्यादिना साम्य वक्तु पृथगुपन्यासः *।

रशनासाम्य इत्युच्यते पशूना परस्परसाम्यादित्याह— "सर्वे ह्येते समा इति। साम्य मेव दर्शयति— "अग्नयो ह्युच्यन्त इति। यस्मात् एते पशवोऽग्नय इत्युच्यन्ते, तदन्न मिति चोच्यन्ते। पशूना मग्नित्व मन्नात्मकत्वञ्च पूर्व मेव दर्शितम्— "स ऐक्षतेमे वा अग्नि"–इति †, "यद्वैतान् पशूनालभत आयतन मेवैतदग्नये करोति, न ह्यनायतने कश्चन रमते, अन्नं वा आयतनम्"–इति ‡ च। 'तेन' अग्नित्वेन सर्वे पशव 'समा सदृशा' इति रशना अपि समा कार्या इत्यर्थः ॥ १८ ॥

"तदाहुरिति। अग्निचयने पञ्चसङ्ख्याका इष्टका उपधेया इति वक्ष्यते §, तत्र पशुपरिग्रहेणैव पश्वेष्टका अपि परिगृहीता इति वक्तु तत् कथं पश्वालम्भमात्रेण तादृशस्याग्ने स्वीकार जात इति पृच्छति— "कथ मस्यैषोऽग्निरिति। 'अस्य' चिकीर्षमाणस्य यजमानस्य 'पश्वेष्टक' 'एष' प्रक्रममाण 'अग्नि' 'कथं' 'पशुषु' परिग्रहे 'आरब्ध' प्रक्रान्तो भवतीति। उत्तरत्र करिष्यमाणस्याग्ने प्रथम स्वीकार कर्त्तव्य इत्यभिप्राय।

पशुष्वेव पश्वेष्टका सम्पादयति— "पुरोडाशकपालेषु न्वेवाप्यत इत्यादिना। चयने वैश्वानरादीना पशुपुरोडाशाना सम्भरणात्

* "सर्वेषां वा तुल्या'"—इति का० श्रौ० सू० १६ १ १०।

†, ‡ पुरस्तात् (५३ पृ० ५ क०, ५६ पृ० १४ क०) द्रष्टव्यम्।

§ द्वितीयप्रपाठकीयद्वितीयब्राह्मणादितस्तद्द्रष्टव्यम्।

तत्कपालेषु मृन्मयीष्टका प्राप्यते, कपालानां मृन्मयत्वात् तादृ-
शेष्टकाप्रारम्भ, पश्वालम्भेन पश्विष्टकाप्रारम्भ ।

वपावदानसमये हिरण्यशकलद्वय निधातव्यम् । तदा-
हापस्तम्ब —"जुह्वा मुपस्तीर्य हिरण्यशकल मवधाय कृत्स्ना
वपा मवदाय हिरण्यशकल मुपरिष्टात् कृत्वाभिघारयति"—इति * ।
तथा चैतरेयकम्— "यद्यपि चतुरवत्ती यजमान स्यादथ पञ्चा-
वत्तैव वपाज्यस्योपस्तृणाति हिरण्यशल्को वपा हिरण्यशल्क आज्य-
स्योपरिष्टादभिघारयति"—इति † । 'अथ' 'यत्' तस्माद् 'वपा
मभित' पूर्व मुपरिष्टाच्च 'हिरण्यशकलौ भवत तेन हिरण्ये-
ष्टका' भवति । इध्मयूपपरिधिस्वीकारात् वानस्पत्येष्टकाधानेन
उलूखलमुसलस्रुगाद्युपधान मुपलक्षितम् । आज्यप्रोक्षणीपुरो
डाशकरणेनान्नरूपेष्टका भवति । 'अत' सर्वासा मिष्टकाना
पशुबन्धात् सङ्ग्रहेण ता अपि प्रारब्धा भवन्तीत्यर्थ ॥

यद्यपि मार्त्तिकी एका एव, तथापि मृन्मयकपालपश्वादि-
सम्बन्धात् पञ्चेष्टकासम्पादनं प्रागुक्तम्— "तदाहु कथ मस्यैषो-
ऽग्नि पञ्चेष्टक ?"—इत्यादिना ॥ २० ॥

अत्र कात्यायन "समिध्यमानसमिद्धवत्योरन्तरे समास्वाग्न इति
नव दधाति"—इति ‡ । दर्शपूर्णमासयो पञ्चदश सामिधेन्य §,

---

* आप० श्रौ० सू० १६-१७ प्रश्नयोरग्निचयनगतसूत्राणि सन्ति ।

† ऐ० ब्रा० २ २ ४ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ १ ११ ।

§ यद्यपि तैत्तिरीयसामिधेनीसङ्ख्या एकादशैव पर माद्यन्तयो
ऋचोस्त्रिस्त्रिरावृत्त्या पञ्चदशैव सम्पद्यते । तदुक्त पुरस्तात "त्रि,
प्रथमा मन्वाह त्रिरुत्तमाम् ता: पञ्चदश सम्पद्यन्ते"—इति (१ का०

अत्र "समिध्यमानो अध्वरे"–इत्यृक् *, समिद्धो अग्न आहुत" –इत्यृक् †, अनयो प्रकृतिगतयो सामिधेनीमध्यपठितयो- र्ऋचोर्मध्ये "समास्त्वाग्न ऋतवो वर्द्धयन्तु"–इत्याद्या नव ‡ ऋचो दध्यात्। पूर्व "प्र वो वाजा अभिद्यव"–इत्यद्या पञ्चदश §, इदानीं मध्ये निहिता नव, उभयस्य चतुर्विंशति- र्भवतीति तन्मेतद् दर्शयति— "तेषा चतुर्विंशति सामिधेन्य इति। अग्निसमिन्धनसाधनभूता ऋचः सामिधेन्य इत्युत्यन्ते। "समिधा माधाने षेण्यण्"–इति ‖ षेण्यण् प्रत्यय। सामि- धेनीगता चतुर्विंशतिसङ्ख्या प्रशसति— "चतुर्विंशत्यर्द्धमासो वै सवत्सर इति। सवत्सरस्य द्वादश मासा, मासस्य द्वावर्द्धमासौ, इति सवत्सरस्य चतुर्विंशतिरर्द्धमासा, तादृश' सवत्सर एवाग्नि, "सवत्सरे कुमारोऽजायत"–इति प्रागाम्नानात् ¶। अग्ने सवत्सरात्मकत्वेन प्रकृते किमायात मिति, तत्राह— "यावानग्निरिति। 'अग्नि' 'यावान्' यत्परिमाण, 'अस्य' अग्ने 'यावती' यत्परिमाणा 'मात्रा' अवयवा यावन्त, 'तावता'

२ अध्या० ५ ब्रा० ६, ७ क)। ऋकसहितायामाम्नात प्र वो वाजा' —इति सूक्त यद्यपि पञ्चदशर्गात्मकम् (३ २७ १—१५), तथापीह तस्य न ग्रहण युज्यते, तत्र समिद्धवत्या ऋचोऽभावात 'समिध्यमान समिद्धवत्योरन्तरे'—इतिविधानस्य वैयर्थ्यापत्ते ।

* तै० ब्रा० ३ ५ २ ६ (तै० स० ३ २८ ४)।

† तै० ब्रा० ३ ५ ३ १० (ऋ० स० ५ २८ ५)।

‡ वा० स० २७ १—६, तै० स० ४ १ ७ १—६।

§ तै० ब्रा० ३ ५ २ १—११। आद्यन्तयोर्ऋचोस्त्रिस्त्रिरावृत्त्यैव पञ्चदशत्व मिह सम्पद्यत इत्युक्तम्।

‖ पा० ४ ३ १२० सू० १० वा०। ¶ ४० पृ० १७ प० द्रष्टव्यम्।

तत्परिमाणै' तैरंशैरेव 'एनम्' अग्निं 'समिन्धे' सन्दीपितवान् भवति। अथ मंत्रं — अग्ने संवत्सरात्मकत्वे संवत्सरस्य यावन्तो यावन्तोऽवयवा मासार्द्धमासाद्यात्मान, तावद्भिरवयवै 'एन' चित्याग्नि 'समिन्धे'। अथ वा "यावानग्निरिति, अवयव्यग्नि-परिमाणवचनम्, "यावत्यस्य मात्रेति, अवयवपरिमाणवचनम्, 'तावता' तत्परिमाणेनाग्निसंवत्सरात्मना 'एनम्' अग्निम् आह-वनीय 'समिन्धे' इति। अनेनाग्नि स्वय मग्निना समिद्धो भवतीत्युक्त भवति। तथा च श्रूयते — "अग्निनाग्नि समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा"–इति * ॥ २१ ॥

प्रकारान्तरेण चतुर्विंशतिसङ्ख्यां प्रशंसति— "यद्वेव चतु-र्विंशतिरिति। गायत्र्यात्मकत्व मग्ने प्रागुक्तम्— "यद्वेवाष्टावग्नि-रूपाणि अष्टाक्षरा गायत्री, तस्मादाहु गायत्रोऽग्निरिति"–इति †। "तावतैवेति। गायत्र्यक्षरसङ्ख्याकैरवयवै, 'एनम्' अग्निम् समिद्धवान् भवतीति ॥ २२ ॥

"यद्वेवेति। "चतुर्विंशो वै पुरुष इति। चतुर्विंशति सङ्ख्याकावयवयुक्त 'चतुर्विंश'। तानेवावयवान् दर्शयति— "दश हस्त्या इति। हस्तयोर्भवा अङ्गुलयो दश, पादयोर्भवा दश, 'चत्वार्यङ्गानि' पादद्वन्द्वमुखमस्तकाख्यानि। एव चतु-र्विंशतिरङ्गानि, 'पुरुष' उक्तावयवयुक्त 'प्रजापतिः' प्रजापति रूप। "स एव पुरुष प्रजापतिरभवत्"–इत्यादिना पुरुषस्य प्रजापतित्व मुक्तम् ‡। प्रजापतेरग्नित्वञ्च "स पुरुष प्रजापति-

---

* ऋ० सं १ १२ ६।

† पुरस्तात् ४२ पृ० ४ पं० द्रष्टव्यम्।

‡ पुरस्तात् २ पृ १६ पं द्रष्टव्यम्।

रभवदय मेव स योऽय मग्निश्चीयते"–इति *, तथाग्नैवाध्याये "प्रजापतिरग्निरूपाण्यध्यायत्"–इत्युपक्रम्य, "ततो वै प्रजापति-रग्निभवत्"–इत्यन्तेन †। "तावतैवैन मिति। तावत्परिमाणेन चतुर्विंशत्यक्षरात्मनाग्निना 'एनम्' अग्निं दीपितवान् भव-तीति ॥ २३ ॥

"उभयी गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाहेति। सामिधेनीषु "प्र वो वाजा"–इत्याद्या गायत्र्यः ‡, "समास्त्वाग्न ऋतवो वर्द्ध-यन्तु"–इत्याद्या त्रिष्टुप्छन्दस्का §, ता उभयी अनुब्रूयात्, होतेति शेष।

सामिधेनीगतगायत्रीत्रिष्टुप्छन्दांसि प्राणात्मसमिन्धनरूपेण प्रशंसति—"प्राणो गायत्रीति। गायत्र्यास्त्रिपात्त्वम्, प्राणस्य च प्राणापानव्यानात्मना त्रित्वसद्भावत्त्वम्। त्रिष्टुभो वीर्यरूप-त्वात् उरस सकाशादुत्पत्ते आत्मरूपता। "मध्ये त्रिष्टुभो भवन्तीति। प्रथम "प्र वो वाजा"–इत्याद्या "आ नो अध्वरे" इत्यन्ता गायत्र्यः, अन्ते च "समिद्धो अग्निराहुत इत्याद्या गायत्र्यः, समिध्यमानसमिद्धवत्योर्विधीयमाना "समास्त्वाग्न ऋतव इत्याद्यास्त्रिष्टुभ इत्यर्थः ॥। "मध्ये ह्यय मात्मेति। गायत्रीत्रिष्टुभो प्राणापानरूपत्वोक्तेः प्राणापानयोरात्मपूर्वपर-भागवर्त्तित्व प्रसिद्धम्, मध्ये त्रिष्टुभा निधानस्योक्तत्वात्।

* पुरस्तात् ३ पृ० १ प० द्रष्टव्यम्।
† १ब्रा० १—१२ कण्डिो (५३—५६ पृ०) द्रष्टव्या।
‡ तै० ब्रा० ३ ५ २ १—११।
§ वा० स० २७ १—६, तै स० ४ १ ७ १—६।
॥ पुरस्तात् २१कण्डीभाष्य द्रष्टव्यम्।

प्राप्त गायत्रीसमविभागं वारयन्नाह— "भूयसी पुरस्ताद् गायत्रीरन्वाहेति। "प्र वो वाजा अभिद्यव"—इत्याद्या एकादश गायत्र्य प्रथम मनुवक्तव्या, अन्ते च "समिद्धो अग्निराहुत"—इत्याद्याश्चतस्र इत्यर्थ। प्राणा अपि पुरस्तात् नासापुटयोरधिक निस्सरन्ति, ब्रह्मरन्ध्रगत मित्यभिप्राय ॥ २४ ॥

इदानी मध्ये निधीयमाना ऋचस्तदनुवचन विधत्ते— "सोऽन्वाह समास्त्वाग्न ऋतवो वर्द्धयन्त्विति *। मन्त्रस्याय मर्थ,— अत्राग्निपदेन प्रजापतिरुच्यते, "ततो वै प्रजापतिरग्निरभवदिति प्रागाम्नानात् †। उत्तरत्र तासा नवाना मग्निरेव द्रष्टा प्रजापतिर्देवतेति वक्ष्यति ‡, अतोऽपि अग्निपदेन प्रजापति रेव सम्बोध्य। हे 'अग्ने!' संवत्सरात्मक प्रजापते। 'त्वा' त्वा विस्रस्तम् 'ऋतव' वसन्ताद्या, प्रजापते संवत्सरात्मकत्वात् तदवयवा ऋतव 'समा', 'संवत्सरा' च 'वर्द्धयन्तु'। 'ऋषय' 'ऋषि' पदेन प्राणा उच्यन्ते, "के त ऋषय ? इति, प्राणा वा ऋषय" —इति श्रुते §। 'यानि सत्या' सत्कर्माणि, तानि च त्वा वर्द्धयन्तु। अतोऽवयववृद्धे 'दिव्येन' द्युलोकभवनेन आदित्येन 'सन्दीदिहि' सन्दीप्तो भव। "दीदयतिर्दीप्तिकर्मा"—इति यास्क ‖। दीव्य-

* "समास्त्वाग्न ऋतवो वर्द्धयन्तु संवत्सरा ऋषयो यानि सत्या। सन्दिव्येन दीदिहि रोचनेन विश्वा आ भाहि प्रदिशश्चतस्र"— इति वा० स० २३ १।

† पुरस्तात (५६ पृ० ६ पं०) द्रष्टव्यम्।

‡ एतत्परस्ता मेव (६० पृ० १ प०) स एता अपश्यत"—इत्यादि।

§ इहैव पुरस्तात द्रष्टव्यम् (१ क० ३ प०)।

‖ निघ १ १६ ५। निरु० १० २ ६।

तेर्वा यङ्लुकि लोटि सेर्ह्यौ "लोपोव्योर्वलि"–इति * लोपे अभ्यासदीर्घे क्वते रूपम्। 'विश्वा' सर्वाश्चतस्र प्रदिशश्च 'अभि' लक्ष्य 'आभाहि' "भा दीप्तौ" † भाहि। अन्तर्णीतण्यर्थे दीपयेति।

मन्त्राणा मर्थं विवक्षु तेषा प्रजापतिसमिन्धनार्थता दर्श-यति— "प्रजापति विस्रस्त मिति। यदा 'विस्रस्तं' विश्लि-ष्टाङ्ग 'प्रजापतिम्' अग्नि 'समदध्यात्' सयोजितवान्, 'त मब्रवीत्', प्रजापतिरिति शेष। 'मत्समिता' मम पर्याप्ता या 'सामिधेन्य', 'ताभि' 'मा' मा प्रजापति 'समित्स्व' सन्दी-पयेति। इन्धेर्लोटि मध्यमे रूपम ॥ २५ ॥

एव मुक्तोऽग्नि प्रजापति समिन्धनार्थं सामिधेनीमन्त्रान् दृष्टवानित्याह—"स एता अपश्यत् समारत्वाग्न ऽऋतवो वर्द्धयन्त्वि-तीति। 'इति' शब्द प्रकारे। एवम्प्रकारा नव ऋचोऽपश्य-दित्यर्थं ‡।

मन्त्र प्रतिपाद मनूद्य व्याचष्टे— "समारुत्वाग्न ऋतवो वर्द्धयन्त्वित्येतदिति ॥ २६ ॥

नवाना मपि ऋचा मेकाभिधेयतां दर्शयति— "ता एता एकव्याख्याना इति। एकार्था इत्यर्थ। त मेवार्थ दर्शयति-- "एत मेवाभीति। 'यथा' येन प्रकारेण अग्नि 'एत मेव' प्रजापति 'सस्कुर्यात्', 'एत' विस्रस्त 'सन्द-ध्यात्' सयोजयेत्, तथा 'एत' 'जनयेत्' उत्पादयेत्। एव

* पा० सू० ६ १ ६६।
† अदा० प० १०४० धा०।
‡ का० औ० सू० १६ १ ११

मर्थवत्त्वेन व्याख्यास्याम मिति तात्पर्यम्। तासा मन्त्रार्षेयत्वं प्रजापतिदेवत्यत्व च दर्शयति— "यदग्निरपश्यदिति। 'समैन्ह्न'- इति लङि "आडजादीनाम्"–इत्याडागम * ॥ २७ ॥

कात्यायन — "आप्रियो द्वादशोर्ध्वा अस्येति। तद् द्वादश- सङ्ख्या प्रयाजयाज्या विधत्ते— "द्वादशाप्रिय इति। तनू- नपान्नराशसयो साहित्ये द्वादशत्वम्। आप्रीगतां सङ्ख्या सव- त्सरात्मना प्रशसति— "द्वादशमासा सवत्सर इति। सवत्सरे जातत्वादग्नेस्तदात्मकत्वम्। "यावानग्निरिति। अवयविपरि- माणवचनम्। "यावत्यस्य मात्रेति। अवयवपरिमाणवचनम्। 'तावता' तत्परिमाणैरवयवैर्मासात्मभि 'एनम्' अग्निम् 'आप्रीत- वान्' भवति। सवत्सरस्य मासा अवयवा, तदात्मकस्याग्ने- रपि प्रयाजयाज्या अवयवा, अनेन स्वैरेवावयवैरग्निराप्रीत- वान् भवतीत्यर्थ † ॥ २८ ॥

द्वादशसङ्ख्या मेव द्वादशाक्षरजगत्यात्मना स्तौति— "यद्वेव द्वादशेति। 'इय वै जगती' पार्थिवांशपूरितप्रजापतिमध्य- शरीरादुत्पत्तेर्जगत्या भूमिरूपत्वम्। 'अस्या' भूमौ 'सर्व' जगत् स्थावरजङ्गमात्मकं तिष्ठति। "इय मु वा अग्निरिति। भूमा- वधिकरणे सर्वेषा मग्नीनां चयनाधाराधेययोरभेदेन अग्नेर्भूमि- रूपत्वम्। "तावतैवेति। तावत्सङ्ख्याकैर्जगत्यक्षरात्मकैरवयवै- राप्रीतवान् भवतीति ॥ २९ ॥

"यद्वेव द्वादशेति। ता मेव सङ्ख्या सर्वच्छन्दोरूपजगत्या- त्मना प्रशंसति— "जगती सर्वाणि छन्दासीति। जगत्यां सर्वेषां

* पा० सू० ६ ४ ७२।
† का० श्रौ० सू० १६ १, १२

गायत्र्यादीनां छन्दसा मन्तर्भावात्, अधिकाक्षरत्वात्। "ताव-त्त्वेवेति। तावद्भिरेवाक्षरैर्गायत्र्यादिछन्दोरूपैर्जगत्यक्षरैरेव अग्नि प्रीणितवानिति ॥ २० ॥

तानाप्रीमन्त्रान् दर्शयति— "ता एता ऊर्ध्वा अस्य समिधो भवन्तीति *। एतासा मृचा मर्थं विवक्षु प्रजापत्याप्रीणनार्थता दर्शयति— "प्रजापति विस्रस्त मिति ॥ २१ ॥

प्रजापतिना स्वप्रीणनार्थं मभ्यर्थितोऽग्निराप्रीमन्त्रान् दृष्टवा-नित्याह— "स एता अपश्यदूर्ध्वा अस्य समिधो भवन्तीतीति। 'इति'-शब्द प्रभृती, एतदाद्या द्वादश ऋचो दृष्टवान्।

प्रथममन्त्रस्याय मर्थं,— अत्रापि अग्निरूप प्रजापतिरेव सम्बोध्य, पूर्वं "ताभिर्मा प्रीणीहीति"-इति प्रजापतिप्रीणन-स्योक्तत्वात् †। 'अस्य' प्रसिद्धस्य अग्ने 'शुक्रा' शोचमानानि, 'शोचींषि' तेजांसि, 'ऊर्ध्वा' ऊर्ध्वानि भवन्ति, 'द्युमत्तमा' नैर्लोप, वीर्यवत्तमानि। अग्नि विशिनष्टि— 'सुप्रतीकस्य' शोभनावयवस्य प्रजापते 'सूनो' पुत्रस्य। प्रजापतेर्विस्रस्त सन्धानोक्तेस्तत्पुत्रत्वम्। प्रतिपाद मनूद्य व्याचष्टे— "ऊर्ध्वा ह्येतस्य समिद्धस्येति ॥ २२ ॥

एतेषा माप्रीमन्त्राणा मेकाभिधेयता दर्शयति— "ता एता एकव्याख्याना एत मेवाभीति। "समास्त्वाग्न ऋतव"-इत्यत्रोक्त-ब्राह्मणवाक्यवद् व्याख्येयम् ‡। पूर्ववदेवाग्नि प्रजापतिसम्बन्ध दर्शयति— "ता आग्नेय्य इति ॥ २३ ॥

* वा० स० २७ ११—२२

† एतत्पूर्वस्या मेव कण्डिकाया द्रष्टव्यम् (६१ पृ० १० पं०)।

‡ ६० पृ० १ पं०, ७६ पृ० १५ पं० द्रष्टव्यम्।

"ता विषमा विषमपदा इति। 'ता' प्रयाजयाज्या' 'विषमा', वैषम्य मेव दर्शयति 'विषमपदा' पादैर्विषमा, काश्चन त्रिपदा काश्चन चतुष्पदा, अत एव 'विषमाक्षरा' अक्षरैरपि विषमा, न्यूनाधिकाक्षरैर्युक्ता, अत एव 'छन्दांसि विषमाणि' काश्चन त्रिष्टुभ, काश्चन गायत्र्य, काश्चन उष्णिह। "अथो यान्यस्याध्यात्म मिति। 'अस्य' अग्ने 'अङ्गानि' अपि 'विषमाणि' न्यूनाधिकपरिमाणानि। अत एव विषमाभिराप्रीत प्रजापतेर्विषमाणि अङ्गानि प्रीणितवान् भवतीत्यर्थ ॥ ३४ ॥

अथ प्रागुक्तान् पुरुषादीन् पञ्च पशूननुलक्ष्य निर्वापनीयं पशुपुरोडाश सदेवताकं विधत्ते— "वैश्वानर पशुपुरोडाश इति। विश्वानरहितत्वात सर्वाग्निरूपता तस्य ॥ ३५ ॥

"यद्वेव वैश्वानर इति। सर्वचितीना ममृतात्मकत्वेनाग्नेरग्नीना मृतुत्व मुक्त मित्याह— "अग्नयो वा ऋतव इति। "वैश्वानर पशुपुरोडाश इत्यत्र साक्षादग्निसम्बन्धो न प्रतीयत इति मत्वा केचित् अग्नये वैश्वानराय पशुपुरोडाश इत्यग्निसम्बन्धद्योतनार्थं मिद प्रक्षिपन्ति, तदतिरेकेण दूषयति— "यदग्नय इतीति। "स्यादति तद्रेचयेदिति। तस्य पुरोडाशस्य द्वादशकपालसङ्ख्यतत्वं विधत्ते— "द्वादशकपाल इति *।

अथात्र वपापुरोडाशहविषा मग्निदेवत्या कामपदयुक्ता याज्यानुवाक्या विधत्ते— "आग्नेय्यो याज्यानुवाक्या इति ॥ ३६ ॥

अत्र कात्यायन.—"त्वङ्मस्तिष्कोद्धृतानि हुताक्तानि शिरांसि निदधाति, सकलानि वा, अन्यानि वा हिरण्मयानि वा मृण्म

---

* का० श्रौ० १६ १ ३६।

यानि वानालभ्यैतान्"-इति *। त्वगेव त्वक्, मस्तिष्कशब्देन शिरःकपालगता मज्जाभिधीयते, ते उद्धृत्य घृतसिक्तानि उक्त-पुरुषादिपञ्चपशुशिरांसि, 'सकलानि' त्वङ्मस्तिष्कसहितानि 'वा' दध्यात्, अथ वा उक्तानुक्तान् पुरुषादिपशूनालभ्य सञ्ज्ञपनमकृत्वेत्यर्थः, 'अन्यानि' सञ्ज्ञपनहतानि पञ्च पशुशीर्षाणि दध्यात्, अथ वा तत्प्रतिनिधित्वेन 'हिरण्मयानि' सुवर्णनिर्मितानि, 'मृन्मयानि' वा गृह्णीयात् इति विकल्पत्रय मिति सूत्रार्थः।

तत्र आलम्भपक्ष एव मुख्य इति सिद्धान्तयितुं तान् पक्षान् सदोषान् कृत्वोपन्यस्यति— "तद्धैक इत्येवैतानि पशुशीर्षाणि विस्त्वोपदधतीत्यादिना। 'इत्येव' वक्ष्यमाणप्रकारेण 'विस्त्वा' विदेर्लाभार्थस्य क्त्वा-प्रत्यये रूपम्, लब्ध्वा, सम्पाद्येत्यर्थः। 'उभयेन' लाभालम्भाभ्याम् 'एते पशवो भवन्ति इति' वदन्त 'एके' इति समन्वयः। प्रयाजैरसंस्कृतत्वात् 'तानि' शिरांसि 'अनाप्रीतानि' जातानीत्यर्थः।

एतैरेवोपधाने इष्टानिष्टे दर्शयति—"तद्ध तथाषाढेरिति। ('सौश्रोमतेयस्य') शुश्रोमती नाम काचन मुनिपत्नी, तस्या अपत्य माषाढिर्नाम ऋषिः, तस्य। तथा सञ्ज्ञपनहतानि शिरांसि 'उपदधुः', 'ततः' तदनन्तरं 'स' आषाढिः क्षिप्र एव काले मृतवान्॥ २७॥

कुणपमर्त्यत्वदोषपरिहाराय हिरण्मयशीर्षोपधानं केचिद् वदन्तीत्याह—"हिरण्मयान्यु हैके कुर्वन्तीति। यद्यपि 'अमृ-

* का० श्रौ० सू० १६ १ ३०, ३१, ३२

तेष्टका', तथापि 'न पशुशीर्षाणि' इति न तेषूपधानं युक्त मित्यर्थ ॥ ३८ ॥

"मृन्मयान्यु हैक इति । 'एते' पुरुषादय 'पशव' 'उत्सन्ना' आलब्धव्यत्वात्, अत किं मृन्मयकरण मिति, तत्राह— "यद्वै किञ्चेति । 'यत् किञ्च उत्सन्नं' वस्तु भवति, 'तस्य सर्वस्य' 'इय' पृथिवी 'प्रतिष्ठा', नष्ट पृथिवी मन्वेतीति तस्या प्रतिष्ठात्वम् । 'तत्' तस्मात् 'यत्र' यस्मिन् प्रदेशे नष्टा 'पशव' 'गता', 'तत' तस्मात् प्रदेशात् 'एनान्' पशून् 'सम्भराम' नेष्याम 'इति' मृन्मयाकरणे युक्ति । "न तथा कुर्यादिति, तन्निषेध ।

इदानीं पञ्चपश्वालम्भपक्ष सिद्धान्तयति— "यो वा एतेषा मिति । 'आवृतं' प्रयानक्रमम्, तद्विधायकं 'ब्राह्मणम्' 'स' अविदुष एव 'एते' पशव 'उत्सन्ना'। "स एतानिति । 'स' विद्वान् । "यावदस्य वश स्यादिति । 'अस्य' चिन्वत पुरुषस्य 'यावत्' कर्मप्रयोग 'वश' 'स्यात्' स्वाधीनो भवेत्, 'स पशूनालभेत' इत्यन्वय ।

अस्मिन्नर्थे अनुष्ठातृसम्प्रदाय प्रमाणयति— "ताम् हैताम् प्रजापति प्रथम इति । सायकस्यापत्य 'सायकायन'' 'श्यापर्ण' नाम 'अन्तम' चरम 'आलेभे' । 'अन्तरेण' प्रजापतिश्यापर्णयो-रन्तरालकाले ये अनुष्ठातार, ते 'एतानेव' पञ्च पशून् 'आल भन्ते' आलेभिरे ।

एतावत्पर्यन्त पञ्चपश्वालम्भपक्ष उक्त, इत पर प्राजापत्य-वायव्यपक्षौ वक्ष्येते *। तय पक्षा अपि समविकल्पा. ।

* का० श्रौ० सू० १६ १. ३६—४१ ।

तत्रेदानीमपि पशुद्वयस्यालम्भः कार्य इति मन्यन्ते, तान् प्रत्याह— "अथैतर्हीमौ द्वावेवालभ्येते इति। 'अथ' इति पक्षान्तरप्रारम्भे। 'एतर्हि' अधुना। एतच्छब्दात् कालार्थे र्हिल् प्रत्ययः *। 'प्राजापत्यः वायव्यश्च' इति द्वौ पशू 'आलभ्येते'। तावपि समविकल्पाविति प्रागुक्तम्। 'अत' 'तयोः' एतयोः पश्वोः विधायकं 'ब्राह्मणम्' 'उद्यते' भण्यते। "वद व्यक्तायां वाचि" †, लिटि "वचिस्वपियजादीनां किति"— इति ‡ सम्प्रसारणम् ॥ २९ ॥ ४ [२ १] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठे काण्डे द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति षष्ठकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥

---

* "इदमो र्हिल्"—इति पा० ५ ३ १६ सू०।
† भ्वा० प० १००धा०।
‡ पा० सू० ६ १. १५।

अथ

द्वितीयप्रपाठके प्रथम ब्राह्मणम् ,

अपि वा

द्वितीयाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ।

॥ हरि. ॐ ॥

प्राजापत्यं चरका आलभन्ते । प्रजापतिरग्निं चित्वाग्निरभवत्तद्यदेत मालभते तद्देवाग्नेरन्त पर्येतीति ॥ १ ॥

श्यामो भवति । द्वयानि वै श्यामस्य लोमानि शुक्लानि च कृष्णानि च द्वन्द्व मिथुन प्रजनन तदस्य प्राजापत्यꣳ रूप तूपरो भवति तूपरो हि प्रजापतिः ॥ २ ॥

तस्यैकविꣳशतिः सामिधेन्यः । द्वादश मासाः पञ्चऽर्त्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविꣳश एष प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत् समिन्द्धे ॥ ३ ॥

यद्वेवैकविꣳशतिः । एकविꣳशो वै पुरुषो दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या आत्मैकविꣳशः पुरुषः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत् समिन्धे ॥ ४ ॥

उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाह । तासा मुक्तो बन्धुरुक्तम्वेवान्वृचꣳ हिरण्यगर्भवत्याघार माघारयति प्रजापतिर्व्वै हिरण्यगर्भ प्रजापतिरग्निर्द्वादशाप्रियस्तासा मुक्तो बन्धुरुक्तम्वेवान्वृचं प्राजापत्य· पशुपुरोडाशो य एव पशोर्बन्धु· स पुरोडाशस्य द्वादशकपालो द्वादश मासा सव्वत्सर सव्वत्सर प्रजापतिः कद्वत्यो याज्यानुवाक्याः को हि प्रजापति ॥ ५ ॥

अथैत व्वायवे नियुत्वते । शुक्ल तूपर मालभते प्रजापति· प्रजाः सृष्ट्वानुव्यैक्षत तस्यात्यानन्देन रेत. परापतत् सोऽज शुक्लस्तूपरो लप्सुद्यभवद्रसो वै रेतो यावानु वै रसस्तावानात्मा तद्यदेत मालभते तदेवाग्नेरन्त· पर्य्यैति शुक्लो भवति शुक्लꣳ हि रेतस्तूपरो भवति तूपरꣳ हि रेतो व्वायवे भवति प्राणो वै व्वायुर्नियुत्वते

भवत्युदानो वै नियुतः प्राणोदानावेवास्मिन्नेतद्द्
दधाति ॥ ६ ॥

यद्देवैत व्वायवे नियुत्वते । शुक्लं तूपर मालभते प्रजापतिं व्विस्रस्तं यत्र देवाः समस्कुर्व्वंस्तस्य यो ऽस्मात् प्राणो मध्यत उदक्रामत् त मस्मिन्नेतेन पशुनादधुस्तथैवास्मिन्नय मेतद्दधाति व्वायवे भवति प्राणो वै व्वायुर्नियुत्वते भवत्युदानो वै नियुतः प्राणोदानावेवास्मिन्नेतद्दधाति शुक्लो भवति शुक्लो हि व्वायुस्तूपरो भवति तूपरो हि व्वायुः* ॥ ७ ॥

तस्य सप्तदश सामिधेन्यः । सप्तदशो वै सव्वत्सरो द्वादश मासाः पञ्चऽर्त्तवः संव्वत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत् समिन्द्धे ॥ ८ ॥

यद्देव सप्तदश । सप्तदशो वै पुरुषो दश प्राणाश्चत्वार्य्यङ्गान्यात्मा पञ्चदशो ग्रीवाः षोडश्यः शिरः सप्तदशं पुरुषः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत् समिन्द्धे ॥ ९ ॥

* 'वायु'—इति ग ।

उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाह। तासामुक्तो बन्धुरुक्तम्वेवान्वच्च द्वादशाप्रियस्तासामुक्तो बन्धुरुक्तम्वेवान्वच्च प्राजापत्यः पशुपुरोडाशोऽसौ स काम उपाप्त इति ह स्माह माहित्थिरयं वरका प्राजापत्ये पशावाहुरिति ॥ १० ॥

यद्वेव वायव्यः पशुर्भवति। प्राजापत्यः पशुपुरोडाशोऽर्द्धꣳ ह प्रजापतेर्वायुरर्द्धं प्रजापतिस्तद्यदुभौ वायव्यौ स्यातामुभौ वा प्राजापत्यावर्द्धꣳ हैवास्य कृतꣳ स्यान्नार्द्धमथ यद्वायव्यः पशुर्भवति प्राजापत्यः पशुपुरोडाशस्तेन हैवैतꣳ सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिꣳ संस्करोति ॥ ११ ॥

यद्वेव वायव्यः पशुर्भवति। प्राजापत्यः पशुपुरोडाशः प्रजापतिं विस्रस्तं यत्र देवाः समस्कुर्वꣳस्स योऽस्मात् प्राणो मध्यत उदक्रामत्तमस्मिन्नेतेन पशुनादधुरथास्यैतेन पुरोडाशेनात्मानꣳ समस्कुर्वꣳस्तद्यत् प्राजापत्यो भवति प्रजापतिर्ह्यात्मा द्वादशकपालो द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरः प्रजापतिः कद्वत्यौ याज्यानुवाक्ये को हि प्रजापतिः ॥ १२ ॥

तद्यद्दर्पां पुरस्ताज्जुहोति । य एवायं पुरस्तात् प्राणस्त मस्मिन्नेतद्दधात्यथ यदेतेन मध्यतश्चरन्ति मध्यतो ह्ययमात्माथ यद्धविषोपरिष्टाच्चरन्ति य एवाय मुपरिष्टात् प्राणस्त मस्मिन्नेतद्दधाति शुक्लवत्यो याज्यानुवाक्या: स्युः शुक्लरूपाणा मुपाप्त्यै नियुत्वत्यो यदेवनियुत्वद्रूप तस्योपाप्त्यै ॥ १३ ॥

तदु वा ऽआहुः । वपाया एव शुक्लवत्यौ स्याता मेतावद्वै पशोः शुक्लं यद्वपा शुक्लवत्यौ नियुत्वत्यौ हविषो यदेव नियुत्वद्रूप तस्योपाप्त्या ऽइति ॥ १४ ॥

यद्वेवैतं पशु मालभते । एतस्मिन् ह पशौ सर्व्वेषा पशूनाꣳ रूप यत्तूपरो लप्सुदी तत् पुरुषस्य रूप तूपरो हि लप्सुदी पुरुषो यत्तूपरः केसरवांस्तदश्वस्य रूपं तूपरो हि केसरवानश्वो यदष्टाशफस्तद्गोरूप मष्टाशफो हि गौरथ यदस्यावेरिव शफास्तदवे रूपं यदजस्तदजस्य तद्यदेत मालभते तेन हैवास्यैते सर्व्वे पशव आलब्धा भवन्त्यतो यतमदस्य कर्मोपकल्पेतैते वा पश्व

पशव एष वा प्राजापत्य एष वा नियुत्वतीयः ॥ १५ ॥

त पौर्णमास्या मालभेत। अमावास्याया मालभेतेत्यु हैक ऽआहुरसौ वै चन्द्र. प्रजापति. स एताꣳ रात्रि मिह व्वसति तद्यथोपतिष्ठन्त मालभेतैव तद्विति ॥ १६ ॥

तद्वै पौर्णमास्या मेव *। असौ वै चन्द्र पशुस्त देवा' पौर्णमास्या मालभन्ते यत्रैन देवा आलभन्ते तद्देन मालभा ऽइति तस्मात् पौर्णमास्या यद्देव पौर्णमास्या पौर्णमासी ह वाव प्रथमा व्युवास तस्माद्देव पौर्णमास्याम् † ॥ १७ ॥

तद्वै फाल्गुन्या मेव ‡। एषा ह सव्वत्सरस्य प्रथमा रात्रिर्यत् फाल्गुनी पौर्णमासी योत्तरैषोत्तमा या पूर्व्वा मुखत एव तत् सव्वत्सर मारभते ॥ १८ ॥

स वा ऽइष्ट्वेव पौर्णमासेन §। अथ पशु मालभते-

*, ‡ 'मेव'—इति ग 'मेव'—इति घ।

† 'पौर्णमास्याम्'—इति ग।

§ पौर्णमासेन'—इति क, ख, ग, ङ

भेत पौर्णमासेन वा ऽइन्द्रो वृत्र पाप्मानꣳ हत्वापहतपाप्मैतत्कर्मारभत तथैवैतद्यजमान पौर्णमासेनैव वृत्र पाप्मानꣳ हत्वापहतपाप्मैतत्कर्मारभते ॥ १९ ॥

तद्वा ऽउपाꣳशु भवति। एतद्वैते प्रजापति पशुभि कर्मैयेष तद्वान्नानद्धैवैवामानिरुक्त मिव तस्मादुपाꣳशु * ॥ २० ॥

यद्वेवोपाꣳशु। प्राजापत्यं वा ऽएतत् कर्म प्रजापतिꣳ ह्येतेन कर्मणारभते ऽनिरुक्तो वै प्रजापति ॥ २१ ॥

यद्वेवोपाꣳशु †। रेतो वा ऽअत्र यज्ञ उपाꣳशु वै रेत सिच्यते वपा पशुपुरोडाशो हविरेतावान् हि पशु. ‡ ॥ २२ ॥

अष्टकाया मुखाꣳ सम्भरति। प्राजापत्य मेतदहर्यदष्टका प्राजापत्य मेतत् कर्म यदुखा प्राजापत्य ऽएव तदहन् प्राजापत्य कर्म करोति ॥ २३ ॥

---

* 'तस्मादुपाꣳशु'—इति ग।

† 'यद्वेवोपाꣳशु'—इति ग। 'यद्वेवोपाꣳशु'—इति ख, घ।

‡ 'पशु'—इति ग।

यद्वेवाष्टकायाम् । पर्व्वैतत् संव्वत्सरस्य यदष्टका पर्वैतदग्नेर्यदुखा पर्वण्येव तत् पर्व्व करोति ॥ २४ ॥

यद्वेवाष्टकायाम् । अष्टका वा ऽउखा निधिर्हि ऽउखी तिरश्ची रास्ना तस्याश्चतस्र ऊर्ध्वास्तदष्टावष्टकाया मेव तदष्टका करोति ॥ २५ ॥

अमावास्याया दीक्षते । अमावास्यायै वा अभि यज्ञस्तायते यतो यज्ञस्तायते ततो यज्ञं जनयानीति ॥ २६ ॥

यद्वेवामावास्यायाꣳ । रेतो वा ऽएतद् भूत मात्मानꣳ सिञ्चत्युखाया योनौ यद्दीक्षते तस्मा ऽएत पुरस्ताल्लोकं करोति यद्दीक्षितो भवति तं कृतं लोक मभि जायते तस्मादाहुः कृतं लोकं पुरुषो ऽभि जायत ऽइति ॥ २७ ॥

स यत् कनीयः संव्वत्सराद्दीक्षितः स्यात् । अलोका इष्टका उपदध्यादिष्टका लोकानतिरिच्येरन्नथ यद्भूयसो लोकान् कृत्वेष्टका नानूपदध्याल्लोका इष्टका अतिरिच्येरन्नथ यदमावास्याया दीक्षित्वामावास्याया क्रीणाति तद्यावन्त मेव लोकं

करोति तावतीरिष्टका उपदधात्यथास्यापूर्यमाणपक्षे सर्वो ऽग्निश्चीयते ॥ २८ ॥

तदाहुः । यद्यावत्य एतस्याग्नेरिष्टकास्तावन्ति क्रयेऽहोरात्राणि सम्पद्यन्तेऽथ यान्यूर्द्धानि क्रयादहानि कथ मस्य ते लोका अनुपहिता भवन्तीति यदा ऽअमावास्याया दीक्षित्वा मावास्याया क्रीणाति तद्यावन्त मेव लोकं करोति तावतीरिष्टका उपदधात्यथ यान्यूर्द्धानि क्रयादहानि तस्मिन्नवकाशे-ऽध्वर्युरग्निं चिनोति को हि चिनुयान्न च सो ऽवकाशः स्याद्यावन्ति वै संवत्सरस्याहोरात्राणि तावत्य एतस्याग्नेरिष्टका उप च त्रयोदशो मासस्त्रयोदशो वा ऽएष मासो यान्यूर्द्धानि क्रयादहानि तद्या अमूस्त्रयोदशस्य मास इष्टकास्ताभिरस्य ते लोका अनुपहिता भवन्ति तत्समा लोकाश्चेष्टकाश्च भवन्ति ॥ २९ ॥

एतद् वै येव प्रथमा पौर्णमासी * । तस्यां पशुमालभते या प्रथमाष्टका तस्या मुखाꣳ सम्भरति

* पौर्णमासी'—इति ग ।

या प्रथमामावास्या तस्या दीक्षत ऽएतद्वै यान्येव सव्वत्सरस्य प्रथमान्यहानि तान्यस्य तदारभते तानि च तदाप्नोत्यथात सम्पदेव* ॥ ३० ॥

तदाहुः । कथ मस्यैतत् कर्म संव्वत्सर मग्नि माप्नोति कथꣳ सवत्सरेणाग्निना सम्पद्यत ऽइत्ये- तेषा व्वै पञ्चाना पशूना चतुर्व्विꣳशति सामि- धेन्यो द्वादशाप्रियस्तत् षट्त्रिꣳशदेकादशानुयाजा एकादशोपयजस्तदष्टापञ्चाशत् ॥ ३१ ॥

ततो याष्टाचत्वारिꣳशत् † । साष्टाचत्वारिꣳश- दक्षरा जगतीय वै जगत्यस्याꣳ हीदꣳ सर्व्वं जगदिय मु वा ऽअग्निरस्यै हि सर्व्वोऽग्निश्चीयते यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति ॥ ३२ ॥

यद्वेवाष्टाचत्वारिꣳशत् । अष्टाचत्वारिꣳशद- क्षरा वै जगती जगती सर्व्वाणि छन्दाꣳसि सर्व्वा- णि छन्दाꣳसि प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावा- नग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ ३३ ॥

---

* 'सम्पदेव'—इति ग ।

† '०श्नत'—इति ग , '०श्नत—इति घ ।

अथ यानि दश। सा दशाक्षरा विराड् विराडग्निर्दश दिशो दिशोऽग्निर्दश प्राणाः प्राणा अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति ॥ ३४ ॥

व्वपा पशुपुरोडाश *। तत् षष्टिः षष्टिर्मासस्याहोरात्राणि तन्मास माप्नोति मास आप्त ऋतु माप्नोत्यृतु सव्वत्सर तत् संव्वत्सर मग्नि माप्नोति ये च स व्वत्सरे कामा अथ यदतोऽन्यद्यदेव स व्वत्सरेऽन्नं तत्तत् † ॥ ३५ ॥

अथैतस्य प्राजापत्यस्य ‡। एकविꣳशति सामिधेन्यो द्वादशाप्रियस्त्रयस्त्रिꣳशदेकादशानुयाजा एकादशोपयज तत् पञ्च पञ्चाशद्वपा पशुपुरोडाशो हविस्तदष्टापञ्चाशꣳस योऽष्टापञ्चाशति कामो ऽचैव त माप्नोति द्वात्राघारौ तत् षष्टिः स य. षष्ट्यां कामो ऽचैव तमाप्नोत्यथ यदतोन्यद्यदेव स वत्सरेऽन्नं तत्तत् § ॥ ३६ ॥

* 'पशुपुरोडाश'—इति ग।

†, § तत्तत'—इति ग।

‡ 'प्रजापत्यस्य'—इति ग, 'प्रजापत्यस्य'—इति क।

अथैतस्य नियुत्वतीयस्य। सप्तदश सामिधेन्यो द्वादशाप्रियस्तदेका न त्रिंशदेकादशानुयाजा एका-दशोपयजस्तदेकापञ्चाशद्रूपा पशुपुरोडाशो हविस्त-श्चतुष्पञ्चाशद् द्वावाघारौ द्वौ स्विष्टकृतौ तदष्टापञ्चा-शत्स यो ऽष्टापञ्चाशति कामोऽयैव त माप्नोति व्वनस्पतिस्व व्वसाहोमस्व तत् षष्टि' स यः षष्ट्यां कामो ऽयैव त माप्नोत्यथ यदतोऽन्यद्यदेव सव्व-त्सरे ऽन्नं' तत्तदेव मु हास्यैतत् कामं संव्वत्सर मग्नि माप्नोत्येवं सव्वत्सरेणाग्निना सम्प-द्यते ॥ ३७ ॥

तदाहु'* । नैतस्य पशोः समिष्टयजूंषि जुहु-यान्न हृदयशूलेनावभृथ मभ्यवेयादारम्भो वा ऽएषो ऽग्ने' पशुर्व्यवसर्गो देवतानां समिष्टयजूंषि-संस्थावभृथो नेदारम्भे देवता व्यवसृजानि नेद् यज्ञं संस्थापयानीति स वै स मेव स्थापयेदेतेन पशुनेष्ट्वा तत् प्रजापतिरपश्यद्यथैतस्याग्नेरन्तं न पर्यैत्तस्मात्संस्थापयेद्यद्देव संस्थापयति प्राणा एष

---

* 'तदाहु'—इति ग, घ। 'तदाहु.'—इति ङ।

पशुस्तस्य यदन्तरियात् प्राणस्य तदन्तरियाद्यद्वु वै प्राणस्यान्तरियात् तत एव म्रियेत तस्मात् स नेव स्वापयेदथातो व्रताना मेव * ॥ ३८ ॥

तदाहुः † । नैतेन पशुनेष्ट्वोपरि शयीत न मांस मश्नीयान्न मिथुन मुपेयात् पूर्वदीक्षा वा ऽएष पशुरनवक्लृप्तं वै तद्यद्दीक्षित उपरि शयीत यन्मांस मश्नीयाद्यन्मिथुन मुपेयादिति नेत्त्वेवैषा दीक्षा नेव हि मेखलास्ति न कृष्णाजिन मिष्टकां वा ऽएतां कुरुते तस्मादु काम मेवोपरि शयीतैतद्दु सर्व्वं मन्नं यदेते ‡ पशवस्तदस्यानाप्त मारब्धं भवति तद्यानि कानि चामधुनोऽशनानि तेषा मस्य सर्व्वेषा कामाशनं यदि लभेत मिथुनं तु नोपेयात् पुरा मैत्रावरुण्यै पयस्यायै तद्योपरि बन्धुः ॥ ३९ ॥

तदाहुः § । तद्यदेतस्मिन्यज्ञे दक्षिणां नेन्मे-ऽयं यज्ञोऽदक्षिणोऽसद् ब्रह्मणा ऽप्यादिष्टदक्षिणां

* 'मेव'—इति ग । 'मेव'—इति च ।

†, § 'तदाहुः'—इति ग, घ । 'तदाहुः'—इति च ।

‡ 'यदते'—इति ग ।

इत्याद् ब्रह्मा वै सर्व्वो यज्ञस्तदस्य सर्व्वो यज्ञो भिषज्जयितो* भवतीति न तथा कुर्यादिष्टका वा ऽएता कुर्वते तद्यथेष्टकाया मिष्टकाया इत्यात्ताहत्त-दमुर्य्येव दद्याद्यदक्षोपकल्पेत ॥ ४० ॥ १ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [२. २.] ॥

प्रजापतिदेवत्यपश्वनुष्ठाने सम्प्रदाय दर्शयति— "प्राजापत्यं चरका आलभन्त इति। चरका नाम चरकप्रोक्तशाखाध्यायिनो महर्षय। तत्र फल माह— "प्रजापतिरग्निं चिन्वेति ॥ १ ॥

तस्य पशोर्वर्णं विधत्ते— "श्यामो भवतीति। 'श्याम' शुक्ल-कृष्णवर्णद्वययुक्त पशु कार्य इत्यर्थ। तद् वर्णद्वय प्रजापति स इत्युपपादयति— "द्वयानि वै श्यामस्य लोमानीति। प्रजापते-र्लोकप्रजननसद्भावात् उक्तविधरूपद्वयसमुदायस्य प्राजापत्यत्वम्। गुणान्तर विधत्ते— 'तूपरो भवतीति। विषाणरहितस्य प्रजापते-रपि शृङ्गरूपस्योत्तमवस्तुनो राहित्यादिति तत्साम्यम्। यत्र कात्या-यन — "श्यामतूपरो वा प्राजापत्य उपदध्यात्"—इति † ॥ २ ॥

प्रजापतिदेवत्यपशुपक्षे सामिधेनीषु समिध्यमानसमिद्धवत्यो-र्ऋचोर्मध्ये "समास्त्वाग्न ऋतव"—इत्याद्या षड्ऋचा ऋचो निदध्यादिति ‡, तदिह विधत्ते— "तस्यैकविंशति सामिधेन्य

---

* 'भिषज्जितो' 'भिषज्जियितो'—पाठौ च दृष्टौ डा० वेबरमहोदयेन।

† का० श्रौ० सू० १६ १ ३३।

‡ पृ० ५६, का० २५, एतद्भाष्य च द्रष्टव्यम्।

इति। प्रकृतिगत पञ्चदश, इदानीं धाय्या षट् *, उभयम् एकविंशतिरित्यर्थः। सामिधेनीगता मेकविंशतिसङ्ख्यां प्रकारद्वयेन प्रशंसति— "द्वादश मासा इति। कण्डिकाद्वय पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ३, ४ ॥

"उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाहेति। सामिधेनीषु पूर्वं गायत्रीच्छन्दस्का भूयस्य, मध्ये त्रिष्टुभ, अन्ते च गायत्र, ताश्च प्रजापतिसन्धानार्थं।

एतस्य सर्वस्य विधायकं ब्राह्मण मतिदिशति— "तासा मुक्तो बन्धुरुक्तस्त्वेवान्वृच मिति। 'बन्धु' स्तावक ब्राह्मणम् 'उक्तम्', पशुपशुविधिप्रकरणे, सामिधेनीषु आसाम् 'अन्वृच' प्रत्यृचम् उक्त मेव, व्याख्यातञ्चेत्यर्थ, "प्राणो गायत्रयात्मा त्रिष्टुबित्यादिना †, "ता एता एकव्याख्याना एत मेवाभि यथेत मेव सस्कुर्यादेत जनयेत्–इति च ‡।

अस्मिन् प्राजापत्यपक्षे उत्तराघारे मन्त्रविशेषं विधत्ते— "हिरण्यगर्भवत्याघार माघारय"–इति §। हिरण्यगर्भपदवत्या ऋचा आघारा स्रुचि, उत्तरस्या मिति सामर्थ्याल्लभ्यते ‖। "हिरण्यगर्भ समवर्त्तताग्रे"–इतिमन्त्रेणेत्यर्थं ¶। अत्र कि मय मविशेषेणोक्तो मन्त्र पूर्वस्मिन् स्रुवाघारे विनियुज्यते, उतोत्तरस्मिन् स्रुच्याघारे ? इति। कि तावत् प्राप्तम् ? पूर्वा-

* "षठ इध्यात् (धाय्या) – इति का० श्रौ० सू० १६ १ ३४।

†, ‡ ५६ पृ० ८ प०, ६० पृ० २७ का०।

§ का० श्रौ० सू० १६ १ ३५।

‖ 'हिरण्यवत्याघार माघारयतीतिवचनात्'—इति (का० श्रौ० सू० १६ १ ३५) कर्कः।

¶ वा० स० १३ ४।

घारो हिरण्यगर्भवत्या कर्त्तव्य । कुतः? देवतासामान्यात् पूर्वाघार' तूष्णी क्रियमाणत्वात् प्रजापतिदेवत्य , हिरण्यगर्भ-मन्त्रस्यापि प्रजापतिर्देवता, "कस्मै देवाय हविषा विधेम"-इतिमन्त्रलिङ्गात् *। 'क' शब्देन प्रजापतिरभिधीयते, "को हि प्रजापति"-इतिश्रुते †। अतो मन्त्रो देवताभिधानसमर्थः पूर्वस्मिन् स्रुवाघारे एव विनियुज्यते इति प्राप्ते, ब्रूम— पूर्वाघारे नाय मन्त्र, किन्तर्हि? उत्तराघारे, मन्त्रवत्त्व-सामान्यात्। यस्याघारस्य प्रकृतौ मन्त्रो दृष्ट , तत्रैव मन्त्रा-न्तरविधान युक्ततरम्, इतरत्र पूर्वाघारे तु पूर्व प्रकृतौ मन्त्र-राहित्यादमन्त्रवता विधेया, तद्विशेषे च गौरव स्यात्। तर्हि उत्तराघारे ऐन्द्रमन्त्रस्य विनियुक्तत्वात् कथ मत्र तद्विशेष-विधिरिति चेत्, सत्यम्। 'इन्द्र'-पदस्य प्रजापतिपरतया व्याख्यातु योग्यत्वात्, मन्त्रवत्त्वसामान्याच्च मन्त्रान्तरस्य निवर्त्तको भवति। तस्मात् उत्तराघारे एवाय मन्त्र इति सिद्धान्त ।

कात्यायनेनापि पूर्वोत्तरपक्षौ दर्शितौ— "हिरण्यगर्भ इत्यृचा स्रुवाघार , पूर्वो देवतासामान्यात्, उत्तरे तु सामान्योपदे-शाभ्याम्"-इति ‡। पूर्व एव नापूर्वाघार , प्रकृतिलिङ्गसामा-न्यात्। न तु पूर्व प्रथम आघार , उत्तरत्र वक्ष्यमाणपूर्वो-त्तरपक्षविरोधात्। ते चाधिकरणे पूर्वोत्तरपक्षवद् योज्ये।

---

* हिरण्यगर्भ समवर्त्तताग्रे भूतस्य जात पतिरेक आसीत्। स दाधार पृथिवीं द्या मुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम"—इति।

† शत० ब्रा० ४ ५ ६ ४, ६ २ २ ५ ११ (८७ ८६ पृ०), ४. ३ ४, तै० स० १ ७.६ ६।

‡ का० श्रौ० सू० १६ १. ३५, ३६, ३७।

"तुल्य मन्यत् सर्वेषु"–इति * यत् कात्यायनेन दर्शितम्, तदिद माह–– "द्वादशाप्रिय इति। एतासा माप्रीणा मपि सङ्ख्यास्तावक माह्मण प्रजापतिसत्कारसम्पादनजननलक्षणैकार्थ-व्याख्यान चातिदिशति–– "तासा युक्तो बन्धुरिति। 'बन्धु' ब्राह्मणम्। प्राजापत्यपशुपुरोडाशस्य तत्पशुब्राह्मण मतिदिशति— "य एव पशोर्बन्धु स पुरोडाशस्येति। एवं ह्येतत्— "प्राजापत्य चरका आलभन्ते प्रजापतिरग्नि चित्वाग्निरभवत् तद्यदेत मालभते तदेवाग्नेरन्त पर्येति"–इति †।

'क' पदयुक्ताना प्रजापतिदेवत्वत्व दर्शयति— "को हि प्रजा-पतिरिति ॥ ५ ॥

वायव्यपशुपत्र विधत्ते— "श्वेतं वायव इति। 'नियुत्वते' नियुत्वद्गुणकाय वायवे 'शुक्ल' वर्णत, 'तूपर' विषाणरहित, आलब्धव्य ‡। "प्रजापति प्रजा सृष्ट्वानुव्यैक्षतेत्यादिक "तूपरो हि वायुरित्यन्तं ब्राह्मण § पशो शुक्लत्वतूपरत्वयोर्नित्यत्वाद्द वायु-देवत्यस्यैव स्तावकम्। "तूपरो लप्सुदीति। 'लप्सुदी' ललाटे शुक्लवर्ण इत्यर्थ ‖ ॥ ६ ॥ ७ ॥

अस्य पशो सप्तदश सामिधेनीराह— "तस्य सप्तदशेति। कात्यायनोऽपि— "वायवे नियुत्वते श्वेतलप्सुदी हेदध्यात्"–इति।

* का० श्रौ० सू० १६ १ ४३। 'सर्वेषु त्रिष्वपि पशेषु'—इति वृत्ति।
† इहैव पुरस्तात् (१ ब्रा० १ क० ८६ पृ०) द्रष्टव्यम्।
‡ 'श्वेत' श्वेतवर्ण', लप्सुदी लम्बुद कूर्च तदान्'—इति कर्क।
§ इहैव ८७ पृ० १४ पं०—८८ पृ० ६ पं० द्रष्टव्यम्।
‖ का० श्रौ० सू० १६ १ ३८।

सप्तदशसङ्ख्यां मासर्तुरूपसंवत्सरात्मना स्तौति— "सप्तदशो वै संवत्सर इति ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेण ता मेव सङ्ख्यां प्रशंसति— "यद्देव सप्तदश सप्तदशो वै पुरुष इति। सप्तदशत्व मेव विभज्य दर्शयति— "प्राणा इति। "चत्वार्यङ्गानीति। बाहुद्वय पादद्वय मित्यर्थ । 'आत्मा' मध्यदेह । 'ग्रीवा'-इति बहुवचन कण्ठगतधमनि-बहुत्वापेक्षम् ॥ ९ ॥

"उभयीर्गायत्रीरिति। सामिधेन्याप्रीस्तावकं ब्राह्मण पूर्व-वत्। अत्र वायव्यपशौ प्राजापत्यपशुकरणं प्रशंसति— "अत्रो ह काम उपास इति ह स्माहेति। य काम प्राजापत्ये पशौ आहुर्वेदवादिन , 'स' तादृश 'काम.' 'अत्रो' अत्रैव प्राजा-पत्ये पुरोडाशे 'उपास ' 'इति' 'माहित्थि' नाम ऋषि. उवाच ॥ १० ॥

"यद्देव वायव्य पशुर्भवतीति। 'वायु' हि 'प्रजापते' 'अर्द्धम्' अर्द्धभाग , सूत्रात्मरूपत्वात्। 'प्रजापति' स्वय मेव 'अद्धम्' अर्द्धभाग , तत्र यदि पशुपुरोडाशौ 'उभौ' अपि 'वाय-व्यौ' वायुदेवत्यौ स्याताम् , 'उभौ वा प्राजापत्यौ' , तर्हि 'अस्य' प्रजापते 'अर्द्धम्' एव तत् 'कृतम्' संस्कृत 'स्यात्', न तु कृत्स्नः प्रजापति , उभयात्मकत्वात् तस्येति। एकदैवत्यपशुपुरोडाश-करणे अर्द्ध तत् कृत भवेदिति भाव , उभयोर्भिन्नभिन्नदेवत्ययो. करणे सर्वं प्रजापति संस्कृतवान् भवति *। निगदसिद्ध मन्यत्। एतस्य प्राजापत्यपुरोडाशस्य कात्यदयुक्ते याज्यानुवाक्ये विधत्ते—

* का० श्रौ० सू० १६ १ ३६ ।

"कइत्याविति *। 'क'-शब्दस्य प्रजापतिवाचकत्व माह— "को ह्वीति ॥ ११, १२ ॥

"तद्यद्वपा पुरस्ताज्जुहोति"-इत्यादेरय मर्थः,— पूर्वं वायव्य-पशोर्वपायागेन, मध्यत प्राजापत्यपुरोडाशाचरणेन, पश्चात् पशुहव्ययागेन, उभयत प्राणाम्, मध्ये आत्मान च निहितवान् भवतीति।

वपाहविषोर्नियुत्वत्पदयुक्ता याज्यानुवाक्या विधत्ते— "शुक्र-वत्य इति † ॥ १३ ॥

अथ शाखान्तरानुसारेण वपाया एव 'शुक्र'-पदयुक्ते याज्यानु-वाक्ये, पशुहविषस्तु 'नियुत्वत्' पदयुक्ते याज्यानुवाक्ये इति दर्श-यति— "तदु वा आहुरिति। पूर्व प्राजापत्यपुरोडाशस्य कत्पद-युक्ते याज्यानुवाक्ये उक्ते इति पयाणा वपापुरोडाशहविषां भिन्ना याज्यानुवाक्या इत्यर्थः। तदुक्त कात्यायनेन— "प्राजापत्य पशुपुरोडाशो द्वादशकपाल उभयो, कइत्यौ याज्यानुवाक्या प्राजापत्यस्य, शुक्रवत्यौ वायव्यस्य, वपाया वा"-इति ‡ ॥ १४ ॥

पूर्वं पुरुषादय पञ्च पशव उक्ता, अत्र त्वेक एव वायव्य, तत् कथ मेकेन पशुना सर्वयागसाध्य फल लभेत? अत पञ्चपशुपक्षस्वीकार एव युक्त इति शङ्कां व्युदस्यन् एकस्यापि वायव्यस्य पञ्चपशुरूपता दर्शयति— "यद्वैवैत पशु मालभते, एतस्मिन् ह पशौ सर्वेषां पशूना रूप मिति। प्रागुक्त

* का० श्रौ० सू० १६ १ ४०।
† का० श्रौ० सू० १६ १ ४१।
‡ का० श्रौ० सू० १६ १ ३९, ४०, ४१।

पञ्चपश्वादिपक्षाणा मन्यतम पक्ष इच्छया कर्त्तव्य इत्याह— "अतो यतमदस्य कर्मोपकल्पेतेति ।

तान्येव रूपाणि योजयति — "यस्तूपरो लप्सुदीति । 'केसरा' श्मश्रुरोमाणि ॥ १५ ॥

पश्वालम्भकाल विधत्ते– "त पौर्णमास्या मालभेतेति । तच्छब्द, पूर्वपरामर्शार्थं । वायव्य पौर्णमास्या मालभेत एतदुपलक्षणम्, सर्वानपि पञ्च पशून् प्राजापत्य वायव्य वा पौर्णमास्या मालभेतेत्यर्थं । अत एव कात्यायनेन सर्वशेषतया पञ्चपशुपक्षादौ सूत्रितम्— "उत्तरस्या फाल्गुन्या पौर्णमासेनेष्ट्वा पञ्च पशूनालभते' –इति * ।

अत्र केषाञ्चित् पक्ष सोपपत्तिक मनुवदति— "अमावस्याया मालभेतेत्यु हैक आहुरिति † । चन्द्रस्य प्रजापतिताद्रूप्य माशुक्तम्, चन्द्रमा मनसो जात , मनश्च प्रजापति , तदेतयो कार्यकारणयोरभेदोपचारेणेति । स 'चन्द्र' 'एता रात्रिम्' । अमावास्यारात्रौ 'इह' च लोके ओषध्यात्मना 'वसति', तस्मात् 'यथा' येन प्रकारेण 'उपतिष्ठन्त' चन्द्रम् 'आलभेत', 'एव' 'तत्' पश्वालम्भनम् । अमावास्याया पश्वालम्भचन्द्रालम्भसमान इति प्रशस्त इत्यर्थं ॥ १६ ॥

पौर्णमास्या मेवालम्भेतेति सिद्धान्तयितु पुनरनुवदति— "तद्वै पौर्णमास्या मेवेति । "असौ वै चन्द्र पशुरित्यादेरय मर्थं — वस्वादयो 'देवा' पशुरूप चन्द्र पौर्णमास्या मालभ्य, प्रति-

---

* अदन्त्विग्यान्'—इति तत्र तच्छेष । का० श्रौ० सू० १६ १ ५ ।

† का० श्रौ० सू० १६ १ ७ । 'सा च माघामावास्या सन्निधानाद् गृह्यते'—इति तत्र कर्क ।

यदादितिथिषु एकैकां कलां प्राप्नोतीति प्रसिद्धम्, अत एवा-मावास्याया मेककलावशेषत्वात् पुनस्त वर्द्धयन्ति। अत्र तैत्ति-रीयकम्—"घ्नन्ति वा एवं पूर्णमास आ अमावास्याया प्याय-यन्ति"—इति *। 'तस्मात्' यथापीदानीं मनुष्याणां 'यत्र' यस्मिन् काले 'देवा' पशु मालभन्त, तस्मिन्नेव काले पशु-रालब्धव्य इति "प्रथमा व्युधावेति ॥ १७ ॥

"तद्वै फाल्गुन्या मिवेति। 'एषा' 'संवत्सरस्य' सर्वासां रात्रीणां 'प्रथमा' आदिभूता 'रात्रि', या उत्तरफाल्गुनीनक्षत्रयुक्ता 'पौर्ण-मासी', 'या पूर्वा' 'एषा' संवत्सरस्य 'उत्तमा' अन्त्या रात्रि। तैत्तिरीया आमनन्ति—"एषा वै जघन्या रात्रि संवत्सरस्य, यत् पूर्वे फाल्गुनी०—० एषा वै प्रथमा रात्रि संवत्सरस्य, यदुत्तरे फल्गुनी"—इति †। अतोऽस्या मुत्तरस्यां फल्गुन्यां पौर्णमास्या पश्वालम्भेन संवत्सरादौ उपक्रान्तवान् भवती-त्यर्थं ॥ १८ ॥

पश्वालभ्य पूर्णमासे कर्त्तव्य इत्युक्तम्, तत्र नित्यपौर्ण-मासेष्टिकरणानन्तर कर्त्तव्य इत्याह—"स वा इष्ट्वैव पौर्णमासे-नाथ पशु मालभेतेति।

पौर्णमासयागानन्तर्यं पशुयागस्य सदृष्टान्त प्रतिपादयति—"पौर्णमासेन वा इन्द्रो वृत्र पाप्मान मिति। अत्र कात्यायन—"वैश्वानर पशुपुरोडाश उपांशु, पशुदेवता च"—इति ‡। 'उपांशु' करणवदशब्दमन प्रयोग मित्युपलक्षणम् ॥ १९ ॥

* तै० सं० २ ५ २ (५) ७।
† तै० ब्रा० १ १ २ ८।
‡ का० औ० सू० १६ १ २५, २६।

तदिदं विधत्ते— "तद्वा उपांशु भवतीति। तच्छब्दो न पश्वनुष्ठानं परामृश्यते। उपांशुत्वं प्रतिपादयति— "एतद्वैतैः प्रजापति पशुभिरिति। पूर्वं 'प्रजापतिः' चयनाख्यं 'कर्म' 'पशुभिः' 'इयेष' इच्छति स्म। करिष्यमाणं कर्म 'यत्र' यस्मिन् पश्वनुष्ठानकाले 'अनद्धा' अप्रत्यक्षम् 'इव' 'आस'। साकल्येनानुष्ठितत्वाद् बीजरूपत्वाच्चाप्रत्यक्षत्वम्। तदेवाह— "अनिरुक्तमिति। इदं कर्म इयदितिकर्त्तव्यतायुक्त मिति निर्वक्तु मयोग्यम् ॥ २० ॥

उपांशुत्वं प्रशंसितु मनुवदति— "यद्वेवोपांशु प्राजापत्यं वा एतदिति। 'एतत्' पशुकर्म 'प्राजापत्यं' प्रजापतिसम्बन्धि। एतावताप्यस्य कर्मणोऽनिरुक्तत्वं कथ मित्याह— "अनिरुक्तो वा इति। प्रजापतेरपि सर्ववस्तुरूपत्वात् अय मेतावानिति कर्मणस्ताद्रूप्यम् ॥ २१ ॥

प्रकारान्तरेणोपांशुत्वं प्रशंसति— "यद्वेवोपांशु रेतो वेति। 'अत्र' पशौ यज्ञे 'रेतः' रेतोभूतं बीजरूपत्वात्। यज्ञे पशुव्यतिरिक्तान्यन्यान्यङ्गानि सन्ति, तत् कथं पशौ यज्ञो बीजभूतस्तिष्ठतीति तत् समर्थयते— "वपा पश्विति। 'वपा', पशुपुरोडाशहवीरूपः पशुः', 'एतावान्' एव यज्ञ इति 'पशुः' यज्ञबीजात्मना तिष्ठतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

अग्निधारणार्थं मुखासम्भरणं विधत्ते— "अष्टकाया मुखा सम्भरतीति। अष्टकानामाष्टमी, तस्या मुखा विदध्यात्। पूर्वं फाल्गुनपौर्णमास्यां पश्वालम्भ उक्तः, तस्या बहुलाष्टम्यां मुखार्थं मृत्तिकाष्टढवल्मीकवपादिद्रव्यसम्भरण मित्यर्थः। कात्यायनोऽपि— "उखासम्भरण मष्टम्याम्'–इति *। उखा चोपलक्षणम्,

* का० श्रौ० सू० १६ २ १ (फाल्गुनकृष्णाष्टम्याम्')।

अषाढाख्यपि अनया क्रियया सम्भ्रियत एव। अष्टम्या मुखासम्भ-रण प्रशंसति— "प्राजापत्य मेतदिति। अष्टमीदिवसस्य अधि-देवता प्रजापतिरिति तदाह— "प्राजापत्य मिति। 'उखा' इति 'यत्' अस्ति, 'तत्' 'प्राजापत्य कर्म', प्रजापत्यात्मकोऽग्नि, तद्धारणार्थकत्वात्। प्राजापत्योऽग्नि, तत्सम्बन्धि 'अहन्' अष्टी-त्यर्थ। "सुपा सुलुक्०" * ॥ २२ ॥

पुन प्रशंसितु मनुवदति— "यद्वेवाष्टकाया मिति। 'एतत्' अह अष्टम्याख्यम्, 'संवत्सरस्य' 'पर्व' सन्धिस्थानीयम्, यथा-ङ्गुले पर्व सन्धिस्थानीय मेवम्। तत् पक्षस्य अन्तात् अष्टमी मध्येति पर्वरूपा भवति, तद्द्वारा संवत्सरस्यापीति, 'अग्ने' अप्येषा 'उखा' 'पर्व', सन्धिस्थानत्वात्, अत्र ह्यग्नि सन्धीयते ॥ २४ ॥

अथाष्टम्या मुखासम्पादन मष्टकानामसाम्याद्युक्त मिति तत् पुन प्रशंसति— "यद्वेवाष्टकाया मष्टका वा उखेति। अष्टका-नामाष्टसङ्ख्या भवतीति तदष्टसङ्ख्यावत्त्व मुखाया दर्शयति— "निधिर्द्वा उद्धी इति। 'निधि' नाम उखाया प्रथम मृत्पि-ण्डस्य प्रथमेन अग्निधारणार्थोऽधस्तात्प्रदेश। 'द्वा उद्धी', उद्धि' नाम प्रथितमृत्पिण्डस्योपरि प्रक्षिप्त अन्यो मृत्पिण्ड, तौ द्वौ। 'रास्ना' नाम उखाकण्ठलग्ना 'तिरश्ची' तिरस्थाना वृत्ता-कारा †। एव निध्यादिचतुष्टयम्। 'अङ्घ्री' प्रतिदिश मेकैक

* पा० सू० ७ १ ३९।

† 'विष्टतीये उत्तरे वर्त्तिं सर्वत करोति"—इति। 'उखाया उत्तरभागस्योत्तरे उपरि वर्त्तमाने तृतीये भागे सर्वासु दिक्षु रज्जुमयीं वर्त्तिं वर्त्ताकारां रास्नां करोति' इति तत्र (का० श्रौ० सू० १६ २ ३०) कर्काचार्य।

वत्तिपर्यन्ता 'चतस्र' आश्रयभूता, ताश्चतस्र। एवम् 'अष्टौ' उखाया सम्पन्ना *। अतोऽष्टम्या मष्टकाकरण युक्त मित्यर्थ ।

उत्तरत्र पञ्चमाध्याये †— "मृत्पिण्ड मुपादत्ते"-इति प्रक्रम्य, "तम् प्रथयति वसवस्त्वेति, "अथ हैष लोके निधि"-इति प्रथमस्य पृथिवीरूपतोक्ता ‡। "अथ पूर्व मुद्धि मादधाति ०—० अथोत्तर मुद्धि मादधाति"-इति §, 'अथ तिरश्चीः(?)राका पर्यस्यति ०—० अथ चतस्र उङ्घौ करोति"-इति ‖। अत्र कात्यायन — "उर्ध्वास्तूष्णीं प्रतिदिश चतस्रोऽपरा वर्त्ति प्राप्ता"-इति ¶ ॥ २५ ॥

चयनसहितस्य सोमयागस्य दीक्षाकाल विधत्ते— "अमावास्याया दीक्षत इति। फाल्गुनामावास्यायां दीक्षा कुर्यात्। सूत्रितञ्च— "दीक्षामावास्याया मामावास्येनेष्ट्वेति **। अमावास्यासम्बन्धीष्टिकरणादनन्तर मेव दीक्षा कर्त्तव्या, पौर्णमास्योपक्रमाद् दर्शयागेन तत्परिसमाप्तेरवकाशत्वादित्यभिप्राय। "अमावास्यायै वा अधीति। अधि पञ्चम्यर्थानुवादी। 'यज्ञ' चन्द्रमा, 'तायते' विस्तार्यते, पौर्णमास्यां देवैरालब्धस्य

* निधि उङ्घौ द्वौ राका वर्त्तयश्चतस्र इत्यष्टौ

† चतुर्थाध्याये'—इति च-पाठ ।

‡ इहैव काण्डे उपरिष्टात ५ अ० २ ब्रा० १, ३ क ।

§ इहैवोत्तरत्र ५ अ० २ ब्रा० ४, ५ क० ।

‖ इहैवोत्तरत्र ५ अ० २ ब्रा० ११—१४ क० ।

¶ का० श्रौ० सू० १६ ३ ३१ ।

** का० श्रौ० सू० १६ ४ २७।

चन्द्रस्य अमावास्यायां माप्यायनश्रोतेः । 'यत' यस्मात् दिना- यज्ञा (?) विस्तारितम्, तस्मात् अह मपि 'यज्ञम्' उत्पादयेय मिति । यद्वा, यज्ञपदेन दर्शेष्टि, दर्शपूर्णमासौ हि सर्वस्या इष्टे प्रकृतिभूताविति । तस्मादस्या उपरि 'यज्ञस्तायते' । "तनो- तेर्यकि"–इति * नलोपे "अकृत्सार्वधातुकयो"–इति † दीर्घे कृते 'तायते'–इति रूपम् ॥ २६ ॥

प्रकारान्तरेण दीक्षाकरणं प्रशंसति— "यद्देवामावास्याया रेतो वा एतदिति । 'दीक्षते' यजमान इति 'यत्', 'एतत्' उखारूपायां 'योनौ' 'रेतोभूत मात्मानं' सिक्तवान् । दीक्षा- करण मग्न्युत्पादनात् प्रागवस्थेति रेतस्सेकात्मकत्व मित्यर्थः । 'यत्' यदा 'दीक्षित' प्राप्तदीक्षो 'भवति', तदा तस्मै रेतो- रूपत्वेनोत्पत्स्यमानायाग्नये 'पुरस्तात्' पूर्व 'लोकं' स्थानं करोति, स्थाने निष्पन्ने पश्चात् अग्निर्जायते । अय मर्थ,— दीक्षाप्रारम्भो- ऽग्नेरुत्पत्तिप्रागवस्था, तत्समाप्तिरेव जनिष्यमाणस्याग्ने स्थान- करण मिति स्थानसम्पादनानन्तर मुत्पत्तिं लोकप्रसिद्ध्या द्रढ- यति— "तस्मादाहु र्जात लोक मिति ॥ २७ ॥

साग्निके क्रतौ "संवत्सरभृत मेव चिन्वीत"–इत्याम्नानात् ‡

* पा० सू० ६ ४ ४४ ।

† पा० सू० ७ ४ २५ ।

‡ उपरिष्टात् द्रष्टव्यम् (१० का० २ अ० ६ ब्रा० ६ क०) । "तयो- र्विभाग माह साग्निके क्रतौ संवत्सरं दीक्षा आम्नाताः,— 'संवत्सरं चिन्वीतेति (शत० ब्रा १० २ ६ ६), पवित्रे चतस्रो दीक्षा आम्नाता 'पवित्रञ्चतुर्दीक्ष'—इति (का० श्रौ० सू० १५ १ ४) —इति च का० श्रौ० १६ ६ ६ सूत्रे कर्कः ।

न्यूनातिरेकाभावेन संवत्सरपर्यन्त दीक्षा कर्त्तव्येति सिद्धान्तयितु न्यूनातिरेकपक्षयोर्दोष मुपन्यस्यति— "स यत् कनीय' संवत्सरादिति। अग्निस्तावत् संवत्सरात्मक, तादृशस्याग्नेरवयवा यजुष्मत्य इष्टका षट्त्रिंशत्तरत्रिंशतसङ्ख्याका इति दशमे काण्डे वक्ष्यते *। तत्र दीक्षाणा संवत्सरादर्वाक्‌ कतिपयाना मिष्टकाना माधारभूतकालराहित्यादधिका भवन्तीति प्रदेशरहिता इष्टका एवोपहिता हितवान् भवतीति। एव तर्हि एतद्दोषपरिहाराय दीक्षाणां वर्षाधिक्ये इष्टका न्यूना इति लोका अतिरिक्ता भवन्तीति सोऽपि नेष्टव्य ॥

इष्टकाकाल मनुवदति— "अथ यदमावास्याया दीक्षित्वामावास्याया क्रीणातीति। प्रथमाया फाल्गुनामावास्यायां 'दीक्षित्वा', तत कतिदिवस दीक्षितधर्मानाचरन् पुन फाल्गुनावास्यायां राजान सोम 'क्रीणाति', अतो न्यूनाधिकभावो न स्त। इष्टकातिरेको लोकातिरेको वा नास्तीत्यस्मिन् पक्षे गुणान्तर दर्शयति— "अथास्यापूर्यमाणपक्ष इति। दीक्षानन्तर राजक्रये उपसद्याग, तत्र हि अनूपसद मग्नि चिनोतीति उपसत्स्वग्निचयन स्यात्, तच्चयनं शुक्लपक्षे सम्पद्यत इति गुण ॥ २८ ॥

एव दीक्षाणा संवत्सरकालीनत्वेनेष्टे कालसाम्ये सिद्धान्तेऽपि वेदवादिना कालविषया मधिका माशङ्का दर्शयति— "तदाहुर्यथावत्य एतस्येति। यद्यपि प्रथमफाल्गुनामावास्याया दीक्षित्वा, आगामिफाल्गुनामावास्याया सोमक्रयावधिरूपवत्सर-

---

* "षष्टिश्च त्रीणि च शतानि परिश्रित, षष्टिश्च त्रीणि च शतानि यजुष्मत्य,'—इति १० का० ५ अ० ४ ब्रा० ५ क०।

ष्टौकारि चन्द्रवयवभूतेष्टकाना कालरूपाधारराहित्य माधिक्य वा नास्ति, तथापि त्रयादनन्तराख्यहानि उपसदर्थानि विद्यन्ते, तत्र कथ मिष्टकाभिर्यजमानस्य लोका उपहिता भवन्तीति प्रश्न ।

"यद्वा अमावास्याया दीक्षितेत्यादिपरिहारवाक्यस्याय मथ — दीक्षादिक्रयकालपर्यन्तो यावान् कालरूपो लोक:, तावत्य इष्टका अभूवन्निति तावदविवादम् । यदि तस्मादूर्ध्वानि यान्य-हानि, सोऽवकाशोऽध्वर्योरग्निचयनस्य । यदि तान्यहानि चयन कालो न भवेत्, तर्हि 'क्वो हि' कुत्रावकाशे 'चिनुयात्' ? अवकाशस्याभावात् । अन्येष्वहस्सु इष्टकोपधान नास्तीति न मन्तव्य मिति । "यावन्ति वै सवत्सरस्याहोरात्राणि"–इत्यादिना त्रयोत्तरकालेऽपीष्टकोपधान मस्तीत्याह । सवत्सरधारणात् तद्रूपो-ऽग्निरित्युक्तम्, तत्र इष्टका अन्यवयवा इति च, अत सव-त्सरस्य यावन्ति दिनानि, तावत्य इष्टका उपहिता इत्युक्ते सवत्सरे त्रयोदशमासस्यापि सम्भवात् तत्सङ्ख्या इष्टकोप-धानम् । अतस्त्रयोदशमासरूपाणि क्रियोत्तराख्यहानि तत्सङ्ख्या-काभिरिष्टकाभिर्यजमानलोका उपहिता भवन्तीत्यनेन यावन्तो लोकास्तावत्य इष्टका उपहिता इत्यर्थ ॥ २९ ॥

पश्चालभ्भोक्तासम्भरणदीक्षाकाला ये उक्तास्तेषां प्राथम्य मुप-जीव्य प्रशसति—"एतद्वै यैव प्रथमा पौर्णमासीति ।

अथ पशुकर्मण सवत्सररूपाग्नेश्च सङ्ख्यासम्पत्ति दर्शयितु प्रतिजानीते— "अथात सम्पदेवेति । 'सम्पत्' सम्पत्ति, सङ्ख्यासाम्यम्, तत् पशुकर्माग्न्योर्दर्शयिष्यत इत्यर्थ ॥ ३० ॥

"तदाहु' कथ मस्यैतत् कर्मेति । अग्नि संवत्सरात्मक, तम् 'कथ मेतत् कर्माप्नोति' । अत्रानुपपत्ति' स्वय मेव दर्शयति—

"कथ संवत्सरेणेति । संवत्सररूपेण 'अग्निना' सह 'कथ सम्पद्यते' सङ्ख्यात कथ सम्पन्न भवेदिति प्रश्नार्थ ॥

पञ्चपशुप्राजापत्यवायव्यरूपपशुत्रयेऽपि सम्पत्ति दिदर्शयिषु पञ्चपशुपक्षे प्रथम दर्शयति— "एतेषा वै पञ्चाना पशूना मिति । तस्मिन् यज्ञे 'सामिधेन्य चतुर्विंशति'। उक्ता प्रकृति गता पञ्चदश, "समास्त्वाग्ने ऋतव"–इत्याद्या मध्ये विहिता नवेति चतुर्विंशति । 'द्वादश आप्रिय'। "ऊर्ध्वा अस्य समिधो भवन्ति"–इत्याद्या आप्रीसञ्ज्ञका प्रयाजयाज्या द्वादशोक्ता *। 'एकादश अनुयाजा'। 'एकादश उपयज' उपयजो नाम पशुगुदहोमा । तदाहापस्तम्ब — "एकादशधा तिर्यक् छित्वासम्भिन्दन्नपर्यावर्त्तयन्ननूयाजाना वषट्कृते वषट्-कृते एकैक गुदकाण्ड प्रतिप्रस्थाता हस्तेन जुहोति"–इति †। एता सर्वा मिलित्वा 'अष्टापञ्चाशत्' सङ्ख्या सम्पन्ना ॥ ११ ॥

अस्तु, प्रस्तुते कि मायात मित्याह— "ततो याष्टाचत्वारिंश-दिति। उक्ताया मष्टापञ्चाशत्सङ्ख्याया मध्ये दश सङ्ख्या हित्वा अवशिष्टा अष्टाचत्वारिंशत्सङ्ख्या, तावत्सङ्ख्याक्षरजगतीच्छन्दोरूपा, जगत्यपि हि द्वादशाक्षरपादेति पादचतुष्टये उक्तसङ्ख्या भवति। अस्या भूमौ सर्व जगत् प्रतिष्ठित मिति भूमिरपि जगतीशब्द-वाच्या, सैव हि सर्वाग्निचयनाधिकरण मिति आधाराधेययो-रभेदोपचारेण भूमिरेव अग्निशब्दवाच्या। अग्निर्यावत्परिमाण-

* पुरस्तात (७४—८० पृ०) द्रष्टव्या ।

† आप० श्रौ० सू० ७. २७ ११ । "समुद्रं गच्छ स्वाहेत्येते-र्मन्त्रै,"—इति तत्स्वरूपेण ।

वचन , यथाग्नेर्मात्रावयवो यावती यत्परिमाण , तत्सं-सङ्ख्याक तावदग्नि तदवयवसङ्ख्याक भवति ॥ ३२ ॥

प्रोक्ताया एव सङ्ख्याया प्राजापत्यात्मना सम्पत्ति प्रश-सति— "यद्देवाष्टाचत्वारिंशदिति। पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ३३ ॥

अवशिष्टा दशसङ्ख्या प्रशसति— "अथ यानि दश सा दशा-क्षरेति। 'विराट् अग्नि' अन्नात्मकत्वात्। अग्निर्विराट् अन्नम् इति श्रुते विराजोऽन्नत्वम् *। अग्नेर्दिगात्मकत्व प्रागादि-दिक्षु विभज्योपधीयमानत्वात्। प्राणापानादय पञ्च , नाग-कूर्मकृकलदेवदत्तधनञ्जयाख्या पञ्चेति 'दश प्राणा'। यद्वा , प्राणा दश इन्द्रियाणि। अग्ने प्राणात्मकत्वम् , हिरण्यगर्भात्मक-त्वात्। "यावानग्निरित्यादि पूर्ववत् ॥ ३४ ॥

एव पञ्चपशुपञ्चेऽष्टापञ्चाशत सङ्ख्या अग्न्यात्मना स्तुत्वा सव-त्सराग्निना सम्पत्ति वक्तु सङ्ख्यान्तर दर्शयति— "वपापशुपुरो-डाश इति। 'वपा' वैश्वानर , 'पशु पुरोडाश' इति द्वौ। एताभ्यां सह षष्टिसङ्ख्या जाता। 'मासस्य' सवत्सरावयवभूतस्य षष्टिसङ्ख्यानि अहोरात्राणि विद्यन्ते , तत् षष्टिसङ्ख्याक मास तावत्सङ्ख्याक महोरात्र माप्नोति। 'आप्त' सम्पन्न 'मास' स्वावयविनम् 'ऋतुम्' 'आप्नोति', ऋतुर्हि मासद्वयात्मक। 'ऋतु' अपि 'सवत्सरम्' आप्नोति , ऋतुषट्कात्मको हि सव-त्सररूपोऽग्निरिति प्रागुक्तम्। अत सामिधेन्यादि वपापशुपुरो-

---

* 'अपि मन्यन्ति ॰—॰ अन्न विराट"—इत्यादि (तै॰ ब्रा॰ १ ६ ३ ३) अन्न विराट्, विराजैवान्नाद्य मवरुन्धे"—इत्यादि च (तै॰ ब्रा॰ १, ८ २ २) द्रष्टव्यम्।

डागान्तगता षष्टिसङ्ख्या संवत्सररूपात्मना सम्पन्नेति सर्वान् संवत्सरमध्यवर्त्तिन कामानाप्नोति। न चास्मिन् कर्मणि अन्यानि बहूनि सङ्ख्येयानि विद्यन्ते, तत् कथं षष्टिसङ्ख्येत्युक्त मत आह— "अथेत्यादि। अथेति प्रश्ने। 'अत' उक्तसङ्ख्यात 'अन्यत्' 'यत्' अस्ति, 'तत्' 'संवत्सरे' विद्यमानम् 'अन्नम्' एव 'तत्' ॥ २५ ॥

एवं पञ्चपशुपक्षे सम्पत्ति दर्शयित्वा प्राजापत्यपशुपक्षे दर्शयति— "अथैतस्य प्राजापत्यस्येति। अन्ये 'एकविंशति सामिधेन्य' हवि, पशुहृदयादिरूप मित्यर्थः। एवं मष्टा-पञ्चाशत् सम्पन्ना। तत्र पूर्वोक्त फल मतिदिशति— "स यो-ऽष्टापञ्चाशति काम इति। अत्रापि संवत्सराग्निना सम्पत्ति वक्तु सङ्ख्यान्तर समुच्चिनोति— "द्वावाघाराविति। स्रुवा-घार स्रुच्याघारश्चेत्यर्थः। एवं षष्टिसङ्ख्यायां सम्पन्नायां पूर्वोक्तषष्टिफल मतिदिशति— "स यः षष्ट्यां कामोऽत्रैव त मितिः॥ २६ ॥

वायव्यपशुपक्षे सम्पन्ने सम्पत्ति दर्शयति— "अथैतस्य नियुत्वतीयस्येति। "द्वौ स्विष्टकृताविति। पशुपुरोडाश स्विष्ट-कृत्, पश्वङ्गस्विष्टकृच्चेति द्वय मित्यर्थः। "वनस्पतिश्च वसा-होमश्चेति। पृषदाज्यद्रव्यको वनस्पतियाग स्विष्टकृत प्रागनुष्ठेय, हविषो याज्याया अर्द्धर्चे प्रतिप्रस्थात्रा कर्त्तव्यो वसाहोम। अत्रापि फलद्वयवाक्य पूर्ववद् योज्यम् ॥ २७ ॥

पश्वनुष्ठानस्य चयनकर्मादित्वात् तदवसाने कर्त्तव्य, देवताविसर्गरूपसमिष्टयजुर्होम समाप्तिरूपावभृथश्च न कर्त्तव्या-विति केषाञ्चित् पक्ष सोपपत्तिक मुपन्यस्यति— "तदाहु

र्मैतस्य पशोरिति। पञ्चपशुपक्षेऽपि "अजेन चरति"–इत्युक्ते * अजस्य वा प्राजापत्यस्य वा वायव्यस्य वा पशोरित्यर्थः। 'अग्ने' अग्निचयनकर्मणि 'एष' उक्तः 'पशुः' पशुयागः 'आरम्भः' कर्मोपक्रमः, आदावनुष्ठीयमानत्वात्। 'समिष्टयजूंषि' इति यत्, तत् 'देवतानां' 'व्यवसर्गः' विसर्जनम्। 'अवभृथ' इति यत्, तत् 'संस्था' कर्मसमाप्तिः। अतः कर्मोपक्रमे एव देवताविसर्जनं कर्मसमापनं च कर्त्तुं न युक्त मित्यर्थः।

तन्मतं निरस्यति— "स वै सं मेव स्थापयेदिति। पूर्वं 'प्रजापतिरेतेन पशुना इष्ट्वा' 'अपश्यद्' विचारितवान्,— 'यथा' येन प्रकारेण एतस्य' अग्ने' 'अन्त' 'न 'पर्येत्' पर्यगच्छत्, चिकीर्षमाणः स स्वय मेव तदपश्यत् इत्यन्वयः। यद्येकेनैव पशुना अग्नेरन्तं परिगच्छेत्, तर्हि समिष्टयजुरादिकं न कर्त्तव्यं स्यात्, न तथा, एकेन पशुना यागेऽपि इतरेषां पशुशरीराणां मप्सु प्रासनात् तत्परिमाणमृण्मयीष्टकोपधानादिकं विना अग्न्यन्तगमनाभावसिद्धेः पशुकर्म संस्थापयितव्य मित्यभिप्रायः।

संस्थापनाकरणे अनिष्टं दर्शयितु मनुवदति— "यद्वै संस्थापयति प्राण एष पशुरिति। पशोः प्राणत्वं पुरस्तादुक्तम्। 'तस्य' पशोः सम्बन्धि 'यत्' कर्म 'अन्तरियात्' व्यवहितं कुर्यात्, 'प्राणस्य' सम्बन्धिन मेकदेश मेव व्यवहितं कृतवान् भवति। 'ततः' च प्राणादन्तरितः स यजमानः क्षिप्र मेव 'म्रियेत' मृतो भवति, 'तस्मात्' पशुकर्म 'संस्थापयेदेव' इत्यर्थः॥

* पुरस्तात् द्रष्टव्यम् (१ ब्रा० ७ क० ५४ ६८ पृ०। का० श्रौ० सू० १६ १ १५–२१)।

अथ पशुयागानन्तर चयनकर्मणि यजमानकर्त्तव्यानां नियमानां मीमांसा वक्ष्यत इति प्रतिजानीते – "अथातो व्रताना मेवेति ॥ ३८ ॥

कर्त्तव्याकर्त्तव्यविचार पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां निरूपयति—"तद् धु मैतेनेति। 'पशु' नाम 'पूर्वा' प्रथमभाविनी 'दीक्षा', दीक्षाकर्मोपक्रमार्थं मिति मत्वा पूर्वपक्षोऽयं। 'अत' पशुकर्मणो दीक्षात्वात यजमानस्योपरि शयनादिकम 'अनवक्लृप्तम' अयुक्त मित्यर्थ। दूषयति— "नेत्त्वेवैषा दीक्षेति। अत्र दीक्षाशब्दस्य मुख्यार्थस्वीकार। मुख्यदीक्षायां "मेखलया दीक्षयति"–"कृष्णाजिनेन दीक्षयति"–इति *, मेखलाजिनयोरत्राभावात् इयं दीक्षा न भवतीत्यर्थ। किं तत् पश्वनुष्ठान मिति, तत्राह— "इष्टका वा एता कुरुत इति। पशुयागो नामेष्टकाकरण मेव। 'तस्मात्' मासोपर्यासने 'काम' कुर्यात्। "एतदु सर्वं मन्न मिति। पुरुषादिपशूनां सर्वान्नत्वात्। 'तद्' 'यदा' 'आगम्' 'आरब्ध' प्रक्रान्त भवति, तस्मात् 'आ मधुन' मर्यादायां माङ्, मधुपर्यन्तम् 'यानि' 'अशनानि' अन्नानि, 'तेषां' मध्ये 'अस्य' यत् 'कामाशनम्' इच्छया भोजनम्। किं सर्वदा? नेत्याह— "यदि न लभेतेति †। 'यदि' हि अन्न 'न' 'लभेत' लब्धं भवेत्, तर्हीत्यर्थ। एकं नियम माह— "मिथुन तु नोपेयादिति ‡। मिथुनवर्जनं सर्वथा कार्यं

---

* तै० स ६ १ ३ १४ ४ प्रभृतिकं द्रष्टव्यम्।

† 'यदि लभेत"—इत्येव सर्वमूलपुस्तकपाठ।

‡ अहनि मांसमैथुने वर्जयेत"—इति का० श्रौ० सू० २ १ ८। 'अहनि, अस्मिन प्रक्रान्ते व्रतेऽहनि'—इति तत्र तट्टीकाकार।

मित्येतत् प्राप्तम्, तस्यावधिं दर्शयति— "पुरा मैत्रावरुण्यै पयस्याया इति। पञ्चम्यर्थे चतुर्थी। आमित्रायागपर्यन्तम्। अथ कात्यायन— "मैथुन वर्जयेदा पयस्यायाः, मांसो पर्यासने चेच्छन्"-इति *।

तस्य नियमस्य विधायकं ब्राह्मण मतिदिशति— "तस्यो-परि बन्धुरिति। 'उपरि' उत्तरत्र नवमकाण्डे "अथ मैत्रा-वरुण्या पयस्यया यजते"-इति † मैत्रावरुणी पयस्या विधाय आम्नातम्— "स यन्नेतयानिष्ट्वा मानुषीं चरेत् प्रत्यवरोह स यथा दैव सन् मानुष स्यात् तादृक् तत्"-इति ‡ ॥ ३८ ॥

अस्मिन् यज्ञे ब्राह्मणसम्प्रदायक दक्षिणादान पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां निषेधयति— "तदाहुर्देयादेतस्मिन् यज्ञे दक्षिणा मिति। 'ब्राह्मण' 'आदिष्टदक्षिणाम्' प्रतिनियतदक्षिणाम्। 'भिषज्यित' चिकित्सित। भिषज् शब्दात् कण्ड्वादिभ्यो यक्, तदन्तात् कर्मणि क्त, इडागम। "इष्टका वा एता मिति। पशुयागो नामेष्टकाकरणम्, तस्मात् प्रतीष्टक दक्षिणादानसमानम्, पशु-यागे दक्षिणादान मित्यर्थं। पशौ देयाया दक्षिणाया काल दर्शयति— "अमुष्मैव दद्यादिति। 'अमुष्मि' अद शब्दो विप्र-कृष्टवचन। चयनकर्मणो दक्षिणादानकाले 'अस्य' ब्राह्मणो

---

* का० श्रौ० सू० १६ १ २८, २९। "पयस्या मैत्रावरुणी, तस्यैव दोहन प्रहते वा दध्यानयति'-इति, मित्रावरुणाभ्यां पयस्याम्" —इत्यादि च द्रष्टव्यम् (४ ४ ७ ८, ६ १ १६। पञ्चम हवि)।

†, ‡ ६ का० ५ अ० १ ब्रा० ५४ क० द्रष्टव्यम्। 'अग्ने व्रतपतये व्रतेऽहनि मैथुनमांसभोजनं चेत"-इति च तत्र प्रायश्चित्त सूचि-तम (२५ ४ ३७)।

'यद्' देयम् 'उपकल्प्येत' परिकल्पितं स्यात्, तदा तद् देय मित्यर्थः ॥ ४० ॥ १ [२ २] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठे काण्डे द्वितीयेऽध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीय ब्राह्मणम्)

एतद्वै देवा अब्रुवन् । चेतयध्व मिति चिति मिच्छतेति वाव तदब्रुवस्तेषा चेतयमानाना प्रजापतिरिमा प्रथमाᳪ स्वयमातृण्णा चिति मपश्यत् तस्मात्ता प्रजापतिनोपदधाति ॥ १ ॥

त मग्निरब्रवीत् । उपाहं मायानीति केनेति पशुभिरिति तथेति पश्विष्टकया ह तदुवाचैषा वाव पश्विष्टका यद्दूर्वेष्टका तस्मात् प्रथमायै स्वयमातृण्णाया ऽअनन्तर्हिता दूर्वेष्टकोपधीयते तस्मादस्या ऽअनन्तर्हिता ओषधयो ऽनन्तर्हिता पशवो ऽनन्तर्हितोऽग्निरनन्तर्हितो ह्येष एतयोपैत् * ॥ २ ॥

* 'एतयोपैत्'—इति ग, घ। 'एतयोपैत'—इति ङ।

ते ऽब्रुवन् । चेतयध्व मेवेति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन्नित ऊर्ध्वमिच्छतेति तेषां चेतयमानानामिन्द्राग्नी च विश्वकर्मा चान्तरिक्ष द्वितीयाᳬ स्वयमातृण्णां चितिमपश्यंस्तस्मात्तामिन्द्राग्निभ्यां च विश्वकर्मणा चोपदधाति ॥ ३ ॥

तान् वायुरब्रवीत् । उपाह मायानीति केनेति दिग्भिरिति तथेति दिश्याभिर्ह तदुवाच तस्माद् द्वितीयायै स्वयमातृण्णाया ऽअनन्तर्हिता दिश्या उपधीयन्ते तस्मादन्तरिक्षादनन्तर्हिता दिशोऽनन्तर्हितो वायुरनन्तर्हितो ह्येष एताभिरुपैत् * ॥ ४ ॥

ते ऽब्रुवन् । चेतयध्व † मेवेति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन्नित ऊर्ध्वमिच्छतेति तेषां चेतयमानानां परमेष्ठी दिवं तृतीयाᳬ स्वयमातृण्णां चितिमपश्यत् तस्मात् तां परमेष्ठिनोपदधाति ॥ ५ ॥

* 'एताभिरुपात्' — इति ग, घ ।

† 'तेऽब्रुवंश्चेतयध्व' — इति क, ख ।

त मसावादित्योऽब्रवीत् । उपाह मायानीति केनेति लोकम्पृणयेति तथेत्येष वाव लोकम्पृणात्मना हैव तदुवाच तस्मात्तृतीया स्वयमातृण्णा-नन्तर्हितालोकम्पृणाया ऽउपधीयते तस्मादसावादित्योऽनन्तर्हितो दिवोऽनन्तर्हितो ह्येष एतयोपैत् * ॥ ६ ॥

तदेता वाव षड् देवता' । इदꣳ सर्व्वमभवन् यदिदं किञ्च ते देवास्त्वऽर्षयश्चाब्रुवन्निमा वाव षड् देवता । इदꣳ सर्व्वमभूवन्नुप तज्जानीत यथा व्वय मिहाप्यसामेति तेऽब्रुवंश्चेतयध्व मिति चिति मिच्छतेति व्वाव तदब्रुवस्तदिच्छत यथा व्वय मिहाप्यसामेति तेषा चेतयमानाना देवा द्वितीया चिति मपश्यन्नृषयश्चतुर्थीम् † ॥ ७ ॥

तेऽब्रुवन् । उप व्वय मायामेति केनेति यदेषु लोकेषूपेति तथेति तद्यदूर्द्ध पृथिव्या अर्वाचीन मन्तरिक्षात्तेन देवा उपायस्तदेषा द्वितीया चिति-

---

* 'एतयोपैत्'—इति ग, घ। 'एतयोपैत—इति ङ ।

† '०श्चतुर्थीम्'—इति ग, घ। 'श्चतुर्थीम्'—इति ङ ।

रथ यदूर्ध्वं मन्तरिक्षादर्वाचीनं दिवस्तेनऽर्षय उपायं-स्तदेषा चतुर्थी चितिः ॥ ८ ॥

ते यदब्रुवन्। चेतयध्व मिति चितिं मिच्छ-तेति वाव तदब्रुवन् यच्चेतयमाना अपश्यस्तस्मा-च्चितयः ॥ ९ ॥

प्रजापतिः प्रथमां चिति मपश्यत्। प्रजा-पतिरेव तस्या आर्षेयं देवा द्वितीयां चिति मप-श्यन् देवा एव तस्या आर्षेय मिन्द्राग्नी च विश्व-कर्मा च तृतीयां चिति मपश्यस्त ऽएव तस्या आ-र्षेय मृषयश्चतुर्थीं चिति मपश्यन्नृषय एव तस्या आर्षेयं परमेष्ठी पञ्चमीं चिति मपश्यत् परमेष्ठ्येव तस्या आर्षेयꣳ स यो हैतदेवं चितीना मार्षेयं वेदार्षेयवत्यो हास्य बन्धुमत्यश्चितयो भवन्ति ॥ १० ॥ २ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [२. ३] ॥

उत्तरत्रोपधास्यमानानां चितीनां ऋषिदेवतासम्बन्धेनोत्पत्ति-प्रकारः, तत्सङ्ख्याविशेषः, स्वयमातृण्णेष्टकानां स्थानविशेष-प्रदर्शनञ्च तृतीये ब्राह्मणे प्रतिपाद्यते। स्वयमातृण्णेष्टकास्तिस्रो

भूम्यन्तरिक्षद्युलोकात्मिका । अत एव प्रथममध्यमोत्तमासु चितिषूपधेया ।

तत्र प्रथमायाश्चितेरुपपत्तिं दर्शयति— "एतद्वै देवा अब्रुवन्निति । 'एतद्' वक्ष्यमाण मर्थजातम् अवोचत् । तदाह— "चेतयध्व मितीति । स्वय मेवैतस्य पदस्यार्थं माह— "चितिमिच्छतेतीति । चेतयध्व मित्येतेन चितिं मिच्छते वाव तदब्रुवन्निति । 'तेषां' 'चेतयमानानां' चितिं मिच्छतां देवानां मध्ये प्रजापतिं 'इमां' भूमिरूपां प्रथमां 'स्वयमातृण्णां' स्वय मेव मध्ये छिद्रां शिलारूपा मिष्टकां 'चितिम्' 'अपश्यत्' । यस्मात् प्रजापतिरपश्यत्, 'तस्मात्' 'ताम्' इष्टकां 'प्रजापतिना' "प्रजापतिष्ट्वा सादयतु"–इत्यादिना * प्राजापत्यमन्त्रेण 'उपदधाति' ॥ १ ॥

तस्मिन् मन्त्रे † "अग्निष्ट्वाभिपातु'–इत्यग्निसम्बन्धः श्रूयते, त मपि दर्शयति— "त मग्निरब्रवीदिति । 'तम्' इष्टकाकारं प्रजापतिम् अग्निम् 'अग्निः' 'अहं' स्वयम् 'उपायानि' आगच्छानि 'इति' 'अब्रवीत्' । 'केन'–इत्यादिनी प्रश्नोत्तरे प्रजापत्यग्न्यो, 'तथा'–इति प्रजापतिरङ्गीकारोक्तिः । 'पशुभिः'–इति यदग्नि-

* वा० स० १३ १८—१९ ।

† 'तस्मिन् चतुर्ऋचे वर्गे'—इति वक्तव्यम्, "अग्निष्ट्वाभिपातु'—इत्यस्य तत्तृतीये मन्त्रे समाम्नानश्रुतेः । वस्तुतो हि ध्रुवासीत्यादीनां चतुर्णां मेव मन्त्राणां तत्र विधानम् । तथाहि— "स्वयमातृण्णां पुरुषे प्रकीर्णां छिद्रां ध्रुवासीति'—इति का० श्रौ० सू० १७ ४ १५ । तदेव स्वयमातृण्णोपधानमन्त्राणां प्रथमो ध्रुवासीति द्वितीयः प्रजापतिष्ट्वेति, तृतीयो भूरसीति, चतुर्थो विश्वस्मा इति, तस्यैवोत्तरार्द्धे श्रुतम् अग्निष्ट्वाभिपात्विति ।

गोक्तम्, तद् विवृणोति— "पश्चिष्टकाया ह तदुवाचेति। पश्चिष्टकास्वरूप माह— "यद् दूर्वेष्टकेति। दूर्वेष्टकाया सहाग्नि-रत्र माधानीत्यर्थं सिद्धो भवति। यस्मादेतया अग्निरनन्त-र्हित उपागच्छत्, 'तस्मात्' प्रथम स्वयमातृण्णेष्टकोपधानानन्तर मेव 'दूर्वेष्टकोपधीयते'। तदिद प्रशसति— "तस्मादस्या अनन्तर्हिता ओषधय इति। 'अस्या' भूमे 'ओषधय' अनन्तर मेवोत्पन्ना, दूर्वाणा मोषधित्वात्। पशूना दूर्वात्वात् दूर्वेष्टकाया 'पशव' अपि 'अनन्तर्हिता' उपहिता भवन्तीति। अत एव स्वयमातृण्णोपधानानन्तर दूर्वेष्टकोपधानम्।

तदुपधानमन्त्रद्वय च सप्तमे काण्डे समाम्नास्यते— "स्वयमातृण्णा मुपदधाति"-इत्युपक्रम्य *, "ता वै प्रजापतिनोपदधाति" †, "अथ दूर्वेष्टका मुपदधाति" ‡, "काण्डात्काण्डात् प्ररोहन्तीति"-इति §। प्रथम स्वयमातृण्णोपधानमन्त्रे प्राजापत्यभिसम्बन्ध, तस्या भूमिरूपत्व चोक्तम्— "प्रजापतिस्त्वासादयत्वपाम्पृष्ठे"-इत्युपक्रम्य ‖ "भूरसि भूमिरस्यदितिरसि" -इति ¶ मध्ये, "अग्निष्टाभिपातु मह्या स्वस्त्या **"-इति चान्त इति ॥ २ ॥

* ७ का० ४ अ० २ ब्रा० १ क०।

† ७ का० ४ अ० ३ ब्रा० ५ क०।

‡ ७ का० ४ अ० २ ब्रा० १० क०।

§ ७ का० ४ अ० २ ब्रा० १४ क०। 'काण्डात्काण्डात्'-इति वा० स १३ २०। "मूलाग्रवर्तीं दूर्वा' तस्यां पुरस्तात भूमि प्राप्तां काण्डात काण्डादिति"-इति पात्र का० श्रौ० सू० १७ ४ १८।

‖ ७ का० ४ अ० २ ब्रा० ६ क०।

¶ वा० स० १३ १८। ** वा० स० १३ १९।

अथ द्वितीयस्वयमातृण्णेष्टकाप्रधानाया तृतीयचितेरुत्पत्तिं दर्शयति— "तेऽब्रुवन्निति। पूर्ववद् व्याख्येयम्। चिति मिच्छतेति यदुक्तम्, तत्तात्पर्यं दर्शयति— "इत ऊर्ध्वं मिच्छतेति। 'इत' पशवनुष्ठानाद् 'ऊर्ध्वं' चितिम् 'इच्छत' इत्यर्थ। 'इन्द्राग्नी च विश्वकर्मा च' अन्तरिक्षरूपा 'द्वितीया' स्वयमातृण्णेष्टकाम् 'अपश्यन्'। 'तस्मात्' 'ताम्' इष्टकाम् इन्द्राग्निदेवत्यमन्त्रेण *, विश्वकर्मदेवत्यमन्त्रेण † चोपदध्यात् ॥ ३ ॥

तन्मन्त्रे च "वायुष्ट्वाभिपातु"-इति ‡ वायुसम्बन्ध श्रूयते, त माह— "तान् वायुरब्रवीदुपाह मिति। 'ताम्' इन्द्राग्नी विश्वकर्माणञ्च। 'केन'-इत्यादिनी प्रश्नोत्तरे पूर्ववत्। "दिश्याभिरिति। यदिन्द्राग्निभ्या विश्वकर्मणा चोक्तम्, तद् विवृणोति— दिश्याभिर्ई तदुवाचेति। दिशि भवा दिश्या इष्टका, ताभि अगच्छानीत्युक्तवान्। "दिगादिभ्यो यत्"-इति § दिक्शब्दात् यत् प्रत्यय। 'तस्मात्' द्वितीयस्वयमातृण्णोपधानानन्तरम्, दिश्येष्टकोपधानम् ‖। तदुपधानमन्त्रद्वयञ्चाष्टमे काण्डे प्रदर्शयिष्यते ¶। तन्मन्त्रे प्रथम मिन्द्राग्निविश्वकर्मसम्बन्ध, मध्ये अस्या अन्तरिक्षरूपत्वम्, अन्ते वायुसम्बन्ध इति ** ॥ ४ ॥

---

* वा० सं० १४ ११।

† वा० स० १४ १२।

‡ वा० स० १४ १२ उत्तरार्द्धे द्रष्टव्य.।

§ पा० सू० ४ ३ ५४।

‖ का० श्रौ० सू० १७. ६. १, २, ३।

¶ ८का० ३ अ० १ब्रा० १२, १३ १४।

** वा० सं० १४ १३, १४।

अथ तृतीयस्वयमातृण्णाप्रधानायाः पञ्चमचितेरुत्पत्तिं दर्शयति—"तेऽब्रुवन्नित्यादि। पूर्ववत्। 'परमेष्ठी' 'दिवं' द्युलोकात्मिकां 'तृतीयां' 'स्वयमातृण्णाम्' इष्टकाम् 'अपश्यत्'। 'तस्मात्' 'ताम्' इष्टकाम् 'परमेष्ठिना' "परमेष्ठी त्वा सादयतु" -इति मन्त्रेण * उपदध्यात् † ॥ ५ ॥

तस्मिन् मन्त्रे सूर्यस्त्वाभिपातु"-इति सूर्यसम्बन्धः श्रूयते ‡, तं दर्शयति— "तं मसावादित्योऽब्रवीदिति। "लोकम्पृणये-तीति। एतन्नामधेयेष्टकया। लोकम्पृणयेति यदादित्येनोक्तम्, तद् विवृणोति— "आत्मना हैव तदुवाचेति। तस्याः तृतीयायाः स्वयमातृण्णेष्टकाया लोकम्पृणायाश्च पौर्वापर्येण उपधानमुत्तरत्र वक्ष्यते। तन्मन्त्रे § पूर्ववदादिमध्यान्तेषु परमेष्ठिसम्बन्धः, द्युलोकरूपत्वम्, सूर्यसम्बन्धश्च विद्यते ‖ ॥ ६ ॥

इत्थं प्रथममध्यमोत्तमास्तिस्रश्चितयः ऋषिदेवतासम्बन्धित्वेन दर्शिताः, इतः परं द्वितीयचतुर्थ्योश्चित्योरुत्पत्तिप्रकारं वक्तुमुक्तचितित्रये ऋषिदेवताः परिगणयति— "तदेता वाव षड् देवता इति। प्रजापतीन्द्राग्निविश्वकर्मपरमेष्ठिनस्त्रय ऋषयः, अग्निवायुसूर्यास्तिस्रो देवताः, इति षड् देवता इत्युक्तम्। इन्द्राग्न्योर्विश्वकर्मणश्च सहैव चितिद्रष्टृत्वेनैका देवतेति परिगणनया षट् देवता भवन्तीत्यर्थः। लोकानां भूम्यादीनां त्रित्वात्,

* वा० स १५ ६४। † का० औ० सू० १७ १२ २६।

‡ का० औ० १७ १२ २४ सूत्रेऽपि विहितः परमेष्ठीति मन्त्र (वा० स० १५ ५८), तस्मिन् नास्ति सूर्यसम्बन्ध इति चात्र ध्येयम्।

§ वा० स० १२ ५४—५६=१५ ५६—६१।

‖ का० औ० सू० १७. १ १७. पुनस्तत्रैव १९. २५।

तदभिमानिना मन्वादीनाञ्च त्रित्वात्, एतेषु सर्वसङ्ग्रहाभिप्रायेण "इद सर्वं मभवन् यदिद किञ्च"–इत्युक्तम्। "ते देवा ऋषय इति। उक्तव्यतिरिक्ता 'ऋषयो देवाश्च' परस्परम् 'अब्रुवन्'। उक्तिप्रकार दर्शयति— "इमा वाव षड् देवता इति। प्रजापत्यादय एव षड् देवता 'सर्वम्' अभूवन्, 'वयम् अपि' देवा ऋषयश्च 'इह' अस्मिन् चयनकर्मणि 'यथा' येन प्रकारेण 'असाम' भवेम। अस्तेर्लोटि रूपम्। चयनमध्ये भवनम् 'उपजानीत' अन्योन्य विचारयतेति अन्ये देवर्षयोऽवोचन् ॥

'तेऽब्रुवन्नित्यादिना द्वितीयचतुर्थ्योश्चित्योरुत्पत्तिरुक्ता। प्रथमस्वयमातृण्णाचितेरनन्तर देवदृष्टा द्वितीया चिति, द्वितीयस्वयमातृण्णानन्तर ऋषिदृष्टा चतुर्थी चिति, एव पञ्च चितय सम्पन्ना इत्यर्थ ॥ ७ ॥

"तेऽब्रुवन्नुपेति। "तद् यदूर्ध्व पृथिव्या इति। 'पृथिव्या' भूलोकाद् 'ऊर्ध्वम्' 'अन्तरिक्षादर्वाचीन' 'यत्' पदार्थजात मस्ति, 'तेन' सह 'देवा' द्वितीया चितिम् उपागच्छन्। 'अन्तरिक्षात् ऊर्ध्वम्' 'दिव' द्युलोकात् 'अर्वाचीनम्' 'यद्' वस्तुजात मस्ति, 'तेन' सह 'ऋषय' चतुर्थी चिति मपश्यन्नित्यर्थ ॥ ८ ॥

चितिशब्द निर्वक्ति— "ते यदब्रुवन्निति। यस्मात् तेषु चोक्ता प्रजापत्यादय सर्वेऽपि 'चेतयध्व मिति' उक्त्वा चितिं दृष्टवन्त, 'तस्मात्' चितिससर्गात् चितिशब्दो निरुक्त। "चिति सञ्ज्ञाने" *, क्तिनि धातुतकारलोपे कृते रूप मिति मन्तव्यम्। यद्वा "चिञ् चयने"–इति † अस्य क्तिनि रूपम् ॥ ९ ॥

* भ्वा० प० ३९ धा०। † स्वा० उ० ५ धा०।

उक्तानां स्वयमातृण्णादीनां पञ्चानां चितीनां * प्रजापत्या-दयोऽग्न्यादयश्च ऋषयो देवाश्चोक्ता, तत्र ऋषीनेव सुखप्रति-पत्तये दर्शयति— "प्रजापति प्रथमां चिति मपश्यदिति। "प्रजापतिरेव तस्यार्षेय मिति। एवकारोऽन्यनिवृत्त्यर्थं। 'तस्या' प्रथमायाश्चिते 'आर्षेयम्'। ऋषिरेवार्षेयम्, स्वार्थिको ढक् प्रत्यय।

चितीना मृषिविदुष फल माह— "स यो हैतदेव मिति। 'अस्य' वेदितु 'चितय' 'आर्षेयवत्य' ऋषिसम्बद्धा, 'बन्धु मत्य' विधायकब्राह्मणानूदिता। वेदनमात्रेण ऋषिदृष्टा ब्राह्मण-विहिताश्चितयोऽनुष्ठिता 'भवन्ति' इत्यर्थं. ॥ १० ॥ २ [२ ३] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे प्रथमेऽध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वर ॥ १ ॥

ब्रह्माण्ड गोसहस्र कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
रत्नाब्धीन् पञ्चसीरीं स्विदशतकलताधेनुसौवर्णभूमी।
रत्नोस्त्रा हस्तवाजिद्विपसहितरथौ सायणि सिङ्गणार्यौ,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटश्च ॥

---

* तै० सं० ५ ६ १० द्रष्टव्यम्।

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभवमतुलं स्वर्णजं वर्णमुख्यं,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृतमजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमनृणः शार्करं चार्कतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नकूपं गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्यः * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे द्वितीयाध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

---

* अथ त्याष्टीप्यञ्च पञ्चमकाण्डीयद्वितीयाध्यायान्ते द्रष्टव्याः

(अथ तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्)

एतद्वै देवा अब्रुवन्। चेतयध्व मिति चिति मिच्छतेति वाव तदब्रुवस्तेषा चेतयमानानाᳪ सवितैतानि सावित्राण्यपश्यद्यात् सवितापश्यत् तस्मात् सावित्राणि स एता मष्टागृहीता माहुति मजुहोत्ताᳪ हुत्वेमा मष्टधाविहिता मषाढा मपश्यत् पुरैव सृष्टाᳪ सतीम् * ॥ १ ॥

ते यदब्रुवन। चेतयध्व मिति चिति मिच्छतेति वाव तदब्रुवन्यच्चेतयमाना अपश्यस्तस्माच्चितिराहुतिर्वै यज्ञो यदिष्टापश्यत् तस्मादिष्टका ॥ २ ॥

ता वा ऽएताम् † । एकाᳪ सती मष्टागृहीता मष्टाभिर्यजुर्भिर्जुहोति तस्मादिय मेका सत्यष्टधा विहिता ‡ ॥ ३ ॥

* 'सतीम्'—इति ग घ ।

† 'एताम'—इति ग, घ ।

‡ 'विहिता'—इति ग, घ

ता मूर्द्धन् मुख्तस्त्रन् जुहोति। इमाᳪं तदू-र्द्ध्वाᳪं रूपैरुद्गृह्णाति तस्मादियं मूर्द्धा रूपैः॥ ४ ॥

ताᳪं सन्ततां जुहोति। एतद्वै देवा अबि-भयुर्यद्वै न इह रक्षाᳪंसि नाष्ट्रा नान्ववेयुरिति त एतᳪं सन्ततहोम मपश्यन् रक्षसा नाष्ट्राणा मन-न्ववायनाय तस्मात् सन्ततां जुहोति॥ ५ ॥

यद्वेवैता माहुतिं जुहोति'। सवितैषोऽग्निस्त मेतयाहुत्या पुरस्तात् प्रीणाति त मिष्ट्वा प्रीत्वा-थैनᳪं सम्भरति तद्यदेतया सवितारं प्रीणाति तस्मात सावित्राणि तस्माद्वा एता माहुतिं जुहोति॥ ६ ॥

यद्वेवैता माहुतिं जुहोति। सवितैषोऽग्निस्त मेतयाहुत्या पुरस्ताद्रेतो भूतᳪं सिञ्चति यादृग्वै योनौ रेतः सिच्यते तादृग् जायते तद्यदेतया सवितारᳪं रेतो भूतᳪं सिञ्चति तस्मात् सावि-त्राणि तस्माद्वा एता माहुतिं जुहोति॥ ७ ॥

स्रुवश्चात्र स्रुक् च प्रयुज्येते। वाग्वै स्रुक्

'- इति ग, घ।

प्राणः स्रुवो वाचा च वै प्राणेन चैतदग्रे देवाः कर्म्मान्वैच्छंस्तस्मात् स्रुवश्च स्रुक् च ॥ ८ ॥

यद्वेव स्रुवश्च स्रुक् च । यो वै स प्रजापतिरासीदेष स स्रुवः प्राणो वै स्रुवः प्राणः प्रजापतिरथ या सा वागासीदेषा सा स्रुग्योषा वै वाग्योषा स्रुगथ यास्ता आप आयन्वाचो लोकादेतास्ता या मेता माहुति जुहोति ॥ ९ ॥

ताᳫं सन्ततां जुहोति । सन्तता हि ता आप आयन्नथ यः स प्रजापतिस्त्रय्या विद्यया सहापः प्राविशदेष स यैरेतद्यजुर्भिर्जुहोति ॥ १० ॥

तद्यानि त्रीणि प्रथमानि । इमे ते लोका अथ यच्चतुर्थं यजुस्त्रयी सा विद्या जगती सा भवति जगती सर्व्वाणि छन्दांᳫसि सर्व्वाणि छन्दांᳫसि त्रयी विद्याथ यानि चत्वार्युत्तमानि दिशस्तानीमे च वै लोका दिशश्च प्रजापतिरथैषा त्रयी विद्या * ॥ ११ ॥

स जुहोति । युञ्जानः प्रथमं मन इति

---

* 'विद्या'—इति ग, घ ।

प्रजापतिर्व्वै युञ्जानः स मन एतस्मै कर्मणेऽयुङ्क्त तद्यन् मन एतस्मै कर्मणेऽयुङ्क्त तस्मात् प्रजापतिर्युञ्जानः ॥ १२ ॥

तत्वाय* सविता धिय इति। मनो वै सविता प्राणा धियोऽग्नेर्ज्योतिर्निचाय्येत्यग्नेर्ज्योतिर्दृष्ट्वेत्येतत् पृथिव्या ऽअध्याभरदिति पृथिव्यै ह्येनदध्याभरति ॥ १३ ॥

युक्तेन मनसा व्वय मिति। मन एवैतदेतस्मै कर्मणे युङ्क्ते न ह्ययुक्तेन मनसा किञ्चन सम्प्रति शक्नोति कर्त्तुं देवस्य सवितु' सव ऽइति देवेन सवित्रा प्रसूता इत्येतत् स्वर्ग्याय शक्नोति यथैतेन कर्मणा स्वर्गं लोक मियादेव मेतदाह शक्नोति शक्त्या हि स्वर्गं लोक मेति ॥ १४ ॥

युक्त्वाय सविता देवानिति। मनो वै सविता प्राणा देवा' स्वर्यतो धिया दिव मिति स्वर्गंᳬ ह्येनाल्लोकं यतो धियैतस्मै कर्मणे युयुजे

* 'तत्वाय'—इति च इह डा० वेवरमहोदयेन।

बृहज्ज्योतिः करिष्यत इत्यसौ वा ऽआदित्यो बृहज्ज्योतिरेष उ ऽएषो ऽग्निरेतमेवैतत् संस्करिष्यन्तो भवन्ति सविता प्रसुवाति तानिति सवितृप्रसूता एतत् कर्म करवन्नित्येतत् ॥ १५ ॥

युञ्जते मन उत युञ्जते धिय इति । मनश्चैवैतत् प्राणांश्चैतस्मै कर्म्मणे युङ्क्ते व्विप्रा व्विप्रस्येति प्रजापतिर्व्वै व्विप्रो देवा व्विप्रा बृहतो व्विपश्चित इति प्रजापतिर्व्वै बृहन्विपश्चिद्वि होत्रा दध ऽइति यद्वा ऽएष चीयते तदेष होत्रा व्विधत्ते चिते ह्येतस्मिन् होत्रा अधिव्विधीयन्ते व्वयुनाविदित्येष हीदं व्वयुनमविन्ददेक इदित्येको ह्येष इदꣳ सर्व्वं व्वयुनमविन्दन् मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिरिति महती देवस्य सवितुः परिष्टुतिरित्येतत् ॥ १६ ॥

युजे वां ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिरिति । प्राणो वै ब्रह्म पूर्व्यमन्नं नमस्तदेवैवाहुतिरन्नमेतयैव तदाहुत्यैतेनान्नेन प्राणानेतस्मै कर्मणे युङ्क्ते व्विश्लोक एतु पथ्येव सूरेरिति यथोभयेषु देवमनुष्येषु कीर्त्तिः श्लोको यजमानस्य स्यादेवमेतदाह

शृण्वन्तु व्विश्वे ऽअमृतस्य पुत्रा इति प्रजापति-र्व्वा ऽअमृतस्तस्य व्विश्वे देवाः पुत्रा आ ये धामानि दिव्यानि तस्थुरितीमे वै लोका दिव्यानि धामानि तस्य ऽएषु लोकेषु देवास्तानेतदाह ॥ १७ ॥

यस्य प्रयाण मन्वन्यऽ इद्ययुरिति । प्रजापतिर्व्वा ऽएतदग्रे कर्माकरोत् तत्तो देवा अकुर्वन् देवा देवस्य महिमान मोजसेति यज्ञो वै महिमा देवा देवस्य यज्ञं व्वीर्य मोजसेत्येतत्. पार्थिवानि व्विममे स एतश इति यद्वै किञ्चास्यां तत् पार्थिवं तदेष सर्व्वं व्विमिमीते रश्मिभिर्ह्येनदभ्यवतनोति रजाꣳसि देव सविता महित्वनेतीमे वै लोका रजाꣳस्यसावादित्यो देव. सविता तानेष महिम्ना व्विमिमीते ॥ १८ ॥

देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपति भगायेति । असौ वा ऽआदित्यो देवः सविता यज्ञो भगस्त मेतदाह प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपति भगायेति दिव्यो गन्धर्व्वः केतपूः केतं नः पुनात्वित्यसौ वा ऽआदित्यो दिव्यो गन्धर्व्वो ऽन्नं केतो-

ऽन्नपूरन्न न. पुनात्विर्त्येतद्वाचस्पतिर्व्वाचं नः स्वद-त्विति व्वाग्वा ऽइद कर्म प्राणो व्वाचस्पतिः प्राणो न इद कर्म स्वदत्विर्त्येतत् ॥ १९ ॥

इम नो देव सवितर्यज्ञं प्रणयेति। असौ वा ऽआदित्यो देवः सविता यदु वा ऽएष यज्ञियं कर्म प्रणयति तदनार्त्तं स्वस्त्युद्दच मश्नुते देवाव्य मिति यो देवानवदित्येतत् सखिविदꣳ सत्राजित धनजितꣳ स्वर्जित मिति य एतत् सर्व्वं व्विन्दादित्येतदृचेत्यृचा स्तोमꣳ समर्द्धय गायत्रेण रथन्तर बृहद् गायत्रवर्त्तनीति सामानि स्वाहेति यजूꣳषि सैषा त्रयी व्विद्या प्रथम जायते यथैवादो ऽमुत्राजायतैव मथ य सोऽग्निरहृज्यतैष स योऽत ऊर्द्ध मग्निश्चीयते ॥ २० ॥

तान्येतान्यष्टौ सावित्राणि। अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतद्रेतो भूतꣳ सिञ्चति तानि नव भवन्ति स्वाहाकारो नवमो नव दिशोऽग्निर्नव प्राणाः प्राणा अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतद्रेतो भूतꣳ सिञ्चति तानि दश भवन्त्या-

हुतिर्दशमी दशाक्षरा विराड्विराडग्निर्दश दिशो दिशोऽग्निर्दश प्राणाः प्राणा अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत् तद् भवति ॥ २१ ॥

एतस्यामाहुत्याꣳ हुतायाम्। अग्निर्देवेभ्य उदक्रामत्ते देवा अब्रुवन् पशुर्व्वा ऽअग्नि पशुभिरिम मन्विच्छाम स स्वाय रूपायाविर्भविष्यतीति त पशुभिरन्वैच्छन्त्स स्वाय रूपायाविरभवत् तस्मादु हैतत् पशु स्वाय रूपायाविर्भवति गौर्व्वा गवे ऽश्वो वाश्वाय पुरुषो वा पुरुषाय* ॥ २२ ॥

तेऽब्रुवन्। यद्याह सर्व्वैरन्वेषिष्यामो यातयामा अनुपजीवनीया भविष्यन्ति यद्यु ऽअसर्व्वैरसर्व्व मनुवेत्स्याम इति त ऽएत मेक पशु द्वाभ्या पशुभ्यां प्रत्यपश्यन् रासभ गोश्चावेश्च तद्यदेत मेक पशुं द्वाभ्या पशुभ्या प्रत्यपश्यंस्तस्मादेष एकः सन्द्विरेताः ॥ २३ ॥

अनद्धापुरुष पुरुषात्। एष ह वा ऽअनद्धापुरुषो यो न देवानवति न पितॄन्न मनुष्यांस्तत्

* 'पुरुषाय'—इति ग। 'पुरुषाय' इति घ।

सर्व्वैरह पशुभिरन्वैच्छन्तो यातयामा अनुपजीवनीया अभवन् ॥ २४ ॥

त्रिभिरन्विच्छति । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदन्विच्छति ते पशुसम्पदा भवन्ति पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चऽर्त्तवः सम्वत्सरः सम्वत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति ॥ २५ ॥

ते मौञ्जीभिरभिधानीभिरभिहिता भवन्ति । अग्निर्देवेभ्य उदक्रामत्स मुञ्जं प्राविशत् तस्मात् स सुषिरस्तस्मादेवान्तरतो* धूमरक्त इव सैषा योनिरग्नेर्यन् मुञ्जो ऽग्निरिमे पशवो न वै योनिर्गर्भꣳ हिनस्त्यहिꣳसायै योनेर्व्वै जायमानो जायते योनेर्जायमानो जायाता ऽइति ॥ २६ ॥

त्रिवृतो भवन्ति त्रिवृदग्निरश्वाभिधानीकृता भवन्ति सर्व्वतो वा ऽअश्वाभिधानी मुखं परिश्रिते सर्व्वतो योनिर्गर्भं परिश्रिते योनिरूप मेतत् क्रियते ॥ २७ ॥

* 'सुषिर०'—इति च क्व॰ का॰ वेबरसम्मतोद्दृश्येन ।

ते प्राञ्चस्तिष्ठन्ति । अश्वः प्रथमोऽथ रासभोऽथाज एवꣳ ह्येतेऽनुपूर्व्वं यद्वै तदश्रु संक्षरितमासीदेष सोऽश्वोऽथ यत्तदरसदिवैष रासभोऽथ यः स कपाले रसो लिप्त आसीदेष * सोऽजोऽथ यत्तत्कपालमासीदेषा सा मृद्या मेतदाहरिष्यन्तो भवन्त्येतेभ्यो वा ऽएष रूपेभ्योऽग्रेऽसृज्यत तेभ्य एवैनमेतज्जनयति ॥ २८ ॥

ते दक्षिणतस्तिष्ठन्ति । एतद्वै देवा अबिभयुर्यद्वै नो यज्ञं दक्षिणतो रक्षाꣳसि नाष्ट्रा न हन्युरिति त ऽएतं वज्रमपश्यन्नमुमेवादित्यमसौ वा ऽआदित्य एषो ऽश्वस्त ऽएतेन वज्रेण दक्षिणतो रक्षाꣳसि नाष्ट्रा अपहत्याभयेऽनाष्ट्र ऽएतं यज्ञमतन्वत तथैवैतद्यजमान एतेन वज्रेण दक्षिणतो रक्षाꣳसि नाष्ट्रा अपहत्याभये ऽनाष्ट्र ऽएतं यज्ञं तनुते ॥ २९ ॥

दक्षिणत आहवनीयो भवति । उत्तरत एषाऽभ्रिरुपशेते वृषा वा ऽआहवनीयो योषाभ्रिर्दक्षिणतो

* 'आसीदेष' –इति प इष्ट डा०-वेबरेण ।

वै वृषा योषा मुपशेते ऽरत्निमात्रेऽरत्निमात्राद्धि वृषा योषा मुपशेते * ॥ ३० ॥

सा वैणवी स्यात् । अग्निर्देवेभ्य उदक्रामत्स वेणुं प्राविशत् तस्मात् स सुषिरः स एतानि वर्त्माण्यभितोऽकुरुत पर्व्वाण्यननुप्रज्ञानाय यत्र-यत्र निर्ददाह † तानि कल्माषाण्यभवन् ॥ ३१ ॥

सा कल्माषी स्यात् । सा ह्याग्नेयी यदि कल्माषीं न विन्देदप्यकल्माषी स्यात सुषिरा तु स्यात् सैवाग्नेयी सैषा योनिरग्नेर्यद्वेणुरग्निरिय मुत्र वै योनिर्गर्भꣳ हिनस्त्यहिꣳसायै योनेर्व्वै जायमानो जायते योनेर्जायमानो जायाता ऽइति ॥ ३२ ॥

प्रादेशमात्री स्यात् । प्रादेशमात्रꣳ हीद मभि व्वाग्वदत्यरत्निमात्री त्वेव भवति बाहुर्व्वा ऽअरत्नि-र्बाहुना वै व्वीर्यं क्रियते व्वीर्यसम्मितैव तद् भवति ॥ ३३ ॥

* सुपशेते'--इति ग, घ। 'सुपशेते—इति च

† 'निरदहाद'—इति ग, घ।

अन्यतःक्ष्णुत् स्यात् । अन्यतरतो हीदं वाचः क्ष्णुत मुभयतः क्ष्णुत्वेव भवत्युभयतो हीदं वाचः क्ष्णुतं यदेनया दैव च वदति मानुष चाथो यत् सत्य चानृत च तस्मादुभयतःक्ष्णुत् * ॥ ३४ ॥

यद्वेवोभयतःक्ष्णुत् † । अतो वा ऽअग्नेर्वीर्यं यतोऽस्मै क्ष्णुत मुभयत एवास्मा मेतद् वीर्यं दधाति ॥ ३५ ॥

यद्वेवोभयतःक्ष्णुत् । एतद्वा ऽएन देवा अनुविद्येभ्यो लोकेभ्योऽखनन्तथैवैन मय मेतदनुविद्येभ्यो लोकेभ्य खनति ॥ ३६ ॥

स यदिति खनति । तदेन मस्माल्लोकात ‡ खनत्यथ यदूर्ध्वं चरति तदमुष्माल्लोकादथ § यदन्तरेण सञ्चरति तदन्तरिक्षलोकात् सर्वेभ्य एवैन मेतदेभ्यो लोकेभ्य खनति ॥ ३७ ॥

ता मादत्ते देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्या पूष्णो हस्ताभ्या माददे गायत्रेण छन्दसा-

---

*, † क्ष्णुत'—इति ग, घ ।

‡ 'मस्माँल्लोकात्'—इति घ ।

§ तदमुष्माँल्लोकादथ'—इति घ ।

ङ्गिरस्वदिति सवितृप्रसूत एवैना मेतद्देवताभिर्देवता-भिरादत्ते गायत्रेण छन्दसाथो अस्यां गायत्रं छन्दो दधाति पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्य मङ्गिरस्व-दाभरेति पशवो वै पुरीषं पृथिव्या उपस्थादग्निं पशव्य मग्निवदाभरेत्येतत् त्रैष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्व-दिति तदेना त्रैष्टुभेन छन्दसादत्तेऽथोऽस्यां त्रैष्टुभं छन्दो दधाति ॥ ३८ ॥

अभ्रिरसीति*। अभ्रिर्ह्येषा तदेनाꣳ† सत्येना-दत्ते नार्यसीति वज्रो वा अभ्रिर्योषा नारी न वै योषा कञ्चन हिनस्ति शमयत्येवैना मेतदहिꣳ-सायै त्वया वय मग्निꣳ शकेम खनितुꣳ सधस्थ ऽएतीदं वै सधस्थं त्वया वय मग्निꣳ शकेम खनितु मस्मिन्सधस्थ ऽइत्येतज्जागतेन छन्दसाङ्गिरस्वदिति तदेना जागतेन छन्दसादत्तेऽथो अस्यां जागतं छन्दो दधाति ॥ ३९ ॥

त्रिभिरादत्ते । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य

* ‘अभ्रिरसीति’—इति क, ग, घ। ‘अभ्रिरसीति’—इति ख, ङ।
† ‘तदेनꣳ’—इति ग, घ।

मात्रा तावत्तैवैना मेतदादत्ते त्रिभिरादायाथैनां चतुर्थेनाभिमन्त्रयत ऽएतद्वा ऽएनां देवास्त्रिभिरादायाथास्या चतुर्थेन व्वीर्यं मदधुस्तथैवैना मय मेतत्त्रिभिरादायाथास्या चतुर्थेन व्वीर्यं दधाति ॥ ४० ॥

हस्त ऽआधाय सवितेति। हस्ते ह्यस्याहिता भवति बिभ्रदभ्रि मिति बिभर्त्ति ह्येनाᳩ हिरण्ययी मिति हिरण्मयी ह्येषा या छन्दांमय्यग्नेर्ज्योतिर्निचाय्येत्यग्नेर्ज्योतिर्दृष्ट्वेत्येतत् पृथिव्या ऽअध्याभरदिति पृथिव्यै ह्येनदध्याभरत्यानुष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वदिति तदेना मानुष्टुभेन छन्दसादत्तेऽथो ऽअस्या मानुष्टुभ छन्दो दधाति तान्येतान्येव छन्दाᳩस्येषाभिरारम्भायैवेय व्वेणवी क्रियत ॥ ४१ ॥

ताᳩ हैके हिरण्मयीं कुर्व्वन्ति। हिरण्ययीति वा ऽअभ्युक्तेति न तथा कुर्याद्वा ऽएषा छन्दाᳩसि तेनैषा हिरण्य ममृतᳩ हिरण्य ममृतानि छन्दाᳩसि ॥ ४२ ॥

ता चतुर्भिरादत्ते। चतुरक्षरा वै सर्व्वा व्वाग्वागित्येक मक्षर मक्षर मिति त्र्यक्षरं तद्यत्तद्वागित्येक मक्षरं यैवैषानुष्टुबुत्तमा सा साथ यदक्षर

मिति त्र्यक्षर मेतानि तानि पूर्व्वाणि यजूꣳषि सर्व्वयैवैतद्वाचाग्निं खनति सर्व्वया व्वाचा सम्भरति तस्माच्चतुर्भिः ॥ ४३ ॥

यद्वेव चतुर्भिः । चतस्रो वै दिशश्चतसृषु तद्दिक्षु व्वाचं दधाति तस्माच्चतसृषु दिक्षु व्वाग् वदति छन्दोभिश्च यजुर्भिश्चादत्ते तदष्टौ चतस्रो दिशश्चतस्रोऽवान्तरदिश सर्व्वासु तद्दिक्षु व्वाचं दधाति तस्मात् सर्व्वासु दिक्षु व्वाग्वदति ॥ ४४ ॥ ३ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [३. १] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्म्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अध्यायद्वयेन चीयमानाग्नेरुत्पत्तिप्रकारः, चयनोपयुक्तपशूदकार्म्म, मृत्तिकासिकताद्युत्पत्तिः, पुरुषादिपञ्चपशुप्राजापत्यवायव्येष्ट्यन्यतमेन प्रकारेणानुष्ठानप्रकारः, पञ्चचित्युत्पत्तिश्च दर्शिता, इतस्तृतीयादिभिरध्यायैः "युञ्जानः प्रथमं मनः इत्यादीनां चयनमन्त्राणां विनियोगोऽभिधास्यते। तत्र प्रथमं "युञ्जानः प्रथमं मित्यादिभिरष्टभिः * सावित्रहोमः कार्यः ।

* वा० सं० ११ १—८ ।

तदाह कात्यायन — "अष्टगृहीत जुहोति सन्ततं मुद्गृह्णन् युञ्जान इति"-इति *। अष्टवार स्रुवेण स्रुचि गृहीत माज्य-द्रव्य 'सन्ततम्' अविच्छेदेन 'उद्गृह्णन्' ऊर्ध्वं गृह्णन् "युञ्जान प्रथम मन"-इत्यादिभिरष्टभि सवितृदैवत्यैमन्त्रैर्जुहुयात् †। "अष्टा-गृहीता मष्टाभिर्यजुभिर्जुहोति"-इति वक्ष्यति ‡। एतेषा यजुष्ट्व यजुर्वेदे पाठात्, अन्यथा पादबद्धाना यजुष्ट्वानुपपत्ते। अथवा यजुस्संहितापठिता मन्त्रा छत्रिन्यायेन यजु शब्देनोक्ता, अत्रा-ष्टमो मन्त्रो यजु। तथा चापस्तम्ब — "यजुरष्टमाभिर्ऋग्भिरेका माहुति जुहोति"-इति §।

त मिम सावित्रहोम विधास्यन् सवितृसम्बन्ध मादौ दर्श-यति— "एतद्वै देवा अब्रुवन्निति। 'चेतयमानाना' चित्ति मिच्छता देवाना मध्ये 'सविता' देव 'एतानि' वक्ष्यमाणानि सावित्राणि कर्माणि 'अपश्यत्'। यस्मात् सविता एतानि दृष्टवान् अत सावित्राणीत्युच्यन्ते। सवितुरिमानीत्यर्थे "तस्ये-दम्"-इति ‖ अण् प्रत्यय। सम्बन्धसामान्ये प्रत्ययविधानात् आत्मनोऽभ्यन्तरेऽपि देव इति कृत्वा दृष्टृदृश्यसम्बन्धे कर्मणा मपि सवितृदेवत्वेन "सास्य देवता"-इत्यर्थे ¶ विशेषे च विशेष-प्रत्ययो भवतीत्यर्थ ॥

* का० श्रौ० सू० १६ २ ७।

† "युञ्जान" प्रथमम (१), युक्तेन मनसा (२) युक्ताय सविता (३), युञ्जते मन (४), युजे वाम् ब्रह्म (५), यस्य प्रयाण मन्वन् (६), देव सवित (७) इम नो देव सवितर् (८) —इत्यष्टौ वा० स० ११ १—८।

‡ तृतीयकण्डिकाम् (१३० पृ० १३ प०) द्रष्टव्यम्।

§ आप० श्रौ० सू० १६ १ ४।

‖ पा० सू० ४ ३ १२०। ¶ पा० सू० ४ २ २४।

आज्यस्याष्टग्रहण विधातु माह — "स एता मष्टागृहीता मिति। "ता हुत्वेमा मिति। यत 'मष्टागृहीता माहुतिं सविता मजुहोत्', 'अष्टधा विहिताम्' मष्टप्रकारेण विहिताम् 'अषाढा' नामेष्टकाम् 'अपश्यत्' ॥ १ ॥

"ते यदब्रुवन्निति। अषाढाया इष्टकात्व मुपपादयति— "आहुतिर्वै यज्ञो यदिष्टापश्यदिति। 'यत्' यस्मात् एतां साविात्राहुतिम् 'इष्ट्वा' 'अपश्यत', 'तस्मादिष्टका' अषाढेति, आहुतिसदृशीष्टकेति ॥ २ ॥

तत् प्रशंसति — "ता वा एता मेका सती मष्टागृहीता मिति। यस्मादेकाहुति मष्टाभिर्मन्त्रैरष्टगृहीतेनाज्यद्रव्येण हुतवान्, तस्मात् अषाढा वस्तुत एकापि अष्टधा विधीयत इति तत्समानत्व तस्योपचरित मित्याशय ॥ ३ ॥

तस्या आहुतेरूर्ध्वं ग्रहण विधत्ते — "ता मूर्द्ध्वा मिति। ('उदगृह्णन्') उदुपसर्गस्यार्थ ऊर्द्ध्व मित्यनेनोक्त। "इमां तदूर्द्ध्वां मिति। 'इमा भूमिम् ॥ ४ ॥

तस्या सान्तत्येन हवन विधत्ते — "ता सन्तता जुहोतीति। 'सन्तताम्' अविच्छिन्नधारा मित्यर्थ। सन्ततत्व सोपपत्तिक प्रशसति— "एतद्वै देवा अबिभयुरिति। "ञि भी भये" * लङि "सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च"–इति † झेर्जुस्। राक्षसेभ्य' सकाशात् देवा भीतवन्त। 'यत्' यथा 'इह' यज्ञे 'नाष्ट्रा' नाशकानि 'रक्षांसि' कर्त्तृपदम्, 'न' अस्मान् देवान् 'नान्ववेयु' न

---

* जु० प० २ धा०।

† पा० सू० ३ ४. १०९

सङ्गता भवेयु । "इण् गतौ" * लिटि रूपम्, 'इति' हेतौ, अस्मात् कारणात् 'एत' सावित्र 'होम' 'सन्ततम्' अनवच्छिन्नम् 'अपश्यत्', अवकाशान्वेषिणा राक्षसाना मसङ्गमनाय, अव-काशे हि यज्ञविघातका प्रविशन्ति ॥ ५ ॥

अस्या आहुते सवितृदेवत्यत्व मिदानी माह— "यद्देवैता माहुति मिति। आग्नेये कर्मणि कुत सवितु प्रसङ्ग इत्यत आह – "सवितैषोऽग्निरिति। "षू प्रेरणे"–इति †, अस्मात्तृचि पद सवितेति।

"सवितार प्रीणाति, तस्मात् सावित्राणीति। अनेना-हुते सवितृप्रीणनसाधनत्वात् तद्देवत्यत्व मिति, प्रत्ययस्तु पूर्व मेवोक्त ॥ ६ ॥

प्रकारान्तरेणाहुतिकरण प्रशसति— "यद्देवैता माहुति मिति। रेतोभूत सिञ्चतीति। चयनकर्मण प्रारम्भादित्यर्थ ॥ ७ ॥

आज्यहोमत्वादत्र केवलस्रुवेण होमकरण व्युदसितु माह— "स्रुवश्चात्र स्रुक् च प्रयुज्येत इति। स्त्रीलिङ्गत्वात् स्रुचो वाक्-त्वम्, पुल्लिङ्गत्वात् स्रुवस्य प्राणत्वम्। ताभ्या वाक्प्राणाभ्याम् 'अग्रे' पूर्व 'देवा' इद 'कर्म' अनुष्ठितवन्त। अतोऽस्मिन् स्रुक्स्रुवौ प्रयुज्येते ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेणैतयो प्रयोग प्रशसितु मनुवदति— "यद्वेव स्रुवश्च स्रुक् चेति। स्रुक्स्रुवयोर्वाक्प्रजापतिरूपत्व यदर्थं मुक्तम्, तद्द दर्शयति— "अथ यास्ता आप इति। 'या' आप' यानि उदकानि प्रजापतिसृष्टानि 'वाचो लोकात्' वाग्रूपाल्लोकात्

* अदा० प० ३५ धा०।
† तु० प० २८ धा०।

सकाशात् 'आयन्' आगतानि, 'ता' आप एवेदानीं ह्रूयमाना- हुतिरित्यर्थः। पूर्वं प्रजापतिर्वाच सकाशात् अप सृष्टवान् इत्याम्नातम्, तथा प्रथमाध्याये— "सोऽपोऽसृजत वाच एव लोकात्"–इति * ॥ ९ ॥

"ता सन्तता मिति। आहुतिसाधनान् मन्त्रान् प्रशंसति— "अथ य स प्रजापतिस्त्रय्या विद्ययेति। पूर्वं प्रजापतिरप सृष्टा पुनरपि बहुल मुत्पत्ति त्रयीमय्या विद्यया सह ता आप प्रविष्टवान्, अत इदानी मपि आहुतिरूपतोक्ता मन्त्रा- णाञ्च त्रयीरूपत्वात् तैर्होमकरणं प्रजापतेर्बहुधोत्पत्तये विद्यया सहोदकप्रवेशसमान मित्यर्थः। एतदपि पूर्वं माम्नातम्— "सो- ऽकामयताभ्योऽद्भ्योऽधि प्रजायेयेति, सोऽनया त्रय्या विद्यया सहाप प्राविशदिति † ॥ १० ॥

मन्त्रानष्टौ प्रविभज्य स्तौति— "तद् यानि त्रीणि प्रथमा- नीति। 'तत्' तत्र तेषु मन्त्रेषु 'यानि प्रथमानि त्रीणि' यजूंषि। यजुर्वेदपठितत्वात् यजूंषीत्युच्यन्ते, अन्यथा पाद- बद्धाना यजुष्टानुपपत्ते, यजुरन्तगा ‡ वा मन्त्रास्त्रिन्यायेन यजु- शब्देनोक्ता। तन्मन्त्रत्रय पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकात्मकम्, चतुर्थो मन्त्रस्त्रयीविद्यात्मक। अयीत्व छन्दोद्वारा प्रतिपादयति— "जगती सा भवतीति। "युञ्जते मन उत युञ्जते धिय"–इति § चतुर्थो मन्त्रो जगतीच्छन्दस्क, जगत्या सर्वच्छन्दोमयत्वात्

---

* इहैव काण्डे ४ पृ० ३ प द्रष्टव्यम।

† इहैव पुरस्तात ४ पृ० ६ प० द्रष्टव्यम

‡ 'यजुरन्तिमा'—इति च पाठ।

§ वा० स० ११ ४।

त्रय्याश्च तत्सम्भवात्, चतुर्थस्याश्च त्रयीरूपत्वम्। इमानि चत्वारि यजूंषि प्रागादिमहादिक्षु, सङ्ख्यासाम्यात्। "इमे वै लोका"-इत्यादिना सप्तानां मन्त्राणां प्रजापतिरूपत्वम्, एकस्यास्त्रयीविद्यारूपत्वञ्च प्रदर्शित मिति मन्तव्यम् ॥ ११ ॥

अथ होम मन्त्रस्य प्रथमा मृच विधत्ते— "स जुहोति युञ्जान इति*। प्रथमा ऋक्, अनुष्टुप्। अयमर्थः — "सविता सर्वस्य स्वस्वकार्ये प्रेरकः सूर्यः 'प्रथमम्' आदौ अग्निचयनविषये 'मनः' ज्ञानसाधनभूतं चित्तं 'युञ्जानः' कर्मविषयं ज्ञान मुत्पादयितु मात्मना संयुक्तं कुर्वन् अनन्तरं 'धियः' बुद्धीः प्राणान् वा 'तत्त्वाय'। "तनु विस्तारे"†, क्त्वाप्रत्यये "उदितो वा" -इति‡ इडभावपक्षे "अनिदिताम्०"-इति§ नलोपे, "क्त्वो यक्"-इति‖ यक्प्रत्यये च कृते रूपम्। तनित्वा विस्तार्य, मनसा बुद्धिं प्राणं वा पर्यालोच्य। अत्र मनस्तत्र प्राणः इति द्विः व्याप्तिः। यद्वा, एकं वाक्यम्, प्रथमं मनो ज्ञानसाधनं धियम् तत्कार्यं ज्ञानञ्च 'तत्त्वाय' तत्त्व शब्दाच्चतुर्थी, तत्त्व नामाग्नित्वम्। तच्छब्देन प्रकृतत्वादग्निः परामृश्यते, तस्य भावस्तत्त्वम्, अग्निरूपावाप्तये। मनो ज्ञानञ्च नियुञ्जानः अग्नेः सम्बन्धि ज्योतिः पञ्चसु पशुषु प्रविष्टं तेजः 'निचाय्य'। "चायृ

---

* युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्त्वाय सविता धियम्।
अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरत —इति वा० स० ११ १।

† तना० उ० १ धा०।

‡ पा० सू० ७ २ ५६।

§ पा० सू० ६ ४ २४।

‖ पा० सू० ७ १ ४७।

पूजानिशामनयो " * । निशामनं दर्शनम् । पृथिव्याः चितायाः अधि उपरि विशिष्टप्रदेशं प्रति 'आभरत्' । तत पशुभ्यः सकाशात् अग्नितेज आहृतवान् । "हृग्रहोर्भश्छन्दसि"–इति † हकारस्य भकार ।

मन्त्रप्रतिपाद्य मनूद्य व्याचष्टे— "प्रजापतिर्वै युञ्जान इति । अत्र सवितृपदेन धात्वर्थमात्र माश्रित्य प्रजापतिरुच्यत इति विशेष । अत्र "तत्त्वाय अग्निरूपायात्मये अग्नये ज्योति पशुषु दृष्ट्वा"–इत्यादिक सर्वं युज्यते ॥ १२, १३ ॥

द्वितीय मन्त्र विधत्ते— "युक्तेन मनसा वय मितीति ‡ । इयं गायत्री । अथ मर्थ — युक्तेन' कर्मविषये एकाग्रेण मनसा । अन्यत्र व्यापके मनसि कर्म कर्त्तु न शक्यते, अत कर्मणि युक्तेनेत्युक्तम् । तादृशेन 'मनसा' सहिता 'सवितु देवस्य' 'सवे' अभ्यनुज्ञाने वर्त्तमाना 'वयम्' अनुष्ठातार 'स्वर्ग्याय' हितार्थे यत्-प्रत्यय § स्वर्गहिताय स्वर्गसाधनाय कर्मणे, तदर्थम्, "क्रियार्थोपपदस्य०"–इति ‖ चतुर्थी । 'शक्त्या' कर्मकरणसामर्थ्येन, तदर्थ द्रव्यसामर्थ्येन च प्रयत्न कार्यं इति वाक्यशेष ¶ । नित्ये तावत्, यथा शक्नुयात् तथा कुर्यादिति प्रकारवाचिना यथाशब्देन शक्तो-

---

* धा० उ० ८८० ।

† पा० ८ २ ३२ सू० १ वा० ।

‡ का० औ० सू० १६ २ ७ ।

§ पा० सू० ५ १ ५ ।

‖ पा० सू० २ ३ १४ ।

¶ "युक्तेन मनसा वय देवस्य सवितु' सवे ।
स्वर्ग्याय शक्त्या"—इति वा० स० ११ २ ।

यथासम्भवोक्ता., काम्ये, यदा शक्नुयात् तदा कुर्यादिति पूर्वोक्ते सम्पूर्णता चोक्ता ॥

मन्त्रप्रतिपाद्य मनूच्य व्याचष्टे— "मन एवैतदिति। मनसो युक्तत्व व्यतिरेकमुखेन प्रतिपादयति— "न ह्ययुक्तेनेति ॥ १४ ॥

तृतीय मन्त्र विधत्ते— "युक्ताय सविता देवानिति *। ताहृ-शान् 'युक्ताय' पूर्ववत् क्त्वो यक्, मनसा युक्ता स्थित इति विशेष। यद्वा, 'देवान्' प्राणान् 'युक्ताय' इत्येत मेक वाक्य मिति प्रदर्शितम्। 'युयुजे' इति लिट् प्रयुक्त। 'बृहत्' महत् 'ज्योति' अग्न्यात्मक सूर्यात्मकञ्च 'करिष्यत' सस्करिष्यत, आत्मत्वेन भाव-यत 'तान्' देवान् 'सविता' 'प्रसुवाति' अभ्यनुजानातु †। सुवते पञ्चमे लकारे "लेटोऽडाटौ"–इत्याडागम ‡। अत एव 'करवन्' –इति पञ्चमो ल उदाहृत § ॥ १५ ॥

चतुर्थी विधत्ते— "युञ्जते मन इति ‖। श्य जगती ¶। 'विप्रा' मेधाविनो देवा। 'बृहतो विपश्चित'। "विप्"–इति वाङ् नाम **। सकलशाखागता मन्त्रा एकत्र कर्मणि सञ्चिता.। 'विप्रस्य' मेधाविन प्रजापते अग्न्यात्मकस्य विस्रस्त पुन सन्धानार्थ

* का० श्रौ० सू० १६ १ ७।

† युञ्जाय सविता देवान् स्वर्यतो धिया दिवम्। बृहज्ज्योति' करिष्यत सविता प्रसुवाति तान्"–इति वा० स० ११ ३। ‡ पा० सू० ३ ४ ९४।

§ १३४ पृ ४ प० मूले द्रष्टव्यम्।

‖ का० श्रौ० सू १६ २ ७।

¶ "युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चित'। वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य' सवितुः परिष्टुति"—इति वा० स० ११ ४। ** निघ० १ ११ ४१।

'मनो युञ्जते' कर्मार्थं मैकाग्र कुर्वन्ति । 'उत' अपि च 'धिय' बुद्धी प्राणान् वा 'युञ्जते' । 'वयुनाविद्' 'वयुना' इति प्रज्ञानाम *, इह ज्ञातव्ये कर्त्तव्ये ज्ञानवान् जानात् 'एक' 'इत् एव चीयमान अग्नि, 'होत्रा' सप्तहोतृकाणां प्रख्यितयाज्या 'विदधे' चकार। तदिद 'सवितु देवस्य' 'मही' महती 'परिष्टुति'। स यत् प्रजापति समिधानाय देवा कर्मणो मन प्राणांश्च युङ्क्ते, अतोऽग्निर्होत्र विदधे इति ॥

मन्त्रं व्याचष्टे— "युञ्जते मन इत्यादि। स्पष्टोऽर्थ । "यद्वा एष चीयत इति। यश्चीयते स एष होतृकर्माणि करोतीत्यथ द्रढयितु माह— "चिते होतर्भिरिति। 'चिते' अग्नौ होतृमैत्रावरुणादिक्रियाणा विधानात् तस्यैव कर्तृत्व मित्युपचरितम् ॥ १६ ॥

पञ्चमी मृच विधत्ते- "युजे वां ब्रह्म पूर्व्य मिति †। त्रिष्टुप्। 'वाम्'-इति पत्नीयजमानावुच्येते। युवाभ्या मर्थाय, 'नमोभि' अन्नै सहित, 'पूर्व्य' पुरातनं 'ब्रह्म' ब्रह्मणि 'युजे' युक्त वान् सवितेति। अन्नात्मवाचिना नम पदेनाहुतिरभिधीयते, तयाहुत्या पत्नीयजमानयो बुद्धी प्राणान् एतस्मै कर्मणे युङ्क्ते इत्यर्थ । यद्वा, 'युञ्जे' इत्युत्तमैके रूपम्, अध्वर्युरह मिति। किमर्थम् ? तदाह— 'सूरे' कर्मविदुषो यजमानस्य 'श्लोक' कीर्त्ति 'व्येतु' विविध गच्छतु, उभयत्र देवमनुष्येषु प्रसृता भवत्विति। 'पथ्येव' पथि शब्दात् "धर्मपथ्यर्थन्यायात्०"-इति ‡

* निघ० ३ ११ १० ।

† का० औ० सू० १६ २ ७ ।

‡ पा० सू० ४ ४ ९२ ।

यत्। पथो यज्ञमार्गात् अनपेता आहुति यथा उभयत्र प्रसारिणी भवति, एव श्लोक इत्यर्थ । 'अमृतस्य' मरणधर्मरहितस्य प्रजापते 'पुत्रा' 'विश्वे' देवा 'शृण्वन्तु', यजमानश्लोक मित्यनुषङ्ग । 'ये' देवा दिव्यानि धामानि सर्वलोकस्थानि 'तस्थु' अधिष्ठितवन्त, ते शृण्वन्त्विति * ॥

मन्त्रप्रतिपाद्य मनूद्य व्याचष्टे— "युजे वा ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिरित्यादि। निगदसिद्ध मेतत् ॥ १७ ॥

षष्ठी मृच माह — "यस्य प्रयाण मिति †। इय जगती ‡। अय मथ — अन्ये देवा 'यस्य देवस्य' द्योतनशीलस्य प्रजापते 'प्रयाण' प्रथमगमन कर्मानुष्ठान मनुलक्ष्य 'ओजसा' वीर्येण 'महिमान' चयनात्मक यज्ञ 'यय' अन्वगच्छन्। प्रजापत्यनुष्ठानानन्तर सर्वे देवा अनुष्ठितवन्त । 'य' 'सविता' 'पार्थिवानि' पृथिव्या मवस्थित वस्तुजात 'विममे'। "माङ् माने" §। स्वीयैस्तेजोभि सर्व वस्तु व्यनक्ति। 'एतश' सर्वत्र चरणशील । यद्वा, 'एतश' –इत्यश्वनाम ‖, मत्वर्थीयलोप अश्ववान्। 'सविता' आदित्यो 'देव'। 'रजांसि' पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकान् 'महित्वना' स्वमहिम्ना 'वि ममे' विमिमीते ॥

* युजे वाम् ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिर्वि श्लोक एतु पथ्येव सूर । शृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्रा आ ये धामानि तस्थु"—इति वा० स० ११ ५ ।

† का० श्रौ० सू० १६ २ ७ ।

‡ यस्य प्रयाण मन्वन्य इद्ययुर्देवा देवस्य महिमान मोजसा। य पार्थिवानि वि ममे स एतशो रजांसि देव सविता महित्वना" —इति वा० स० ११ ६ ।

§ जु० आ० ६ धा० । ‖ निघ० १ १४ १० ।

"प्रजापतिर्वा एतदग्रे कर्मेत्यादि, मन्त्रव्याख्यानम् ॥ १८ ॥

सप्तमं मन्त्रं विधत्ते— "देव सवितः प्रसुव यज्ञ मिति *।
वाजपेये व्याख्यातोऽयं मन्त्रः † ॥ १९ ॥

अष्टमं यजुर्विधत्ते— "इमं नो देव सवितर्यज्ञ मिति ‡।
प्रणयेतिपदस्यार्थं माह— 'यज्ञियं कर्म' 'प्रणयति' प्रकर्षेण
नयति। तदेवाह— 'तत्' सविता प्रणीतं कर्म 'अनार्त्तम्' अनु
पहतम्, 'स्वस्ति' क्षेमेण 'उदृच' समाप्तिम् 'अश्नुते'। देवाव्य
मिति पदं व्याचष्टे— "यो देवानवदिति। देवानवति तर्पयतीति
देवावी। "अवितॄस्तृतन्त्रिभ्य ई"-इति § ई प्रत्ययः। अस्य
यजुषः त्रयीविद्यात्व मुपपादयितु माह— "ऋचेति। अस्मिन्
यजुषि तावत् 'ऋचा स्तोमं समर्द्धय'। "गायत्रेण रथन्तरं
बृहद् गायत्र वर्त्तनि स्वाहा"-इति पठ्यते ‖। तत्र ऋचेतिपदेन
ऋग्वेदोऽभिधीयते, स्तोमाः गायत्ररथन्तरबृहदादिभिः सामान्यु-
च्यन्ते, स्वाहेतिपदेन यजुर्वेदः। अत एवैष मन्त्रो वेदत्रया-
त्मकत्वात् 'त्रयी विद्या'। अत त्रय्याः क प्रसङ्ग इत्यत आह—
"यथैवादोऽमुत्रेति। 'अद' स्थितिक्रियाविशेषणम्, 'अमुत्र'-
इति विप्रकृष्टवचनं। यथा प्रागध्यायादौ सर्वसृष्टेः पुरा त्रयी
विद्या उत्पन्ना, एव मेतद् यजुरपि— "स श्रान्तस्तेपानो ब्रह्मैव

---

* का० श्रौ० सू० १६ २ ७।

† ५का० १अ० १ब्रा० १४क०=५भा० १३पृ० १प० द्रष्टव्यम्।

‡ का० श्रौ० सू० १ ६ २ ७। § उ० ३ पा० १५८ सू०।

‖ "इमं नो देव सवितर्यज्ञं प्रणय देवाव्यꣳ सखिविदꣳ सत्राजितं
धनजितꣳ स्वर्जितम्। ऋचा स्तोमꣳ समर्द्धय गायत्रेण रथन्तरं
बृहद् गायत्रवर्त्तनि स्वाहा"—इति वा० सं० ११ ८। विहितस्यास्यैव
मन्त्रस्यान्तिमो भाग एव द्रष्टव्यः।

प्रथम मसृजत त्रयी मेव विद्याम्"–इति *। पूर्वं योऽग्नि सृष्ट, अथ यो गर्भेऽन्तरासीत्, 'सोऽग्निरसृज्यतेति। 'स' सृष्टोऽग्निरेव, इदानी चीयमानोऽग्निरित्यर्थ ॥ २० ॥

उक्तानष्टौ मन्त्रान् सम्भूय प्रशंसितु मनुवदति— "तान्येतान्यष्टौ साविचाणीति। गायत्र्या अष्टौ अक्षराणि, अग्नेरपि अष्टनामत्वात् अग्नेर्गायत्रत्व प्रागुक्तम् †। अतोऽग्नेर्यावन्तोऽवयवा, ते तावन्त मेवाग्निम् एतया आहुत्या सिक्तवान् भवतीत्यर्थं।

अष्टममन्त्रान्ते य स्वाहा शब्द पठित ‡, तेन नवमेन सह सङ्ख्या दिक्प्राणात्मना प्रशंसति— "तानि नव भवन्ति, स्वाहाकारो नवम इति।

स्वाहा शब्दप्रयोगानन्तर मग्नावाज्याहुतिर्हूयते, तया सह पूर्वसङ्ख्या विराट्प्राणात्मकाग्न्यात्मना स्तौति— "तानि दश भवन्ति आहुतिर्दशमीति। अष्टौ मन्त्रा, स्वाहाकारो नवम, स्वाहाकारान्ते हूयमाना 'आहुति' 'दशमी' दशसङ्ख्यापूरणीति ॥ २१ ॥

अत्र पूर्वं यत्र पुरुषादीना चतुर्णा पशूना कायप्रासनम्, तस्मात् प्रदेशात् उखाषाढेष्टकाकरणार्थं मृत् आनेतव्या, "चतुर्णा मप्सु कायप्रासनम्, ततो मृदिष्टकार्थोपस"–इति § आम्नातम्।

---

* एतस्मिन्नेव भागस्य ३ पृ० १४ प० द्रष्टव्यम्।

† यदेवाष्टावग्निरूपाणि अष्टाक्षरा गायत्री तस्मादाहुर्गायत्रोऽग्निरिति —इति ४३ पृ० ४ प०।

‡ १५४ पृ० '‖' टीप्पन्या प्रकाशितो मन्त्रो द्रष्टव्य।

§ का० श्रौ० सू० १६ १ १८, २०। इह च ७०पृ० २१पङ्क्तित

तत्र नेतव्यान् पशून् विधातु माख्यायिका माह—"एतस्या माहुत्या हुताया मिति। पूर्वे मग्निर्देवसकाशादुत्क्रान्त, 'ते देवा' परस्परम् 'अब्रुवन्', 'पशु अग्नि' अत 'पशुभि' 'इम' पशुरूप मग्निम् 'अन्विच्छाम' अन्विष्याम। 'स' अग्नि पशु 'स्वाय' स्वजातीयपशुरूपाय, त दृष्ट्वा 'आवि' प्रत्यक्षो भविष्यतीति विचार्य, पशुभिरन्विष्टवन्त। सोऽप्यग्नि प्रत्यक्षोऽभवत्। तस्मात् लोके पशु सजातीयरूप दृष्ट्वा प्रत्यक्षो भवतीत्यर्थं लोकप्रसिद्ध्योपपादयति— "गौर्वा गवे, अश्वो वाश्वाय, पुरुषो वा पुरुषायेति ॥ २२ ॥

"तेऽब्रुवन् यद्यह सर्वैरन्वेषिष्याम इति। 'यदि' 'सर्वै' पुरुषादिपञ्चपशुभि पशुरूप मग्नि मन्वेष्टु मिच्छाम, तर्हि ते पशव 'यातयामा' गतसारा, अत 'अनुपजीवनीया' न भवन्ति, 'यदि' 'असर्वै' पशुभि, तर्हि 'असर्वम्' असम्पूर्ण मग्नि मेव 'अनुवेत्स्याम' लाभार्थस्य विदेरूपम् *। 'इति' देवा विचार्य 'द्वाभ्या' प्रतिनिध्यर्थे कर्मप्रवचनीय, "प्रति प्रतिनिधि प्रतिदाने च" †। 'तस्मात्'–इति, 'पशुभ्याम्'–इति च पञ्चमी। गवाविपशुद्वयप्रतिनिधित्वेन एक रासभ 'प्रत्यपश्यन्', यत 'एष' द्वयो प्रतिनिधि, 'तस्मात्' रासभ स्वरूपेण 'एक' अपि 'द्विरेता' विलक्षणपशुद्वयजनक। रासभादश्वतरस्य गर्दभस्य चोत्पत्तिर्दृश्यते। अत अश्वाजौ, गवाविप्रतिनिधित्वेन रासभ इति त्रय पशव इत्युक्तम् भवति ॥ २३ ॥

* "विद्लृ लाभे"–इति तु० उ० १५२ धा०

† पा० सू० १ ४ ९२।

उत्तरत्र अनद्धापुरुष मीयतेऽग्निम्पुरीष्य मिति वक्ष्यति *, अत्रानद्धापुरुषस्य का प्रसङ्ग इति, त दर्शयति— "अनद्धा पुरुष पुरुषादिति। × × × पुरुषपशो प्रतिनिधि मनद्धापुरुष मपश्यत्। अनद्धापुरुषस्य लक्षण माह— "एष ह वा अनद्धापुरुषो यो न देवानवति, न पितॄन्, न मनुष्यानिति †। 'अवति' प्रीणयति, देवपितृमनुष्याणा मनर्थक इत्यर्थ। अत पुरुषपशो प्रतिनिधिरनद्धापुरुष, गवाविप्रतिनिधित्वेन रासभ, पूर्ववेवाश्वाजौ। एव 'सर्वै पशुभि' पशुरूप मग्नि मन्विष्टवन्त इति। सर्वैरन्वेषणे असर्वाग्निलाभदोषो नास्तीत्याह— "नो यातयामा इति। सर्वैरन्वेषणे यातयामत्वादिदोषो नास्तीत्यर्थ ॥ २४ ॥

उत्तरत्रानद्धापुरुषस्य तत्कर्मकेषणे विनियोगस्य वक्ष्यमाणत्वात तदितरैरश्वगर्दभाजैस्त्रिभिरग्नेरन्वेषण दर्शयति— "त्रिभिरन्विच्छन्तीति। पशुगतत्रित्वसङ्ख्या प्रशसति— "त्रिवृदग्निरिति। अग्नेस्त्रिवृत्त्व प्रागुक्तम— "अष्टौ (रुद्रादीनि) अग्निरूपाणि, कुमारो नवम इति, सैवाग्नेस्त्रिवृत्ता"-इति ‡। अत पशुत्रित्वसङ्ख्याया विद्यमानत्वात तावन्त तावत्परिमाण मग्निम्, तावत्सङ्ख्याकैरश्वावयवैरेवान्विष्टवान् भवतीति उक्तम। अत्रानद्धापुरुषाश्वरासभाजा एव चत्वार पशव, कथ तैरन्वेषणे सर्वैरन्वेषण कृत मित्याशङ्क्य, तेषा चतुर्णा मेव पञ्चसम्पत्ति माह— "ते पञ्चसम्पदा भवन्तीति। रासभ खलु गवाविप्रतिनिधिरिति तौ गवावी द्वौ, पुरुषादयस्त्रय इति पञ्चसम्पत्त्या पञ्च भवन्ती-

* उपरिष्टात (६ ३ ३ ४) द्रष्टव्यम्।

† का० श्रौ० सूत्रे च १६ २ १३।

‡ पुरस्तात ४३ पृ० २ प० द्रष्टव्यम्।

त्यर्थः । ता मेव पञ्चसङ्ख्या मग्न्यात्मना स्तौति— "पञ्चचितिकोऽग्निरिति ॥ २५ ॥

तेषां त्रयाणां पशूनां मौञ्जीबन्धनं विधत्ते— "ते मौञ्जीभिरभिधानीभिरिति । मुञ्जानाम स सुषिरस्तृणविशेषः, तेन निर्मिताभिरभिधानीभीरशनाभिरभिहिता बद्धा भवन्ति । अभिपूर्वो दधातिर्बन्धने वर्त्तते । अभिधीयन्ते बध्यन्ते अभिधान्यो रशना । करणे ल्युट् प्रत्ययः * । मुञ्जेनैव रशनाकरण माख्यायिकामुखेनाह— "अग्निर्देवेभ्य इति । 'तस्मात्' अन्तरग्निप्रवेशात् 'स' मुञ्जः 'सुषिरः' अन्तश्छिद्रवान् । कञ्चान्तर माह— "तस्मादु हैवेति । 'उ', 'एव' इति पदद्वयम् । 'तस्मात्' अग्निप्रवेशादेव कारणात् स मुञ्जः 'अन्तरतः' मध्ये 'धूमरक्तः' धूमेन युक्तो रक्तवर्ण इव दृश्यते । अत एव 'मुञ्जः अग्ने योनिः', 'अग्निरिमे पशवः' पशवश्चाग्निरिति प्रागुक्तम् । तस्मात् पशुरूपस्य गर्भभूतस्याग्नेरहिंसायै अन्तरग्निरूपमुञ्जवेष्टनं युक्तम् । यथा लोके 'योनिर्गर्भं न हिनस्ति', 'योनेः' खलु सर्वं 'जायमानः' जनः 'जायते', एवं मग्निश्च 'योनेः' 'जायातै इति' पशूनां मुञ्जरशनाभिधानम् । 'जायातै' -इति, "जनी प्रादुर्भावे" †, पञ्चमे लकारे, "लेटोऽडाटौ" -इति ‡ तिप्प्रत्ययस्याडागमः, "वैतोऽन्यत्र"-इति § प्रत्ययस्यैकारस्य ऐकारादेशश्च ॥ २६ ॥

* पा० सू० ३ ३ ११७ ।

† दि० आ ४२धा० ।

‡ पा० सू० ३ ४ ९४ ।

§ पा० सू० ३ ४, ९६ ।

रशनात्रित्वं विधत्ते—"त्रिवृतो भवन्तीति। त्रिगुणिता इत्यर्थः। "अश्वाभिधानीकृता इति। अश्वाभिधानीवत् कृता यथाश्वाभिधानी कविका मुखं सर्वतो वेष्टयति, एवमेता-स्तिस्रः कार्या इत्यर्थः। अत्र कात्यायनः—"आहवनीयं दक्षि-णेन त्रिवृन्मुञ्जपश्वाङ्गीवद्धास्तिष्ठन्ति प्राञ्चोऽश्वगर्दभाजा पूर्वापरा रासभो मध्येऽश्वपूर्वा"—इति *। अस्यार्थः— दक्षिणशब्दात् "एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः"—इति † एनप् प्रत्ययः। "एनपा द्वितीया"—इति ‡ 'दक्षिणेन' शब्दप्रयोगे आहवनीयस्य द्वितीया विभक्तिः। आहवनीयस्य दक्षिणप्रदेशे त्रिवृन्मुञ्जरशनाबद्धा अश्वगर्दभाजाः पशवः अश्वपूर्वाः पङ्क्त्यां पूर्वापराः सन्तः प्राञ्चः प्राङ्मुखाः तिष्ठन्तीति॥ १७॥

तदिदं विधत्ते—"ते प्राञ्चस्तिष्ठन्तीत्यादिना। अश्वादीनां यदानुपूर्व्यम्, 'अश्वः प्रथमः', मध्ये 'रासभः', अन्ते 'अजः' इति। पूर्वोक्तं सृष्टिक्रमं प्रमाणयति—"यद्वै तदश्रु सङ्क्षरितमासीदित्यादिना। एवं हि तत्र प्रथमाध्याये समाम्नातम्— "अथ यदश्रु संक्षरितमासीत्, सोऽश्रुरभवत्, अश्रुर्ह वै तमश्व इत्याचक्षते परोक्षम्, परोक्षकामा हि देवाः। अथ यद-रसदिव, स रासभोऽभवत्। अथ यः कपाले रसो लिप्त आसीत्, 'सोऽजोऽभवत्। अथ यत् कपालमासीत्, सा पृथिव्यभवत्" —इति §। तत्र यत् कपालमासीत्, सा पृथिवी मृच्छब्दे-

* का० श्रौ० सू० १६ २ ४।

† पा० सू० ५ ३ ३५।

‡ पा० सू० २ ३ ३१।

§ पुरस्तादिहैव (पृ० ५ प० ३) द्रष्टव्यम्

नोक्ता 'एतत्' इदानीम् 'याम्' मृत्तिकाम् 'आहरिष्यन्तो भवन्ति' इति। अध्वर्यवो मृत्तिकाहरणेन किं करिष्यन्तीति, तत्राह—"एतेभ्यो वा एष रूपेभ्य इति। 'रूपेभ्य' अश्वगर्दभाजेभ्य 'अग्रे' पुरा 'एष' अग्नि 'असृज्यत', 'एतत्' इदानी मपि 'तेभ्य पुरा 'एनम्' अग्नि 'जनयति'। मृत्तिकाहरणेन तम् अग्रे सृष्ट मेवाग्नि जनितवन्तो भवन्तीत्यृत्विज इत्यर्थ। अश्वादिभ्य पूर्व मग्निसृष्टिरेव माम्नायते—"अथ यो गर्भोऽन्तरासीत्, सोऽग्निरसृज्यत। स यदस्य सर्वस्याग्र मसृज्यत, तस्मादग्रिर्ह वै त मग्निरित्याचक्षते परोक्षम्"-इति * ॥ २८ ॥

तेषा पशूना माहवनीयस्य दक्षिणतोऽवस्थान विधत्ते— "ते दक्षिणतस्तिष्ठन्तीति। दक्षिणदेशेऽवस्थान प्रशसितु माह—"एतद्वै देवा अबिभयुरिति। 'एतद्' सप्तम्या लुक् †, एतस्मिन्नवकाशे 'देवा' भीतवन्त। 'यत्' यस्मात् 'न' अस्मदीय 'दक्षिणत' प्रदेशे 'नाष्ट्रा' नाशकानि 'रक्षासि' 'न हन्यु' न बाधेरन् 'इति'। अथवा 'यत्' यथा 'न हन्युरिति' हननाभाव देवा चिन्तितवन्त इत्यर्थ। 'ते एते' देवा 'यज्ञ' वज्ररूपम् 'अमु मादित्यम् अपश्यत्'। अत्रादित्यस्य क प्रसङ्ग इत्यत आह—"असौ वा आदित्य एषोऽश्व इति। योऽय मश्वोऽत्र तिष्ठन्नुपस्थापनाबद्ध, स हि आदित्य.। तथाच तैत्तिरीयकम्—"अमु मादित्य मश्व श्वेत भूत दक्षिणा मनयन्"-इति। तत स्तेन वज्ररूपादित्यात्मना अश्वेन सर्वाणि यज्ञविघातीनि रक्षासि अपहत्य भयरहिते नाशकरहिते स्थाने 'एतम्' अन्याख्य यज्ञ

* पुरस्तादिहैव (पृ० ४ प० १४) द्रष्टव्यम्

† पा सू० ७ १ ३९ द्रष्टव्यम्।

ज्ञातवन्त पूर्वे देवा । तथैव 'एतत्' इदानीं यजमान' 'दक्षिणतः' स्थितेन अग्निना 'यज्ञ' निर्बाध मनुतिष्ठतीति । अत्र कात्यायन — "उत्तरत आहवनीयस्यारत्निमात्र उभयतस्तीक्ष्णा वैणवी सुषि-राभ्रि कल्माषभावेऽकल्माषी प्रादेशमात्र्यरत्निमात्री वा"- इति * । पूर्वोक्तादाहवनीयस्य अरत्निमात्रे उत्तरत' प्रादेशमात्री अरत्निमात्री वा उभयत पार्श्वयोस्तीक्ष्णाग्रा कल्माषलक्षण-वेणुनिर्मिता अन्त -सुषिरा , अभ्रिखननसाधनस्थानीयकल्माष-लक्षितत्वासम्भवे 'अकल्माषी' कल्माषलक्षणरहिता सुषिरा कार्येति तस्यार्थं ॥ २९ ॥

तदिदं सार्थवाद विधत्ते— "दक्षिणत आहवनीयो भव-तीत्यादिना । "ता माददे"–इत्यत † प्राक्तनेन वाक्यसन्दर्भेण 'एषा' वक्ष्यमाणा 'अभ्रि' 'उपशेते' तिष्ठते । आहवनीयाभ्र्योः पुंस्त्रीलिङ्गसाम्यात् स्त्रीपुंसात्मना प्रशंसति— "वृषा वा आह-वनीय इति । 'वृषा' पुरुष , 'योषा' स्त्रियम् , 'दक्षिणत ' स्त्रिया' दक्षिणप्रदेशे 'उपशेते' । आहवनीयाभ्र्योर्मध्यप्रदेशस्य व्यवधानस्वरूपता माह-- "अरत्निमात्र इति । एतदपि स्त्रीपुंसयो र्योजयति-- "अरत्निमात्रादिति । स्त्रीपुंसयोर्मध्ये श्वासादि-सञ्चाराय , सम्बाधपरिहाराय च अरत्निमात्रोऽवकाशो युक्त इत्यर्थ ॥ ३० ॥

"सा वैणवीति । वेणुनैव कार्येति । अत्रेतिहास माह-- "अग्निर्देवेभ्य इति । यतो वेणु' प्रविष्टवान् अतः 'सुषिर' । प्रविष्ट' 'स' अग्नि 'अननुप्रज्ञानाय' यथान्ये मा न जानीयुः,

* का० श्रौ० सू० १६ २ ५ ।

† एतस्मिन्नेव ब्राह्मणे २८ कण्डिकारम्भे (१४१पृ० १५पं०) द्रष्टव्यम् ।

तथा स्वाच्छादनाय यानि 'वर्माणि' पार्श्वयोरकरोत्, तानि 'पर्वाणि' सन्धय वेणो प्रवेशकाले 'यत्र यत्र' प्रदेशे अग्नि 'ददाह', 'तानि' 'कल्माषाणि' कृष्णविन्दुचिह्नानि 'अभवन्' ॥ ३१ ॥

"सा कल्माषीत्यादि। अत 'सा' अभ्रि 'कल्माषी' कल्माष-कलितवेणुमयी कर्त्तव्या। अत कल्माषो वेणुराग्नेय। "यदि कल्माषीति। कल्माषासम्भवे अन्यरूपो वेणु कार्य इत्यर्थत उक्त। तत्र कल्माषाकल्माषयो सुषिरत्वं तु सर्वथा सम्पाद्य मित्याह— "सुषिरा तु स्यादिति। यस्मात् सुषिरो वेणुरग्नेर्योनि "एषा योनिरग्नेर्यद् वेणु"-इति वेणोरग्निरूपत्व प्रागुक्तम् *, अतो-ऽग्निरूपमृत्तिकाखनने अग्नियोनिरूपाभ्रिकरणम् स्याद् 'योने' सकाशादेव अग्नि 'जायाते इति' एव मर्थ मित्यर्थ ॥ ३२ ॥

अभ्रे प्रादेशप्रमाणत्व मरत्निप्रमाणत्वञ्च कल्पितम्, तत्रा-रत्निमात्रत्व मभिमत मिति दर्शयितु प्रादेशमात्रपक्ष मनुवदति— "प्रादेशमात्रीति। 'हि' यस्मात् इदानी वागिन्द्रियम् प्रादेश-प्रमाण मभिलक्ष्यते, प्रथम ताल्वोष्ठपुटव्यापारेण प्रादेशपर्यन्त वाच मुच्चार्य ततो देशसयोगविभागाभ्या परश्रोत्र गच्छति। अथवा, वाक्पदेन जिह्वोच्यते, सा हि प्रादेशमात्री सती वाक् वदति। यद्वा, वाक्पदेन प्राणवायुर्लक्ष्यते, स हि नासापुटा-न्निस्सरत् प्रादेशपर्यन्त गच्छतीत्यागमसिद्धम्। स्वाभिमत पक्ष माह— "अरत्निमात्री त्वेवेति। 'तु' शब्द पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थं। बाहेकदेशत्वादरत्ने समुदायभूतो बाहुरेकदेशेनापि व्यवह्रियते, तत्प्रमाणकरणे अभ्रेरपि बाहुकृतवीर्यसम्मितैव भवति। अन्यच्च

---

* अत्रैव कण्डिका मनुपदम् (१४० पृ० ६ प०) द्रष्टव्यम्।

अभ्रेरेकतस्तीक्ष्णत्व मुभयतस्तीक्ष्णत्वञ्चोक्तम्। यदाहापस्तम्बः—"उभयत क्ष्णू मन्यतर क्ष्णू वा"-इति * ॥ २३ ॥

तत्र अग्रमूलयोरुभयत्र तीक्ष्णत्व सिद्धान्तयितु पूर्वपक्ष मनुवदति— "अन्यत क्ष्णुत् स्यादिति। "क्ष्णु तेजने" †, तेजन नाम निशितत्वम्। "अन्यतरतो ह्यीद वाच इति। वाचो निशितत्व मन्यतरतो वचनापेक्षया। वाक्पदेन जिह्वोच्यते, तस्यास्तु एकत एव तैक्ष्ण्यम्, अग्राद्धि वचनव्यापार इति। "उभयत क्ष्णुस्त्वेवेति। 'तु' शब्द पूर्वपक्षनिवृत्त्यर्थं। निशितपार्श्वद्वया कार्येत्यर्थ। 'यद्' यस्मात् 'एनया' वाचा जिह्वया 'दैव' देवसम्बन्धि वाक्य संस्कृतम्, 'मानुष च' मनुष्यसम्बन्धि भाषामयञ्च वाक्य 'वदति', अथवा एकयैव वाचा 'सत्यम्', 'अनृत' मिथ्या च वदति, अत उभयत क्ष्णुस्त्वम् ॥ २४ ॥

उभयतक्ष्णुत्व प्रकारान्तरेण स्तोतु मनुवदति— "यद्वेवोभयक्ष्णुदिति। 'अस्ये' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। 'यत' यस्मिन् प्रदेशे 'क्ष्णुत्व' निशितत्वम्, तस्मादेव प्रदेशात् 'अग्नेः वीर्यम्', 'अत' उभयतस्तैक्ष्ण्यकरणेन वीर्य मेव निहितवान् भवति ॥ २५ ॥

"यद्वेवोभयत इति। 'एतत्' एतया अभ्र्या निशितायया 'एनम्' मृद्रूप मग्निम् 'अनुविद्य' ज्ञात्वा 'एभ्यो लोकेभ्य' सकाशात् 'अखनन्' अवदारितवन्त। 'तथैव' 'अय' यष्टा 'एतया' अभ्र्या लोकत्रयसकाशात् 'खनति' मृदात्मक मग्नि मित्यर्थ ॥ २६ ॥

---

* आप० श्रौ० सू० १६ १ ७।

† अदा० प० २६ धा०।

कथं यजमानेनैकया अभ्र्या लोकत्रयादग्नेः खनन मित्या-शङ्क्य तदुपपादयति— "स यदिति खनतीति । 'इति'-शब्दो-ऽभिनेयप्रदर्शने, स्फ्य खननव्यापार मभिनयेन दर्शयतीत्यर्थः । अभ्रे खननव्यापारे तावत् प्रथम मवक्षेपण मुत्क्षेपणम् मध्ये सञ्चारक्रिया चेति व्यापारत्रय मस्ति, तस्मादभ्रेर्व्यापारत्रयेण पृथिव्यादिलोकत्रयादग्ने खनन मिति तात्पर्यार्थः ॥ २७ ॥

अभ्रेरादान विधत्ते— "ता माद्त्त इति । उत्तरत्र "त्रिभि-राद्त्ते"-इति * आदाने त्रित्वसङ्ख्याविशिष्टाना मन्त्राणा विधा-नम्, अभ्रिं त्रिभिर्मन्त्रैराददीतेत्यर्थः । तत्र प्रथममन्त्र विधत्ते— "देवस्य त्वा सवितुरिति † । मन्त्रस्याय मर्थः — देवेन सवित्रा अनुज्ञात एवाह मध्वर्युः 'अश्विनो बाहुभ्या', 'पूष्णो हस्ता-भ्याम्', 'अङ्गिरस्वत्' अङ्गिरा अग्नि स इव, अङ्गिर पदात् उत्तरस्य वतुनः सञ्ज्ञाविधानात् पदसञ्ज्ञानिबन्धन सत्व न भवति, अग्निवत् । 'गायत्रेण छन्दसा' अभ्रिं 'त्वाम् आददे' ‡ ॥

मन्त्रस्य तात्पर्यार्थं माह— "सवितृप्रसूत एवैना मित्यादि ॥

द्वितीयं विधत्ते— "पृथिव्या इति § । अग्नि, त्वम् 'पृथिव्या' 'सधस्थात्' उपस्थात् सहस्थानात् । पुरीष्यमिति, पुरीषपदेन पशवोऽभिधीयन्ते, पशुहितम् । "तस्मै हितम्"-इति ‖ यत्

---

* इहैवानुपदम् (१४२ पृ० १६ प०—४० क०) द्रष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १६ २ ८ क ।

‡ "देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या माददे । गायत्रेण च्छन्दसाङ्गिरस्वत्"—इति वा० स० ११ ९ क ।

§ "पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्य मङ्गिरस्वदाभर । त्रैष्टुभेन च्छन्दसाङ्गिरस्वत"—इति वा० स० ११ ९ ख ।

‖ पा० सू० ५ १ ५ ।

प्रत्यय । अग्निम्, 'अङ्गिरस्वत्' 'आभर'। "हृग्रहोर्भ"-इति हकारस्य भकार *। किञ्च, 'त्रैष्टुभेन छन्दसा' अग्निवदाभरेति॥

मन्त्रं व्याचष्टे— "पशवो वै पुरीष मिति ॥ ३८ ॥

तृतीय विधत्ते— "अभ्रिरसीति †। 'अभ्रि' त्वञ्च 'असि', खननसाधनत्वादुभयो, अभ्रिनामासि। 'नारी' स्त्री च 'असि', स्त्रीत्वारोपस्तस्यास्तत्कर्तृकहिंसोपशमनार्थं। किञ्च, त्वया अभ्र्या 'वयम्' 'सधस्थे पृथिव्याम्, अस्मिन् सहस्थाने 'अग्निम्' स्तूप 'खनितु 'शकेम' शक्ता भूया स्म। "शक्लृ शक्तौ" ‡, आशीर्लिङि रूपम्॥

मन्त्र व्याचष्टे— "अभ्रिर्ग्रेपेति। अभ्रिरसीत्यनेन 'सत्येन' स ह खनक 'एना' गृहीतवान् भवति। 'नार्यसीति। अस्य तात्पर्य माह— "वज्रो वा अभ्रिरिति। यथा योषा स्त्री न कञ्चन पुरुष हिनस्ति, एव मभ्रे स्त्रीत्वेन सा न कस्यापि हन्त्री त्यर्थ सिद्धो भवति। सधस्थपदस्य विवरणम्— "इद वै सधस्थ मिति ॥ ३९ ॥

अभ्र्यादाने विनियुक्ताना मन्त्राणा त्रित्वसङ्ख्यां प्रशसितु मनुवदति— "त्रिभिरादत्ते त्रिवृदग्निरिति। त्रिभिरादत्ताया अभ्रेश्चतुर्थेन मन्त्रेणाभिमन्त्रण विधत्ते— "त्रिभिरादायाथैनां चतुर्थेनाभिमन्त्रयत इति §। 'अथ' शब्दो व्यवधानाभावं सूच-

---

* पा० ८ २ ३२ सू० १ वा०।

† "अभ्रिरसि नार्यसि त्वया वय मग्निं शकेम खनितु सधस्थ आ। जागतेनच्छन्दसाङ्गिरस्वत'—इति वा० स० ११ १०।

‡ स्वा० प० १४ धा०।

§ का० श्रौ० सू० १६ २ ८ ख द्रष्टव्यम्।

यति। इद मेवोत्तरत्र "चतुर्भिरादत्ते"-इत्यस्य * वाक्यस्य बीजम्। आदानसमये एवाभिमन्त्रणात् चत्वारोऽप्यादाने विनियुक्ता इति पक्षस्य बीज मस्ति, खननादिवत् स्पष्टव्यापाराभावात्, अश्वाद्यभिमन्त्रणवत् पृथगवस्थिताया अभ्रेरभिमन्त्रणत्वाच्च। अत एव त्रिभिरादाय चतुर्थेनैतत्पूर्वमन्त्रसङ्ख्यानुवादपुरस्सर चतुर्थत्वोक्तिरभिमन्त्रणमन्त्रस्येति तात्पर्यम्। अभिमन्त्रण नाम वीर्याधान मिति प्रशंसति-- "अथास्या चतुर्थेन वीर्यं मदधुरिति ॥ ४० ॥

मन्त्र विधत्ते-- "हस्त आधाय सवितेति। 'सविता' देव 'हस्ते' 'आधाय' अवस्थाप्य 'हिरण्ययीं' हितरमणीयाम्, अथवा हिरण्यपदेन, अमृत छन्दश्चोच्यते, अमृतमयीम्, प्रागुक्तगायत्रत्रैष्टुभजागतानुष्टुभच्छन्दोरूपा वा 'एनाम्' अभ्रि 'बिभ्रत्' सर्वदा अधारयन्, 'अग्नेर्ज्योति' 'निचाय्य' दृष्ट्वा 'पृथिव्या' अधि' तत सकाशात् 'आभरत्' आहृतवान्। 'आनुष्टुभेन छन्दसा' अग्निवदाहृतवानिति †।

मन्त्र व्याचष्टे— "हस्ते ह्यस्याहितेति। 'हिरण्ययी' पदव्याख्याने "हिरण्मयी ह्येषा या छन्दोमयीत्युक्तम्। तदुपपादयति -- "तान्येतान्येवेति। 'आरभ्याय' आलम्भनाय ॥ ४१ ॥

अत्र केचिन्मन्त्रगतहिरण्ययीपदबलेन अभ्रि मपि हिरण्यनिर्मिता मिच्छन्तीति तत्पक्ष मनुवदति— "ता हैके हिर-

---

* इहैवानुपद (१४३ पृ० १७ प०—४५ क०) द्रष्टव्यम्।

† हस्त आधाय सविता बिभ्रदभ्रिं हिरण्ययीम्।
अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरत्।
आनुष्टुभेनच्छन्दसाङ्गिरस्वत् —इति वा० स० ११ ११।

यमयीं कुर्वन्तीति। अतएव कात्यायन — "हिरण्मयी मेके"-इति * पचान्तरं सूत्रितवान्। "अभ्युक्तेति। "हस्त आधाय सविता बिभ्रदभ्रिं हिरण्मयीम्"-इति मन्त्रे समाम्नाते इत्यर्थः ॥

तद् दूषयति— "न तथा कुर्यादिति। अत्र पूर्वोक्त मेव छन्दोमयत्व मिहोपदिशति— "यद्वा एषा छन्दांसीति ॥ ४२ ॥

आदानाभिमन्त्रणविनियुक्तानां मन्त्राणां सङ्ख्यां प्रशंसितु माह— "तां चतुर्भिरादत्त इति। 'चतुर्भिः' अभिमन्त्रणमन्त्र-सहितैः पूर्वैस्त्रिभिर्मन्त्रैः 'ताम्' अभ्रिम् 'आदत्ते'। आदाने मन्त्रचतुष्कप्रकार उपपादितः। अत एव मीमांसायां द्वादशाह यागे इद मेव विषयवाक्य मुदाहृतम्। तदर्थं सं गृहीत-स्तत्त्वविद्भिराचार्यैः —

"चतुर्भिरभ्रि मित्यत्र विकल्पो वा समुच्चयः।
विकल्पः पूर्ववन्मैव समूहे करणत्वतः ॥"-इति † ॥

यतश्चतुर्भिरादत्ते, 'सर्वा वाक्' 'चतुरक्षरा' अक्षरचतुष्टय-वती। कथं वाचश्चतुरक्षरत्वम्? तदाह— "वागित्येक मिति। अत्र एकाक्षरवाग्रूपत्वेन त्र्यक्षरात्मकेन च स्तूयमानान् मन्त्रान् विभज्य दर्शयति— "येवैषानुष्टुबुत्तमेति। प्रथमेन 'सा'-इति पदेन वागुच्यते, द्वितीयेन अभिमन्त्रणे विनियुक्ता चतुर्थी ऋक् अनुष्टुप् 'त्र्यक्षरं' पदम्। 'अक्षरं मिति' यदुक्तम्, 'तानि' आदाने विनियुक्तानि "देवस्य त्वा"-इत्यादीनि 'यजूंषि'। 'तस्मात्' 'चतुर्भिः' अभ्र्यादानं नाम, 'सर्वया वाचा' खननं मेवेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

---

* का० श्रौ० सू० १६ २ ७।

† मी० जै० न्या० १२ अ० ३ पा० (३० सू०) १४ अधिकरणं द्रष्टव्यम्।

मन्त्रगतचतुष्ट्वसङ्ख्या चतुर्दिगात्मना च स्तौति— "यद्वेव चतुर्भिश्चतस्रो वै दिश इति। अत्र मन्त्रगत-गायत्र-त्रैष्टुभ जागता-नुष्टुभै छन्दोभि सह पूर्वां चतु सङ्ख्यां महादिगवान्तर-दिगात्मना स्तौति— "छन्दोभिश्च यजुर्भिश्चादत्ते तदष्टा-विति * ॥ ४४ ॥ ३ [३ १] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठे काण्डे तृतीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीय ब्राह्मणम्)

हस्त ऽएषाभिर्भवत्यथ पशूनभिमन्त्रयते। एतद्वा ऽएषु देवा अन्वैषिष्यन्त. पुरस्ताद्वीर्यं मदधुस्तथै-वैष्वय मेतदन्वैषिष्यन् पुरस्ताद्वीर्यं दधाति ॥ १ ॥

सोऽश्व मभिमन्त्रयते। प्रतूर्त्तं वाजिन्नाद्र-वेति यद्वै क्षिप्रं तत्तूर्तं मथ यत् क्षिप्रात् क्षेपीय-

---

* गायत्रम् त्रैष्टुभम्, जागतम्, आनुष्टुभम्, इति चत्वारि छन्दांसि, देवस्य त्वा पृथिव्या., अभ्रिरसि, हस्त आधाय (वा० सं० ११ ६क, ६ख, १०, ११) इति चत्वारि यजंष्येतेषां सङ्कलनया अष्टाविति सिद्धम् ॥

स्तत् प्रतूर्त्तँ व्वरिष्ठा मनु संव्वत मितीयं वै व्वरिष्ठा संव्वदिमा मनु सव्वत मित्येतद्दिवि ते जन्म परम मन्तरिक्षे तव नाभिः पृथिव्या मधि योनिरिदिति तदेन मेता देवताः करोत्यग्निं व्वायु मादित्यं तदश्वे व्वीर्यं दधाति * ॥ २ ॥

अथ रासभम् । युञ्जाथाꣳ रासभ युव मित्य-ध्वर्युँ चैतद्यजमान चाहास्मिन्यामे व्वृषण्वसू इत्यस्मिन् कर्मणि व्वृषण्वसू इत्येतदग्नि भरन्त मस्मयु मित्यग्निं भरन्त मस्मत्प्रेषित मित्येतत्तद्रा-सभे व्वीर्यं दधाति † ॥ ३ ॥

अथाजम् ‡ । योगे-योगे तवस्तरं व्वाजे-व्वाजे हवामह इत्यन्नं वै व्वाजः कर्मणि-कर्मणि तव-स्तर मन्नेऽन्ने हवामह इत्येतत् सखाय इन्द्र मूत-य इतीन्द्रियवन्त मूतय इत्येतत्तदजे व्वीर्यँ दधाति § ॥ ४ ॥

त्रिभिरभिमन्त्रयते । त्रिवृदग्निर्यावानग्नि-

*, †, § 'दधाति'—इति क, ख ।

‡ 'अथाजम्'—इति ग, घ ।

यावत्यस्य मात्रा तावतैवैष्वेतद्वीर्यं दधाति * ॥ ५ ॥

अथैनाम् प्राच उत्क्रमयति । तदेन मेतैः पशुभिरन्विच्छति नोपस्पृशत्यग्निरेष यत् पशवो नेन्माय मग्निर्हिनसदिति ॥ ६ ॥

सोऽश्व मुत्क्रमयति । प्रतूर्व्वन्नेह्यवक्रामन्नशस्तीरिति पाप्मा वा ऽअशस्तिस्त्वरमाण एह्यवक्रामन् पाप्मान मित्येतद्रुद्रस्य गाणपत्यं मयोभूरेहीति रौद्रा वै पशवो या ते देवता तस्यै गाणपत्यं मयोभूरेहीत्येतत्तदेन मश्वेनान्विच्छति † ॥ ७ ॥

अथ रासभम् । उर्व्वन्तरिक्षं वीहि स्वस्तिगव्यूतिरभयानि कृण्वन्निति यथैव यजुस्तथा बन्धुः पूष्णा सयुजा सहेतीयं वै पूषानया सयुजा सहेत्येतत्तदेनꣳ रासभेनान्विच्छति ‡ ॥ ८ ॥

अथाजम् । पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदाभरेति पृथिव्या उपस्थादग्निं पशव्यमग्निवदाभरेत्येतत्तदेन मजेनान्विच्छति § ॥ ९ ॥

---

* 'दधाति'—इति क, ख ।

†, ‡, § '॰नान्विच्छति'—इति क, ख ।

स्त्रिभिरन्विच्छति । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदन्विच्छति त्रिभिः पुरस्तादभिमन्त्रयते तत् षट् षडृतवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति ॥ १० ॥ ४ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [३. २.] ॥

पूर्वं माहवनीयस्य दक्षिणप्रदेशे त्रिहस्तमुत्तरग्रनाबद्धा प्राङ्मुखा येऽश्वगर्दभाजास्तिष्ठन्ति, तेषा मिदानीं यथाक्रम मभिमन्त्रणं समन्त्रक विधित्सुरादावभिमन्त्रण वीर्यात्मना प्रशंसति— "हस्त एषाभ्रिर्भवतीति । अभ्रि हस्ते गृहीत्वैव पशूनभिमन्त्रयते * ॥१॥

प्रथम मश्वाभिमन्त्रण समन्त्रं विधत्ते— "सोऽश्व मिति † । मन्त्रस्याय मर्थः,— हे 'वाजिन्' अश्व ! 'वरिष्ठाम्' अतिशयेनोर्वीम्, 'अनुसवत' सम्पूर्वात् वनते क्विपि "अनुदात्तोपदेश-वनति०"-इति ‡ न लोपे, "ह्रस्वस्य पिति०"-इति § तुक् । अस्माभि क्रियमाण सम्भजनम् 'अनु' लक्ष्य भूमि, 'प्रतूर्त्त' त्वरते

---

* "देवस्य त्वेत्यभ्रि मादाय, हस्त आधायैतेन अभिमन्त्रयते"—इति का० श्रौ० सू० १६ २. ८। मन्त्रत्रयम्— वा० स० ११ ६, ११।

† का० श्रौ० सू० १६ २ ६।

‡ पा० सू० ६ ४ ३७।

§ पा० सू० ५ १ ७१।

"ज्वरत्वर०"–इत्युठि * कृते "नसत्त निषत्तानुत्त प्रतूर्त्त-सूर्त्त गूर्त्तानि छन्दसि"–इति † निष्ठा तस्य नत्वाभावेन निपातनम्। अतिक्षिप्रम् 'आद्रव' आगच्छ। हे अश्व! 'ते' तव 'परमं जन्म दिवि' आदित्यरूपेण, 'अन्तरिक्षे' तव 'नाभि' वायुरूपेण, 'पृथिव्या' तव 'योनि' उत्पत्तिस्थानम् अग्न्यात्मकत्वेनेति, अश्वस्य लोकत्रयाभिमानिदेवतात्वेन स्तुतिं कृतेति तात्पर्यम् ‡।

अथ प्रतूर्त्तपदं व्याचष्टे— "यद्वै क्षिप्रं तत् प्रतूर्त्त मिति। 'क्षिप्रं=तूर्त्तम्', 'अथ' 'यत् क्षिप्रात्' अपि 'क्षेपीय' क्षिप्रतरम्, 'तत् प्रतूर्त्तम्' इत्युच्यते। क्षिप्रशब्दादीयसुनि "स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्र०"–इति § यणादिपरस्य लोप, पूर्वस्येकारस्य गुण। उत्तरार्द्धस्य तात्पर्य माह— "तदेन मेता देवता इति। अभिमन्त्रणेनाश्वस्य किं मायातम्? तदाह— "तदश्वे वीर्यं दधातीति ॥ २ ॥

रासभाभिमन्त्रणे समन्त्रं विधत्ते— "अथ रासभ मिति ‖। अभिमन्त्रयत इत्यनुषङ्ग। 'युवम्' इति द्विवचनेन अध्वर्युयजमानावुच्येते। 'वृषण्वसू' वृषा सेक्ता गर्द्दभ, स ययोर्वसु धनम्, तौ। 'युव' युवाम्। 'अस्मिन्' 'यामे' यायते गम्यते प्राप्यते देवैरिति, यान्ति सङ्गच्छन्ते यत्र परस्परं देवा इति वा, याम कर्म, तस्मिन् रासभं 'युञ्जाथाम्'। तं विशिनष्टि— "अग्नि

---

* पा० सू० ६ ४ २०।

† पा० सू० ८ २ ६१।

‡ मन्त्रत्रयम्— वा० सं० ११ १२

§ पा० सू० ६ ४ १५६।

‖ का० श्रौ० सू० १६ २ ८।

भरन्त मिति। "छन्दसोर्भ"*। 'अस्मयु' अस्मभ्य फल कामयमानम्, यद्वा, याते रूपम्, अस्मत्प्रेषित मिति। मन्त्र † व्याचष्टे— "अध्वर्यु चैतदिति ॥ ३ ॥

अजाभिमन्त्रण विधत्ते— "अथाज योगे योग इति ‡। अभिमन्त्रयत इति शेष। अस्यार्थ,— हे 'सखाय' समान-ख्याना ऋत्विज। 'तवस्तर' तव इति बलनाम §, बलिनम् 'इन्द्रम्' इरा भूमि दृणन्तम्। "इन्द्र इरां दृणातीति वेरा ददातीति वेरा दधातीति वेरा दारयत इति वा"-इति ‖ यास्का-चार्य। इन्द्रियवन्त बलवन्त वा तम्, अजम्। 'योगे' युञ्जन्ति देवा अत्रेति योग कर्म, वीप्साया कर्मणि कर्त्तव्ये। 'वाजे वाजे' मनुष्याणाम् अन्ने अन्ने दातव्ये स्थिते सति 'ऊतये' तर्पणाय 'हवामहे' वय मध्वर्यव इति ¶।

मन्त्रगतयोगवाजेन्द्रपदानि व्याचष्टे— "अन्न वै वाज कर्मणि कर्मणीति ॥ ४ ॥

अभिमन्त्रणमन्त्रत्रित्वसङ्ख्या त्रिवृदग्न्यात्मना स्तौति—"त्रि-भिरिति। अत्र सूत्रम्— "अनुपस्पृशन्नुतक्रमयत्येनाम् प्राच प्रति-मन्त्रं प्रतूर्वन्नुर्वन्तरिक्ष पृथिव्या सधस्थादिति"-इति ** ॥ ५ ॥

---

* पा० ८ २ ३२ सू० १ वा०।

† वा० स० ११ १३।

‡ का० श्रौ० सू० १६ २ ६।

§ निघ० २ ६ ५।

‖ निरु० १० १ ८।

¶ मन्त्रत्रयम्— वा० स० ११ १४

** का० श्रौ० सू० १६ २ १०।

तदिदं विधत्ते— "अथैनान् प्राच इति। 'एनान्' पशून् प्राङ्मुखानुत्क्रमयेत्। उत्क्रमिते पशुभि 'एनम्' रुद्रूप मग्निम् अन्विष्टवान् भवति। "नोपस्पृशतीति। 'यत्' यत. 'पशवोऽग्नि' स्पर्शनेन हिंसा स्यात्, सा माभूदिति। 'हिनसत्'- इति हिंसे पञ्चमलकारे रूपम्॥ ६॥

उत्क्रमण मनूद्य मन्त्र विधत्ते— "सोऽश्व मुत्क्रामयतीति। "प्रतूर्वन्नेहीति *। अस्याय मर्थ,— 'अशस्ती' पाप्मन. 'अवक्रामन्' अभिगमयन् 'प्रतूर्वन्' प्रकर्षेण त्वरमाण 'एहि' आगच्छ। 'मयोभू' सुखस्य भावयिता 'रुद्रस्य' पशुपते 'गाण-पत्य' गणपतित्वम् 'एहि' गच्छ। अशस्तिपद व्याचष्टे— "पाप्मा वा अशस्तिरिति। अश्वस्य रुद्रगणपतित्व प्रतिपाद-यति— "रौद्रा वै पशव इति। पशुरूपस्याश्वस्य देवता रुद्र, तस्य गणपतित्व मेहीत्यर्थं। अश्वोत्क्रमणेन म किं जात मिति, तद् दर्शयति— "तदेन मश्वेनान्विच्छतीति॥ ७॥

रासभोत्क्रमण विधत्ते—"अथ रासभ मुर्वन्तरिक्ष मिति †। 'उरु' विस्तीर्णम् अन्तरिक्ष 'वीहि' प्राप्नुहि। किं कुर्वन्? 'गव्यूति' गोसञ्चारभूमि 'स्वस्ति' क्षेमेण कुर्वन्, 'अभयानि' कुर्वन्, 'पूष्णा' पृथिव्या यागभूम्या 'सयुजा' सहायेन सह वीहीति ‡। मन्त्रस्य पूर्वार्द्ध निगदव्याख्यात मित्याह— "यथैव यजुस्तथा बन्धुरिति। न व्याख्यातु मर्हतीत्यर्थं। उत्तरार्द्ध-पूषपदं विवृणोति— "इयं वै पूषेति॥ ८॥

---

* वा० स० ११ १५ क।
† का० श्रौ० सू० १६ २ १०।
‡ वा० स ११ १५ ख।

अजोत्क्रमणं विधत्ते— "अथाजम् पृथिव्या इति *। व्याख्यातोऽयं मन्त्रः † ॥ ९ ॥

उत्क्रमणमन्त्रगतत्रित्वसङ्ख्यां मन्त्रात्मना स्तौति— "त्रिभिरन्विच्छति त्रिवृदग्निरिति। पूर्वं मेतेषां मन्त्रराशभाजानामभिमन्त्रणे त्रयो मन्त्रा विनियुक्ताः, इदानीमुत्क्रमणे त्रय इति ता सङ्ख्या सम्भूय ऋतुसंवत्सराग्निरूपत्वेन प्रशंसितुमुक्तमनुस्मारयति— "त्रिभिः पुरस्तादभिमन्त्रयते तत् षडिति। स्पष्टोऽर्थः ॥ १० ॥ ४ [३ २] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे तृतीयेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

इति षष्ठकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ‡ ॥

---

* का० श्रौ० सू० १६ २ १०।

† १६४ पृ० १६ पं० (वा० सं० ११ ६ क) द्रष्टव्यम्।

‡ "कण्डिकासङ्ख्या १०४"—इति क, ख, "कण्डिकासङ्ख्या १०४"—इति ग, घ। तत्र, १ ब्रा० ४० क०, २ ब्रा० १० क०, ३ ब्रा० ४४ क०, ४ ब्रा० १० क०, सङ्कलनया १०४ इति सिद्धम् ॥

अथ

तृतीयप्रपाठके प्रथम ब्राह्मणम् ,

अपि वा

तृतीयाध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

प्रदीप्ता एतेऽग्नयो भवन्ति * । अथ मृद मच्छ-यन्तीमे वै लोका एतेऽग्नयस्ते यदा प्रदीप्ता अथैत ऽइमे लोका पुरो वा ऽएतदेभ्यो लोकेभ्यो ऽग्रे देवाः कर्मान्वैच्छन्त्यदेतानग्नीनतीत्य मृद माहरति तदेन पुरेभ्यो लोकेभ्योऽन्विच्छति ॥ १ ॥

प्राञ्चो यन्ति । प्राची हि दिगग्ने स्वाया मेवैन मेतद्दिश्यन्विच्छति स्वाया दिशि विन्दति ॥ २ ॥

ते प्रयन्ति । अग्निं पुरीष्य मङ्गिरस्वदच्छेम इत्यग्निं पशव्य मग्निवदच्छेम इत्येतत् † ॥ ३ ॥

---

* भवन्ति'—इति ग घ ।

† 'इत्येतत्—इति ग, घ ।

अथानड्वापुरुष मीक्षते । अग्निं पुरीष्य मङ्गिरस्वद्भरिष्याम इत्यग्निं पशव्य मग्निवद्भरिष्याम इत्येतत्तदेन मनड्वापुरुषेणान्विच्छति* ॥ ४ ॥

अथ व्वल्मीकवपा सुषिरा व्यध्वे निहिता भवति । ता मन्वीक्षत ऽइयं वै व्वल्मीकवपेय मु वा ऽइमे लोका एतद्वा ऽएन देवा एषु लोकेषु व्विग्राह मैच्छंस्तथैवैन मय मेतदेषु लोकेषु व्विग्राह मिच्छति† ॥ ५ ॥

अन्वग्निरुषसा मग्र मख्यदिति । तदेन मुषस्वैच्छन्नन्वहानि प्रथमो जातवेदा इति तदेन मह स्वैच्छन्ननु सूर्यस्य पुरुत्रा च रश्मीनिति तदेनं सूर्यस्य रश्मिष्वैच्छन्ननु द्यावापृथिवी ऽआततन्थेति तदेन द्यावापृथिव्योरैच्छंस्त मविन्दंस्तथैवैन मय मेतद्विन्दति त यदा परा पश्यत्यथ ता मवाख्यात्यागच्छन्ति मृदम् ॥ ६ ॥

अथाश्व मभिमन्त्रयते । एतद्वै देवा अब्रुवन्

* 'न्विच्छति'—इति क ख

† 'मिच्छति"—इति क, ख ।

पाप्मान मस्या अपहनामेति श्रमो वै पाप्मा श्रम मस्य पाप्मान मपहनामेति तस्य श्रमं पाप्मान मपाघ्नंस्तथैवास्यायमेतच्छ्रमं पाप्मान मपहन्ति ॥ ७ ॥

आगत्य वाज्यध्वान मिति*। आगतो ह्यध्वा भवति सर्व्वा मृधो विधूनुत ऽइति पाप्मा वै मृधः सर्व्वान् पाप्मनो विधूनुत ऽइत्येतत्तस्मादु हैतदृच' सत्वा † विधूनुते ऽग्निᳬ सधस्थे महति चक्षुषा निचिकीष ऽइतीद वै महत् सधस्थ मग्नि मस्मिन् महति सधस्थे चक्षुषा दिदृक्षत ऽइत्येतत् ‡ ॥ ८ ॥

अथैन माक्रमयति। एतद्वा ऽएष एतं देवेभ्यो ऽनुविद्य प्राब्रवीद्यथाय मिहैवेत्येवम् § ॥ ९ ॥

यद्वेवाक्रमयति। एतद्वै देवा अबिभयुर्यद्वै न इम मिह रक्षाᳬसि नाष्ट्रा न हन्युरिति तस्मा ऽएत व्वज्र मुपरिष्टादभिगोप्तार मकुर्व्वन्नमु मेवा-

---

* 'मिति'—इति क। 'मिति'—इति ग, घ।

† 'स्वत्वा'—इति ग, घ, डा० वेवरेण च दृष्टम्।

‡ 'इत्येतत्'—इति ग, घ।

§ 'मिहैवेत्येवम्'—इति ग, घ।

दित्य मसौ वा ऽआदित्य एषोऽश्वस्तथैवात्मा ऽअथ मेतं व्वज्र मुपरिष्टादभिगोप्तार करोति ॥ १० ॥

आक्रम्य व्वाजिन् । पृथिवी मग्नि मिच्छ रुचा त्व मिति चक्षुर्व्वै रुगाक्रम्य त्व व्वाजिन् पृथिवी मग्नि मिच्छ चक्षुषेत्येतद् भूम्या व्वृत्त्वाय* नो ब्रूहि यतः खनेम त व्वय मिति भूमेस्तत् स्पाशयित्वाय नो ब्रूहि यत एन खनेमेत्येतत् † ॥ ११ ॥

अथैन मुन्मृशति । एतद्वा ऽएन देवाः प्रोचिवाऽँसं व्वीर्य्येण समार्द्धयंस्तथैवैन मय मेतत् प्रोचिवाऽँस व्वीर्य्येण समर्द्धयति द्यौस्ते पृष्ठ पृथिवी सधस्थ मात्मान्तरिक्षँ समुद्रो योनिरितीत्य मसौत्य मसौत्येवैतदाह व्विख्याय चक्षुषा त्व मभितिष्ठ पृतन्यत इति व्विख्याय चक्षुषा त्व मभितिष्ठ सर्व्वान् पाप्मन इत्येतन्नोपस्पृशति व्वज्रो वा ऽअश्वो नेन्माय व्वज्रो हिनसदिति ‡ ॥ १२ ॥

अथैन मुत्क्रमयति । एतद्वै देवा अब्रुवन्

---

* 'वृत्वाय'—इति च इष्ट डा०-वेवरमहोदयेन ।

† ०मेवैतत'—इति ग, घ ।

‡ 'हिनसदिति'—इति क, ख, ङ, 'हिनसद्दिति'—इति ग, घ

कि मिम मभ्युत्क्रमिष्याम इति महत् सौभग
मिति त महत् सौभग मभ्युदक्रमयस्तथैवैन मय मे-
तन् महत् सौभग मभ्युत्क्रमयत्युत्क्राम महते
सौभगायेत्युत्क्राम महत्ते सौभग मित्येतत्तस्मादु
हैतदश्व पशूना भगितमो ऽस्मादास्थानादिति
यचैतत्तिष्ठसीत्येतद्द्रविणोदा इति द्रविणꣳ ह्येभ्यो
ददाति व्वाजिन्निति व्वाजी ह्येष व्वयꣳ स्याम
सुमतौ पृथिव्या अग्नि खनन्त उपस्थे ऽस्या इति
व्वय मस्यै पृथिव्यै सुमतौ स्यामाग्नि मस्या उपस्थे
खनन्त इत्येतत् * ॥ १३ ॥

अथैन मुत्क्रान्त मभिमन्त्रयते । एतद्वा ऽएन
देवा. प्रोचिवाꣳसं यथा ददिवाꣳस व्वन्देतैव मु-
पास्तुवन्नुपा मह्यस्तथैवैन मय मेतदुपस्तौत्युप मह-
यत्युदक्रमीदित्युदाक्रमीद् द्रविणोदा इति द्रविणꣳ
ह्येभ्यो ददाति व्वाज्यर्व्वेति व्वाजी च ह्येषो
ऽर्व्वा चाक सुलोकꣳ सुकृत पृथिव्या मित्यकरः
सुलोकꣳ सुकृत पृथिव्या मित्येतत्ततः खनेम सुप्र-

---

* इत्येतत्'—इति ग घ ।

तीक मग्निं मिति तत एनं खनेमेत्येतत् सुप्रतीक मिति सर्व्वतो वा ऽअग्नि सुप्रतीक स्वो रुहाणा अधि नाक मुत्तम मिति स्वर्गो वै लोको नाकः स्वर्गं लोकᳲ रोहन्तोऽधि नाक मुत्तम मित्येतत्त दक्षिणोपसङ्क्रमयति * यद्येतरौ पशू भवतस्ते दक्षिणात प्राञ्चस्तिष्ठन्ति स य एवामुत्र दक्षिणत † स्थानस्य बन्धु सोऽत्र ‡ ॥ १४ ॥

अथोपविश्य मृद मभिजुहोति। एतद्वै देवा अब्रुवंश्चेतयध्व मिति चिति मिच्छतेति व्वाव तदब्रुवस्ते चेतयमाना एत माहुति मपश्यंस्ता मजुहवुस्ताᳲ हुत्वेमाल्लोकानुखा मपश्यन् ॥ १५ ॥

ते ऽब्रुवन्। चेतयध्व मेवेति चिति मिच्छतेति व्वाव तदब्रुवस्ते चेतयमाना एतां द्वितीया माहुति मपश्यंस्ता मजुहवुस्ताᳲ हुत्वा व्विश्व-ज्योतिषोऽपश्यन्नेता देवता अग्निं व्वायु मादित्य-

* 'दक्षिणतोपसङ्क्रमयति'—इति घ।

† 'दक्षिणत'—इति क, ख।

‡ सोऽत्रा—इति क, सोऽत्रा'—इति ख, 'सोऽत्रा'—इति ङ

§ 'मपश्यन्'-इति ग, घ।

मेता ह्येव देवता विष्वं ज्योतिस्तथैवैतद्यजमान ऽएते आहुती हुत्वेमाश्च लोकानुख्यां पश्यत्येताश्च देवता विष्वग्ज्योतिषो व्यतिषक्ताभ्यां जुहोतीमांश्च तल्लोकानेताश्च देवता व्यतिषजति ॥ १६ ॥

यद्वेवेते ऽआहुती जुहोति । मूर्द्ध च तद-पश्च ग्रीवाणि ते ऽश्रुष्टा ग्रीत्वाथैने सम्भरति व्यतिषक्ताभ्यां जुहोति * मूर्द्धं च तदपश्च व्यतिषजति † ॥ १७ ॥

आज्येन जुहोति । वज्रो वा ऽआज्यं वज्र मेवास्मा ऽएतदभिगोप्तारं करोत्यथो रेतो वा ऽआज्यं रेत एवैतत् सिञ्चति स्रुवेण वृषा वै स्रुवो वृषा वै रेतः सिञ्चति स्वाहाकारेण वृषा वै स्वाहाकारो वृषा वै रेतः सिञ्चति ‡ ॥ १८ ॥

आ त्वा जिघर्म्मि मनसा घृतेनेति § । आ त्वा जुहोमि मनसा च घृतेन चेत्येतत् प्रतिक्षियन्तं

---

* ग घ-पुस्तकयोरत्र (।) छेदोऽस्ति ।

† 'व्युतिषजति'—इति क ।

‡ 'सिञ्चति'—इति क ।

§ घृतेनेति'—इति ग, घ, 'घृतेनेति'—इति क, ख ।

भुवनानि व्विश्वेति प्रत्यङ् ह्येष सर्व्वाणि भुवनानि व्वियति पृथुं तिरश्चा व्वयसा बृहन्त मिति पृथुर्वा ऽएष तिर्यङ् वयसो बृहन्भूमेन व्यचिष्ठ मन्नै-रभसं दृशान मित्यत्रकाशवन्त मन्नैरन्नाद्दं दीप्य-मान मित्येतत् * ॥ १९ ॥

आ व्विश्वत प्रत्यञ्च जिघर्म्मीति † । आ सर्व्वत' प्रत्यञ्च जुहोमीत्येतदरक्षसा मनसा तज्जु-षेतेत्यहीडमानेन मनसा तज्जोषयेतेत्येतन्मर्यश्री स्पृहयद्वर्णो ऽअग्निरिति मर्यश्रीर्ह्येष स्पृहयद्वर्णो ऽग्निर्नाभिमृशे तन्वा जर्भुराण इति न ह्येषो ऽभि-मृशे तन्वा दीप्यमानो भवति ॥ २० ॥

द्वाभ्या मभिजुहोति । द्विपाद्यजमानो यज-मानो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन-मेतद्रेतो भूतᳬ सिञ्चत्याग्नेयीभ्या मग्नि मेवैतद्रेतो-भूतᳬ सिञ्चति ते यदाग्नेय्यौ तेनाग्निरथ यत् त्रिष्टुभौ तेनेन्द्र ऐन्द्राग्नो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य

---

* मित्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'जिघर्मीति'—इति ग, घ । 'जिघर्मीति'—इति ङ, च ।

मात्रा तावतैवैन मेतद् रेतोभूतꣳ सिञ्चतीन्द्राग्नी वै सर्व्वे देवाः सर्व्वदेवत्यो ऽग्निर्यावानग्नि-र्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतद् रेतोभूतꣳ सिञ्चति * ॥ २१ ॥

अश्वस्य पदे जुहोति। अग्निरेष यदश्वस्तथो हास्यैते ऽग्निमत्येवाहुती हुते भवत † ॥ २२ ॥

अथैन परिलिखति। मात्रा मेवास्मा ऽएतत् करोति यथैतावानसीत्येवम् ‡ ॥ २३ ॥

यद्वेवैन परिलिखति। एतद्वै देवा अबिभयु-र्यद्वै न इम मिह रक्षाꣳसि नाष्ट्रा न हन्युरिति तस्मा ऽएतां पुर पर्य्यश्रयस्तथैवास्मा ऽअय मेता पुर परि-श्रयत्यभ्रि्र्वा वज्रो वा ऽअभ्रिर्व्वज्र मेवास्मा ऽएतदभि-गोप्तार करोति सर्व्वतः परिलिखति सर्व्वत एवास्मा ऽएतं वज्र मभिगोप्तार करोति त्रिष्कृ-त्व परिलिखति त्रिवृत मेवास्मा ऽएत वज्र मभिगोप्तार करोति ॥ २४ ॥

* सिञ्चति'—इति ख।

† 'भवत '—इति क, ख।

‡ ॰सीत्येवम्'—इति ग, घ

परि वाजपतिः कविः * । परि त्वाग्ने पुरं वयं त्वमग्ने द्युभिरित्यग्निमेवास्मा ऽएतदुपस्तुत्य वर्म करोति परिवतीभिः परीव हि पुर प्राग्नेयीभिरग्निपुरामेवास्मा ऽएतत् करोति सा हैषाग्निपुरा दीप्यमाना तिष्ठति तिसृभिस्त्रिपुरमेवास्मा ऽएतत् करोति तस्मादु हैतत् पुरां परमꣳ रूप यत्त्रिपुरꣳ स वै वर्षीयसा-वर्षीयसा छन्दसा परा-परा लेखा वरीयसी करोति तस्मात् पुरां परा-परा वरीयसी लेखा भवन्ति लेखा हि पुरः † ॥ २५ ॥

अथैनमभ्र्या खनति । एतद्वै देवा अबिभयुर्यद्वै न इममिह रक्षाꣳसि नाष्ट्रा न हन्युरिति तस्मा ऽइमामेवात्मानमकुर्वन् गुप्त्या ऽआत्मात्मानं गोप्स्यतीति सा समम्बिला स्यात्तद्ध्येव आत्मा भवति यद्वेव समम्बिला योनिर्वा ऽइयꣳ रेत इदं यद्वै रेतसो योनिमतिरिच्यते ऽमुया तद्

* 'कवि'—इति ग, घ ।

† 'पुरः'—इति ख, 'पुर'—इति ग, घ, 'पुरः'—इति ङ ।

भवत्यथ यन्न्यून व्यृद्ध तदेतद्वै रेतस समृद्धं यत् समम्बिल चतुःस्रक्तिरेष कूपो भवति चतस्रो वै दिशः सर्व्वाभ्य एवैन मेतद्दिग्भ्यः खनति॥ २६ ॥ १ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके प्रथम ब्राह्मणम् [३. ३.] ॥

कात्यायन — "अग्निषु ज्वलत्सु पिण्ड गच्छन्त्यग्निम्पुरीष्य मिति"–इति *। गार्हपत्यादिषु त्रिष्वग्निषु दीप्यमानेषु "अग्निम्पुरीष्य मिति मन्त्रेण मृत्पिण्ड मभिलक्ष्य गच्छेयुरित्यर्थ । तद्विधत्ते— "प्रदीप्ता एतेऽग्नय इति । "अच्छयन्तीति । अभिगच्छन्तीति । ब्रह्माध्वर्युयजमाना । 'अच्छ'-शब्दस्य "अच्छ गत्यर्थवदेषु"–इति † गतिरुक्ता । अग्निसान्निध्य प्रशसति— "इमे वै लोका इति । 'अग्रे' पूर्वं 'देवा' 'एभ्यो लोकेभ्य' 'पुर' पूर्वस्मिन् प्रदेशे, लोकाना पुर प्रदेशे कर्मचयग मन्विष्टवन्त । 'तत्' तस्मात् 'एतान्' लोकत्रयात्मकान् 'अग्नीन्' ('प्रतीत्य') 'आदीप्य' प्रज्वाल्य 'मृदम्' आहरेयु । अग्निषु ज्वलत्सु मृदानयनलोकाना पुरोदेशे मृद्रूप मग्नि कृतवन्तो भवन्ति ॥ १ ॥

तत्र गच्छता मध्वर्युप्रभृतीना प्राङ्मुखत्व विधत्ते - "प्राञ्चो यन्तीति ॥ २ ॥

अभिगमन मनूद्य मन्त्र विधत्ते— "ते प्रयन्त्यग्निम्पुरीष्य मङ्गिरस्वदच्छेम इतीति ‡। 'पुरीष्य' पशुहित मृद्रूपम्, 'अङ्गिरस्वत्' अग्निवत् 'अच्छेम' अभिगच्छाम. ॥ ३ ॥

* का० श्रौ० सू० १६ २ ११ ।

† पा० सू० १ ४ ६९ । ‡ वा० सं० ११ १६ ।

पूर्वं पुरुषपशो प्रतिनिधित्वेन अनड्वापुरुष उक्तः *, तस्ये-दानीं विनियोग माह— "अथानड्वापुरुष मीक्षत इति †। देव-पितृमनुष्यानर्थक स इति प्रागुक्तः ‡। 'भरिष्याम' आह-रिष्याम इत्यर्थः। अनड्वापुरुषनिरीक्षण तेनाग्नेरन्वेषण मित्येतत् ॥ ४ ॥

अत्र सूत्रम्— "पिण्ड मपरेण व्यध्वे वल्मीकवपा छिद्रा निद-धाति"–इति §। अश्वादिपशूना त्रिवृन्मुञ्जाभिधानीबन्धनात् पूर्वं मृपिण्डस्य पश्चिमदेशे 'व्यध्वे' पिण्डाहवनीययोरर्द्धपथे सच्छिद्रा वल्मीकवपा निधेयेत्युक्तम्, इदानीं "वल्मीकवपा मादाय छिद्रेण पिण्ड मीक्षतेऽन्वग्निरिति"–इति ‖, तदिद विधिद्वय दर्शयति— "अथ वल्मीकेति। पूर्व मेव व्यध्वे सुषिराया वल्मीक-वपाया स्थापन सूचयितु 'निहिता'–इति भूतकालवाचि क्तान्त पदम्, 'ता मनु' हिता वपा मनुलक्ष्य ईक्षेत, मृद वपाच्छिद्रेण पिण्ड पश्येदित्यर्थः। "इय वै वल्मीकवपेत्यादेरय मर्थः,– वल्मीक-वपा नाम 'इय' भूमि, तत्कार्यत्वात्। भूमिर्हि सर्वे लोका तत्प्रमुखत्वात इतरेषा कर्मभूमित्वेन विशिष्टत्वाच्च। पूर्वं 'देवा' 'एनम्' अग्निम् 'एषु' सर्वलोकेषु 'विशाहम्' ऐच्छत्, विगृह्या-त्मास्तीति सर्वत्रान्विष्टवन्त, इदानीं तच्छिद्रेण पिण्डनिरीक्षण सर्वलोकेषु मृद्रूपस्याग्नेर्विगृह्यान्वेषण मिति ॥ ५ ॥

---

* १३७ पृ० १६ पं० द्रष्टव्यम्।

† का० श्रौ० सू० १६ २ १३।

‡ १५७ पृ० ४ पं० भाष्यं द्रष्टव्यम्।

§ का० श्रौ० सू० १६ २ ३।

‖ का० श्रौ० सू० १६ २ १४।

निरीक्षणे मन्त्रं विधत्ते—"अन्वग्निरिति *। प्रजापति रूपेणाग्निं स्तूयते—"अन्वग्निरिति। 'उषसाम् अग्रम्' आदित्यम् 'अनु'-लक्ष्य अग्निम् 'अन्वख्यत्' अनुदीप्यते। 'प्रथमः' आद्यः 'जातवेदाः' जातप्रज्ञः। जातानि भूतानि वेत्तीति वा, जाते जाते विद्यते जायत इति वा जातवेदा †। अहानि 'अनु'-लक्ष्य दीप्यते। 'पुरुत्रा' बहुषु देशेषु 'सूर्यस्य रश्मीन्' 'अनु'-लक्ष्य दीप्यते। एवं पारोक्ष्येणोक्त्वा चतुर्थपादेनाग्निं सम्बोध्याह—स त्वं मन्ये। 'द्यावापृथिवी' 'अनु'-लक्ष्य 'आततन्थ' स्वतेज आतेनिथ। "बभूथाततन्थजगृभ्मववर्थ०'–इति ‡ निगमे इडभावेन निपातितः॥

मन्त्रस्य तात्पर्यमाह—"तदेनं मुषस्वेच्छन्नित्यादिना। "परा पश्यतीति। यदा पिण्डं छिद्रेण पश्येत्, तदा 'मृदम्' 'अवस्यति' चिनोति, जानाति। 'अथ' 'ताम्' मृदमभिलक्ष्य गच्छेदिति॥ ६॥

"अथाश्व मिति §। "एत ह देवा इति। पूर्वं 'देवाः' पथि श्रान्तस्य अश्वस्य अमलक्षणं पाप्मान मपहतवन्तः, एवमभिमन्त्रणेन पथि श्रान्तस्य श्रमापनयनं भवति॥ ७॥

मन्त्रं विधत्ते—"आगत्य वाजीति ‖। 'वाजी' वेजनवान् बलवान् अश्वः 'अध्वानं' मार्गम् 'आगत्य' 'सर्वाः' 'मृधः' सङ्ग्रा-

---

* वा० स० ११ १७।

‖ निरु० ७ ५ १ द्रष्टव्यम्।

‡ पा० सू० ७. २ ६४।

§ का० श्रौ० सू० १६ २ १६।

‖ वा० स ११. १८।

मान् 'विधुनुते' कम्पयति। 'महति सधस्थे' पृथिव्यां वर्त्तमानम् 'अग्निम्' 'चक्षुषा' 'निचिकीषते' द्रष्टु मिच्छति।

द्वितीय पाद व्याचष्टे— "पाप्मा वै मृध इति। कथ मश्व-विधूनन मिति, तदुपपादयति— "तस्माद् हैतदिति। 'अश्व' 'स्यत्वा' स्यन्दते क्त्वा प्रत्यये इडभावे नलोपे च कृते रूपम्। अध्वान गत्वा स्वशरीर 'विधूनते' कम्पयति॥ ८॥

तत्र सूत्रम्— "आक्रम्येत्येनेन पिण्ड मधिष्ठापयति"-इति *। एनेनेत्यश्वोऽभिधीयते। "आक्रम्य वाजिन्"-इति मन्त्रेण † पिण्ड मेनेनाश्वेनाधिष्ठापयति आक्रमयतीत्यर्थं। तद् विधत्ते— "अश्वेन माक्रमयतीति। 'एन' मृत्पिण्ड मश्वेनाक्रमयेदित्यर्थं। "एतद्वा इति। पूर्व 'यथा' 'एतम्' अश्वम् अग्निस्थानम् 'अनु-विद्य' लब्ध्वा 'देवेभ्य' 'अयम्' अग्नि 'इह' देशे तिष्ठतीति पादाक्रमेण 'प्राब्रवीत्', 'एवम्' अश्वेन पिण्डाधिष्ठापन नाम, तस्मादग्नेर्वेदन मित्यर्थं॥ ९॥

आक्रमण प्रकारान्तरेण स्तोतु मनुवदति - "यद्देवेति। 'देवा' रक्षोभ्यो भीतवन्त 'एत' 'वज्रम्' वज्ररूप मश्वम् आदित्यम् 'उपरिष्टात्' उपरि भागे 'अभिगोप्तार' रक्षकम् 'अकुर्वन्'। आदित्यस्याश्वरूपता प्रागुक्ता ‡। 'तथैव' तेन प्रकारेण 'अस्मै' पिण्डपायाग्नये 'अयम्' अनुष्ठाता अश्वाक्रमणेन 'एत' वज्ररूप

* का० श्रौ० सू० १६ २ १७।

† वा० स० ११ १९।

‡ २ ६ ३ ३ (२ भा० ४०७ पृ० १ पं)। ३ ५ १ १८, २० (३ भा० २७५ २७६ पृ०)। "असौ वा आदित्य एषोऽश्व" —इति चात्रोत्तरत्र (७ ३ २ १८)। "सूरादश्वं वसवो निरतष्ट" इति च ऋ० स १ १६३ २।

मश्च आदित्यम् 'उपरिष्टात्' उपरि भागे 'अभिगोप्तार' रक्षक 'करोति' कृतवान् भवतीति ॥ १० ॥

मन्त्र विधत्ते-- "आक्रम्य वाजिन्निति *। हे 'वाजिन्' अश्व। 'त्व' 'पृथिवीम्' 'आक्रम्य', 'रुचा' "रुच दीप्तौ" †, क्विबन्तात् तृतीयैकवचनम्, अनेन 'चक्षुषा' 'अग्निम्' 'इच्छ', कुत्र तिष्ठतीत्यन्वेषण कुरु। 'हस्त्वाय' हृणोतेर्वर्त्तमाने क्त्वा, हस्त्वायेति क्त्वो यत्। अत्र हृ धातु स्पर्शनार्थे, धातूना मनेकार्थत्वात्। 'भूम्या'-इति कर्मणि षष्ठी, भूमिम्, 'हस्त्वाय' स्पृष्ट्वा, भूप्रदेश स्पर्शयित्वा 'न ब्रूहि', 'यत' यस्मात् प्रदेशात् 'तम्' त्वद्रूप मग्नि 'खनेम' इति ॥

अत्र मन्त्रे 'रुचा'-इति, 'हस्त्वाय'-इति पद व्याचष्टे— "चक्षुर्वै रुगिति, "भूमेस्तत् पाशयित्वायेति। "स्पश बाधनस्पर्शनयो ‡"-इत्यस्य रूपम्, "स्पाशयित्वायेति, पूर्ववत् क्त्वो यत् ॥ ११ ॥

अश्वाभिमन्त्रण विधत्ते— "अथैन मुन्मृशतीति §। 'द्योचिवाऽसम्' अत्राग्निस्तिष्ठतीति चोक्तवन्तम्। उन्मर्शन नाम अश्वपृष्ठस्योपरि पाणिधारणम्। मन्त्र विधत्ते— "द्यौस्त इति ‖। हे अश्व। 'ते' तव 'द्यौ' द्युलोक 'पृष्ठम्' उपरि भाग, 'पृथिवी' 'सधस्थम्' सहस्थानम्, पादावित्यर्थ, 'आत्मा'

* वा० स० ११ १८।

† भा० आ० ७४५ धा०।

‡ भा० उ० ८८७ धा०।

§ का० औ० सू० १६ २ १८ क

‖ वा० स ११ २०।

शरीरम् 'अन्तरिक्षम्', 'समुद्र' उदकं 'योनि' उत्पत्तिस्थानम्। तादृश 'त्वम्' 'चक्षुषा' 'विख्याय' निरीक्ष्य, 'पृतन्यत' सङ्ग्रामेच्छून् पुरुषान् 'पाप्मन इति' 'एतत्' 'अभितिष्ठ' सहस्व। 'पृतना'-शब्दात् क्यचि "कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोप"-इति * अवर्णस्य लोप ॥

पूर्वार्द्धस्य तात्पर्य माह— "इत्थ मसीत्य मसीति। 'द्युलोकात्मासि, पृथिव्यात्मासि'–इत्याद्यर्थो वीप्साकृत। उत्तरार्द्धगत पृतन्यत्पद व्याचष्टे-- "सर्वान् पाप्मन इत्येतदिति। अत्र सूत्रम्-- "अनुपस्पृशन्नुत्क्रामेत्युत्क्रमयति"–इति †। अश्व मस्पृशन्नेवोत्क्रामेतिमन्त्रेणाश्वस्योत्क्रामण कारयेदित्यर्थ। तद् विधत्ते-- "नोपस्पृशतीत्यादि ॥ १२ ॥

"अथैन मुत्क्रमयतीति। अतोत्क्रमणस्य प्रयोजन वक्तु देवाना प्रश्न माह— "कि मिम मभ्युत्क्रमिष्याम इतीति। किम्प्रयोजम मुद्दिश्येति तस्यार्थ। प्रयोजन माह— "महत्सौभग मितीति। मन्त्र विधत्ते— "उत्क्रामेति ‡। हे 'वाजिन्।' हे 'द्रविणोद।' धनस्य दात !, त्वम् 'अस्मात् स्थानात्' पूर्व मवस्थिताद् देशात् 'उत्क्राम' उद्गच्छ 'महते' 'सौभगाय' ऐश्वर्यायेति तदर्थ। 'अस्या' पृथिव्या 'उपस्थे' उपस्थाने 'अग्निम्' उद्दिश्य मृत्पिण्ड 'खनन्त' वयम् 'अस्या' पृथिव्या 'सुमतौ' शोभनदानादियुक्तमतौ 'स्याम' भवेमेति ॥

अश्वस्य सौभाग्य माह— "तस्मादु हैतदश्व., पशूना मिति।

* पा० सू० ७ ४ ३६।

† का० श्रौ० सू० १६ २ १८

‡ वा० सं० ११ २१।

ये पथय व्यापनशीला शीघ्रगामिन तेषां मध्ये असावश्वो 'भगितम' अतिशयेन भाग्यवान्, 'राजत्वाङ्गलात्। 'अश्वादाख्यानात्'
–इति पद व्याचष्टे—"यत्नैतत् तिष्ठसीति ॥ १३ ॥

पुनरप्यश्वस्याभिमन्त्रण विधत्ते— "अथैन मुत्क्रान्त मभिमन्त्रयत इति *। एव 'देवा' यथा 'एनम्' अग्निम् 'प्रोचिवांस' उक्तवन्त 'ददिवास' धन दत्तवन्त लोको 'वन्देत' स्तुवीत, 'एवं' वय मपीति अश्वम् 'अस्तुवम्', 'अमहयम्' अपूजयश्च, 'तथा' अनुष्ठातापि अभिमन्त्रणेन स्तुतवान् पूजितवान् भवति ॥

मन्त्रं विधत्ते— "उदक्रमीदितीति †। 'द्रविणोदा' धनस्य दाता, 'अर्वा' अरणशीलो 'वाजी' वेजनवान् अश्व 'उदक्रमीत्' ऊर्ध्वं पादविक्षेपम्, पृथिव्या 'सुकृत' सुष्ठु निष्पादितम् 'सुलोक' शोभन लोकम् 'अक' कृतवान्। सकार्यकारणयोरपि साधुत्वं द्योतयितु मुभयत्र सुशब्दप्रयोग। अकरिति, करोतेर्लुङि "मन्त्रे घसह्वरणशेति ‡ च्लेर्लुकि, गुणे, सिलोपे रूपम्। यद्यपि प्रथमपुरुषैकवचने तिलोपे च रूप समानम्, तथापि 'अकर सुलोकम्'—इति ब्राह्मणव्याख्यानानुसारेण मध्यम, तद् व्याख्यात मकरिति। तद्धि करोतेर्लुङि च्ले "कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि"–
–इति § अङादेशे, गुणे, मध्यमसकारस्य रुत्वविसर्गयो कृतयो रूपम्। 'तत' तस्मात् प्रदेशात् 'सुप्रतीक' शोभनावयवम् 'अग्निम्' अश्वरूपम्। 'स्वगेम'। किं कुर्वन्त ? 'नाक' क मिति सुखनाम,

* का० श्रौ० सू० १६ २ १८

† वा० सं० ११ २२।

‡ पा० सू० २. ४. ८०।

§ पा० सू० ३ १ ५९।

न कम् अकम् असुखम् दुःखम्, तद् यत्र गतानां नास्ति, सर्वदा सुखमयम्, अत एव 'उत्तमम्' उत्कृष्टं 'स्वः' स्वर्गं लोकम् 'अधिरुहाणा' आरोहन्त, स्वर्गारोहणाय खनेमेति। 'नाक' सुलोकम्'-इति व्याचष्टे— 'स्वर्गो वै लोको नाक इति॥

आमन्त्रितस्याश्वस्य रासभाभ्यां सहावस्थापनं विधत्ते— "तं दक्षिणतोपसङ्क्रमयतीति *। दक्षिणशब्दादाचि प्रत्यये कृते रूपं दक्षिणेति। "स य एवामुत्र दक्षिणत इति॥

पूर्वं मन्त्ररासभाजपशुविधानं प्रस्तुत्य त्रिहृन्मुखेन यथा "वे प्राञ्चस्तिष्ठन्ति"-इत्युपक्रम्य, "ते दक्षिणतस्तिष्ठन्त्येतद्वै देवा अभिभयुरिति यद् ब्राह्मणमुक्तम् †, 'सोऽत्र' 'बन्धु' ब्राह्मणमिति ब्राह्मणातिदेशः॥ १४॥

अत्र कात्यायनः— "उपविश्य रूदभिजुहोत्या त्वा जिघर्मीति व्यतिषक्ताभ्यां ऋग्भ्यां आहुती स्रुवेणाश्वपदे'-इति ‡। 'व्यति-षक्ताभ्याम्' व्यतिषङ्गश्च एकस्याः पूर्वार्द्धं इतरस्या उत्तरार्द्धं इत्येका ऋक्, एवमितरावप्यर्द्धर्चौ संयोजनीयौ। तथा ऋक् द्वितीया। एवं व्यतिषक्ताभ्याम् "आ त्वा जिघर्मि"-इति § द्वाभ्यां ऋग्भ्यां अश्वस्य पदे द्वे आहुती जुहुयात्।

तदिदं सार्थवादं विधत्ते— "अथोपविश्य रूद मभिजुहो-तीत्यादि, "अश्वस्य पदे जुहोतीत्यन्तेन। 'उपविश्य'-इति

* का० श्रौ० सू० १६ २ २०।

† १३८ पृ० १ पङ्क्तितः, ८ पङ्क्तिपर्यन्तम्

‡ का० श्रौ० सू० १६ २ [illegible]।

§ वा० सं० ११ २३, २४।

मन्त्रसंस्कारत्वादुपदेशः * । "ता हुत्वेति । प्रथमाहुतिं हुत्वा लोकत्रयात्मिकाम् 'इष्टकाम्' 'अपश्यन्' ॥ १५ ॥

"तेऽब्रुवन्निति । द्वितीयाहुतिं हुत्वा विश्वज्योतिर्नामेष्टकां दृष्टवन्तः । विश्वज्योतिःसंज्ञकानां तिसृणा मिष्टकानां देवतासम्बन्ध माह— "अग्निं वायु मादित्य मिति । "व्यतिषक्ताभ्यां जुहोति"–इति व्यतिषङ्गप्रकारः पूर्व मुक्तः †, तादृग्भ्या मृग्भ्यां हवनेन त्रीनिमाल्लोकान् 'एताः' अग्निवाय्वादित्यस्वरूपा देवताश्च व्यतिषक्तवान् भवति, पृथिवीलोकस्याग्निम्, अन्तरिक्षलोकस्य वायुम्, द्युलोकस्यादित्य मिति ॥ १६ ॥

प्रकारान्तरेणाहुतिद्वय स्तोतु मनुवदति— "यद्वेवैते आहुती इति । आहुतिद्वयेन रुद्र मपश्च प्रीणितवान् भवति । यतो व्यतिषक्ताभ्या मृग्भ्यां होमः, अतो रुद्र मपश्चोत्वाय संयोजयति ॥ १७ ॥

होम्य द्रव्य विधत्ते— "आज्येन जुहोतीति । आज्यस्य प्रशस्तत्व मागुक्तम् ‡ । होमकरण विधत्ते —"स्रुवेणेति । मन्त्रान्ते 'स्वाहा'-शब्द प्रयोक्तव्य इत्याह– "स्वाहाकारेणेति । जुहोतीत्यनुषङ्गः ॥ १८ ॥

मन्त्र विधत्ते— "आ त्वा जिघर्मीति § । मन्त्रस्याय मर्थः,– 'मनसा' 'घृतेन' आज्येन च त्वाम् 'आजिघर्मि' । "इ ह्यस्य-

* का० श्रौ० १६ २ २१ सूत्रीय व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ।
† एतत्पूर्वकण्डिकोपक्रमे (१४० पृ० ८ पं०) द्रष्टव्यम् ।
‡ का० १ ४ ४ ४ (१ भा० ३६२ पृ०) द्रष्टव्यम् ।
§ वा० स० ११ २३ ।

दीप्यो" * । आ जुहोमि, आसिञ्चामि, आज्यं सिञ्चामीत्यर्थः । अग्निं विशिनष्टि पादत्रयेण— 'विश्वा सर्वाणि भुवनानि प्रति' 'ष्ठियन्तम्' सर्वत्र भूतजातेषु निवसन्त मित्यर्थः । 'तिरश्चा' —इति भावपरो निर्देशः, 'पृथु' विस्तृतम् । यद्वा, 'तिरश्चा' —इति धूमविशेषणम्, 'वयसा' धूमेन 'बृहन्तम्' । अत एव 'व्यचिष्ठ' व्यापनवन्तम्, अवकाशवन्तम् । 'अन्नैः' खस्मिन् हुतैर्घृतादिभिः, 'रभसम्' उत्साहवन्तम् । अत एव 'दृशान' दर्शनीयं, दीप्यमानम् । अग्निं त्वा माजिघर्मीति सम्बन्धः ॥

मन्त्रं प्रतिपादं मनूद्य व्याचष्टे— "आ त्वा जुहो-मीति । व्यचिष्ठ-रभस-पदयोर्व्याख्यानम्- "अवकाशवन्त मन्नाद मिति ॥ १९ ॥

द्वितीयं मन्त्रं निधत्ते—'आ विश्वत इति † । अयमर्थः,— 'विश्वतः' सर्वतः 'प्रत्यञ्चं' प्रत्यगात्मतया प्रतीयमान मग्निम्, 'अरक्षसा' रक्षोदोषरहितेन 'मनसा' युक्तः अहम् 'आजिघर्मि' आसिञ्चामि । 'तत्' घृतं 'जुषेत सेवेत इति परोक्षनिर्देशः, युष्मच्छब्दसमानार्थो भवच्छब्दाध्याहारो वा । 'मर्यश्रीः' श्रयते कर्मणि क्विप्, मर्यैर्मनुष्यैराश्रयणीयः । 'स्पृहयद्वर्णः' स्पृहयन् परेषां रुचि मुत्पादयन् वर्णो यस्य, शुक्लभास्वररूपत्वात् । 'तन्वा' शरीरेण 'जर्भुराणः' दीप्यमानो 'अग्निः' 'नाभिमृशे' तुमर्थे केन्-प्रत्ययः ‡, अभिमर्शनीयो न भवति ॥

* जु० प० १४ धा० ।

† वा० स० ११ २४ ।

‡ पा० सू० ३ ४ ६ द्रष्टव्यम् ।

मन्त्रं व्याचष्टे— "आ सर्वत इति । 'अरङ्गसा'-इति पदं व्याख्यातम्— "अहीडमानेनेति ॥ २० ॥

मन्त्रगतसङ्ख्यां प्रशंसति— "द्वाभ्या मभिजुहोति द्विपादिति । 'यजमानोऽग्नि'-इति विराड्रूपस्याग्नेर्यजमानभाविशरीरात्मकतया च तद्रूपत्वम् । मन्त्रदेवतां प्रशंसति— "आग्नेयीभ्या मिति । "अग्नेडक्" ॥ । अनयोर्मन्त्रयोरग्निसम्बन्ध त्रिष्टप्छन्दश्च मिलित्वा प्रशंसति — "यदाग्नेय्याविति । अग्निदेवत्येनाग्निरुच्यते, मन्त्रगतत्रिष्टुप्छन्दसा इन्द्र , त्रिष्टुबिन्द्रयो सहोत्पत्ते , "त मिन्द्रो देवतान्वसृज्यत त्रिष्टप् छन्द '-इति † । अग्निरप्यैन्द्राग्नस्तदुपपादयति— "इन्द्राग्नी इति । इन्द्र सर्वेषा देवाना परम , अग्निर्देवाना मवम , उभयोर्मध्यवर्त्तिन्य सर्वा देवता इति इन्द्राग्नी सर्वदेवात्मकौ ‡ । अग्निरपि सर्वदेवत्य , तस्मिन्नेवाग्नौ सर्वदेवतोद्देशेन हवि प्रक्षेपात् , 'अग्निर्वै सर्वा देवता "-इति § श्रुतेश्च । अत 'आग्न यत्परिमाण , 'तावता' तत्परिमाणेन इन्द्राग्निरूपेण प्रकारान्तरेण 'एनम्' तत्सङ्ख्याकाभ्या मिन्द्राग्निरूपाभ्या प्रीणितवान् भवति ॥ २१ ॥

आहुतिद्वयस्याधिकरण विधत्ते— "अश्वपदे जुहोतीति ‖ । यद्यश्वपदे हवनम् तर्हि कथ मग्निदेवत्यमन्त्रप्रयोग ? तत्राह— "अग्निरेष यदश्व इति । अश्वस्याग्निरूपत्व प्रागुक्तम्—

* पा० सू० ४ २ ३३ ।

† तै० सं० ७. १ १ ६—६ ।

‡ ऐ० ब्रा० १ १ १ द्रष्टव्यम् ।

§ १ का० ५ १ ८ (१भा० ४०७ पृ०) द्रष्टव्यम्

‖ का० श्रौ० सू० १६ २ २१ ।

"स एतान् पञ्च पशून् प्राविशत्, स एते"-इत्यादिना * ॥ २२ ॥

अत्र सूत्रम्— "अभ्रा पिण्डं त्रिः परिलिखति परि वाज-पतिरिति, बहिर्बहिरुत्तरयोत्तरयेति †। एतं मृत्पिण्डं "परि-वाज पति"-इत्यादिभिस्त्रिभि ‡ उत्तरोत्तराधिकच्छन्दस्काभि स्त्रिवार परिलिखेदिति। तदिदं विधत्ते— "अथैनं परिलिख-तीत्यादि। परिलेखनेन 'अस्मै' मृद्रूपायाग्नये 'मात्रां' परि-च्छेदम्, इयत्ताम् 'करोति' क्षतवान् भवति। तदेव विवृणोति— "यथैतावानिति ॥ २३ ॥

"यद्वेवेनं परिलिखतीति। परिलेखनं प्रशंसितु देवद्दृष्टान्त माह— "एतद्वै देवा इति। 'एता पुर' रेखारूपा पुर परि-श्रितवन्त। परिलेखने साधनं विधत्ते— "अभ्रेरति §। "सर्वत परिलिखतीति। चतुर्दिक्षु इत्यर्थ। परिलेख-नस्य त्रित्वं विधत्ते— "त्रिष्कृत्व इति। त्रिवार परिलेखनेन 'त्रिवृत' त्रिगुणित 'वज्रम्' 'अस्मै' मृत्पिण्डाय 'अभितोभार रक्षक क्षतवान् भवति ॥ २४ ॥

मन्त्र विधत्ते— "परि वाजपतिरिति। आद्या गायत्री ‖, "परि त्वाग्ने पुरं वयम्"-इति द्वितीया अनुष्टुप् ¶, "त्वमग्ने द्युभि"-इति तृतीया त्रिष्टुप् **, तिस्रोऽप्याग्नेय्य। यतो-

---

* पुरस्तादिहैव (५३ पृ० ८ प०) द्रष्टव्यम्।

† का० श्रौ० सू० १६ २ २२ क।

‡ वा० स० ११ २५ २६, २७।

§ का श्रौ० सू० १६ २ २२ ख।

‖ वा० स० ११ २५।

¶ वा० स ११ २६।　　** वा० स० ११ २७।

ऽग्निदैवत्य , अत एताभि परिलेखनेन अग्नि मेव 'वर्म' कवचं कृतवान् भवति ।

मन्त्रत्रयगत परिशब्द स्तौति— "परिवतीभिरिति । यतो रेखा पुरात्मिका , अतस्तासा परिशब्दयुक्ताभि ऋग्भि करणेन प्राकारपरिवृतपुरात्मकत्व मुक्तम् । मन्त्रगत त्रित्व प्रशसति— "तिसृभिस्त्रिपुर मेवेति । प्राकारत्रयपरिवृतत्व पुरा मुत्कृष्टतम रूपम् । "स वै वर्षीयसेत्यादि । अस्याय मर्थ ,— 'स ' अध्वर्यु 'वर्षीयसा' वृद्धेन , ततोऽपि वर्षीयसा' वृद्धतरेण 'छन्दसा', उत्तरोत्तराधिकच्छन्दस्काभि ऋग्भि रित्यर्थ । छन्दासि इदानीं प्रदर्शितानि, ताभिऋग्भि रेखा मपि उत्तरोत्तरवरीयसी महत्तरा करोति । तस्मादुत्तरोत्तराधिकरेखात्रयकरणेन तादृग्भूतप्रकारेण पुरेण मृत्पिण्ड रचितवान् भवतीति ॥ २५ ॥

अथ पिण्डखनन विधत्ते— "अथैन मस्या खनतीति * । 'अस्या' भूमौ 'एनम्' पिण्ड खनेदिति । आधेयाधिकरणभावेन भूमिमृत्पिण्डयो प्रतीयमान पार्थक्य मपाकरोति— "एतद्वै देवा इति । पूर्व देवा रक्षोभीत्या तस्मै' पिण्डाय 'इमा' भूमि मेव आत्मान' स्वरूपम् अकुर्वन्' । स्वरूप स्वरूपरक्षक भविष्यतीत्यतो हेतो रक्षणाय 'सा' खन्यमाना भूमि 'समभ्विला' चतुर्दिक्षु समानविवरा कर्त्तव्या । अयमर्थ ,— यावत्य उखाषाढादय इष्टका कर्त्तव्या , तावत्परिमाण मेवेद खनेत् । समभ्विलत्व स्तौति-- "यद्वेव समभ्विलेति । 'इय' भूमि 'योनि ' अग्न्युत्पत्तिस्थानम् , 'इद रेत ' उखा-

---

* का० श्रौ० सू० १६. २ २२ ॥

षाढाश्चर्थं खन्यमान मृत्स्वरूप रेत , यत 'रेतस' सम्बन्धी विन्दु', यावत् 'योनिम् अतिरिच्यते', तावत् उखादिपर्य्याप्तो मृत् खनित भुक्तेत्यर्थ । "चतु स्रक्तिरेष कूप इति *। मृदर्थं खन्यमान कूप चतुरस्र कर्त्तव्य । स्रक्तीश्चतुर्दिगात्मना स्तौति — "चतस्रो वै दिश इति †" ॥ २६ ॥ १ [३ ३] ॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठे काण्डे तृतीयेऽध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वर ॥ ३ ॥

ब्रह्माण्ड गोसहस्र कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम् ,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरीस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमी ।
रत्नोस्रा रुक्मरजिद्विपसहितरथौ सायणि सिङ्गणार्यं ,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुल स्वणज वर्णमुख्य ,
कार्पासीय कृपावान गुडकृत मजडो राजत राजपूज्य ।

---

* अथैष एवैतस्य खगाकारो रज्जुरिव हि सर्पा , कूपा इव हि सर्पाणा मायतनानि" — इति ह्येतत्पूर्वस्मिन् काण्डे श्रुतम् ४ ५ ३ ।
† "अग्निं खनन्त उपस्थे पृथिव्याः" — इति च (वा० स ११.२१.) ।

माध्योक्ष प्राग्वजन्मा लवणज मनुष शार्कर पार्वतीजा ,
रक्ताख्या रक्तरूपं गिरि मञ्जत मुदा पातसाक्षिप्तपार्श्वं * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे तृतीयाध्याय समाप्त ॥ ३ ॥

---

* अत्रत्याश्चोपद्या पञ्चमकाण्डीयद्वितीयाध्यायान्ते द्रष्टव्याः ।

(अथ चतुर्थेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्)

अथैन मतः खनत्येव* । एतद्वा ऽएनं देवा अनुविद्याखनंस्तथैवैन मय मेतदनुविद्य खनति देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्य मङ्गिरस्वत् खनामीति सवितृप्रसूत एवैन मेतदेताभिर्देवताभिः पृथिव्या उपस्थादग्निं पशव्य मग्निवत् खनति ॥ १ ॥

ज्योतिष्मन्तं त्वाग्ने सुप्रतीक मिति । ज्योतिष्मान्वा ऽअग्नि † सुप्रतीको ऽजस्रेण भानुना दीद्यत मित्यजस्रेणार्चिषा दीप्यमान मित्येतच्छिवं प्रजाभ्यो ऽहिꣳसन्तं पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्य मङ्गिरस्वत् खनाम इति शिवं प्रजाभ्यो ऽहिꣳसन्तं पृथिव्या उपस्थादग्निं पशव्य मग्निवत् खनाम इत्येतत् ‡ ॥ २ ॥

---

* 'खनत्येव'—इति ग, घ ।

† 'ऽय मग्नि'—इति ग, घ ।

‡ 'इत्येतत्'—इति ग, घ ।

द्वाभ्यां खनति। द्विपाद्यजमानो यजमानो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत् खनत्यथो इयꣳ ह्येवैतद्रूप मन्वापश्च ॥ ३ ॥

स वै खनामि खनाम इति खनति। खनामीति वा ऽएत प्रजापतिरखनत् खनाम इति देवास्तस्मात् खनामि खनाम इति * ॥ ४ ॥

स वा ऽअभ्र्या खनन्। वाचा खनामि खनाम इत्याह वाग्वा ऽअभिरारम्भायैवेयं वैणवी क्रियते वाचा वा ऽएत मभ्र्या देवा अखनंस्तथैवैन मय मेतद्वाचैवाभ्र्या खनति † ॥ ५ ॥

अथैनं कृष्णाजिने सम्भरति। यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञ ऽएवैन मेतत् सम्भरति लोमतश्छन्दाꣳसि वै लोमानि छन्दःस्वेवैन मेतत् सम्भरति तत्कृष्णाी मुपस्तृणाति यज्ञो वै कृष्णाजिनं प्रजापतिर्वै यज्ञो ऽनिरुक्तो वै प्रजापतिरुत्तरतस्तस्योपरि बभ्रुः प्राचीनग्रीवे तद्धि देवत्रा ‡ ॥ ६ ॥

---

* 'इति'—इति ग, घ।

† 'खनति'—इति क।

‡ 'दैवत्रा'—इति ग, घ।

अथैनं पुष्करपर्णे सम्भरति । योनिर्व्वै पुष्करपर्णं योनौ तद् रेत सिञ्चति यद्वै योनौ रेतः सिच्यते तत् प्रजनिष्णु भवति तन्मन्त्रेणोपस्तृणाति व्वाग्वै मन्त्रो व्वाक् पुष्करपर्णम् ॥ ७ ॥

अपा पृष्ठ मसि योनिरग्नेरिति । अपाꣳ ह्येतत् पृष्ठं योनिर्ह्येतदग्नेः समुद्र मभितः पिन्वमान मिति समुद्रो ह्येतदभितः पिन्वते व्वर्द्धमानो महा२॥ ऽआ च पुष्कर ऽइति व्वर्द्धमानो महीयस्व पुष्कर ऽइत्येतद्दिवो मात्रया व्वरिम्णा प्रथस्वेत्यनुविमार्ष्ट्यसौ वा ऽआदित्य एषोऽग्निर्नो हैत मन्यो दिवो व्वरिमा यन्तु महतीति द्यौर्भूत्वैनं यच्छेत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

तदुत्तरं कृष्णाजिनादुपस्तृणाति । यज्ञो वै कृष्णाजिन मियं वै कृष्णाजिन मिय मु वै यज्ञो ऽस्याꣳ हि यज्ञस्तायते द्यौ. पुष्करपर्ण* मापो वै द्यौरापः पुष्करपर्ण मुत्तरो वा ऽअसावस्यै ॥ ९ ॥

अथैने ऽअभिमृशति । सन्धा मेवाभ्या मेतत्

§ 'द्यौ पुष्कर०'—इति क, ख, 'द्यौष्पुष्कर०'—इति ग ।

करोति शर्म च स्थो वर्म च स्थ इति शर्म च ह्येते वर्म चाच्छिद्रे बहुले ऽउभे ऽइत्यच्छिद्रे ह्येते बहुले ऽउभे व्यचस्वती संवसाथा मित्यवकाशवती संवसाथा मित्येतद् भृत मग्निं पुरीष्य मिति बिभृत मग्निं पशव्य मित्येतत् * ॥ १० ॥

संवसाथाᳪ स्वर्विदा। समीची ऽउरसात्मनेति संवसाथा मेनᳪ स्वर्विदा समीची ऽउरसा चात्मना चेत्येतदग्निमन्तर्भरिष्यन्ती ज्योतिष्मन्त मजस्र मिदित्यसौ वा ऽआदित्य एषोऽग्निः स एष ज्योतिष्मानजस्रस्त मेते ऽअन्तरा बिभृतस्तस्मादाह ज्योतिष्मन्त मजस्र मिदिति ॥ ११ ॥

द्वाभ्या मभिमृशति। द्विपाद्यजमानो यजमानो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवाभ्या मेतत् सन्धा करोत्यथो द्वयᳪ ह्येवैतद्रूप कृष्णाजिनं च पुष्करपर्णं च ॥ १२ ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [४. १.] ॥

---

* 'मित्येतत'—इति ग। 'मित्येतत्'—इति घ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ खननविधिं स्तुवन् मन्त्रं विधत्ते — "अथैनमतः खनतीति *। 'अतः' चतुःस्रक्तेः कूपात् 'अनुविद्य' लब्ध्वा। देवस्य त्वेति मन्त्रस्य तात्पर्यमाह— "सवितुः प्रसूता इति † ॥ १ ॥

खनने द्वितीयमन्त्रमाह— "ज्योतिष्मन्तं त्वाग्न इति ‡। अयमर्थः। हे 'अग्ने!' 'ज्योतिष्मन्तं' ज्योतिर्युक्तं 'सुप्रतीकं' सुमुखावयवम्, 'अजस्रेण' अनवच्छिन्नेन 'भानुना' तेजसा 'दीद्यत', व्यत्ययेन शतृप्रत्ययः, दीप्यमानम्, 'शिवं' शान्तम्, 'प्रजाभ्यः' प्रजार्थं शिवमिति सम्बन्धः, 'अहिंसन्तं' प्राणिनां हिंसामकुर्वाणम्। पृथिव्यादि व्याख्यातम्। तादृशमग्निं भूप्रदेशादग्निवत खनाम अध्वर्यव इति ॥ २ ॥

खननमन्त्रगतां द्वित्वसंख्यां यजमानरूपाभ्यामात्मना प्रशंसति— "द्वाभ्यां खनति द्विपादिति। प्रकारान्तरेण स्तौति— "अथो द्वयमिति। मृत्तिका उदकानि चेति द्वयमित्यर्थः ॥ ३ ॥

---

* का० श्रौ० सू० १६ । २ । २२ ।

† "देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम्। पृथिव्याः सधस्थादग्निम्पुरीष्यमङ्गिरस्वत् खनामि' वा० सं० ११ । २८ । १ ।

‡ "ज्योतिष्मन्तं त्वाग्ने सुप्रतीकमजस्रेण भानुना दीद्यतम्। शिवं प्रजाभ्यो हिंसन्तं पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वत् खनाम"—इति वा० सं० ११ । २८ । २ ।

यत् "देवस्य त्वा"—इति पूर्वमन्त्रे, तत्र खनामीत्येकवचनम् *, ज्योतिषमन्त मिति द्वितीयमन्त्रे खनाम इति बहुवचनम् †, तयो-भयस्य निर्वाह माह—"स वै खनामीति। प्रजापतिविवक्षया एकवचनम्, देवविवक्षया बहुवचनम्। ते च अग्निकर्माण्यत्य-तिष्ठन् ॥ ४ ॥

प्रागुक्तं खननसाधनं विदधत् तस्य वाग्रूपता माह—"स वा अभ्रयाखनन्निति। यदि वाग्भिस्तर्हि वाचैव खननं युक्तम्, किं मभ्रिकरणेनेति, तत्राह—"आरम्भायेति। 'आरम्भाय' आल-म्बनायैव इय वेणुमयी अभ्रि ‡ क्रियते ॥ ५ ॥

अत्र कात्यायन — "कृष्णाजिन मास्तीर्योत्तरतस्तस्मिन् पुष्करपर्ण मपाम्पृष्ठ मिति, विमार्ष्ट्यनड्दिव इति, आलभत उभे शर्म च स्थ इति"—इति §। अय मर्थः। उत्तरतो देशे कृष्णा-जिनं प्राग्ग्रीव मुत्तरलोमम् तूष्णी मास्तीर्य, तस्मिन् कृष्णाजिने अपाम्पृष्ठमितिमन्त्रेण ‖ पुष्करपर्णं मास्तृणाति। एतत् पुष्करपर्णं दिवो मात्रयेति ¶ चतुर्थपादेन विमार्ष्टि। ततः कृष्णाजिनं पुष्कर-पर्णे "शर्म च स्थो वर्म च स्थ"—इति ** मन्त्राभ्या मालभेतेति।

---

*, † २०५ पृ० द्वितीयतृतीयटीप्पन्युद्धृतयोर्मन्त्रयोरस्ये पदे द्रष्टव्ये।

‡ वैणवी, कल्माषी, सुषिरा, प्रादेशमात्री, अन्यतःक्ष्णुत्, उभयतःक्ष्णुत्, तीक्ष्णा, औदुम्बरी, वैकङ्कती, अरत्निमात्री अभ्रि-र्भवति। इहैव काण्डे पुरस्तात् (३ १ ३०) द्रष्टव्यम्।

§ का० श्रौ० सू० १६ २ २३, २४, २५।

‖ वा० स० ११ २९ १।

¶ वा० स० ११ २९ २।

** वा० स० ११ ३०, ३१।

तदिदं ब्राह्मणशेषेण विधीयते— "अथैन कृष्णाजिन इति । यद्यपि कृष्णाजिनस्योपरि पुष्करपर्णे मृत्पिण्डसम्भरणम् , तथापि कृष्णाजिनसम्बन्धोऽप्यस्तीति मत्वा तस्मिन् सम्भरणोक्तिः । "लोमत इति । लोमवत्प्रदेशे ।

कृष्णाजिनास्तरण ममन्त्रक मित्याह— "तत् तूष्णी मिति । तूष्णी मुपस्तरण मुपपादयति— "यज्ञ इति । यज्ञस्य कृष्णाजिनत्वम् , "कृष्णो रूप कृत्वोदक्रामत्"–इत्याम्नानात् * । यज्ञस्य प्रजापतित्वम् , प्रजापतिदेवत्यत्वात् । प्रजापतिर्हि सकलस्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चात्मत्वेनाय मीदृगिति निर्वक्तु मनर्हत्वात् अनिरुक्तः । तस्मात् तद्रूपस्य कृष्णाजिनस्यापि आस्तरणम् 'अनिरुक्तम्', अमन्त्रक मित्यर्थः । तदास्तरणस्य प्रदेशं विधत्ते— "उत्तरत इति । आस्तरणस्तावकं ब्राह्मण मुत्तरत वक्ष्यत इत्याह— "तस्योपरि वभ्रुरिति । "प्राचीनग्रीवेति । ग्रीवाप्रदेशः प्राचीनो यथा भवति तथा आस्तरणीयम् । 'देवत्रा' देवेषु भवति "देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्"–इति † देवशब्दात् 'त्रा'-प्रत्ययः ॥ ६ ॥

कृष्णाजिनस्योपरि विधातव्ये पुष्करपर्णे मृत्पिण्डसम्भरण दर्शयति— "अथैन मिति । "योनिरिति । यतोऽग्निः पुष्करपर्णाद् जातः , तस्मात् तत् योनिरूपम् , अग्निश्च रेतोरूप , इदानी मुत्पद्यमानत्वात् 'प्रजनिष्णु' प्रजननशीलम् । "वाक् पुष्करपर्ण मिति । अग्निवाचोरन्यत्र तादात्म्यश्रवणात् ‡—"अग्नि-

---

* श॰ ब्रा॰ १ १ ४ १ (१ भा॰ ७१ पृ॰) ।

† पा॰ सू॰ ५ ४ ५६ ।

‡ तै॰ आर॰ १, ४, १ ।

वाग् भूत्वा मुखं माविशत्'–इति। पुष्करपर्णादग्निजननात् कार्यकारणयोरभेदोपचारेण वागेव पुष्करपर्णं मित्युक्तम् ॥ ७ ॥

तदास्तरणे मन्त्रं विधत्ते — "अपाम्पृष्ठ मिति *। हे पुष्कर-पर्ण। 'अपाम्पृष्ठम्' उपरिस्थानम् 'असि', 'अग्ने योनि' च 'असि', 'समुद्र' समुन्दनशील मुदकम् अभित 'पिन्वमान' वर्द्धमान भवसि, किञ्च 'पुष्करे' 'वर्द्धमान' जात एव 'आ' सर्वत 'महान्' आस्तरणात् महत्त्वम, अत एव 'आ महान्'–इति पद-द्वयस्य 'महीयस्व'–इति व्याख्यानम्।

अन्तिमपादेन विसर्जन विधत्ते— "दिव इति †। 'दिव' द्युलोकस्य मात्रया परिमाणेन 'वरिम्णा' अतिशयेनोरुणा त्वं 'प्रथस्व' विस्तीर्णो भव। पाद व्याचष्टे— "असौ वा आदित्य इति। यत 'एष अग्नि' 'आदित्य', अतो लोकत्रय मस्य 'वरिमा' उरुत्वम्, 'एतम्' आदित्यात्मक 'यन्तु' परिच्छेत्तु मार्हतीति। अतो 'द्यौ' द्युलोकात्मक 'भूत्वा', 'एनं' मृत्पिण्ड 'यच्छ' परिच्छिन्न कुर्विति पुष्करपर्णप्रार्थना ॥ ८ ॥

तदास्तरणस्य प्रदेश माह— "तदुत्तर कृष्णाजिनादिति। 'तत्' पुष्करपर्ण 'कृष्णाजिनात्' 'उत्तर' तस्योपरि 'आस्तृणाति' एकस्योपरि अन्यस्यास्तरण भूलोकद्युलोकात्मना प्रशसति— "यद्वौ वा इति। कृष्णाजिनपुष्करपर्णयो भूलोकद्युलोकात्म-त्वेन तयोर्यथा उत्तराधरभाव, एव लोकयोरुत्तराधरभावो दृश्यत इत्याह— "उत्तरो वा असावस्या इति। 'असौ' द्यौ। 'अस्या' भूम्या ॥ ९ ॥

---

* वा० स० ११ २९ १।

† मन्त्रान्तर मिदम्, कर्मान्तरे विनियुक्तत्वात् (वा० स० ११ २९ २)।

अथैतयो कृष्णाजिनपुष्करपर्णयो युगपदभिमर्शनं विधत्ते—"अथैनेऽभिमृशतीति *। शक्यत्वादुभयोर्युगपदालम्भनम्। "सञ्ज्ञा मिति। समानसञ्ज्ञम् 'एतत्' एतेन अभिमर्शनेन 'करोति' कृतवान् भवति। तत्र मन्त्रद्वय विधत्ते— "शर्म च स्थ इति †। कृष्णाजिन पुष्करपर्णे सम्बोध्ये। 'शर्म' शरण 'च' 'स्थ', युवयोरुपरि निधीयमानस्य मृत्पिण्डस्य 'शरण' भवथ, 'वर्म' कवच 'च' अस्य 'स्थ' भवथ। 'अच्छिद्रे' छिद्ररहिते 'बहुले' महाप्राणे 'उभे' युवा 'व्यचस्वती' आकाशवन्त्यौ भूत्वा 'संवसाथाम्' आच्छादयता मृदम्। वसेराच्छादनार्थस्य ‡ रूपम्। 'पुरीष्य पशव्यम अग्निम्' 'बिभृतम्'। भृञो लोटि बहुलवचनाद् द्विर्वचनाभाव। एतयो शरणत्व कवचत्वम्। मृत्पिण्ड मुद्दिश्य व्याचष्टे— "शर्म च ह्यस्यैते वर्म चेति ॥ १० ॥

"संवसाथा मिति §। 'समीची' समञ्चने, युवा कृष्णाजिनपुष्करपर्णे 'उरसा' हृदयेन विज्ञानेन, 'आत्मना' अवयवसंस्थानेन च 'संवसाथाम्' सञ्छादयताम् 'एन' मृद्रूप मग्निम्। किमर्थम्? 'स्वर्विदा' स्वर्गलाभहेतो 'अजस्रम्' अनुपक्षीणम् 'इत्' एव 'ज्योतिष्मन्तम्' तेजस्विनम् 'अग्निम्', 'अन्तर्' युवयोर्मध्यप्रदेशे 'भरिष्यन्ती' धारयमाणे भवेता मिति शेष ॥

द्वितीयमन्त्रस्योत्तरार्द्ध‖ व्याचष्टे— "असौ वा आदित्य इति ॥ ११ ॥

---

* "अथेन मभिमृशतीति"—इति सायणभाष्यधृतपाठ।

† वा० स० ११ ३०, ३१।

‡ अदा० आ० १३ धा०।

§ वा० स० ११ ३१ क। ‖ वा० स० ११, ३१ ख।

- अभिमर्शनमन्त्रगता द्विलसङ्ख्या यजमानाग्निरूपेण प्रश-सति— "द्वाभ्या मिति, व्याख्यातम् * ॥ १२ ॥ २ [४ १] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीय ब्राह्मणम्)

अथ मृत्पिण्ड मभिमृशति । पुरीष्यो ऽसीति पशव्यो ऽसीत्येतद्विश्वम्भरा इत्येष हीद ँ सर्व्वं बिभर्त्त्यथर्व्वा त्वा प्रथमो निरमन्थदग्न ऽइति प्राणो वा ऽअथर्वा प्राणो वा ऽएत मग्रे निरमन्थत्तद्यो-ऽसावग्रे ऽग्निरसृज्यत सो ऽसीति तदाह त मेवैन मेतत् करोति † ॥ १ ॥

अथैन परिगृह्णाति ‡ । अभ्र्या च दक्षिणतो हस्तेन च हस्तेनैवोत्तरतस्त्वा मग्ने पुष्कराद्ध्य-

---

* १६६ पृ० ३ पं० द्रष्टव्यमिति ॥

† 'करोति'—इति ख । 'करोति'—इति ग ।

‡ 'परिगृह्णाति'—इति क, ग ।

थर्व्वा निरमन्थतेत्यापो वै पुष्करं प्राणो ऽथर्व्वा प्राणो वा ऽएत मग्रेऽद्भ्यो निरमन्थन् मूर्ध्नो विश्वस्य वाघत इत्यस्य सर्व्वस्य मूर्ध्न इत्येतत् * ॥ २ ॥

त मु त्वा दध्यङ्ङृषिः। पुत्र ईधे ऽअथर्व्वण इति वागे दध्यङ्ङाथर्व्वणः स एनं तत ऐन्द्र वृत्रहणं पुरन्दर मिति पाप्मा वै वृत्रः पाप्महनं पुरन्दर मित्येतत् † ॥ ३ ॥

त मु त्वा पाथ्यो वृषा। समीधे दस्यु-हन्तम मिति मनो वै पाथ्यो वृषा स एनं तत ऐन्द्र धनञ्जयꣳ रणेरण ऽइति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ ४ ॥

गायत्रीभि। प्राणो गायत्री प्राण मेवा-स्मिन्नेतद्दधाति तिसृभिस्त्रयो वै प्राणाः प्राण उदानो व्यानस्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति तासां नव पदानि नव वै प्राणाः सप्त शीर्षन्नवाञ्चौ द्वौ तानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ ५ ॥

---

* 'इत्येतत'—इति ग घ।

† मित्येतत – इति ग, घ।

अथैते त्रिष्टुभा उत्तरे भवतः । आत्मा वै त्रिष्टुबात्मानमेवास्यैताभ्याᳬ संस्करोति सीद होतः स्व उ लोके चिकित्वानित्यग्निर्वै होता तस्यैष स्वो लोको यत् कृष्णाजिनं चिकित्वानिति विद्वानित्येतत् सादया यज्ञᳬ सुकृतस्य योनाविति कृष्णाजिनं वै सुकृतस्य योनिर्देवावीर्देवान् हविषा यजासीति देवः सन् देवानवन् हविषा यजासीत्येतदग्ने बृहद्यजमाने व्वयो धा इति यजमानायाशिषमाशास्ते ॥ ६ ॥

नि होता होतृषदने व्विदान इति । अग्निर्वै होता कृष्णाजिनᳬ होतृषदनं व्विदान इति विद्वानित्येतत्त्वेषो दीदिवाᳬ २॥ असदत् सुदक्ष इति त्वेषो दीप्यमानो ऽसदत् सुदक्ष इत्येतददब्धव्रतप्रमतिर्व्वसिष्ठ इत्यदब्धव्रतप्रमतिर्ह्येष व्वसिष्ठः सहस्रम्भरः शुचिजिह्वो ऽअग्निरिति सर्व्वं वै सहस्रᳬ सर्व्वम्भरः शुचिजिह्वो ऽग्निरित्येतद् द्वाभ्यामाग्नेयीभ्यां त्रिष्टुब्भ्यां तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥

अथैषा बृहत्युत्तमा भवति । बृहतीं वा ऽएष सञ्चितो ऽभिसम्पद्यते याहग्वै योनौ रेतः

सिच्यते ताहृग् जायते तद्यदेता मत्र बृहती करोति तस्मादेष सञ्चितो बृहती मभिसम्पद्यते ॥ ८ ॥

सꣳसीदस्व महाꣳ २॥ ऽअसीति। इद मेवै-तद् रेत सिक्तꣳ सꣳसादयति तस्माद्योनौ रेत. सिक्तꣳ सꣳसीदति शोचस्व देववीतम इति दीप्यस्व देववीतम इत्येतद्वि धूम मग्ने ऽअरुष मियेध्य सृज प्रशस्त दर्शत मिति यदा वा ऽएष समिध्यते ऽथैष धूम मरुष व्विसृजते दर्शत मिति दर्श ऽइव ह्येष * ॥ ६ ॥

ता षट् सम्पद्यन्ते। षडृतव सव्वत्सर सव्वत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत तद् भवति यद्देव सव्वत्सर मभिसम्पद्यते तद् बृहती मभिसम्पद्यते बृहती हि सव्वत्सरो द्वादश पौर्णमास्यो द्वादशाष्टका द्वादशामावास्यास्तत् षट्-त्रिꣳशत् षट्त्रिꣳशदक्षरा बृहती त दक्षिणात उदञ्च माहरति दक्षिणतो वा † ऽउदग्योनौ रेत·

* 'ह्येव'—इति ग, ह्येष —इति घ।

† 'वा'—इति क।

सिच्यत ऽएषो ऽअस्यैतर्हि योनिरविच्छेद माहरति रेतसोऽविच्छेदाय ॥ १० ॥ ३ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [४. २] ॥

कात्यायन — "पिण्ड पुरीष्योऽसीति, पाणिभ्यां परिगृह्णात्येन दक्षिणोत्तराभ्यां दक्षिणं साभ्रिस्त्वा मग्न इति षड्भि सर्वां सकृद् हृत्वा, पुष्करपर्णे निदधाति' -इति *। "त्वा मग्ने"- इत्यादिभि षड्भि ऋग्भि † यावदपेक्षिता मृद 'सर्वां' 'सकृत्' एकवार मेव गृहीत्वा 'पुष्करपर्णे' निदध्यादिति। तदिदं द्वितीयम्। प्रथमतो 'मृत्पिण्ड' "पुरीष्योऽसि"-इति मन्त्रेण ‡ आलभते, 'अथ' दक्षिणोत्तराभ्यां 'पाणिभ्याम्' 'एन' 'परिगृह्णाति'। तत्र 'दक्षिण' हस्त 'साभ्रि' अभ्रिसहित, वामस्तु केवल'। अथ तद् ब्राह्मणेन विधीयते— "अथ मृत्पिण्ड मिति।

मृत्पिण्डाभिमर्शनयजुषोऽय मर्थ।— हे 'अग्ने!' त्वम् 'पुरीष्य' पशुहित' 'असि', 'विश्वभरा' भूलोकस्य सर्वस्य धारकश्च, चीयमानाग्नेर्विराड्रूपत्वात्। 'अथर्वा' अरणवान्, प्राण 'प्रथम' पूर्वं त्वा 'निरमन्थत्' निर्मथितवान्। पुरीष्योऽसीति सिद्धवत्कथनेन यदुक्तम्, तदुपपादयति—"पशव्योऽसीति। "प्राणो वा अथर्वा"-इत्यर्थवादोऽस्य सिद्धवदर्थकथनम्। "तद्

* का० श्रौ० सू० १६ २ २६, २७, ३ १।

† वा० स० ११ ३२ २—७।

‡ वा० स० ११ ३२, १।

योऽसौ अग्रेऽग्निरसृज्यत, सोऽसीतीति। पूर्वं योऽग्निः सृष्ट, त मेत पुरीष्योऽसीत्यनेनोक्तवान् भवतीत्यर्थं ॥ १ ॥

"अथैन मिति। 'परिगृह्णाति' मृत्पिण्ड धारयन् प्राङ्मुखस्याध्वर्यो 'दक्षिणत' प्रदेशे वर्त्तमान, दक्षिणो हस्त साभ्रि, उत्तरत केवल, ताभ्या पाणिभ्या धारयेत्।

ग्रहणमन्त्रान् विधत्ते—"त्वा मग्ने पुष्करादधि"-इत्यारभ्य *, "ता षट् सम्पद्यन्ते"-इत्यत † प्राक्तनेन। तत्राद्यास्तिस्रो गायत्र, त्रिष्टुभौ द्वे, षष्ठी बृहती।

"त्वा मग्ने"-इत्यस्याय मर्थं। हे 'अग्ने।' 'त्वाम्' 'अथर्वा' अरणशील प्राण, 'पुष्करात्' उदकात्, 'अधि'-शब्द पञ्चम्यर्थानुवादी, 'निरमन्थत'। अग्नि विशिनष्टि— "विश्वस्य वाघत इतीति। 'मूर्द्ध' मूर्द्धानम्। कर्म्मणि षष्ठी॥

पुष्करायर्वपदयोरर्थं माह—"आपो वै पुष्कर प्राणोऽथर्वेति ॥ २ ॥

द्वितीया मृच विधत्ते— "त मु त्वा दध्यङ्ङिति ‡। 'अथर्वण पुत्र' 'दध्यङ्' नाम ऋषि 'वृत्रघ्न' वृत्रस्य पाप्मन हन्तारम्, 'पुरन्दर' असुरपुराणा दारयितारं 'त्वाम्' एव 'ईधे' दीपयति। "ञि इन्धी दीप्तौ' §, लिटि "इन्धिभवतिभ्याञ्च"-इति ‖ कित्वान्नलोप। "दध्यङ्ङाथर्वण इति। मधुप्रवचनात् वाक्त्वेन श्रुति ॥ ३ ॥

---

* वा० स० ११ ३२ २।

† २१३ पृ० १० पक्तिद्रष्टव्या।

‡ वा० स० ११ ३३।

§ रु० आ० १० धा०।

‖ पा० सू० १ २ ६।

तृतीया मृच विधत्ते— "त मु त्वा पाथ्य इति *। पाथो-ऽन्नम्, तत्कार्यत्वात् तत्र भव 'पाथ्य'। "पाथोनदीभ्यां ड्यण्" †। बलम्। सर्वेन्द्रियानुग्राहक। 'पाथ्यो वृषा'-इति मन उच्यते, "मनो वै पाथ्यो वृषा"-इति श्रुतौ ‡ व्याख्यानात्। अपि 'दस्युहन्तमम्' शत्रूणा मतिशयेन हन्तारम्, 'रणे' सङ्ग्रामे 'धनञ्जय' धनस्य जेतार 'त्वा' त्वा 'समीधे'। तृतीयपादो विस्प ष्टार्थत्वात् व्याख्यातु नार्हतीत्याह— "यथैव यजु, तथैव बन्धुरिति ॥ ४ ॥

उक्ताना तिसृणा मृचा गायत्रीच्छन्दस्त्व मनूद्य प्रशसति— "गायत्रीभि प्राण इति। गायत्र्या प्राणरूपत्व मुक्तम्। मन्त्रगतत्रित्वसङ्ख्या प्राणोदानव्यानात्मना प्रशसति— "तिसृभि स्त्रयो वै प्राणा इति। एकैकस्या गायत्र्या ऋच त्रयस्त्रय पादा। तासा नव प्राणान् सम्भूय नवप्राणात्मना प्रशसति— "तासा नव पदानि, नव वै प्राणा इति। एतेन मन्त्रत्रयेण मृत्पिण्डस्य परिग्रहे तस्या मृदि प्राणानेव सहितवान् भवतीत्यर्थ ॥ ५ ॥

धारणमन्त्रेषु त्रिष्टुभावित्युक्तम्, तौ विधातु तद्गतं छन्द प्रशंसति— "अथैतत्रिष्टुभा ऽउत्तरे भवत इति। त्रिष्टुभ आत्म-रूपत्व प्रागुक्तम्, ताभ्या मन्त्राभ्यां धारणेन मृत्पिण्डस्यात्मान स्वरूप मेव सस्कृतवान् भवति ॥

---

* वा० स ११ ३४।

† पा० सू० ४ ४ ११।

‡ इहैव २११ पृ० ६ प० द्रष्टव्यम्।

त्रिष्टुभौ विधत्ते— "सीद होतरिति *। हे 'होत' देवाना माह्वात । मृद्रूपाग्ने । 'स्वे' स्वकीये कृष्णाजिने 'सीद' निषीद। 'चिकित्वान्' विद्वान्, अस्मदीय कर्म जानन्, 'सुकृतस्य' सुष्टु क्रियमाणस्य कर्मणो 'योनौ' स्थाने 'यज्ञ' 'द्य'। कृष्णाजिने विस्तीर्यमाणे व्रीह्या मवघात पेषणं सोमनिधानादिकञ्च भवतीति 'देवावी'। "अवितस्तृतन्विभ्य ई" †। देवान् त्वं सपर्यन् 'हविषा 'अवन्' 'यजासि' यजते पञ्चमे लकारे रूपम्। हे 'अग्ने।' 'यजमाने' 'बृहत्' प्रभूत 'वय' धन 'धा' देहि ॥ ६ ॥

"निहोतेति ‡। मन्त्र प्रतिपाद मनुष्य व्याचष्टे— "अग्नि-र्वै होतेति। निहोतेति 'नि'-इत्युपसर्ग 'असदद्'-इति क्रियया सम्बध्यते, निषीदति। 'होता' आह्वाता योऽग्नि, 'होतृ-षदने' अग्ने सदने कृष्णाजिने 'विदान' कर्म जानन्, 'त्वेष' "त्विष दीप्तौ" §, दीप्यमान, 'दीदिवान्', 'सुदक्ष' सुबल, साधु क्षिप्रकारी वा 'अदब्धव्रतप्रमति' अनुपहतकर्मविषय-प्रकृष्टमति, 'वसिष्ठ' वसुमत्तर', 'सहस्रम्भर' सर्वस्य भर्त्ता, यद्वा "हृग्रहोर्भः" ‖ सहस्रधा विक्रियमाण'। तथा चैतातान्रेयक (?) ब्राह्मणम्— "एष ह वा अस्य सहस्र भरता यदेन मेक सन्त बहुधा विहरन्ति"-इति।

---

* वा० स० ११ ३५।

† उ० ३ पा० १५८ सू०।

‡ वा० स ११ ३५।

§ धा० उ० १००१ धा०।

‖ पा० ८ २ ३२ सू० १ वा०।

अनयोर्ऋचोर्द्विंशत्सङ्ख्याऽऽग्नेयत्रिष्टुप्स्तावक ब्राह्मण मति-दिशति— "तस्योक्तो बन्धुरिति । "आ त्वा जिघर्मीत्येताभ्यां व्यतिषक्ताभ्या माहुतिद्वय कार्यं मित्यत्र प्रकरणे "द्विपाद्यजमान इत्यादिना * ॥ ७ ॥

षष्ठी मृच विधातु तद्गत वृहतीच्छन्द प्रशसति— "यद्येषा वृहतीति । 'एषा' वक्ष्यमाणा । "वृहती वा एष इति । 'सचित अग्नि वृहतीम् अभिसम्पद्यते' सम्पत्त्यक्षरसङ्ख्याको भवति, अथाप्युत्तरत्र वृहतीसम्पत्तिराम्नास्यते † । सामान्येनाय सम्पत्तिप्रकार ,— सवत्सररूपोऽग्निरिति प्रागुक्तम् *, तत्र सवत्सरे द्वादश पौर्णमास्य , द्वादश कृष्णाष्टम्य , द्वादशामावास्या , ता षट्त्रिंशत् सवत्सरे धार्यमाणेऽग्नौ सम्पद्यन्ते , वृहत्यपि षट्त्रिंशदक्षरेति तत्साम्यम् ।

एवन्तर्हि अग्निचयनकर्मान्ते सम्पत्तिर्वक्तव्येति चेत् , तत्राह— "यादृग्वै योनाविति । 'योनौ यादृग् रेत सिच्यते', 'तादृग्' एवोभर 'जायते' । अत इदानीं बीजभूतस्तद्रूपाग्ने वृहत्या धारणे वृहत्यात्मकत्व मेव तस्य सम्पादितवान् भवति ॥ ८ ॥

ता मृच विधत्ते— "ससीदस्व महानिति । हे 'अग्ने !' कटरूप । 'संसीदस्व' सम्यग् बीजात्मनावतिष्ठस्व , यतो 'महान्' त्वम् 'असि' । 'देववीतम ' अतिशयेन हविषा देवानां तर्पयितृतम , त्व 'शोचस्व' दीप्यस्व । हे 'मियेध्य' मेधो यज्ञ-

---

* पुरस्तात् (३ पृ० १ ब्रा० १६—२१ क०) द्रष्टव्यम् ।
† अनुपदमेव द्रष्टमकण्डिकायां (२१३ , २१८ पृ०) द्रष्टव्यम् ।
‡ वा० स० ११ ३७ ।

स्तदर्हतीति हे 'प्रशस्त' प्रकर्षेण स्तुत । अग्ने । 'दर्शतम्' दर्श-नीयम्, 'अरुषम्' आरोचमान धूम 'विसृज' ॥

मन्त्र व्याचष्टे— "इद मेवैतदिति । उत्पत्स्यमानाग्ने रेतोरूपत्वात् मृत्पिण्डस्य बाहुभ्या धारण नाम, योनौ सिक्तस्य शुक्र ससादन मित्यर्थ । 'धूम विसृज'–इति यदुक्तम्, तदुप-पादयति— "यदा वा एष समिध्यत इति ॥ ९ ॥

परिग्रहणे विनियुक्ताना मन्त्राणा सङ्ख्या सम्भूय सवत्सराग्न्या-त्मना प्रशसति— "ता षट् सम्पद्यन्त इति । प्रकारान्तरेण स्तोतु मनुवदति— "यद्वेव सवत्सर मिति । सवत्सरे तावद् द्वादश पौर्णमास्य, द्वादशाष्टका, द्वादशामावास्या, षट्-त्रिंशत्सङ्ख्या सम्पद्यते, बृहत्या अपि षट्त्रिंशदक्षरत्वात् सव त्सरसचितोऽग्नि बृहत्यात्मना सम्पद्यत इत्यर्थ ।

विधत्ते— "त दक्षिणत उदञ्च मिति । 'त' मृत्पिण्ड 'दक्षिणत' प्रदेशात् 'उदञ्च' उदङ्मुखम् आहरेत् । तत् प्रश-सति— "दक्षिणतो वा इति । यतो लोके दक्षिणत स्थितेन पुरुषेण, वामविभागे स्थितया स्त्रिया "योनौ रेत सिच्यते', 'एतर्हि' इदानी मध्ये धार्यमाणस्याग्ने एष मृत्पिण्डो 'योनि' 'अविच्छेद' विच्छेदराहित्येन मृत्पिण्डाहरण कर्त्तव्यम्; 'रेतस' रेतोभूतस्याग्ने 'अविच्छेदाय' इति ॥ १० ॥ ३ [४ २] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे चतुर्थाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीय ब्राह्मणम्)

अथ तत्राप उपनिनयति। यद्वा ऽअस्यै क्षतं यद्विलिष्ट मद्भिर्व्वै तत् सन्धीयते ऽद्भिरेवास्या ऽएतत् क्षत व्विलिष्टꣳ सन्तनोति सन्दधाति ॥ १ ॥

अपो देवीरुपसृज। मधुमतीरयक्ष्माय प्रजाभ्य इति रसो वै मधु रसवतीरयक्ष्मत्वाय प्रजाभ्य इत्येतत्तासा मास्थानादुज्जिहता मोषधयः सुपिप्पला इत्यपां वा ऽआस्थानादुज्जिहत ऽओषधयः सु-पिप्पला * ॥ २ ॥

अथैना व्वायुना सन्दधाति। यद्वा ऽअस्यै क्षतं यद्विलिष्ट व्वायुना वै तत् सन्धीयते व्वायुनैवास्या एतत् क्षत व्विलिष्टꣳ सन्तनोति सन्दधाति ॥ ३ ॥

सन्ते व्वायुर्मातरिश्वा दधात्विति। अयं वै व्वायुर्मातरिश्वा यो ऽयं पवत ऽउत्तानाया हृदयं यद्विकस्त मित्युत्तानाया ह्यस्या एतद्धृदयं व्विकस्तं यो देवानां चरसि प्राणथेनेत्येष हि सर्व्वेषां देवाना चरति प्राणथेन कस्मै देव व्वषडस्तु तुभ्य

* 'सुपिप्पला''—इति ग, घ ।

मिति प्रजापतिर्व्वै कस्तस्मा ऽएवैतदिमां व्वषट् करोति नो ह्येतावत्यन्याहुतिरस्ति यथैषा * ॥ ४ ॥

अथैना दिग्भिः सन्दधाति । यद्वा ऽअस्यै यत्र यद्विलिष्टं दिग्भिर्व्वै तत् सन्धीयते दिग्भि-रेवास्या एतत् यत्र व्विलिष्टꣳ सन्तनोति सन्द-धाति स इमां चेमां च दिशौ सन्दधाति तस्मा-दते दिशौ सꣳहिते ऽअथेमां चेमां च तस्माद्वेवैते सꣳहिते ऽइत्यग्र ऽयेति अथेत्यथेति तद्यच्चिणावृत्तद्धि देवत्रानयानया वै भेषजं क्रियते ऽनयैवैना मेतद् भिषज्यति † ॥ ५ ॥

अथ कृष्णाजिनं च पुष्करपर्णं च समुद्गृह्णाति । योनिर्व्वै पुष्करपर्णं योन्या तद् रेतः सिक्तꣳ समुद्-गृह्णाति तस्माद्योन्या रेतः सिक्तꣳ समुद्गृह्यते सुजातो ज्योतिषा सह शर्म्म व्वरूथ मासदत् स्वरिति सुजातो ह्येष ज्योतिषा सह शर्म्म चैतद्वरूथ ञ्च स्वश्चासीदति ‡ ॥ ६ ॥

---

* 'यथैषा' —इति ग, यथैषा —इति घ ।

† भिषज्यति'—इति ख, ग, घ ।

‡ '०सीदृति —इति क, ख ।

अथैन मुपनह्यति। योनौ तद्रेतो युनक्ति तस्माद्योनौ रेतो युक्तं न निष्पद्यते योक्त्रेण योक्त्रेण हि योग्यं युञ्जन्ति मौञ्जेन त्रिवृता तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥

तत्पर्यस्यति। वासो ऽग्ने विश्वरूपꣳ संव्ययस्व विभावसविति वरुण्या वै यज्ञे रज्जुरवरुण्य मेवैनदेतत् कृत्वा यथा वासः परिधापयेदेव परिधापयति * ॥ ८ ॥

अथैन मादायोत्तिष्ठति। असौ वा ऽआदित्य एषो ऽग्निरमुं तदादित्य मुत्थापयत्युदु तिष्ठ स्वध्वरेत्यध्वरो वै यज्ञ उदु तिष्ठ सुयज्ञियेत्येतदवा नो देव्या धियेति या ते दैवी धीस्तया नो ऽवेत्येतद् दृशे च भासा बृहता सुशुक्वनिरिति दर्शनाय च भासा बृहता सुशुक्वनिरित्येतदाग्ने याहि सुशस्तिभिरिति ये वोढारस्ते सुशस्तय आग्ने याहि वोढृभिरित्येतत् † ॥ ९ ॥

* 'परिधापयति'—इति ख।

† 'वोढृभिरित्येतत'—इति ग, घ।

अथैन मित ऊर्ध्वं प्राञ्चं प्रगृह्णाति। असौ वा ऽआदित्य एषो ऽग्निरमु तदादित्य मित ऊर्ध्वं प्राञ्चं दधाति तस्मादसावादित्य इत ऊर्ध्वः प्राङ् धीयत ऽऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतये तिष्ठा देवो न सवितेति यथैव यजुस्तथा बन्धुरूर्ध्वो व्वाजस्य सनितेत्यूर्ध्वो वा ऽएष तिष्ठन्वाज मन्नꣳ सनोति यदञ्जिभिर्व्वाघद्भिर्व्विह्वयामह ऽइति रश्मयो वा ऽएतस्याञ्जयो व्वाघतस्तानेतदाह परोबाहु प्रगृह्णाति परोबाहु ह्येष इतो ऽथैन मुपावहरति त मुपावहृत्योपरि नाभि धारयति तस्योपरि बन्धुः ॥ १० ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [४. ३]॥

कात्यायन — "अप उखायामवनयत्यपो देवीरिति, सत्त इति वा त मपविपति"–इति *। उदक निनयेत्। तद्विधत्ते— "अथ तत्राप उपनिनयतीति। 'अथ' अनन्तर 'तत्र' 'आप' 'निनयेत्' आसिञ्चेत्। तत् प्रशसति— "यद्वा अस्यै क्षत मिति। 'अस्यै' षष्ठ्यर्थं। पृथिव्या यत् 'क्षत' खण्डितम्, 'यत्' च 'विलिष्टम्', "लिश अल्पी भावे" † अल्प स्खलम्, 'तत्'

* का० श्रौ० सू० १६ ३ २, ३

† दि० आ० ७३ धा०।

सर्वं स्थानम् 'अद्भिः' 'सन्धीयते' जलसन्धाने हि विषमं स्थलं सम भवति। तस्मादाप कुण्डे निधेया ॥ १ ॥

मन्त्र विधत्ते—"अपो देवीरिति *। अत्राग्नि सम्बोध्यते। 'प्रजाभ्य' प्रजानाम् 'अयक्ष्माय' यक्ष्माव्याधि तदभावाय, 'मधुमती' रसवती 'देवी' द्योतमाना' 'अप' 'उदकम्' आसिञ्चत। आसा भूमिगताना मपाम् 'आस्थानात्' उदकसम्बद्धभूदेशात् 'सुपिप्पला' पिप्पल पक्व फलम्, सुफला, 'ओषधय' फलपाकान्ता ब्रीह्यादय उज्जिहत' उद्गच्छन्तु, रोहन्तु। "ओ हाङ् गतौ" †।

'अयक्ष्माय'–इति पद भावत्वेन व्याचष्टे— "अयक्ष्मत्वायेति ॥ २ ॥

अथ सूत्रम्— "सन्न इति वा त मवक्षिपतीति ‡। "सन्ते-वायुर्मातरिश्वा"–इति मन्त्रेण § वायु मवक्षिपेत्, मन्त्रपाठेनावटे वायु पूरयेत्। तदिद विधत्ते— "अथैना वायुना सन्दधातीति। 'एना' खननभूमिम्। इदानी सुप्त (?) यद्धा अस्यै क्षत मिति। यथा लोके क्षत खभ्र निम्नस्थल वायुना सन्धीयते। वायुसञ्चालिते पर्णादि कण्टकादिक पूर्यते, एव मत्रापीति मन्तव्यम् ॥ ३ ॥

मन्त्र विधत्ते— "सन्ते वायुरिति। पूर्वोऽर्द्धर्च, पृथिवीदैवत्य, उत्तरो वायव्य। 'उत्तानाया' उन्मुखतया विस्तृ-

---

* वा० सं० ११ २८ १।

† धु० आ० ६ आ०।

‡ का० श्रौ० सू० १६ २ ६।

§ वा० सं० ११ ३९।

तायाः 'ते' तव पृथिव्याः 'यत्' 'हृदयं' 'विकस्तम्' अवट-करणेन खातम्, तत् 'मातरिश्वा' मातरि अन्तरिक्षे श्वसिति पवते इति 'मातरिश्वा' वायुः, 'सन्दधातु' सम्पूरयतु। उत्तरार्द्धे वायुः सम्बोध्योच्यते। 'यः' च त्वं 'देवानाम्' अग्न्यादीनां वागादिदेवानां वा 'प्राणथेन' प्राणत्वेन 'चरसि'। वायौ सति वागादीन्द्रियाणि चेष्टन्ते। हे 'देव' द्योतमान वायो! 'कस्मै' कः प्रजापतिः, तद्रूपाय 'तुभ्यं' 'वषट् अस्तु'। इयं पृथिवी वषड्भूता भवतु। 'क' पदस्यार्थ माह— "प्रजापतिर्वै कः"—इति। वषट्करणेनाहुतिः कार्येति कृत्वा प्रशंसति— "नो हैता-वत्यन्याहुतिरिति। 'यथा' 'एषा' आहुतिः सन्धानकरी, एवमन्या नास्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

कात्यायनः— "अनामिकया संवपति पुरस्तात् पश्चाद्दक्षिणत उत्तरतश्च"—इति *। अनामिकाङ्गुल्या अवटस्य पुरस्तात् प्राच्या दिशः सकाशात् 'पांसून्' अवटे संवपेत्। एवं प्रत्यगादिभ्यः सकाशात् तद्विधत्ते— "अथैनां दिग्भिः सन्दधातीति। तत्र क्रमं विधत्ते— "स इमां चेमां च दिशौ सन्दधातीति। 'इमां मिमाम्' इत्यभिनयेन प्राक्प्रतीच्यौ दिशौ विवक्ष्येते। एतयोर्विवक्षायां कारण माह— 'एते दिशौ' 'संहिते'। इम मिति लोकप्रसिद्धे प्राक्प्रतीच्याविति युज्येते, पुनः 'इमाश्च'—इत्यनेन दक्षिणोदीच्यौ दिशौ विवक्ष्येते। अत्रापि संहितत्व मेव कारणम्। अथ चतुर्दिशः सन्धानप्रकार मभिनयेन दर्शयति— "इत्यग्रेऽथेति। 'इति' एवम् 'अग्रे' प्रथमं प्राचीं दिश मित्यर्थः। इतरदिक्क्रियापेक्षया 'अथेति'-पदत्रयम्।

---

* का० श्रौ० सू० १६। ३। ४।

कुर्वत समापन प्रशंसति—"तद् दक्षिणावृदिति। 'तत्' कर्म दक्षिण मावृदावर्त्तन समापन यस्य तद् भवति। 'तद्' दक्षिणावर्त्तन कर्म 'देवत्रा' देवेषु भवतीत्यर्थ। ता चात्र-करणभूता मङ्गुलि मभिनयेन दर्शयति—"अनयेति। 'अनया' अनामिकाङ्गुल्या, भेषज्यक्रियासाधनत्व मस्या अङ्गुले प्रसिद्ध मिति शब्दार्थं ॥ ५ ॥

अथास्तीर्णयो कृष्णाजिनपुष्करपर्णयो मन्त्रोद्ग्रहण विधत्ते—"अथ कृष्णाजिनञ्चेति *। 'उद्ग्रहणम् ऊर्ध्वकरणम्। पुष्कर-पर्णस्य योनित्व प्रागुक्तम् †, तद् विधत्ते—"सुजात इति ‡। 'ज्योतिषा' 'सह' संयुक्त, सुजातोऽय मग्नि 'वरूथ' वरणीय, 'स्व' स्वर्गाख्य, 'शर्म' शरण गृहम् 'आसदत्' आसीददिति। सदेर्लुङि ॡदित्वादङि रूपम् ॥ ६ ॥

अथ कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोरुद्गृहीतत्वात् त्रिवृता मुञ्ज योक्त्रेण बध्नीयादिति विधत्ते—"अथैन मुपनह्यतीति §। "णह बन्धने" ‖। "न निष्पद्यात इति। निष्पतेदित्यर्थ। 'योक्त्रेण' दाम्ना 'योग्य' योजनीयम्, अश्वाननादिवन्धनं च मौञ्जेन कार-णीयम्। "तत्र त्रिवृत्"—इत्यत्र पूर्व मुक्त ¶ ब्राह्मण मति-दिशति—"तस्यो बन्धुरिति ॥ ७ ॥

* का० श्रौ० सू० १६ ३ ५।
† अस्या मेव कण्डिकायां (२२१ पृ० १२ प) द्रष्टव्यम्।
‡ वा० स० ११ ४०, १।
§ का० श्रौ० सू० १६ ३ ६क।
‖ दि० उ० ६० धा०।
¶ २ प्र० ३ ब्रा० २७ क० (१३८ पृ०) द्रष्टव्यम्।

पूर्वं मन्त्ररासभाजान् पशून् प्रस्तुत्य, ते मौञ्जीभिरभिधानीभिरभिहिता भवन्तीत्यादिना, त्रिवृतो भवन्तीत्यनेन च रशनाविधान मुक्तम् *, अथ योक्त्रस्य समन्त्र वेष्टन विधत्ते— "तत् पर्यस्यति वास इति †। 'तत्' योक्त्र 'पर्यस्यति' परिवेष्टयति। हे 'विभावसो' दीप्तिभिर्वासयित !, दीप्तिधन ! वा, हे 'अग्ने !' 'विश्वरूप' विचित्ररूप 'वास' 'सव्ययस्व'। "व्येञ् सवरणे" ‡, परिधत्स्व। योक्त्रबन्धने वास सव्ययस्वेति वस्त्रपरिधापनोक्तेस्तात्पर्य माह— "वरुण्या वै यज्ञ इति। 'यज्ञ' हि रज्जु' 'वरुण्या' वरुणदेवत्या भवति §। यथा— योक्त्रपरित्यागे "प्रत्वा मुञ्चामि वरुणस्य पाशात्"–इति ‖ मन्त्र, नैवम्, इह तु 'एतद्' योक्त्रम् 'अवरुण्य कृत्वा' 'यथा वास परिधापयेत्' 'एव' तदित्यभिप्रायेण "वास ०—० सव्ययस्वेत्युक्तम् ¶। पाशस्यैव हि वरुणो देवता, न वासस इत्यर्थं ॥ ८॥

विधत्ते— "अथैन मादायोत्तिष्ठतीति **। 'एन' मृत्पिण्ड मादाय ऊर्ध्वस्तिष्ठेत्। तत् प्रशसति— "असौ वा आदित्य इति। 'त्रेधात्मान विकरोति,— अग्नि तृतीय, वायु तृतीयम्, आदित्यं तृतीयम्"–इति श्रुते ††। मृत्पिण्डोऽग्निरिति चोक्तम्। मृदमादायोत्थानेन अमु मादित्य मेवोत्थापितवान् भवतीति ॥

---

* २ प्र० ३ ब्रा० २६, २७ क० (१३८ पृ०) द्रष्टव्यम्।

† का० श्रौ० सू० १६ ३ ६ ख।

‡ भ्वा० उ० १००७ धा०।

§ १ भा० २ प्र० ४ ब्रा० १२ कण्डीतो द्रष्टव्यम्।

‖ ऋ० स० ८ अष्ट० ३ अ० २४ व० द्रष्टव्यम्।

¶ वा० सं० ११ ४० २।

** का० श्रौ० सू० १६ ३ ७। †† तै० ब्रा० १. ७. १ २।

मन्त्रं विधत्ते—§“उदु तिष्ठ स्वध्वरेतीति *। हे ‘स्वध्वर’ सुयज्ञ। ‘उत्तिष्ठ’। ‘उ’ शब्दोऽप्यर्थं। अपि च ‘देव्या’ देव-सम्बन्धिन्या ‘धिया’ बुद्ध्या ‘न’ अस्मान् ‘अव’ पालय। ‘दृशे’ दर्शनाय ‘बृहता भासा’ प्रौढेन तेजसा ‘सुशुक्वनि’ अत्यन्त दीप्यमान ‘सुशस्तिभि’ शोभनशिक्षितै ‘वोढृभि’ अश्वै ‘आयाहि’ आगच्छ ‘अग्ने’ मद्रूप इति। सुशस्तिभिरितिपद-स्यार्थं माह— “ये वोढारस्ते सुशस्तय इति ॥ ९ ॥

अत्र सूत्रम्,— “ऊर्द्ध्वबाहु प्राञ्च प्रगृह्णाति, ऊर्द्ध्व ऊ षु ण इति, अवहृत्योपरि नाभिधारयन्निति †। तदूर्द्ध्वधारणं विधत्ते—“अथैन मित ऊर्द्ध्व मिति। ‘इत’ भूमि सकाशात् ‘ऊर्द्ध्व’ प्राङ्मुख प्रगृह्णीयात्। “असौ वा आदित्य इत्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम् ‡।

मन्त्र विधत्ते— “इत ऊर्द्ध्व मिति। ‘न’ अस्माकम् ‘ऊतये’ तर्पणाय सुष्ठु ‘ऊर्द्ध्व’ ‘तिष्ठ’। तत्रोपमा माह— “देव इति। ‘न’ शब्द उपमार्थं। यथा सविता देव ‘वाजस्य’ अन्नस्य ‘सनिता’ सम्भक्ता ‘ऊर्द्ध्व’ तिष्ठति। ‘यद्’ यस्मात् ‘अञ्जिभि’ अभि-व्यञ्जकै ‘वाघद्भि’ रश्मिभि उपलक्षित त्वा ‘विह्वयामहे’ बहु-विध माह्वयाम।

अत्र मन्त्रे§ पूर्वार्द्धं निगदव्याख्यात मिति दर्शयति—“यथैव यजु, तथा बन्धुरिति। उत्तरार्द्धं ‘वाजस्य’—इत्यादि-

---

* वा० स० ११ ४१।

† का० श्रौ० सू० १६ ३ ८, ९ क।

‡ पूर्वत्र (२२७ पृ० १४ प०) द्रष्टव्यम्।

§ वा० स० ११ ४२।

रथं माह— "ऊर्ध्वो वा एष तिष्ठन्नित्यादिना। पूर्वं मित ऊर्ध्वं मिति सामान्येनोक्तम्, तद् विशिनष्टि— "परोबाहु प्रगृह्णातीति। बाह्वो परस्तात् अनूर्ध्वो बाहु, प्राञ्च मित्युद्गृह्णीत।

मृत्पिण्डस्याधो नयनं विधत्ते— "अथैन मुपावहरतीति। उपावहरणस्य अवधि दर्शयति— "त मुपावहृत्येति। उपरि-नाभिधारणस्य स्तावक ब्राह्मण मित्यतिदिशति— "तस्योपरि बन्धुरिति। रुक्मधारणप्रस्तावे "यद्देवोपरि नाभि अवाग् वै नाभे रेत प्रजातिरिति * •—• एतद्वै पशोमेध्यतर यदुपरि-नाभि"-इति † ॥ १० ॥ ४ [४ २] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे चतुर्थाध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्)

हस्त ऽएष भवत्यथ पशूनभिमन्त्रयते। एतद्वा ऽएषु देवाः सम्भरिष्यन्त पुरस्ताद्वीर्य मदधुस्तथैवैष्वय मेतत् सम्भरिष्यन् पुरस्ताद्वीर्यं दधाति ॥ १ ॥

सो ऽश्व मभिमन्त्रयते। स जातो गर्भो ऽअसि

*, † उपरिष्टात् (५ प्र० १ ब्रा० ९, १० क०) द्रष्टव्यम्।

रोदस्योरितीमे वै द्यावापृथिवी रोदसी तयो-रेष जातो गर्भोऽग्ने चारुर्व्विभृत ओषधीष्विति सर्व्वासु ह्येष चारुर्व्विभृत ओषधिषु चित्रः शिशुः परि तमाᳬस्यक्तूनिति चित्रो वा ऽएष शिशुः परेण तमाᳬस्यक्तूनतिरोचते प्र मातृभ्यो ऽअधि कनिक्रदद्गा इत्योषधयो वा ऽएतस्य मातरस्ताभ्य एष कनिक्रदत्प्रैति तदश्वे व्वीर्यं दधाति * ॥ २ ॥

अथ रासभᳬ । स्थिरो भव व्वीड्वङ्ग आशुर्भव व्वाज्यर्व्वन्निति स्थिरश्च भव व्वीड्वङ्गश्चाशुश्च भव व्वाजी चार्व्वन्नित्येतत् पृथुर्भव सुषदस्त्व मग्नेः पुरीषवाहण इति पृथुर्भव सुशीमस्त्व मग्ने. पशव्य-वाहन इत्येतत्तद्रासभे व्वीर्यं दधाति ॥ ३ ॥

अथाजᳬ । शिवो भव प्रजाभ्यो मानषीभ्यस्त्व मङ्गिर इत्यङ्गिरा वा ऽअग्निराग्नेयोऽजः शमय-त्येवैन मेतदहिᳬसायै मा द्यावापृथिवी ऽअभि-शोचीर्मान्तरिक्ष मा व्वनस्पतीनित्येतत् सर्व्वं मा हिᳬसीरित्येतत्तदजे व्वीर्यं दधाति ॥ ४ ॥

* 'दधाति'—इति क, ख

त्रिभिरभिमन्त्रयते । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैष्वेतद्वीर्यं दधाति ॥ ५ ॥

अथैन मेतेषा पशूना मुपरिष्टात् प्रगृह्णाति । तदेन मेतै पशुभि सम्भरति नोपस्पृशति वज्रो वै पशवो रेत इद नेदिदᳪ रेतो वज्रेण हिनसानीत्यथो ऽअग्निरय पशव इमे नेदय मग्निरिमान् पशून् हिनसदिति ॥ ६ ॥

त मश्वस्योपरिष्टात् प्रगृह्णाति । प्रैतु वाजी कनिक्रददिति प्रैतु वाजी कनिक्रद्यमान इत्येतन्नानदद्रासभ. पत्वेति तदश्वस्य यजुषि रासभं निराह तद्रासभे शुचं दधाति भरन्नग्नि पुरीष्यं मा पाद्यायुषः पुरेति भरन्नग्निं पशव्यं मो ऽअस्मात् कर्मणः पुरा पादीत्येतत्तदेन मश्वेन सम्भरति ॥ ७ ॥

अथ रासभस्य । वृषाग्नि वृषण भरन्निति वृषा वा ऽअग्निर्वृषा रासभ. स वृषा वृषाणं भवत्यपाङ्गर्भᳪ समुद्रिय मित्यपाᳪ ह्येष गर्भः समुद्रियस्तदेनᳪ रासभेन सम्भरति ॥ ८ ॥

अथापादत्ते *। अग्न ऽआयाहि व्वीतय ऽइत्यवितव ऽइत्येतत्तदेन ब्रह्मणा यजुषैतस्माच्छौद्रा-द्दर्भादपादत्ते † ॥ ९ ॥

अथाजस्य। ऋतꣳ सत्यमृतꣳ सत्य मित्ययं वा ऽअग्निर्ऋत मसावादित्य सत्य यदि वासावृत-मयꣳ सत्य मुभयम्वेतदय मग्निस्तस्मादाहऽर्तꣳ सत्य-मृतꣳ सत्य मिति तदेन मजेन सम्भरति ॥ १० ॥

त्रिभिः सम्भरति। त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्या-वत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत् सम्भरति त्रिभिः पुरस्तादभिमन्त्रयते तत् षट् तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥

अथैतान् पशूनावर्त्तयन्ति। तेषा मजः प्रथम एत्यथ रासभो ऽथाश्वो ऽथेतो यता मश्वः प्रथम एत्यथ रासभो ऽथाजः क्षत्र वा ऽअन्वश्वो व्वैश्य च शूद्रं चानु रासभो ब्राह्मण मजः ‡ ॥ १२ ॥

तद्यदितो यताम् §। अश्वः प्रथम एति तस्मात्

---

* 'अथापादत्ते'—इति क, ख।

† '०दपादत्ते'—इति ग, घ।

‡ 'मजं'—इति ग, घ।

§ 'यताम्'—इति ग, घ।

क्षत्रियं प्रथमं यन्तमितरे त्रयो व्वर्णाः पश्चादनुयन्त्यथ यदमुत आयतामजः प्रथम एति तस्माद् ब्राह्मणं प्रथमं यन्तमितरे त्रयो व्वर्णाः पश्चादनुयन्त्यथ यन्नेवेतो यतो नामुतो रासभः प्रथम एति तस्मान्न कदा चन ब्राह्मणश्च क्षत्रियश्च व्वैश्यं च शूद्रं च पश्चादन्वितस्तस्मादेवं यन्त्यपापवस्यसायाथो ब्रह्मणा चैवैतत् क्षत्रेण चैतौ व्वर्णावभितः परिगृह्णीतेऽनपक्रमिणौ कुरुते * ॥ १३ ॥

अथानड्वापुरुषमीक्षते। अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद्भराम इत्यग्निं पशव्यमग्निवद्भराम इत्येतस्मादेनमनड्वापुरुषेण सम्भरति ॥ १४ ॥

तमजश्चोपरिष्टात् प्रगृह्णन्नेति। आग्नेयो वा ऽअजः स्वेनैवैनमेतदात्मना स्वया देवतया सम्भरत्यथो ब्रह्म वा ऽअजो ब्रह्मणैवैनमेतत् सम्भरति ॥ १५ ॥

अथैनमुपावहरति। ओषधयः प्रतिमोदध्वमग्निमेतं शिवमायन्तमभ्यत्र युष्मा इत्येतदेन-

* 'कुरुते'—इति क, ख।

स्मादायत ओषधयो बिभ्यति यद्वै नो ऽयं न हिꣳस्यादिति ताभ्य एवैन मेतच्छमयति प्रश्थेन सोदभ्वꣳ शिवो वो ऽभ्येति न वो हिꣳसिष्यतीति व्यस्यन्विश्वा अनिरा अमीवा निषीदन्नो ऽअप दुर्म्मतिं जहीति व्यस्यन्विश्वा अनिराश्चामीवाश्च निषीदन्नो ऽप सर्वं पाप्मान जहीत्येतत् * ॥ १६ ॥

ओषधय प्रतिगृह्णीत। पुष्पवती' सुपिप्पला इत्येतद्वैतासाꣳ समृद्धꣳ रूपं यत् पुष्पवत्य सुपिप्पला समृद्धा एनं प्रतिगृह्णीतेत्येतदय वो गर्भ ऋत्वियः प्रत्नꣳ सधस्थ मासददित्ययं वो गर्भ ऋतव्यः सनातनꣳ सधस्थ मासददित्येतत् † ॥ १७ ॥

द्वाभ्या मुपावहरति। द्विपाद्यजमानो यजमानो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदुपावहरति तं दक्षिणत उदञ्च मुपावहरति तस्योक्तो बन्धुरुद्धृत मवोक्षित भवति यत्रैन मुपावहरत्युद्धते वा ऽवोक्षितेऽग्नि मादधति सिकता उपकीर्णा भवन्ति तासा मुपरि बन्धुः ॥ १८ ॥

* 'जहीत्येतत्'—इति ग, घ।

† 'सधस्थ मासददित्येतत्'—इति ग, घ।

परिश्रित भवति। एतद्दै देवा अबिभयुर्यद्दै न इम मिह रक्षाꣳसि नाष्ट्रा न हन्युरिति तस्मा ऽएता पुरं पर्य्यश्रयस्तथैवास्मा ऽअय मेता पुर परिश्रयत्यथो योनिर्व्वा ऽइयꣳ रेत इद तिर इव वै योनौ रेत सिच्यते योनिरूप मेतत् क्रियते तस्मादपि स्वया जायया तिर इवैव चिचरिषति * ॥ १६ ॥

अथेनं व्विष्यति। तद्यदेवास्यावोपनद्धस्य सꣳशुच्यति ता मेवास्मादेतच्छुच बहिर्धा दधात्यथो ऽएतस्या एवैन मेतद्योने' प्रजनयति ॥ २० ॥

वि पाजसा पृथुना शोशुचान इति। वि पाजसा पृथुना दीप्यमान इत्येतद्बाधस्व द्विषो रक्षसो ऽअमीवा इति बाधस्व सर्व्वान् पाप्मन इत्येतत् सुशर्म्मणो बृहत' शर्मणि स्या मग्नेरहꣳ सुहवस्य प्रणीतावित्याशिष माशास्ते † ॥ २१ ॥

अथाजलोमान्याच्छिद्य ‡। उदीचः प्राचः

* 'चिचरिष्यति'—इति क।

† 'माशास्ते'—इति क ख।

‡ 'अथाजलोमान्याच्छिद्य'—इति क, ग, घ।

पशून् प्रसृजत्येषा ह्युभयेषां देवमनुष्याणां दिग्य-दुदीची प्राच्येतस्यां तद्दिशि पशून्दधाति तस्मादुभये देवमनुष्याः पशूनुपजीवन्ति ॥ २२ ॥ ५ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [४. ४]॥

अथ मृत्पिण्डसाहित्येन पश्वभिमन्त्रणं विधत्ते— "इस्त एष भवतीति। 'एष' मृत्पिण्डः। "एतद्वा इत्यादेरयमर्थः — 'एतद्' इदानीं पिण्डसम्भरणकाले पश्वभिमन्त्रणेन एषु 'वीर्यं' 'देवा' इव 'अयं' यजमानोऽपि 'दधाति' निहितवान् भवतीति ॥ १ ॥

पूर्वं मन्त्राभिमन्त्रणं विधत्ते— "सोऽश्व मिति *। अश्वो ऽग्न्यात्मना स्तूयते— 'स' त्वं 'रोदसी' द्यावापृथिव्यो 'गर्भ' इति जात असि', तथा 'ओषधीषु' ओषधिवनस्पत्यादिषु विषयेषु 'चारु' 'विभृत' विशेषेण सम्भृतोऽसि, 'चित्र' चित्रवर्णः, 'शिशुः', 'अक्तून्' अक्तुशब्दो रात्रिवचनः, तत्रत्यानि 'तमांसि' 'परि' योग्यक्रियाध्याहारः, परीत्य, अतिरोचत इति। 'मातृभ्य'—इति चतुर्थी। ओषधयोऽत्र मातृशब्दवाच्याः, तदर्थम्, तद्रक्षणार्थं 'कनिक्रदत्' अत्यर्थं क्रोषितशब्दं कुर्वन् 'प्रगा' प्रगच्छसि †। "इणो गा लुङि"—इति गादेशः ‡।

मन्त्रं प्रतिपदमनूद्य व्याचष्टे— "इमे वै द्यावापृथिवी रोदसी इति ॥ २ ॥

* का० श्रौ० सू० १६ ३ ८।

† वा० स० ११ ४३।

‡ पा० सू० २ ४. ४५।

रासभाभिमन्त्रणे मन्त्रं विधत्ते— "अथ रासभं स्थिरो भवेति *। हे 'भवन्' भगवन्! रासभ! 'स्थिर' निश्चलः 'भव'। 'वीड्वङ्ग' दृढाङ्गः, 'आशु' शीघ्रगतिः, 'वाजी' वेगवांश्च 'भव' इति। 'पृथु' स्थूलः भव। 'सुषद' शोभन-सदनवान् भव। 'अग्ने पुरीषवाहन' गोमयस्य सैकतस्य वा वाहकत्वात् रासभस्य पुरीषवोढृत्वं प्रसिद्धम् ॥ ३ ॥

अजाभिमन्त्रणं विधत्ते— "अथाजं शिवो भवेति †। अङ्गिर-पदेन अग्निरुच्यते, तद्देवत्यत्वात्। हे 'अङ्गिर' अग्निरूप। अज! त्वं 'मानुषीभ्यः प्रजाभ्यः' 'शिवो भव'। 'द्यावापृथिवी' 'मा अभिशोचीः' मा हिंसीः। तथा 'अन्तरिक्षं', 'वनस्पतीन्'। सर्वत्र 'मा अभिशोचीः'-इति क्रियापदं सम्बद्धुमितीति पदं प्रयुक्तम्। मन्त्रस्यार्द्धयोस्तात्पर्यं माह— "अङ्गिरा वा अग्निरित्यादिना ॥ ४ ॥

अश्वादिपशुत्रयाभिमन्त्रणगतसङ्ख्यां प्रशंसति— "त्रिभिरभिमन्त्रयत इति। अग्नेस्त्रिवृत्त्वं पुरस्तादुक्तम् ॥ ५ ॥

अत्र सूत्रम्— "धारयत्येषा मुपरि पिण्डं मनुपस्पृशन्निति ‡। 'एषां' त्रयाणां पशूनां मुपरितनान् पशून् अनुपस्पृशन् पिण्डं धारयेदित्यर्थः। तदिदं विधत्ते— "अथैनं मेतेषां पशूनां मिति। उपस्पर्शनाभावं प्रशंसति— "वज्रो वै पशव इति। यतो वज्र-रूपाः पशवः, मृत्पिण्डश्च रेतोरूपः, अतो वज्रेण रेतः विच्छिन्नं न करोमीति बुद्ध्या न स्पृशेत् पशून्। अथवा 'अयं' मृत्पिण्डो

* वा० सं० ११ ४४।
† वा० सं० ११ ४५।
‡ का० श्रौ० सू० १६ ३ १०

हि 'अग्नि', अग्नि पशून् मा हिंसीदिति युष्मा न स्पृशेत्। 'हिनसानि'-इति लोटि रूपम्, 'हिनसत्'-इति पञ्चमलकारे रूपम् ॥ ६ ॥

अथाश्वस्योपरि धारण समन्त्रं विधत्ते—"त मश्वस्योपरिष्टा-दिति *। 'वाजी' अन्नवान् अश्व 'प्रैतु' आगच्छतु। त विशिनष्टि— 'क्रनिक्रदत्' अत्यर्थशब्द कुर्वन्, 'नानदत्' सर्वा दिशो नादयन् 'रासभ' उपमाशब्दलोप गर्दभ इव 'पत्वा' पतनशील। पते क्वनिपि रूपम्। 'पुरीष्य' पशुहितम् 'अग्निम्' धारयन्, 'आयुष' कर्मणोऽस्मात् 'पुरा' 'मा पादि' मा विनश्यतु †। पदेर्श्चिणि रूपम्।

अश्वस्योपरि धारणमन्त्रे रासभ पत्वेति गर्दभवचनस्य प्रयोजन माह— "तदश्वस्य यजुषि रासम निराहेति। अश्व-मन्त्रे रासभवचने तस्माद्रासभ अश्वस्यातिशयितत्वोक्ते तस्मिन् गर्दभे शोकबलराहित्य मेव निहित भवतीति। 'आयुष'-इति-पदस्यार्थ माह 'कर्मण' इति ॥ ७ ॥

अथोत्तरा ऋक्, संहिताया मेव माम्नायते ‡—

"वृषाग्निं वृषण भरन्नपां गर्भं समुद्रियम्
अग्न आयाहि वीतये ऋतं सत्य मृतं सत्य
मग्निम्पुरीष्य मङ्गिरस्वद् भराम"-इति §।

* का० श्रौ० सू० १६ ३ १०।

† वा० स० ११ ४६ १।

‡ अस्मदृष्टसंहितायास्तु "वृषाग्निम्"-इत्यादि "समुद्रियम्"-इत्य-न्तश्च पाठ ४६ कण्डिकापरांश:।

§ वा० स० ११, ४७।

महाबृहतीयम्, "चत्वारोऽष्टका पादा जागतश्च महाबृहती"-इति। तस्य विभज्य विनियोगो विधीयते। तत्र तस्या' पूर्वार्द्धे तु रासभस्योपरि धारणम्, तृतीयपादेनाजस्योपरि धारणाय रासभ मृत्पिण्डहरणम्, चतुर्थेनाजस्योपरि धारणम्, पञ्चमेनानड्डापुरुषेक्षणम्। तदाह सूत्रकृत्— "प्रैतु वाजी हृषाग्नि मित्यश्वखरयो रग्न आयाहीत्याहृत्य खराच्छागन्त्यर्सं सत्य मित्याभिधानात्, आयन्त्यावर्त्त्य पशूनज पुरस्ताद्रासभो मध्ये, स्वस्थानस्थितानाम् मेवावृत्ति, अनड्डापुरुष मीक्षते पूर्ववदग्निं पुरीष्य मिति"-इति *। तदिद सर्व विधत्ते— "अथ रासभस्य वृषाग्नि वृषण मित्यादिना।

मन्त्रस्याय मर्थ †,— 'वृषण' वर्षक मृद्रूपम् 'अग्नि' 'भरन्' 'अपाङ्गर्भ' गर्भभूत, समुद्रे अन्तरिक्षे भव 'समुद्रिय' 'भरन्' 'अग्नि' मृद्रूप 'वृष' सिञ्च। वृषतेर्लोटि रूपम्। अर्थाद्धे रासभ सम्बोध्य।

ब्राह्मणे, वृषेति कन्प्रत्ययान्त पद मिति व्याख्यात— "वृषा वा अग्निरिति। तत्राय मर्थ,— 'वृषा' रेतस सेक्ता 'रासभ' 'वृषणम् अग्नि भरन्', तिष्ठतीति क्रियाध्याहार। तृतीयपादे अग्नि सम्बोध्य। हे 'अग्ने' मृद्रूप। 'वीतये' तर्पणाय 'आयाहि' रासभादागच्छ। 'ऋतम्' अग्नि, 'सत्यम्' आदित्य, यद्वा, 'ऋतम्' आदित्य, 'सत्यम्' अग्नि, उभयरूप मग्निम्, आहरिष्यामीति शेष। 'पुरीष्य' पशुहित मग्निम्, 'अङ्गिरस्वद्' अग्निवत् 'भराम' सम्भराम इति।

* का० श्रौ० सू० १६ २ ११, १२, १३।

† पाठस्तस्य वा० स० ११ ४६ ख, ४७ क।

मन्त्रगतानि पदानि व्याचष्टे— “वृषा वा अग्निरिति । “तदेनं रासभेनेति । मन्त्रस्य पूर्वार्द्धेन रासभस्योपरि मृत्पिण्डधारणेन तस्मिन् वृष सम्भृतवान् भवति ॥ ८ ॥

खरात् सकाशात् मृदाहरण समन्त्र विधत्ते— “अथा-पादत्त इति । “अग्न आयाहीति तृतीय पाद * । ‘वीतये’ -इत्यस्यार्थं माह— “अविताव इतीति । तर्पणार्थादु वेते † “मन्त्रे ह्वषेष०”-इति ‡ क्तिन् , स चोदात्त । अपादान प्रश-सति— “तदेन ब्रह्मणेति । ‘एन’ मृत्पिण्ड ‘ब्रह्मणा’ ब्रह्म-रूपेण ‘यजुषा’ “अग्न आयाहि”-इति पादेन ‘एतस्मात’ ‘शौद्रात्’ वर्णात् अपादत्तवान् भवति । रासभस्य वैश्यशूद्रजातिसम्बन्धो वक्ष्यते— “वैश्य च शूद्र चानु रासभ इति § ॥ ९ ॥

अजस्योपरि धारणमन्त्र विधत्ते— “अथाजस्यर्त्त मिति । ऋत सत्य मिति द्विवार पठ्यते, तत्र प्रथमर्त्तसत्यपदयोरर्थं माह— “अय वा अग्निर्ऋत मिति । “यदि वेति, द्वितीयर्त्त-सत्यपदयोरर्थवचनम् । ‘असौ’ विप्रकृष्ट ‘आदित्य’ ‘ऋतम्’, ‘अय अग्नि सत्यम्’, उभयरूपोऽय अग्निर्मृद्रूप ॥ १० ॥

अग्निम्पुरीष्य मिति मन्त्रशेषस्य विनियोग उत्तरत्र वक्ष्यते ‖ ,

इदानी मश्वादीना मुपरि धारणे विनियुक्तमन्त्रगतसङ्ख्या त्रित्व-दृष्ट्यात्मना स्तौति— “त्रिभिरिति । “प्रैतु वाजी”-इति

* ३३८ पृ० १८ प० द्रष्टव्यः ।

† अदा० प० ३७ धा० ।

‡ पा० सू० ३ ३ ९६ ।

§ इहैव द्वादशकण्डिकायाँ (११२ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

‖ इहैवोपरिष्टात् चतुर्दशकण्डिकायाँ (११२) द्रष्टव्यम्

एको मन्त्र , "वृषाग्नि"-इति महाहत्या मपर , रासभाजयो-रुपरि धारणे विनियुक्तौ द्वौ मन्त्रौ *। मन्त्रस्य लक्षण याज्ञिक-समाख्यान मिति , अत एकस्या ऋचि विभज्य विनियोगात् मन्त्रा बहव सम्पाद्यन्त इत्यविरोध †।

पूर्व मन्त्राद्यभिमन्त्रणे विनियुक्तमन्त्रसङ्ख्याम् मिलित्वा प्रश-सति—"त्रिभि पुरस्तादिति। अभिमन्त्रणमन्त्रास्त्रय , धारण-मन्त्रास्त्रय , ते षट् सम्पद्यन्ते , तस्य स्तावक ब्राह्मण मति-दिशति—"तस्योक्तो बन्धुरिति। पिण्डपरिग्रहमन्त्रसङ्ख्याप्रस्तावे—"ता षट् सम्पद्यन्ते , षड् ऋतव"-इत्यादिना ‡ ॥ ११ ॥

अथैतेषा पशूना मावर्त्तन विधत्ते—"अथैनान् पशूनिति। स्वस्थानावस्थिताना मेवावर्त्तनम्। तत्रागमनेषु पशूनां क्रम विधत्ते —"तेषा मज प्रथम इति §। पूर्वम् 'इत' मुदाहरणार्थं 'यता' गमनेषु 'पशूना' मध्ये 'अश्व' प्रथमो गत , 'रासभ' मध्ये, पश्चात् 'अज', अधुना 'अज' प्रथम , 'रासभ' मध्ये, पश्चात् 'अश्व'। गमनागमनयोरुभयोरपि रासभस्य मध्येऽव-स्थानम् , अश्वाजयोरेव पौर्वापर्यम्। "अज वा अन्वश्व"-

* वा० स० ११ ४६ १ , ४६ २ , ३ ४७ १। अत्राह महीधर — "का० धारयत्येषा मुपरि पिण्ड मनुपस्पृशन् प्रैतु वाजी इत्याग्नि मित्यश्वखरयोरिति। अश्वादीना मुपरि पिण्ड धारयति तानस्पृशन् प्रैतु वाजीत्यश्वोपरि इषाग्नि मिति खरोपरीति सूत्रार्थ। महा-पङ्क्तिस्त्र्यवसाना अष्टाविंशत्पादा महापङ्क्ति। आद्यावश्वेर्षाविश्व-देवत्यौ , तृतीयोऽश्वेर्षोरासभदेवत्य , तृतीयचतुर्थपादौ चूलौ"—इति।

† पुरस्तात् २३८ पृ० ४ पङ्क्तित २३६ पृ० १० पङ्क्तिपर्यन्तं द्रष्टव्यम्।

‡ पुरस्तात् ३ प्र० ३ ब्रा० १० क० (२१३ पृ०) द्रष्टव्या।

§ का० औ० सू० १६ ३ १९।

इत्यादेरय मर्थ — अश्वादिपशुत्रयस्य क्षत्रियजातिसम्बन्ध, क्षत्रियस्य राज्ञ इतरेभ्यस्त्रिभ्यो वैश्यशूद्रब्राह्मणेभ्य पुरस्तात् गमन लोके दृष्ट मिति। तत्र यथा गमनसमये अश्वस्य प्राथम्यम्, तथा ब्राह्मणस्यानूचानस्य स्वव्यतिरिक्तवर्णत्रयात् प्रथमगमनं च दृश्यत इति अधुना अजस्य प्राथम्यम्, वैश्यशूद्रयो क्षत्रियाद् ब्राह्मणाद्वा पुरस्ताद् गमन नास्तीति मृदाहरणसमये पुनरागमनसमये च रासभस्य न प्राथम्यम्। तस्मात् कारणादेवम्— यान्ति अश्वपूर्वा प्रथमे, अधुनाजपूर्वा आगच्छन्ति 'अपापवस्यसाय' पापपरिहाराय। ब्राह्मणेन क्षत्रियेण च 'एतौ' वैश्यशूद्रौ 'अभित' मध्ये 'परिगृह्णीतो', 'अनपक्रमिणौ' अनपक्रान्तौ 'कुरुते' ॥ १२, १३ ॥

विधत्ते— "अथानडापुरुष मिति *। तत्र पुरुष मिति पञ्चमम्। "अग्नि पुरीष्य मिति †। तदीक्षणेन तेनापि 'अनडापुरुषेण' पुरुषपशुप्रतिनिधिना मृद सम्भृतवान् भवति ॥ १४ ॥

विधत्ते— "त मजस्योपरिष्टादिति। अजस्योपरि मृत्पिण्ड धारयन्नेव 'एति' आगच्छेदध्वर्यु। तथाविध गमन मुभयथा प्रशसति— "आग्नेयो वा अज इति। 'अज' अग्निदेवत्य, मृदप्यग्नि, अतोऽजस्योपरि धारणात् स्वेन रूपेण स्वदेवत्य च सम्भृतवान् भवति। अपि अजो ब्राह्मणजातीय, ततो ब्राह्मणेनाप्येन मृत्पिण्ड सम्भृतवान् भवति ॥ १५ ॥

अथाजसकाशात् मृत्पिण्डस्यावरोहण समन्त्र विधत्ते ‡—

---

* का० श्रौ० सू० १६ ३ १३।

† वा० सं० ११ ४७ १।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ३ १४।

"अथैन मुपावहरतीति। हे 'ओषधय !' 'युष्मा' अत्र शस सकारस्य "तस्माच्छसो न"–इति * नत्व रुत्व विसर्जनीयः, युष्मानभिलक्ष्य 'आयन्तम्' आगच्छन्त 'शिवम्' 'एत' पुरोवर्त्ति-नम् 'अग्नि' 'प्रति मोदध्वम्' प्रतिमोदत्व भयराहित्यार्थम्।

उत्तरार्द्धे † मृद्रूपोऽग्नि सम्बोध्य। 'विश्वा' 'अनिरा' 'इरा' –इत्यन्ननाम ‡। अन्नप्रतिबन्धहेतून अनाधृष्यादीन्, 'अमीवा' रोगाश्च 'व्यस्यन्' विक्षिपन्, हेतौ शतृप्रत्यय। रोगादिविक्षे-पाहेतो 'निषीदन्' उपविशन्, 'न' अस्माक 'दुर्मति' दुष्टु-तिमयी मतिम् 'अपजहि' अपनयेति।

प्रतिमोदध्व मिति यदोषधी प्रत्युक्तम्, तस्याभिप्राय माह— "एतद्वैतस्मादायत ओषधय इति। 'आयत' अग्ने सकाशात् 'ओषधयो बिभ्यति' स्वस्यात्मान भक्षयिष्यति किलेति। तत्परि-हाराय प्रतिमोदध्व मिति। यतोऽग्नि शान्त, ओषधयो यूय मेन प्रतिमोदध्वम्, 'शिव' सुखकर एव स्वरूप 'व' युष्मान् 'अभ्येति' अभिगच्छति, न वो हिंसिष्यतीति तात्प-र्यार्थ। उत्तरार्द्धगत दुर्मतिपद व्याचष्टे— "सर्व पाप्मान जहीति॥ १६॥

द्वितीय मन्त्र विधत्ते— "ओषधय प्रतिगृह्णीतेति §। हे 'ओषधय'। 'एनम्' अग्निम् 'प्रतिगृह्णीत'। ता विशि-नष्टि— 'पुष्पवती' पुष्पवत्य, पुष्पसम्पन्ना, 'सुपिप्पला:'

---

* पा० सू० ६ १ १०३।

† वा० स० ११ ४७ २ द्रष्टव्यम्।

‡ निघ० २ अ० ७ ख० १३ प०।

§ वा० स० ११ ४८।

शोभनफलवत्त्व , 'अयम्' अग्निर्वै युष्माकं मोषधीनां 'गर्भ.' 'ऋत्विय ' ऋतुषु भव प्राप्तकाल 'प्रत्नं' पुरातनम् , 'सधस्थ ' सहस्थानम् 'आसदत्' आगमत् । सदेर्लुङि च्लेरङि रूपम् ॥

मन्त्र व्याचष्टे— "एतद्वै तासां समृद्ध मिति । पुष्पफलवत्त्व मेव समृद्ध रूप मित्यर्थ ॥ १७ ॥

उपावहरणमन्त्रगतसङ्ख्या प्रशसति— "द्वाभ्या मुपावहरति द्विपाद् यजमान इति । उक्तोऽर्थ *। पिण्डनिधानप्रदेश कात्यायन सूत्रयामास— "उत्तरत आहवनीयस्योद्धतावोक्षिते सिकतोपकीर्णे परिश्रिते प्राग्द्वारे पिण्ड निदधात्योषधय इति" -इति †। तदिद विधत्ते— "त दक्षिणत उदञ्च मित्यादि , "तिर इवैव चिचरिषतीत्यन्तेन ‡। 'त' पिण्ड 'दक्षिणत ' प्रदेशात् 'उदञ्चम्' आहरति उदङ्मुखम् 'उपावहरेत्' निदध्यात् । दक्षिणत उदगागमनस्य स्तावक ब्राह्मण मतिदिशति— "तस्योक्तो बन्धुरिति । पिण्डहरणसमये "त दक्षिणत उदञ्च माहरति दक्षिणतो वा उदग् योनौ रेत सिच्यत इति § ।

'यत्र' स्थाने 'एन' पिण्ड निदध्यात् , तत् स्थानम् 'उद्धतम्' उद्धननसंस्कृतम् , 'अवोक्षितम्' उदकसिक्त भवेत् । पिण्डस्याग्नित्वात् तत्स्थानप्रदेशकरण युक्त मित्याह— "उद्धते वा अवोक्षितेऽग्नि मिति । गार्हपत्यादिधिष्ण्य इत्यर्थ' । तस्मिन् प्रदेशे सिकताश्च विकीर्णा भवन्ति । तत्स्तावक ब्राह्मण मुत्तरत्र

* पुरस्तात् १६६ पृ० ३ पङ्क्तितो द्रष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १६ ३ १४ ।

‡ पुरस्तात् (२३४ पृ० १४ पं०—२३५ पृ० ७ पं) द्रष्टव्यम् ।

§ पुरस्तात् २१३ पृ० १५ पं० १०का० द्रष्टव्या ।

सप्तमकाण्डादौ गार्हपत्यचयनप्रस्तावे वक्ष्यत इत्याह— "तासा मुपरि बध्नुरिति * ॥ १८ ॥

"परिश्रित भवतीति । तासा विकीर्णाना परिश्रित मिव परिवृत भवेत् । परिश्रित्करण नाम रक्षोभीत्या पुरस्य करण मित्यर्थं । प्रकारान्तरेण स्तौति— "यथो योनिर्वा इय मिति । इदं परिश्रितं स्थान योनिरूपम्, 'इद' पिण्डरूप 'रेत' इतश्च योनौ 'तिर' तिरोहितम् अप्रकाश 'सिच्यते' । उक्त मर्थं लोकप्रसिद्धा द्रढयति— "तस्मादिति । 'तस्मात्' खलु लोके 'स्वया जायया अपि' परिवृतस्थाने 'तिर इवैव' 'चिच-रिषति' चरितु मिच्छति ॥ १९ ॥

"अथैनं विष्यतीति † । 'विष्यति' प्रमुञ्चेत् । पूर्वं कृष्णा-जिनपुष्करपर्णयोर्मध्ये पिण्ड निधाय, अन्तान् उद्गृह्य, योक्त्रेण बन्धन कृतम्, तद् योक्त्र मन्त्रोद्ग्रहणाच्च मुञ्चेदित्यर्थं । "तस्य-देवास्येति । पूर्वमन्त्रोपनद्धस्य बद्धस्य पिण्डस्य शोको जात, 'तां' बन्धनजाता 'शुच' 'बहिर्धा' तद्विमोकेन निहितवान् भवति । किञ्च पुष्करपर्णं च योनिरूप मित्युक्तम् ‡, अतो बन्धनरूपयोक्त्रविमोकात् 'योनेरेव' पिण्ड मुखाद्यात्मना जायता मित्यभिप्रायेण तद्विमोक इत्यर्थ ॥ २० ॥

मन्त्र विधत्ते— "विपाजसा पृथुनेति § । पाज इति बल-नाम ‖ । 'पृथुना' बलेन 'शोशुचान' दीप्यमानोऽग्निस्त्व

* उपरिष्टात (७ का० ५ प्र० १ ब्रा० ८, १० क०) द्रष्टव्ये ।

† का० श्रौ० सू० १६ ३ १५ क ।

‡ पुरस्तात २०३ पृ० ७ क० द्रष्टव्या ।

§ वा० स० ११ ४९ । ‖ निघ० २ अ० ६ ख० २ प० ।

'द्विष' द्वेष्यान् 'रक्षस' राक्षसांश्च 'अमीवा.' रोगांश्च 'वि बाधस्व'। एवं प्रत्यक्षतो याचित्वा, इदानीं मन्त्रि परोक्षीकृत्य स्वयं माशिष्यमाणं ते 'सुशर्मणः' साधुशरणस्य, 'सुहृत', 'सुहवस्य' शोभनाह्वानस्य 'अग्ने' 'प्रणीतौ' प्रकृष्टनीतौ 'शर्मणि' शरणे अहं 'स्याम्' भवेयमित्यर्थः। मन्त्रस्यार्द्धयोस्तात्पर्य माह— "बाधस्व सर्वान् पाप्मन इति, "आशिष माशास्त इति च ॥ २१ ॥

अत्र सूत्रम्— "अजलोमान्यादाय प्रागुदीच पशूनुत्सृजतीति *। तद् विधत्ते— "अथाजलोमानीति। 'उदीच प्राच' ईशानदिगभिमुखान् 'प्रसृजति' विसृजेत्। तां दिशं प्रशंसति— "एषा ह्युभयेषा मिति। गत मन्यत् ॥ २२ ॥ ५ [४ ४] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वर ॥ ४ ॥

ब्रह्माण्ड गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
समाब्धीन् पञ्चसीरीस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमी।
रत्नोस्रा कल्पवाजिद्विपसहितरथौ सायणि सिङ्गणार्यं,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटश्च ॥

* का० श्रौ० सू० १६ ३ २५

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलं स्वर्णजं वर्णमुख्यं,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्यः * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

* अभवत्राद्यैत्यस्य, पञ्चमकाण्डीयद्वितीयाध्यायान्ते द्रष्टव्याः ।

(अथ पञ्चमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम्)

पर्णकषायनिष्पक्वा एता आपो भवन्ति। स्थेम्ने न्वेव यद्वेव पर्णकषायेण सोमो वै पर्णश्चन्द्रमा उ वै सोम एतदु वा ऽएक मग्निरूप मेतस्यैवाग्नि-रूपस्योपाप्त्यै ॥ १ ॥

ता उप सृजति। आपो हि ष्ठा मयोभुव इति यां वै देवता मृगभ्यनूक्ता या यजु सैव देवता सऽर्क् सो देवता तद्यजुस्ता ह्येता आप एवैष त्रिचस्तद्या अमूराप एकऽ रूपऽ समसृज्यन्त ता एतास्तद्वैवैतद्रूपं करोति * ॥ २ ॥

अथ फेनं जनयित्वान्ववदधाति। यद्वेव तत् फेनो द्वितीयऽ रूप मसृज्यत तद्वैवैतद्रूपं करोत्यथ या मेव तत्र मृदऽ संयौति सैव मृद् यत्तत् तृतीयऽ रूप मसृज्यतैतेभ्यो वा ऽएष रूपेभ्यो ऽग्रेऽसृज्यत तेभ्य एवैन मेतज्जनयति ॥ ३ ॥

---

* 'करोति'—इति क ख।

अथाजलोमैः सꣳसृजति । स्थेम्ने न्वेव यद्वे-वाजलोमैरेतद्वा ऽएनं देवाः पशुभ्योऽधि समभरं-स्तथैवैन मय मेतत् पशुभ्योऽधि सम्भरति तद्यद-जलोमैरेवाजे हि सर्व्वेषां पशूनाꣳ रूप मथ यल्लोम लोम हि रूपम् ॥ ४ ॥

मित्रः सꣳसृज्य । पृथिवीं भूमिञ्च ज्योतिषा सहेति प्राणो वै मित्रः प्राणो वा ऽएतदग्रे कर्मा-करोत् सुजातं जातवेदस मयक्ष्माय त्वा सꣳसृजामि प्रजाभ्य इति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ ५ ॥

अथैतत्त्रय पिष्टं भवति । शर्कराश्मायोरस-स्तेन सꣳसृजति स्थेम्ने न्वेव यद्वेव तेनैतावती वा ऽइय मग्रे ऽसृज्यत तद्यावतीय मग्रे ऽसृज्यत तावती मेवैना मेतत् करोति * ॥ ६ ॥

रुद्राः सꣳसृज्य । पृथिवीं बृहज्ज्योतिः समी-धिर ऽइत्यसौ वा ऽआदित्य एषो ऽग्निरेतद्वै तद्रुद्राः सꣳसृज्य पृथिवीं बृहज्ज्योतिः समीधिरे तेषां

* 'करोति'—इति क, ख ।

भानुरजस्र इच्छुक्रो देवेषु रोचत ऽइत्येष वा ऽएषा भानुरजस्र शुक्रो देवेषु रोचते ॥ ७ ॥

ताभ्याᳪ सᳪसृजति । द्विपाद्यजमानो यजमानो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत् सᳪसृजति ॥ ८ ॥

अथ प्रयौति । सᳪसृष्टा व्वसुभी रुद्रैरिति सᳪसृष्टा ह्येषा व्वसुभिश्च रुद्रैश्च भवति यन् मित्रेण तद्वसुभिर्यद्रुद्रैस्तद्रुद्रैर्धीरै कर्मण्या मृद मिति धीरा हि ते कर्मण्यो ऽइय मृद्धस्ताभ्या मृद्वीं कृत्वा सिनीवाली कृणोतु ता मिति व्वाग्वै सिनीवाली सैनाᳪ हस्ताभ्या मृद्वी कृत्वा करोत्वित्येतत् * ॥ ९ ॥

सिनीवाली सुकपर्द्दा सुकुरीरा स्वौपशेति । योषा वै सिनीवाल्येतदु वै योषायै समृद्धᳪ रूपं यत् सुकपर्द्दा सुकुरीरा स्वौपशा समर्द्धयत्येवैना मेतत् सा तुभ्य मदिते मह्योखा दधातु हस्तयोरितीथ वा ऽअदितिर्मह्यस्यै तदाह ॥ १० ॥

* 'करोत्वित्येनत'—इति ख, ग।

उखां कृणोतु। शक्त्या बाहुभ्यामदितिर्धियेति शक्त्या च हि करोति बाहुभ्यां च धिया च माता पुत्रं यथोपस्थे साग्निं बिभर्त्तु गर्भ ऽआ इति यथा माता पुत्रमुपस्थे बिभृयादेवमग्निं गर्भे बिभर्त्त्वित्येतत् * ॥ ११ ॥

त्रिभिः प्रयौति। त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत् प्रयौति द्वाभ्याᳪ सᳪसृजति तत् पञ्च पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चऽर्त्तवः सम्वत्सरः सम्वत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति त्रिभिरप उपसृजति तदष्टावष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत् तद् भवत्यथो ऽअष्टाक्षरा वा ऽइयमग्रेऽसृज्यत तद्यावतीयमग्रेऽसृज्यत तावतीमेवैनामेतत् करोति ॥ १२ ॥ ६ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [५. १.] ॥

* 'बिभर्त्त्वित्येतत'—इति घ, ङ

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अत्र कात्यायनः— "आपो हि ष्ठेति पर्णकषायपक्व मुदक मासिञ्चति पिण्डे"–इति *। पलाशपर्णक्वथित मुदकं मृत्पिण्डे सिञ्चेत्। तत्र जलानां पर्णक्वथितत्वं विधत्ते— "पर्णकषाय-निष्पक्वा एता इति। 'एताः' मृत्पिण्डे सिच्यमाना आपः 'पर्णकषायनिष्पक्वाः' पलाशपर्णक्वथिता भवेयुः। 'स्थेम्ने' स्थिरत्वा-येव, केवलमृदोखादिकरणे विशरणं स्यात्। पर्णकषायेण पाकं प्रशंसति— "यद्वेव पर्णेति। सोमस्य पर्णत्वम्, सर्वौषध्यनु-प्रवेशात्। सोमो नाम चन्द्रमा। स हि 'एकम् अग्निरूपम्'। पूर्वं कुमारस्याग्नेरष्टौ रुद्रादिनामान्युक्तानि †, तेषाञ्चाम्न्युदकौ-षध्यादीनि रूपाण्यप्युक्तानि ‡। तत्र महादेवेति सप्तमनाम्नः चन्द्रमा रूपम्, चन्द्रमास्तद्रूप मभवदित्युक्तम् §। तादृश-स्याग्निरूपस्योपाप्त्यै पर्णकषायपक्वाः कुर्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

उपरोवन समन्त्र विधत्ते— "ता उपसृजत्यापो हि ष्ठेति ‖। अब्देवत्य तृच गायत्रम्। तृचस्यायमर्थः — हे 'आपः' आप्यते सर्वं कार्यं प्राणिना याभिरित्यापः। आप्नोते करणे कर्त्तरि वा क्विप्, तत्सम्बोधनम्। 'मयोभुवः' मय इति सुखनाम, सुखस्य

* का० श्रौ० सू० १६ ३ १६।
†, ‡ १ प्र० ३ ब्रा० १० कण्डीत. (४१ पृ०) द्रष्टव्यानि।
§ ४२ पृ० १३ प० द्रष्टव्यम्।
‖ व० स० ११ ५०।

भावयितार । 'स्था' । 'हि' यस्मात् ता एवम्भूता यूयं 'न' अस्मान् 'ऊर्जे' अन्नाद्याय 'दधातन' स्थापयत । "तप्तनप्तनथनाश्च"—इति * तस्य तनबादेश । 'महे' महते 'रणाय' रमणीयाय 'चक्षसे' दर्शनाय, ज्ञानाय धत्तेति ॥ ॥ "यो व इति । 'व' युष्माक 'य' 'शिवतम' अतिशयेन सुखकर 'रस', 'तस्य' रसस्य 'न' अस्मान् 'इह' लोके 'भाजयत' भागिन कुरुत । 'उशती' कामयमाना 'मातर इव' यथा मातर पुत्रस्य हित कामयन्ते, एव यूय मिति ॥ ॥ "तस्मा अर मिति । 'व' युष्मत्सम्बन्धिने 'तस्मै' रसाय 'अर' शीघ्रम्, 'अल' पर्याप्तं वा 'गमाम' गच्छेम । "क्रियार्थोपपदस्य"—इति † चतुर्थी । 'यस्य' रसस्य 'क्षयाय' अस्मासु निवासार्थं हि स्वय 'जिन्वथ' प्रीणयथ । "जिवि प्रीणनकर्मा ‡ । येन रसेन अस्मान् तर्पयथ, त गच्छेम । हे 'आप' 'न' अस्मान् 'जनयथ' युष्मदीयभोक्तृत्वेनोत्पादयतेति ऋचस्य सङ्गृहीतोऽर्थं ॥

तिस्र ऋच, तत्प्रतिपाद्या मब्देवताश्च प्रशसति— "या वै देवता मिति । "आपो हि ष्ठेत्यादिका 'ऋक्' 'या देवताम्' 'अभ्यनुक्ता' अनुवदति, कर्त्तरि क्त प्रत्यय । 'यां' देवता 'यजु'-मन्त्रोऽपि । यया ऋचा, येन यजुषा च, या देवता अभ्यगुणाभिधानपुरस्सरं प्रतिपाद्यते, सैव प्रतिपाद्या देवता, सा च प्रतिपादिका ऋक्, यजुर्मन्त्रपदैरप्रतीयमाना देवता नोक्तमित्यर्थ. । अत प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरभेदोपचारेण 'एता'

---

* पा० सू० ७ १ ४५ ।

† पा० सू० २ ३ १४ ।

‡ धा० प० ५६४ धा० ।

आप 'एव' देवता, 'एष' "आपो हि ष्ठा"–इति 'त्रिच'। 'तत्' तस्माद् 'या' 'अमू' अद शब्दो विप्रकृष्टप्रदेशवचन। पूर्व काण्डादौ अग्निसृष्टेरनन्तरम् अबादि पृथिव्यन्त सृष्टि मुक्त्वा *, "सोऽकामयताभ्योऽद्भ्योऽधि प्रजनयेय मित्युपक्रम्य †, "तदिद मेक मेव रूप" कृतवान् भवति। एव मनुसन्धानार्थं मुदकफेनमृत्सिकताशर्कराश्मादिसृष्टिकमेति चयनादौ प्रतिपादितम् ‡ ॥ २ ॥

पिण्डे फेनासेचन विधत्ते— "अथ फेन जनयित्वेति §। कषायोदकेषु हस्तचालनेन फेन मुत्पाद्य पिण्डे तूष्णी मासिञ्चेत। "यदेव तत्फेन इत्यादेरय मर्थ। पूर्व "सोऽकामयताभ्योऽद्भ्यो ऽधीमा प्रजनयेयम्"–इत्युपक्रम्य, "तदिद मेक मेव रूप समद्रवत्ताप एव"–इति ‖, उदकलक्षण रूप मुक्त्वा, "सोऽकामयत भूय एव स्यादिति तेपान फेन मसृजत"–इति ¶ द्वितीय फेनात्मक रूप सृष्ट्यात्मकम्। अत फेनस्य पिण्डे आसेचनेन पूर्वसृष्टफेनात्मक द्वितीय रूप मेव मृद्रूपेऽग्नौ निहितवान् भवति।

अथ सिक्तेऽग्नौ उदकेन मृद सम्मिश्रण विधत्ते— "अथ या मेव तत्र मृद मिति। तत्र 'या मृद' 'मयीति' जलेन सम्मिश्रयति 'सा मृत्'। एतदनन्तर सृष्ट मृदात्मक तृतीय रूपम्। तत्र ह्येव माम्नातम्— "अथ यो गर्भोऽन्तरासीत् सोऽग्निरसृज्य-

* १ प्र० १ ब्रा ११ कण्डीत (४ पृ०) द्रष्टव्यम्।
†, ‡ ५ पृ० ८ पङ्क्तितो द्रष्टव्यम्।
§ का० श्रौ० सू० १६ ३ १७।
‖, ¶ ५ पृ० ८ पङ्क्तितो द्रष्टव्यम्।

तेति * । "स आन्तस्तेपानो मृदꣳ शुष्कापमिति †, तेभ्यो वा एष"–इति । 'एष' अग्नि 'तेभ्य' उदकफेनमृदादिभ्य पूर्वं सृष्ट । अतो जलफेनमृदा सम्मिश्रणेन अवादिरूपेभ्य पूर्वं सृष्टाग्नि मेव उत्पादितवान् भवति ॥ ३ ॥

अथ तत्राजलोममिश्रण विधत्ते— "अथाजलोमै सꣳसृज-तीति ‡ । 'स्थेम्ने' स्थिरत्वाय । अजलोम प्रशसति— "यद्वे-वाजलोमैरिति । यथा पूर्व 'देवा' 'एनम्' अष्टरूपात्मना गूढ मग्नि पुरुषादिपञ्चपशुभ्य सकाशात् सम्भृतवन्त , तथा 'अय' यष्टा पिण्डेऽजलोमससर्गेण सर्वेभ्य पुरुषादिभ्य अग्ने सम्पादन मित्याशङ्का अजपशो सर्व पशुरूप मुपपादयति— "अजे ह्वि सर्वेषा मिति । तथा पुरस्तात् वायव्यैकपशुप्रस्तावे समाम्ना-तम्— "यद्वेवैत पशु मालभत एतस्मिन् ह पशौ सर्वेषा पशू नाꣳरूपम्, यत् तूपरो लप्सुदी तत् पुरुषस्य रूपम्"–इत्या-दिना § प्रकारेण अजे सर्वपशुरूप माह— "अथ यल्लोमेति । लोमानि सर्वेषु पशुषु सन्ति, लोमलक्षण रूप सर्वसाधारण मित्यर्थं ॥ ४ ॥

लोमसम्मिश्रण विधत्ते— "मित्र सꣳसृज्येति ‖ । 'मित्र' प्राण , आदित्यो वा । 'पृथिवी भूमि च' लोकत्रयस्यापि पृथिवी-शब्दवाच्यत्वम्, भूमिशब्दवाच्यत्व च दृश्यते— "तिस्रो भूमी-

* ४ पृ० १४ पङ्क्तितो द्रष्टव्यम् ।
† ६ पृ० २ पङ्क्तितो द्रष्टव्यम् ।
‡ का० औ० सू० १६ ३ १८ ।
§ २ प्र० १ ब्रा० १५ का० (६० पृ० ११ प०) द्रष्टव्यम् ।
‖ वा० स० ११ ५३ ।

धारयन् त्रीणि तत्थून्”–इति *। ‘तिस्रः भूमी’ तिस्रः पृथिवी. अत्रैतयोरुभयोर्दर्शनात् चकारशब्देनापि त्रीन् लोकानित्यर्थ सिद्ध । ‘ज्योतिषा’ तेजसा । अत्र ज्योति शब्दोऽजलोमवचन । अजस्याग्नेयत्वादजलोमभि. ‘सह’ ‘सुजात जातवेदसम्’ तद्रूप मग्निं त्वाम् ‘अजाभ्य’ ‘अयक्ष्माय त्वा’ रोगरूपपापापमुक्तये ‘संसृजामि’ सम्मिश्र करोमि, अह मध्वर्युरिति ॥ ५ ॥

अथ शर्कराश्मायोरसचूर्णै संसर्ग विधत्ते— “अथैतत् त्रय पिष्ट मिति †। ‘एतद्’ वक्ष्यमाण शर्करादित्रय चूर्णित भवेत् । “पिषृ संचूर्णने”–इत्यस्य ‡ निष्ठा। पूर्व शर्करादीनि त्रीणि रूपाणि सृष्टानि, “शर्करा मश्मान मयो हिरण्य मोषधिवनस्पत्य-सृजत”–इति हि प्रागाम्नातम् §, अधुना तेन त्रयेण संसर्गे तैरेव त्रिभीरूपैर्मृदं रूपवतीं ज्ञातवान् भवति ॥ ६ ॥

मन्त्रं विधत्ते— “रुद्रा सꣳसृज्येति ‖। ‘रुद्रा’ ‘पृथिवीं’ पार्थिव ‘बृहज्ज्योति’ अग्निलक्षण पार्थिव पिण्ड ‘शर्करा-श्मयो’, ते ‘संसृज्य’ ‘समीधिरे’ उखाया दीपितवन्त । रुद्रा उखाया मग्नि संवत्सर धारितवन्त । तेषा फल माह— “तेषा मिति। ‘तेषा’ रुद्राणाम् ‘भानु’ दीप्ति ‘अजस्र इत्’ अनु-पक्षीणैव ‘देवेषु’ मध्ये ‘शुक्र’ शुक्लवर्णो ‘रोचते’ दीप्यते ॥ ७ ॥

---

* ऋ० सं० २ २७ ८ ऋकप्रथमपरार्ध मिदम् ।

† का० श्रौ० सू० १६ ३ १९ । ‡ रु० प० १४ धा० ।

§ १ प्र० १ ब्रा० १३ क० (६ पृ० ३ पं)। “शर्करा सूक्ष्मकर्दु का, अयोरसो लोहरसो यस्माद्यमानात् लोहात् पृथग भवति लोह इति लोके प्रसिद्ध’, अश्मा दृढ़ पाषाण”–इति कर्काचार्य्य: ।

‖ वा० सं० ११ ५४ ।

"द्वाभ्यां सꣳसृजतीति। पूर्वं मजलोमैः संसर्गे एको मन्त्रः, शर्करादिसंसर्गे द्वितीयः, तावुभौ मिलित्वा प्रशंसति— "द्विपाद्यजमान इति ॥ ८ ॥

अथ मृदः सम्मिश्रणं समन्त्रं विधत्ते— "अथ प्रयौतीति * । तिसृभिर्ऋग्भिः † मृदं प्रकर्षेण 'यौति' पिण्डे सम्मिश्रयेत्। 'धीरैः' कर्मणीभिः मृद्भिः, 'वसुभिः' 'रुद्रैः' च 'मसृष्टाम्'। वसुपदेनात्राजलोमसंसर्गमन्त्रो "मित्रः सꣳसृज्य"-इति विवक्षितः। रुद्रपदेन शर्करादिसंसर्गमन्त्रो "रुद्राः सꣳसृज्य"-इति विवक्षितः। तन्मन्त्रद्वयप्रतिपाद्यैः वसुभिः रुद्रैश्च संयोजिताभ्यां कर्मभ्यां सम्पादितां 'मृदं' मृत्तिकां 'सिनीवाली' दृष्टेन्दुः, तदभिमानिदेवता 'हस्ताभ्यां' 'मृद्वी' मृदुरूपां 'कृत्वा', 'तां' कर्मार्हां 'कृणोतु' करोतु।

वसुरुद्रपदाभ्यां "मित्रः सꣳसृज्य", "रुद्राः सꣳसृज्य"-इति मन्त्रौ विवक्षितावित्याह— "यच्चित्रेण तद्वसुभिर्यद्रुद्रैरिति ॥ ९ ॥

"सिनीवालीति ‡ । एष द्वितीयो मन्त्रः। तस्यायमर्थः,— सिनीवाल्या योषात्वात् तदुचिता धर्मा उच्यन्ते— "सुकपर्दे"-त्यादि। 'सुकपर्दा' कपर्दः केशसंयमनवेणिः, साधुवेणियुक्ता। 'सुकुरीरा' कुरीरो मुकुटः, तद्वती। "स्वौपशा' औपशो नाम जघनभागः, सुजघना। यद्वा, उपशेते शयनं करोति यैरवयवविशेषैः ते सर्वेऽप्युपशाः, तेषां समूहः औपशः, स्वौप

* का० श्रौ० सू० १६ ३ २० ।

† वा० सं० ११ ५५, ५६, ५७ ।

‡ वा० सं० ११ ५६ ।

शवती *। या एवंविधा सिनीवाली, सा। हे 'अदिते', हे 'महि' महीरूपे। 'तुभ्य' 'हस्तयो' 'उखा' 'दधातु' स्थापयतु। "योषा वै सिनीवाली"-इत्यादिना योषात्वसमर्थनम् ॥ १० ॥

"उखां कृणोत्विति †। अथ तृतीयो मन्त्र। तस्याय मर्थं ,— 'अदिति' अखण्डनीया, एतन्नामधेया देवता 'बाहुभ्यां' 'शक्त्या' सामर्थ्येन 'धिया' बुद्ध्या च 'उखा' 'कृणोतु' करोतु। 'यथा माता, पुत्र' 'उपस्थे' स्वोत्सङ्गे 'बिभर्त्ति', एव सा अदिति 'गर्भे' उखाभ्यन्तरे 'अग्निम्' 'आबिभर्त्तु' सर्वतो धारयतु 'इति' ॥ ११ ॥

सम्मिश्रणमन्त्रगतत्रित्वसङ्ख्या त्रिवृदन्यात्मना स्तौति— "त्रिभि प्रयौति त्रिवृदिति। पूर्वं मजलोमशर्करादिसंसर्गे मन्त्री द्वौ, ताभ्या सहोक्तसङ्ख्या प्रशसति— "द्वाभ्यां सृजति, तत् पञ्च पञ्चचितिकोऽग्निरिति। "पञ्चर्त्तव इति। "हेमन्तशिशिरयो समासेन"-इत्युक्तम् ‡। अग्ने संवत्सरात्मकत्वात्, अग्नेश्च पञ्चसङ्ख्यया तद्रूपा मृद सम्पादितवान् भवति, पयोदकसेचने "आपो हि ष्ठेत्याद्यास्तिस्र, ताभि सहैता पञ्चसङ्ख्या प्रशसति— "त्रिभिरप उपसृजति तदष्टाविति। अग्नेर्गायत्रत्व सङ्ख्यासामान्यात्। तथाचान्यत्राम्नातम्— "यद्वेवाष्टावग्निरूपाणि अष्टाक्षरा गायत्री, तस्मादाहुर्गायत्रोऽग्निरिति"-इति §।

---

* 'अपुष्ठ' पद मिद स्यात सायणस्य, "न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेत तदर्थप्रतिपत्तिकर'’—इति वैयाकरणसिद्धान्तात्।

† वा० स० ११ ५७।

‡ ऐ० ब्रा० १. १ १।

§ १ प्र० ३ ब्रा० ६ क० (४१ पृ०) द्रष्टव्यम्।

प्रकारान्तरेणाष्टसङ्ख्यां प्रशंसति—"अथो अष्टाक्षरेति । पूर्वं प्रथमाध्याये तृतीयब्राह्मणे प्रजापतिरेक एव सन् अस्यां पृथिव्यां बहुधा प्रजायेयेति विचार्य उदकफेनमृत्सिकताशर्कराश्मायोहिरण्याष्टौ सृष्टवानित्— "तद् यदसृज्यताक्षरत् तद्यदक्षरत् तस्मादक्षरम्, अष्टौ कृत्वोऽक्षरत् सैवाष्टाक्षरा गायत्र्यभवत्"—इति *। यथा 'यावती' अष्टाक्षरा 'अग्रे' पूर्वम् 'असृजत', तथा अग्नि "आपो हि ष्ठा"—इत्यादिभिर्मन्त्रैर्मृत्पिण्डे उदकसेचनाजलोमशर्करादित्रयससर्गमिश्रणे 'तावतीम्' तत्सङ्ख्याम् 'एनां' मृदं कृतवान् भवतीति ॥ १२ ॥ ६ [५ १] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे पञ्चमाध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥

———

(अथ द्वितीय ब्राह्मणम्)

अथ मृत्पिण्डमपादत्ते । यावन्तं निधयेऽलं मन्यते मखस्य शिरोऽसीति यज्ञो वै मखस्तस्यैतच्छिर आहवनीयो वै यज्ञस्य शिर आहवनीयमु वा ऽएतं चेष्यन् भवति तस्मादाह मखस्य शिरोऽसीति ॥ १ ॥

* १ प्र० ३ ब्रा० ६क० (४० पृ० ८ पं०) द्रष्टव्यम् ।

यद्वेवाह मखस्य शिरो ऽसीति । जायत ऽएष एतद्यच्चीयते शीर्षतो वै मुखतो जायमानो जायते शीर्षतो मुखतो जायमानो जायाता ऽइति ॥ २ ॥

तं प्रथयति । वसवस्त्वा कृण्वन्तु गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वदित्ययꣳ ह्येष लोको निधिस्त मेतद्वसवो गायत्रेण छन्दसाकुर्वꣳस्तथैवैन मय मेतद् गायत्रेण छन्दसा करोत्यङ्गिरस्वदिति प्राणो वा ऽअङ्गिरा ध्रुवासीति स्थिरासीत्येतदथो प्रतिष्ठितासीति पृथिव्यसीति पृथिवी ह्येष निधिर्धारया मयि प्रजाꣳ रायस्पोषं गौपत्यꣳ सुवीर्यꣳ सजातान्यजमानायेत्येतद्वै वसव ऽइमं लोकं कृत्वा तस्मिन्नेता माशिष माशासत तथैवैतद्यजमान ऽइमं लोकं कृत्वा तस्मिन्नेता माशिष माशास्ते ता प्रादेशमात्रीं कृत्वाथास्यै सर्वतस्तीर मुन्नयति ॥ ३ ॥

अथ पूर्वं मुद्धि मादधाति । रुद्रास्त्वा कृण्वन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वदित्यन्तरिक्षꣳ ह्येष उद्धिस्त मेतद् रुद्रास्त्रैष्टुभेन छन्दसा कुर्वꣳस्तथैवैन मय मेतत् त्रैष्टुभेन छन्दसा करोत्यङ्गिरस्वदिति प्राणो वा ऽअङ्गिरा ध्रुवासीति स्थिरासीत्येतदथो प्रतिष्ठिता-

सीत्यन्तरिक्ष मसीत्यन्तरिक्षꣳ ह्येष उखिर्धारया मयि प्रजाꣳ रायस्पोष गौपत्यꣳ सुवीर्यꣳ सजातान्यजमानायेत्येतद्वै रुद्रा अन्तरिक्ष कृत्वा तस्मिन्नेता माशिष माशासत तथैवैतद्यजमानो ऽन्तरिक्ष कृत्वा तस्मिन्नेता माशिष माशास्ते ताꣳ सलिप्य सꣳश्लक्ष्णय * ॥ ४ ॥

अथोत्तर मुखि मादधाति । आदित्यास्त्वा कृण्वन्तु जागतेन छन्दसाङ्गिरस्वदिति द्यौर्ह्येष उखिस्त मेतदादित्या जागतेन छन्दसाकुर्व्वस्तथैवैन मय मेतज्जागतेन छन्दसा करोत्यङ्गिरस्वदिति प्राणो वा ऽअङ्गिरा ध्रुवासीति स्थिरासीत्येतदथो प्रतिष्ठितासीति द्यौरसीति द्यौर्ह्येष उखिर्धारया मयि प्रजाꣳ रायस्पोष गौपत्यꣳ सुवीर्यꣳ सजातान्यजमानायेत्येतद्वा ऽआदित्या दिव कृत्वा तस्या मेता माशिष माशासत तथैवैतद्यजमानो दिव कृत्वा तस्या मेता माशिष माशास्ते ॥ ५ ॥

अथैतेन चतुर्थेन यजुषा करोति । विश्वे

* 'सꣳश्लक्ष्णय — इति क', ग।

त्वा देवा व्वैश्वानराः खनन्त्वानुष्टुभेन छन्दसाङ्गि-
रस्वदिति दिशो हैतद्यजुरेतद्वै व्विश्वे देवा व्वैश्वा-
नरा एषु लोकेषूखाया मेतेन चतुर्थेन यजुषा दिशो-
ऽदधुस्तथैवैतद्यजमान एषु लोकेषूखाया मेतेन
चतुर्थेन यजुषा दिशो दधात्यङ्गिरस्वदिति प्राणो
वा ऽअङ्गिरा ध्रुवासीति स्थिरासीत्येतदथो प्रति-
ष्ठितासीति दिशोऽसीति दिशो ह्येतद्यजुर्धारया
मयि प्रजाꣳ रायस्पोष गौपत्यꣳ सुवीर्यꣳ सजा-
तान्यजमानायेत्येतद्वै व्विश्वे देवा व्वैश्वानरा
दिशः कृत्वा तास्वेता माशिष माशासत तथैवै-
तद्यजमानो दिशः कृत्वा तास्वेता माशिष
माशास्ते ॥ ६ ॥

तेनैतेनान्तरतश्च बाह्यतश्च करोति। तस्मा-
देषां लोकाना मन्तरतश्च बाह्यतश्च दिशाः परि-
मित मेतेन करोत्यपरिमिता हि दिशः ॥ ७ ॥

ता प्रादेशमात्री मेवोर्ध्वां करोति। प्रादेश
मात्रीं तिरश्चीं प्रादेशमात्रो वै गर्भो व्विष्णुर्योनि-
रेषा गर्भसम्मितां तद्योनिं करोति ॥ ८ ॥

सा यदि व्यर्षीयसी प्रादेशात्स्यात्। एतेन यजुषा ह्रसीयसीं कुर्याद्यदि ह्रसीयस्येतेन व्यर्षीयसीम् ॥ ९ ॥

स यद्येक पशु स्यात् *। एकप्रादेशां कुर्यादथ यदि पञ्च पशव स्यु पञ्चप्रादेशा कुर्यादिषुमात्रीं वा व्वीर्यं वा ऽइषुर्व्वीर्यसम्मितेव तद्भवति पञ्चप्रादेशा ह स्म त्वेव पुरेषुर्भवति ॥ १० ॥

अथ तिरश्चीᳬ रास्नां पर्यस्यति। दिशो हैव सैतद्दे देवा इमाल्लोकानुखा † कृत्वा दिग्भिरदृᳬहन् दिग्भिः पर्यतन्वस्तथैवैतद्यजमान इमाल्लोकानुखां ‡ कृत्वा दिग्भिर्दृᳬहति दिग्भि परितनोति ॥ ११ ॥

ता मुत्तरे व्विलतीये पर्यस्यति। अत्र ह्येषा लोकाना मन्ता समायन्ति तदेवैनास्तद् दृᳬहति§ ॥ १२ ॥

---

* 'स्यात'—इति ग, घ।

† इमाᳫल्लोका०'—इति ग, घ।

‡ 'इमाᳫल्लोका०'—इति ग, घ।

§ 'दृᳫहति'—इति ख।

आदित्यै रास्नासीति। वरुण्या वै यज्ञे रज्जुर-वरुण्या मेवैना मेतद्रास्नां कृत्वा पर्यस्यति * ॥ १३ ॥

अथ चतस्र ऊर्ध्वाः करोति। तूष्णी मेव दिशो हैव ता एतद्दे देवा इमांल्लोकानुखा † कृत्वा दिग्भिः सर्व्वतो दृंहस्तथैवैतद्यजमान इमा-ल्लोकानुखां कृत्वा दिग्भिः सर्व्वतो दृंहति ॥ १४ ॥

ता एता ऐतर्ह्यै भवन्ति। एतद्वा ऽएता एता मस्तभ्नुवंस्तथैवैना मेतत् स्तभ्नुवन्ति तद्यदत ऊर्ध्व तदेतया तिरश्च्या दृढ मथ यदतोर्व्वाक्तदे-ताभिः ॥ १५ ॥

तासा मग्रेषु स्तनानुन्नयन्ति। एतद्दे देवा इमांल्लोकानुखा कृत्वैतैः स्तनैः सर्व्वान् कामानदु-हत तथैवैतद्यजमान इमांल्लोकानुखा कृत्वैतैः स्तनैः सर्व्वान् कामान् दुहे ‡ ॥ १६ ॥

सैषा गौरेव §। इमे वै लोका उखेमे लोका

* 'पर्यस्यति'—इति ख।

† 'इमाऽल्लोका०'—इति ग घ

‡ 'दुहे'—इति ग, 'दुहे'—इति

§ 'गौरेव'—इति ग, घ।

गौस्त्वा ऽएतदूधो यैषा तिरश्ची रास्ना सा त्रि-तृतीये भवति त्रितृतीये हि गोरूधः ॥ १७ ॥

तस्यै स्तनानुन्नयति । ऊधसस्तत् स्तनानुन्नयति सा चतुस्तना भवति चतुस्तना हि गौ * ॥ १८ ॥

ताꣳ हैके द्विस्तना कुर्व्वन्ति । अथो ऽअष्टस्तना न तथा कुर्याद्ये वै गो कनीयस्तनाः पशवो ये भूयस्तना अनुपजीवनीयतरा वा ऽअस्यैते ऽनुपजीवनीयतराꣳ हैना ते कुर्व्वतेऽथो ह ते न गा कुर्व्वते शुनीं वावि वा वडवा वा तस्मात्तथा न कुर्यात् ॥ १९ ॥

अथास्यै बिल मभिपद्यते । अदितिष्टे बिल गृभ्णात्विति व्वाग्वा ऽअदितिरेतद्वा ऽएना देवाः कृत्वा व्वाचादित्या निरष्ठापयस्तथैवैना मय मेतत् कृत्वा व्वाचादित्या निष्ठापयति ॥ २० ॥

ता परिगृह्य निदधाति । कृत्वाय सा मही मुखा मिति कृत्वाय सा महती मुखा मित्येतत्

---

* 'गौः'—इति ग, घ ।

मृन्मयीं योनि मग्नय ऽइति मृन्मयी ह्येषा योनि-
रग्ने पुत्रेभ्यः प्रायच्छददिति श्रपयानित्येतद्वा
ऽएना मदितिः कृत्वा देवेभ्यः पुत्रेभ्यः श्रपणाय
प्रायच्छत्तथैवैना मय मेतत् कृत्वा देवेभ्यः श्रपणाय
प्रयच्छति ॥ २१ ॥

ता हैके तिस्रः कुर्व्वन्ति । त्रयो वा ऽइमे लोका इमे लोका उखा इति व्वदन्तोऽथो अन्यो ऽन्यस्यै प्रायश्चित्त्यै यद्वीतरा भेत्स्यते ऽथेतरया भरिष्यामो यद्वीतराथेतरस्या मिति न तथा कुर्य्याद्यो वा ऽएष निधिः प्रथमोऽयꣳ स लोको यः पूर्व्वं उद्धिरन्तरिक्षं तद्य उत्तरो द्यौ साथ यदेतच्चतुर्थं यजुर्दिशो हैव तदेतावद्वा ऽइदꣳ सर्व्वं यावदिमे च लोका दिशश्च स यद्वोपाहरेदति तद्रेचयेद्यद्व वै यज्ञेऽतिरिक्तं क्रियते यजमानस्य तद् द्विषन्तं भ्रातृव्य मभ्यतिरिच्यते यदु भिन्नायै प्रायश्चित्ति-स्तस्यांस्तदन्वाख्याने ॥ २२ ॥ ७ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् [५. २.] ॥

अथोखाया अधस्तात् पर्याप्तमृत्पिण्डादानं विधत्ते— "यावन्तं मृत्पिण्ड मिति। 'निधि' नाम उखाया अधस्तलम्, तस्मै, 'यावन्तं' पर्याप्तं 'मन्यते' यजमानः, तावन्तम् आददीत। उखाकरणे यजमानः कर्त्ता। तथाच कात्यायनः— "यजमान उखां करोति मृद मादाय मखस्य शिर इति"–इति *। आदाने मन्त्रं विधत्ते— "मखस्य शिरोऽसीतीति †। एतद् यजुर्व्याचष्टे— "यज्ञो वै मख इति। यथा आहवनीयो यज्ञस्य शिरः, अग्न्याधारत्वात्, एवं मृत्पिण्डोऽपि वह्न्याधारत्वात् आहवनीयस्य चीयमानत्वाच्च लक्षणया यज्ञशिर इत्युच्यते ॥ १ ॥

प्रकारान्तरेण स्तोतु मनुवदति— "यद्देवाह मखस्येति। इष्टकाभिश्चीयते इति यत्, तत् एषोऽग्निर्जायते। चयनं नाम अग्नेर्जन्मेत्यर्थः। लोके ह्युत्पद्यमानः पुरुषः प्रथमं 'शीर्षतः' शिरःप्रभृतिक एव 'चीयते' जायते। एव मग्निः शीर्षतो जायता मित्यभिप्रायेण "यज्ञस्य शिरोऽसि"–इत्युक्तम्। 'जायाते'–इति लेटि पञ्चमलकारे रूपम् ॥ २ ॥

तत्र प्रथनं समन्त्रं विधत्ते— "तं प्रथयतीति ‡। 'प्रथयति' विस्तारयति। उखा नाम लोकत्रयात्मिकेति स्तुता, तत्र 'निधि' भूलोकः, उत्तरत्र "द्यौर्भूष उद्धिर्धारयेति श्रवणात् §। उत्तरोत्तरमृत्पिण्डप्रक्षेपौ अन्तरिक्षद्युलोकात्मकौ, अतो मन्त्रत्रयेऽपि लोकत्रयवाचकानि पदानि विद्यन्ते। यथा,

* का० श्रौ० सू० १६ ३ १३।
† वा० स० ११ ५७ २।
‡ का० श्रौ० सू० १६ ३ २६।
§ एतस्मिन्नेव ब्राह्मणे पञ्चमकण्डिका (२६१ पृ० १२पं०) द्रष्टव्यम्।

निधिप्रथममन्त्र एव माम्नायते—

"वसवस्त्वा कृण्वन्तु गायत्रेणच्छन्दसाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवासि पृथिव्यसि धारया मयि प्रजाᳩ रायस्पोष गौपत्यᳩ सुवीर्यᳩ सजातान् यजमानाय"—इति * ।

अय मर्थं ,—'वसव' नाम भूलोकरक्षका देवा 'त्वा' त्वाम् उखां भूलोकात्मिकां 'कृण्वन्तु' कुर्वन्तु 'गायत्रेण छन्दसा' सह 'अङ्गिरस्वत्' प्राणवत्, हे उखे। 'ध्रुवा असि' स्थिरा असि, 'पृथिवी' भूलोकात्मिका च भवसि। "धारया मयि"—इति यजु - श्शेषेण यजमाने आशिष माशास्ते, यजमानाय मयीतिसप्तमी- निर्देशात्। 'यजमानाय'—इति सप्तम्यर्थे चतुर्थी। 'प्रजा' 'धारय' स्थापय। 'रायस्पोष' धनपुष्टिम्, 'गौपत्य' गवां पतित्वम्, 'सुवीय' सुवीराणां कर्म, अथ 'सजातान्' समानोदरे जातान् भ्रातॄनपि। धारयेति सर्वत्र सम्बन्धः ॥

मन्त्रं व्याचष्टे,—"अयं वैष लोको निधिरिति। 'एष' भूलोक 'निधि' उखाया अधस्तनम्। तदेतत् यथा 'वसवो- ऽकुर्वन्', एवं यद्यपि वसव इति पाठेन भूलोक मेव कृतवान् भवति। ध्रुवासीत्यस्य व्याख्यानं स्थिरासीति, तस्य व्याख्यान प्रतिष्ठितासीति। पृथिव्यसीत्यस्य व्याख्यान पृथिवी ह्येष निधि- रिति। निधिर्नामोखाया अधस्तल मिति प्रागुक्तम् †। धारया- मीत्यादिना यजमानस्य स्वाशीराशासनम् ॥

उत्तरत्रोखाया ऊर्द्धपरिमाण वक्ष्यते ‡, अत्र निधेस्तिर्यग्-

---

* वा० सं० ११ ५८ १।

† प्रथमकण्डीव्याख्याने (२६७ पृ० २ पं०) द्रष्टव्यम्।

‡ अष्टमकण्डीद्रष्टव्यम् (२६२ पृ० १६ पं०)।

विस्तारस्य परिमाणं विधत्ते— "तां प्रादेशमात्रीं मिमि। 'ता' मिति पर्याप्ता मृदं तिर्यक् 'प्रादेशमात्रीं कृत्वा' 'अथ' अनन्तरम् 'अस्यै' अस्या विस्तारितायाः निधेर्मृद 'सर्वत' 'तीरम्' अन्तम् 'उन्नयति' ऊर्द्ध्वं कुर्यात्। तथाच सूत्रम्— "वसवस्त्वेति प्रथय-त्यन्तानुन्नीय सर्वत"–इति * ॥ २ ॥

अथ तिर्यक् प्रादेशमात्र विस्तारिताया निधिमृद उपरि मृत्पिण्डप्रक्षेपमन्त्र विधत्ते— "अथ पूर्वं भृत्रि मादधातीति। 'पूव' प्रथमम्। 'उद्रि' शब्दो मृत्पिण्डप्रक्षेपवाची। अत एव कात्यायन— "प्रथम धातु मादधाति"–इत्युक्तवान् †। धातुशब्द उत्तरोत्तर-क्रमेणावस्थान माह, "त्रिधात्वलाबुपात्रम्"–इत्यादिप्रयोगदर्श-नात् ‡ ॥

अथ द्वितीयमन्त्र एव माम्नायते— "रुद्रास्त्वा कृण्वन्तु त्रैष्टु-भेनच्छन्दसाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवास्यन्तरिक्ष मसि धारया मयि प्रजाᳪ रायस्पोष गौपत्यᳪ सुवीर्यᳪ सजातान् यजमानाय"–इति §।

मन्त्रस्याय मर्थ,— हे उखे! त्वा 'रुद्रा' अन्तरिक्षाभि-मानिन 'कृण्वन्तु'। अत्र मन्त्रे 'त्रैष्टुभेन छन्दसा'–इति, 'अन्त-रिक्ष मसि'–इति च विशेष। शेष पूर्ववत्। निधेर्भूलोकात्मकत्वा-दुपरिनिहितमृत्पिण्डस्यान्तरिक्षलोकात्मकत्वम्। मन्त्रव्याख्यापक ब्राह्मण मपि पूर्ववत्।

---

* का० श्रौ० सू० १६ ३ २६, २७क।

† का० श्रौ० सू० १६ ३ २७ख।

‡ धातुशब्दाम्मृत्प्रक्षेप एव। प्रथितस्य तत्प्रान्तानुन्नीय ऊर्द्ध्वान् गमयति, धातु प्रथमपिण्डिकाम् का० श्रौ० सू० वृ०।

§ वा० स० ११ ५८. २।

"संलिप्येति । तां निधेरुपरिनिहितां मृदं 'सलिप्य' सम्यगार्द्रां 'संश्लक्ष्णय' श्लक्ष्णां स्निग्धां कुर्यादित्यर्थः * ॥ ४ ॥

अथ प्रथमोद्देरुपरि अन्यमृत्पिण्डप्रक्षेपं समन्त्रं विधत्ते— "अथोत्तरं मृदि मादधातीति † ।

अथ तृतीयमन्त्र एव माम्नायते—

"आदित्यास्त्वा कृण्वन्तु जागतेनच्छन्दसाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवासि द्यौरसि धारया मयि प्रजाᳫं रायस्पोषं गौपत्यᳫं सुवीर्यᳫं सजातान् यजमानाय"–इति ‡ ।

अत्र आदित्या द्युलोकाभिमानिनो देवता त्वां मुखां कुर्वन्तु । अत्र 'जागतेन छन्दसा'–इति, 'द्यौरसि'–इति च विशेषः । शेषं पूर्ववत् । प्रथमोद्देरन्तरिक्षात्मकत्वात् तस्योपरि विहितमृत्पिण्डस्य द्युलोकात्मकत्वम् ॥ ५ ॥

अथ निधेरुच्छ्रितद्वयस्य च समीकरणं समन्त्रं विधत्ते— "अथैतेन चतुर्थेनेति § । उक्तमन्त्रत्रयापेक्षया एतस्य यजुषश्चतुर्थत्वम् । 'वैश्वानरा' विश्वानरसम्बन्धिनो 'विश्वेदेवा' त्वाम् 'आनुष्टुभेन छन्दसा' कुर्वन्ति । "दिशो हैतद्यजुरित्यादेरयमर्थः,— उखाया लोकत्रयात्मकत्वात् 'एतेन' 'यजुषा' समीकरणेन तस्यां दिश एव निहितवन्तो भवन्ति ।

सोऽयं चतुर्थो मन्त्रः—

"विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा कृण्वन्त्वानुष्टुभेनच्छन्दसाङ्गिरस्वद्

* का० श्रौ० सू० १६ ३ २८ क ।

† का० श्रौ० सू० १६ ३ २८ ख ।

‡ वा० सं० ११ ५८ २ ।

§ का० श्रौ० सू० १६ ३ २६ ।

ध्रुवासि दिशोऽसि धारया मयि प्रजाᳮ रायस्पोषं गौपत्यᳮ सुवीर्यᳮ सजातान् यजमानाय''–इति * ।

अत्र मन्त्रे 'आनुष्टुभेन छन्दसा'–इति, 'दिशोऽसि'–इति च विशेष ॥ ६ ॥

पूर्वम् "अथैतेन चतुर्थेन यजुषा करोतीति क्रियासामान्य मुक्तम्, तद् विशिनष्टि— "तेनैतेनान्तरतश्च बाह्यतश्चेति। 'अन्तरत' उखिद्वयस्य मध्यदेशे अपरिमित छिद्र कुर्यात्, 'बाह्यत' अपि निम्नोन्नतत्वपरिहारेण सर्वत सम कुर्यात्। एतस्य यजुषो दिगात्मकत्वात्, उखायाश्च लोकत्रयात्मकत्वात्, 'एतेन' अन्तरतो बाह्यतश्च समीकरणेन लोकत्रयस्य मध्ये बहिश्च 'अपरिमिता दिश' निहितवान् भवति ॥ ७ ॥

उखाया ऊर्ध्वपरिमाण विधत्ते— "तां प्रादेशमात्रीं मिमीते। एवकारेण परिमाणान्तरनिवृत्ति। ऊर्द्धा यथा प्रादेशमात्री, तिरश्चीनापि प्रादेशमात्री †। तिर्यक् प्रादेशमात्रीति निधिप्रथनसमये प्रागुक्तम् ‡। ऊर्ध्वतिर्यक् समा कार्येत्यर्थ ।

तत्परिमाण प्रशंसति— "प्रादेशेति। 'योनि' गर्भसदृशी क्षतवान् भवति। उखाया योनित्वम् अग्न्याधारत्वात्, अग्नेश्च गर्भत्वम् तन्मध्ये संवत्सर मवस्थानात् ॥ ८ ॥

सर्वथोखा प्रादेशमात्री कर्त्तव्येत्याह— "स यदीति। 'यदि' 'सा' उखा 'प्रादेशाद्' 'वर्षीयसी' अधिकपरिमाणा 'स्यात्', तर्हि 'एतेन' "विश्वे त्वा देवा ''–इति 'यजुषा' 'ह्रसीयसीम्' अधि-

* वा० स० ११ ५८ ३ ।
† का० श्रौ० सू० १६ ३ २४ ।
‡ २६ पृ० १३ प०, २६६ पृ० १ प० द्रष्टव्ये ।

कांश परिहृत्य प्रादेशमात्री मेव कुर्यात् । 'यदि' उखा 'क्षसीयसी' स्यात्, 'एतेन' यजुषा तिर्यग् प्रादेशसम्मिता मेव कुर्यात् ॥ ९ ॥

उखाया परिमाण पश्वनुष्ठानापेक्षया विकल्पित मिति दर्श-यति—"स यद्येक पशु स्यादिति। एकपशुपक्षे एव प्रादेश-मात्री उखा कर्त्तव्या, पञ्चपशुपक्षे पञ्चप्रादेशपरिमाणा, इषु-मात्री वा कर्त्तव्या। एतत् परिमाणद्वय तिर्यगपेक्षया, ऊर्द्ध-परिमाण त्वत्रापि एकप्रादेशमात्रीति। तथा च कात्यायनेन सूत्रितम्—"प्रादेशमात्री तिर्यगूर्द्धञ्च, पञ्चप्रादेशा मिषुमात्री वा तिर्यक् पञ्चपशौ"–इति *। तिर्यगेव पञ्चपशुपक्षे परिमाणद्वयम्, ऊर्द्धन्तु एकप्रादेशैवेत्यर्थं ॥ १० ॥

अथोखाया उत्तरभागे वर्त्तिकरण विधत्ते—"अथ तिरश्ची मिति †। 'पर्यस्यति' परित सर्वत कुर्यात्। तां रास्ना दिगात्मना स्तौति—"एतद्वै देवा इत्यादिना। पूर्व 'देवा' यथा 'उखा कृत्वा' 'दिग्भि' दृढा मकुर्वन्, एव यष्टा वर्त्ति-करणेन दिग्भिरेव वितता दृढाञ्च कृतवान् भवति ॥ ११ ॥

रास्नाकरणस्य स्थान विधत्ते—"ता मुत्तरे विहृतीय इति ‡। उखां त्रिधा विभज्य 'उत्तरे' अंशे 'विहृतीये' तृतीयभागादप्य-दूरे प्रदेशे उखाकण्ठप्रदेशे वर्त्ति सर्वत तिरश्चीना कुर्या-दित्यर्थ. ॥ १२ ॥

मन्त्र विधत्ते—"अदित्यै रास्नासीति §। हे वर्त्ते। 'अदित्यै'

* का० श्रौ० सू० १६ ३ २४, २५ ।

† का० श्रौ० सू० १६ ३ २० ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ३ ३० ख ।

§ वा० स० ११ ५६. १ ।

अदीनाया देवमातु 'रास्ना' रशना 'असि' 'इति'। रास्ना-पदस्याभिप्राय माह— "वरुण्या वै यज्ञ इति। पाशस्य वरुणो देवतेति प्रागुक्तम् *, रास्ना 'अवरुण्या' अपाशत्वात् ॥ १३ ॥

अन्यांश्चतस्रो वर्त्तीर्विधत्ते— "अथ चतस्र ऊर्ध्वा इति। 'तूष्णीम्'-इति मन्त्रप्रतिषेध। एता वर्त्तय उखायाश्चतुर्दिशं कार्या। तथाच सूत्रम्— "ऊर्ध्वास्तूष्णीं प्रतिदिशं चतस्रोऽपरा वर्त्तीं प्राप्ता"-इति †। कण्ठगतवर्त्तिपर्यन्तं प्रतिदिशं चतस्र तूष्णीं कार्या इत्यर्थ। रास्नाचतुष्टयं दिगात्मना स्तूयते— "दिशो हैव ता इत्यादिना। ऊर्ध्वाना चतसृणां तृतीयोत्तर-कृतरास्नापर्यन्तम् ॥ १४ ॥

ता विधत्ते— "ता एता एतस्यै भवन्तीति। "तद्यदत ऊर्ध्व-मिति। उत्तरवर्त्तिकरणेन अतो लोका ऊर्ध्वस्थितं सर्वं दृढं भवति। उखाया लोकत्रयात्मकत्वात् दार्ढ्यार्थं वर्त्तय कर्त्तव्या इति तात्पर्यम् ॥ १५ ॥

अथोर्ध्ववर्त्तीना मन्ते स्तनोन्नयनं विधत्ते— "तासा मग्रेषु स्तनाविति ‡। स्तना इव 'स्तना', तदाकारा कुर्यादित्यर्थ। "एतद्वै देवा इत्यादे कण्डिकात्रयस्याय मर्थ,— पूर्वं देवा लोकत्रयात्मिका गोरूपा मुखा कृत्वा तस्या ऊधःस्थानीयाया वितृतीयभागे कृतायास्तिरश्चीनाया रास्नाया समीपे वर्त्तिरास्ना-ग्रेषु चतुर स्तनान् कृत्वा, तेभ्य सर्वान् कामान् दुग्धवन्त,

---

* पुरस्तात (२ भा० २७३ पृ० ३ प०) द्रष्टव्यम्।

† का० श्रौ० सू० १६ ३ ३१।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ४ १।

तथायं यष्टापि स्वाभिलषितान् कामान् दोग्धु चतुर स्तनान् कुर्यादिति। गोवधोऽपि विद्वतीयभागी भवति, सापि गोश्चतुस्स्तनीति तत्साम्यम् ॥ १६, १७, १८ ॥

चतुस्स्तनपक्षं सिद्धान्तयितु शाखान्तरानुसारेण पक्षान्तर मनुवदति— "ता हैक इति *। तथाच तैत्तिरीया — "द्विस्तनां करोति द्यावापृथिव्योर्दोहाय, चतुस्स्तनां करोति पशूनां दोहाय, अष्टस्तना करोति छन्दसा दोहाय"—इति †। द्विस्तनपक्षे एकस्मिन्नेव वर्त्त्यग्रे क्रियते स्तनद्वयम्, अष्टस्तनपक्षे एकैकस्मिन् वर्त्त्यग्रे द्वौ द्वाविति। तत्पक्षद्वय दूषयति— "न तथा कुर्यादिति। 'ये' पशवो 'गो' पशोरपेक्षया 'कनीयस्तना'' अल्पस्तना, 'ये' च 'भूयस्तना', अल्पभूयस्त्वे गवापेक्षयेति वक्तु गोरित्युक्तम्। सा हि चतुस्स्तना। स्तनचतुष्टयादर्वाक्स्तना भूयस्तना वा ये पशव', ते 'अनुपजीवनीया' अभोग्या भवन्ति। यदि 'एनाम्' उखा द्विस्तना मष्टस्तना वा कुर्यात्, तर्हि अनुपजीवनीयां भोगानर्हा मेव कुर्युः, न तु गा भोग्याम्। अभोग्या मेव दर्शयति— "शुनी मिति। अष्टस्तनकरणे 'शुनीं' श्वस्त्रियम्, द्विस्तनकरणे 'अविं वडवां वा' प्राप्तवन्तो भवन्ति। ता यथा भोग्या न भवन्ति, एवं द्विस्तना अष्टस्तना वा उखा न भोगार्हेति तथाकरण मयुक्त मित्यर्थ ॥ १९ ॥

विधत्ते— "अथास्यै बिल मिति ‡। 'बिलं' कण्ठविवरम्

---

* का० श्रौ० सू० १६ ४ २।

† तै० सं० ५ १ ६ २६—२८।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ४ ३।

'अभिपद्यते' गृह्णाति । मन्त्रं विधत्ते— "अदितिष्ट इति * । हे उखे । 'ते' 'बिलम्' अदिति गृह्णातु । इयमर्थोऽर्थं † । अदितिर्वाग्रूपत्वेन स्तूयते— "वाग् वा अदितिरिति । "निष्ठा-पयतीति । निष्ठिता परिसमाप्तां करोति ॥ २० ॥

उखानिधानं समन्त्रं विधत्ते— "तां परिगृह्येति ‡ । 'परि-गृह्य' दृढां गृहीत्वा निदध्यात् 'ताम्' उखाम् ।

मन्त्रस्यायमर्थः,— 'सा' अदिति 'मही' भूरूपा महतीं वा 'मृन्मयीं' मृद्विकारभूताम् 'अग्नये' अग्न्यर्थं 'योनिं' स्थानम् उखां 'कृत्वाय' "क्त्वो यक्" § कृत्वा 'पुत्रेभ्य' अपयन्तु, पक्वां कुर्वन्तु इति । अतो हेतो 'अदिति स्वपुत्रेभ्यो देवेभ्य' प्रायच्छ-दिति सम्बन्ध । अयते पञ्चमलकारे रूपम् ॥

मन्त्र प्रतिपाद मनूद्य व्याचष्टे— "कृत्वाय सा मही मुखा मिति ‖ ॥ २१ ॥

उखा एकैव करणीयेति स्थिवान्तयितु केषाञ्चित् पक्ष सोप-पत्तिक मनुवदति— "तां हैके तिस्र कुर्वन्तीति ¶ । 'ता' उखा, 'एके' आचार्या 'तिस्र' कुर्वन्ति । तत्र युक्ति— "त्रयो वा इमे लोका इति । उखा खलु लोकात्मिका, 'लोका' च 'त्रय', अतो लोकसङ्ख्यया उखा कर्त्तव्या 'इति' 'वदन्त'

* वा० स० ११ ५६ २ ।
† मा० ८ २ ३२ सू० १ वा० ।
‡ का० औ० सू० १६ ४ ४ ।
§ पा० सू० ७ १ ४७ ।
‖ वा० स० ११ ५६ ३ ।
¶ का० औ० सू० १६ ४ ५ ।

एवै तिस्र कुर्वन्तीति सम्बन्ध । युक्तयन्तर माह— "यद्यो अन्योऽन्यस्या इति । यदि एका भिद्येत, तर्हि अन्यस्या मन्नि भरिष्याम । "यद्दीतरा येतरस्या मिति । अतोऽन्योऽन्यस्यै प्राय- श्चित्तार्थं तिस्र उखा कर्त्तव्या इत्यर्थं ।

तं पक्ष दूषयति— "यो वा एष निधिरित्यादिना । निधि- रेक , अच्छिद्रयश्च , भूलोकादि त्रयम् , दिशश्च सव जगत् , न ततोऽतिरिक्त मस्ति । अतो लोकत्रयात्मिकाया मुखाया कृता- याम् *, 'यद्' यदि अन्यदुखाद्वयम् 'उपाहरेत्' सम्पादयेत् , तर्हि 'तत्' लोकादिकम् अति-'रेचयेत्' , 'यद् यज्ञे ऽतिरिक्त क्रियते', 'तत्' अतिरिक्त कर्म 'यजमानस्य द्विषन्तम् एवातिरेचितवान् भवति । यतो न्यून मतिरिक्तञ्च कर्मदोषाई मेव , अतो न्यूना- धिकदोषौ परिहार्यौ । तस्मात् लोकत्रयात् दिग्भ्यश्चातिरिक्तस्य वस्तुन करण न युक्त मिति तात्पर्यम् ।

यद्युखेका स्यात् , सा यदि भिद्येत, तर्हि किं मन्यकरण तूष्णीं वावस्थानम् ? अकरणे च कथ मुख्याग्निधारणम् , अस- त्यग्निधारणे कथ चयनाख्य कर्म सेत्स्यतीत्याशङ्क्य , तस्य सर्वस्योत्तर ब्राह्मणे वक्ष्यत इत्याह— "यद् भिद्येत प्राय श्चित्ति , उत्तरस्मिन् तदन्वाख्यान इति । 'अन्वाख्याने' ब्राह्मणे

* "अथोखा मादत्ते द्यौरसि पृथिव्यसीति । उपस्तौत्येवैना मेतन्महयत्येव यदाह द्यौरसि पृथिव्यसीति"—इत्येतस्य सायणीय भाष्य मिदम्— अध्वर्यो मन्त्रेण स्याल्यादान विधत्ते— "अथोखा मिति । उखाया द्युपृथिव्यात्मकत्वस्य कदाचिदप्यसम्भवात् उपस्तुति- मात्र मिद मित्याह— "उपस्तौत्येवेति । तापि किमर्थेत्यत आह— "मह- यत्येवेति । स्तुत्या पूजनं लोके प्रसिद्धम्"—इति १ भा० ४३० पृ० १ प्र०

तत्र, वक्ष्यते इति। तत्र श्रौतम्— "यद्येवोखा भिद्येत, याभिन्ना नवा स्यात्सुरविली स्यात्, तस्या मेन पर्यावपेत्"–इत्यादि * ॥ २२ ॥ ७ [५ २] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति षष्ठकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः † ॥

---

* उत्तरत्र (६ अ० ४ ब्रा० ८ क०) द्रष्टव्यम्।

† इतउत्तरं मितं 'कण्डिका ११४'--इति क, 'कण्डिकासंख्या ११४'—इति ख, ग, घ। तत्र १ ब्रा० २६ क०, २ ब्रा० १२ क०, ३ ब्रा० १० क०, ४ ब्रा० १० क०, ५ ब्रा० २२ क०, ६ ब्रा० १२ क०, ७ ब्रा० २२ क०। एतासां सङ्कलनयास्मिन् प्रपाठके समस्तब्राह्मणेषु ११४ कण्डिकाः सम्पन्ना इति भ्रमम् ॥

अथ

चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ,

अपि वा

पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

तस्या एतस्या अषाढां पूर्व्वां करोति । इयं वा ऽअषाढेय मु वा ऽएषा लोकानां प्रथमासृज्यत ता मेतस्या एव मृदः करोत्येषाᳬ ह्येव लोकाना मियं महिषीं करोति महिषी हीयं तद्धैव प्रथमा व्वित्ता सा महिषी ॥ १ ॥

पादमात्री भवति । प्रतिष्ठा वै पाद इय मु वै प्रतिष्ठा त्र्यालिखिता भवति त्रिवृद्वीयम्* ॥ २ ॥

अथोखां करोति । इमांस्तल्लोकान् करोत्यथ व्विश्वज्योतिषः करोत्येता देवता अग्निं व्वायु मादित्य मेता ह्येव देवता व्विश्वं ज्योतिस्ता

---

* 'त्रिवृद्धीयम्'—इति ग, घ ।

एतस्या एव मृदः करोत्येभ्यस्तल्लोकेभ्य एतान् देवान्निर्मिमीते यजमानः करोति अालिखिता भवन्ति त्रिवृतो ह्येते देवा इत्यधिदैवतम् * ॥ ३ ॥

अथाध्यात्मम्। आत्मैवोखा व्वागषाढा तां पूर्व्वां करोति पुरस्ताद्धीय मात्मनो व्वात्ता मेतस्या एव मृदः करोत्यात्मनो ह्येवेय व्वाङ्महिषीं करोति महिषी हि व्वाक् अालिखिता भवति मेधाविहिता हि व्वागृचो यजूꣳषि सामान्यथो यदिदं त्रयं व्वाचो रूप मुपाꣳशु व्यन्तरा मुच्चै † ॥ ४ ॥

अथोखां करोति। आत्मान तत् करोत्यथ व्विश्वज्योतिषः करोति प्रजा वै व्विश्वज्योतिः प्रजा ह्येव व्विश्वं ज्योतिः प्रजनन मेवैतत् करोति ता एतस्या एव मृदः करोत्यात्मनस्तत् प्रजां निर्मिमीते यजमानः करोति यजमानस्तदात्मनः प्रजां करोत्यनन्तर्हिताः करोत्यनन्तर्हितां तदात्मनः प्रजां करोत्युत्तराः करोत्युत्तरां तदात्मनः प्रजां करोति

* '०दैवतम्'—इति ग, घ।

† 'सुच्चै'—इति ग, घ।

आलिखिता भवन्ति त्रिवृद्धि प्रजातिः पिता माता पुत्रोऽथो गर्भ उल्बं जरायु ॥ ५ ॥

ता एता यजुष्कृतायै करोति । अयजुष्कृताया ऽइतरा निरुक्ता एता भवन्त्यनिरुक्ता इतराः परिमिता एता भवन्त्यपरिमिता इतराः ॥ ६ ॥

प्रजापतिरेषोऽग्निः । उभयम्वेतत् प्रजापतिर्निरुक्तश्चानिरुक्तश्च परिमितश्चापरिमितश्च तद्या यजुष्कृतायै करोति यदेवास्य निरुक्तं परिमितꣳ रूपं तदस्य तेन संस्करोत्यथ या अयजुष्कृतायै यदेवास्यानिरुक्तमपरिमितꣳ रूपं तदस्य तेन संस्करोति स ह वा ऽएतꣳ सर्व्वं कृत्स्नं प्रजापतिꣳ संस्करोति य एवं विद्वानेतदेवं करोत्यथोपशयायै पिण्डं परिशिनष्टि प्रायश्चित्तिभ्यः * ॥ ७ ॥

अथैना धूपयति । स्थेम्ने न्वेवाथो कर्मणः प्रकृततायै यद्वेव धूपयति शिर एतद्यज्ञस्य यदुखा प्राणो धूमः शीर्षंस्तत् प्राणं दधाति ॥ ८ ॥

अश्वशकैर्धूपयति । प्राजापत्यो वा ऽश्वः

* 'प्रायश्चित्तिभ्यः'—इति क, ख ।

प्रजापतिरग्निर्नो वा आत्मात्मानꣳ हिनस्त्यहिꣳसायै तद्वै शक्नैव तद्धि अग्ध यातयाम तथो ह नैवाश्वꣳ हिनस्ति नेतरान् पशून् * ॥ ९ ॥

वसवस्त्वा धूपयन्तु । गायत्रेणच्छन्दसाङ्गिरस्वद् रुद्रास्त्वा धूपयन्तु त्रैष्टुभेनच्छन्दसाङ्गिरस्वदादित्यास्त्वा धूपयन्तु जागतेनच्छन्दसाङ्गिरस्वद् विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा धूपयन्त्वानुष्टुभेनच्छन्दसाङ्गिरस्वदिन्द्रस्त्वा धूपयतु वरुणस्त्वा धूपयतु विष्णुस्त्वा धूपयत्वित्येताभिरेवैना मेतद्देवताभिर्धूपयति † ॥ १० ॥

सप्ताश्वशकानि भवन्ति । सप्त यजूꣳषि सप्तत्य एता देवता सप्त शीर्षन् प्राणा यद्वु वा ऽअपि बहु कृत्व सप्त-सप्त सप्तैव तच्छीर्षण्येव तत् सप्त प्राणान् दधाति ॥ ११ ॥ १ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [५ ३] ॥

* 'पशून्'—इति ग, घ ।

† अत्र 'गायत्रेणच्छन्दसा', 'त्रैष्टुभेनच्छन्दसा', 'जागतेनच्छन्दसा', 'आनुष्टुभेनच्छन्दसा'—इत्येव पाठेन भवितव्यम् "छे च"—इति (६ १ ७३) पाणिनिशासनात्, अस्त्येवात्र संहितेति । पूर्वत्राप्येव मेव बोध्यम् (२६०, २६१, २६२ पृ०) ।

अथ संस्कृताया मृदः सकाशात् उखानिर्माणात् पूर्वं मषाढाख्येष्टकाया निर्माण माह—"तस्या एतस्या अषाढां पूर्वां करोतीति *। 'अषाढा' अषाढलिङ्गकमन्त्रोपधेया मिष्टकाम्। "तद्वानासा मुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतो"–इति † मतोर्लुक्। 'पूर्वाम्' उखात पूर्वभाविनीं कुर्यात्। पूर्वभावित्व मर्थवादमुखेन दर्शयति— "इयं वा अषाढेति। 'अषाढा'–इति या अस्ति, सा 'इयम् वै' पृथिवी खलु, तद्विकारत्वात्। अस्त्वेवम्, प्राथम्ये किं मायात मित्यत आह— "इयं मु वा एषा लोकाना प्रथमासृज्यतेति। पृथिव्या इतरलोकापेक्षया प्राथम्यं प्रसिद्धम्। अस्या मृदन्तरप्रकृतित्वप्रसक्तिं वारयति— "ता मेतस्या एवेति। 'एतस्या' उक्तसंस्कारोपेताया मृदः सकाशादित्यर्थः। तत्रोपपत्ति माह— "एषा ह्येव लोकाना मिय मिति। यत 'इयम्' 'एषां' प्रसिद्धाना लोकानां सम्बन्धिनी, अत इत्यर्थः। अय मभिप्रायः,— उखाया लोकत्रयात्मकत्वेन प्रतिपादनात् तस्या या प्रकृतिभूता मृत्, तदीयाया एवाषाढाया अपि निर्माणे सत्येव तदीयत्वं भवतीति।

अस्या उखावद् यजमानकर्त्तृत्वं प्राप्तं मित्याह— "महिषी करोतीति। प्रथमोढा स्त्री महिषी, 'इयम्' इष्टकापि 'हि' यस्मात् 'महिषी', प्रथमतो निर्माणात्, अतोऽस्यां महिषीकर्त्तव्यता युक्ता। भवत्वेव यद्येषा महिषी स्यात्, सैव कुत इत्यत आह— "तद् यैव प्रथमा वित्ता, सा महिषीति। 'वित्ता' लब्धा ॥ १ ॥

* का० श्रौ० सू० १६ ४ ६

† पा० सू० ४ ४ १२५ ।

तस्या इयत्ता माह— "पादमात्री भवतीति। अत्र महिषी-शब्दस्य कर्त्तृत्वेन सम्बन्धात् तत्पादमात्रीति न मन्तव्यम्, सूत्र-कारेण यजमानपादमात्रीति विशेषितत्वात् *। उक्तप्रमाणं प्रशंसति— "प्रतिष्ठा वै पाद इय मु वै प्रतिष्ठेति। पादाभावे पतनदर्शनात् पादस्य प्रतिष्ठात्वम्। इय पृथिवी सर्वाधारत्वात् प्रतिष्ठा, अतस्तद्विकारभूताया अपीष्टकाया प्रतिष्ठात्मकपाद-प्रमाणत्व युक्त मित्यर्थः। अस्याश्चिह्नत्वेन खल्वत्र य कर्त्तव्य मिति विधत्ते— "त्र्यालिखिता भवति त्रिवृद्धीय मिति। अर्द्ध-चन्द्राकाराभि स्तिसृभि रेखाभिर्युक्ता भवेत्। 'हि' शब्देन "त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोका"–इत्यादि † श्रुत्यन्तरप्रसिद्धि द्योतिता। अस्यास्त्रिवृत्त्व पृथव्यप्तेजोभिस्त्रिवृत्करणाद्वा, सिकता-मृत्तिकापाषाणैस्त्रिभि सहतरूपत्वाद्वा द्रष्टव्यम्। अत्र सूत्रम्— "अषाढा करोति महिषी प्रथमविभा तदाख्या, यजमानपाद-मात्री त्र्यालिखिताम्"-इति ‡ ॥ २ ॥

उखाया अषाढानन्तरकर्त्तव्यता माह— "अथोखा मिति। 'अथ' अषाढानन्तरम् 'उखा' प्रागुक्तलक्षणा स्थाली पश्चात् कुर्यात्। तत्रोखाकरणेनेमा स्त्रींल्लोकान् कृतवान् भवति। "यजमान उखा करोति मृद मादायेत्यादि § सूत्रम् ॥

अथ विश्वज्योतिर्नामधेयाना तिसृणा मिष्टकाना मुखानन्तर-

* 'यजमानपादमात्रीं त्र्यालिखिताम्"—इति का० श्रौ० सू० १६ ३. २२। 'महिषीपादमात्री माभूदिति यजमानग्रहणम्'—इति तत्र वृत्ति.।

† ऐ० ब्रा० ४ २ ३ द्रष्टव्यम्।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ३ २१, २२ ।

§ का० श्रौ० सू० १६ ३ २३ ।

कार्यत्वेन विधत्ते— "अथ विश्वज्योतिष करोतीति *। पूर्ववदेतासामिष्टकानां मन्त्रैरुपधेयत्वात् विश्वज्योतिषनाम आसां द्रष्टव्यम्। एतासां निर्माण मेवाग्निवाय्वादित्यानां निर्माण मित्याह— "एता देवता अग्नि वायु मादित्य मेता ह्येव देवता विश्वं ज्योतिरिति। 'एता देवता' इत्यस्य व्याख्यानम्— 'अग्निम्, वायुम्, आदित्यम्'—इति। विश्वद्योतकत्व मग्न्यादीनां प्रसिद्ध मिति 'हि'-शब्दो द्योतयति। पूर्ववदासा मभ्युदयार्थं संस्कृतमृत्तिकैव कारण मित्याह— "ता एतस्या एव मृद करोतीति। एतत् प्रशंसति— "एभ्यस्तल्लोकेभ्य एतान् देवान् निर्मिमीत इति। उखाया लोकत्रयात्मकत्वस्योक्तत्वात् तदनन्तर तदीयमृदा आसां निर्माण मेव तदधिष्ठातृदेवतानिर्मित मित्यर्थः। "यजमान करोतीति, "त्रयालिखिता भवन्तीति † वाक्यद्वय स्पष्टम्।

देवानां त्रित्वञ्च द्युभूम्यन्तरिक्षस्थानभेदेन, "इष्टकासु तिस्रो विश्वज्योतिष पृथग्लक्षणास्त्र्यालिखिता"—इति ‡ सूत्रम्। पृथग्लक्षणाभिधानम्, द्वितीयतृतीयानां क्रमपरिज्ञानार्थम्, तेन क्रमेणोपधानं यथा स्यादिति। "इत्यधिदैवत मिति। 'इति'-शब्द प्रतिपादितप्रकारवचन। 'अधिदैवतम्' देवता अधिकृत्य प्रवृत्तम्, उक्त मित्यर्थः ॥ २ ॥

'अथ' वक्ष्यमाणम् 'अध्यात्मम्' आत्मान मधिकृत्य प्रवर्त्यमानम्, 'वक्ष्यते'—इति शेष। प्रतिज्ञात मर्थं दर्शयति— "आत्मैवोखा वागपाढेति। उखायाः प्राधान्यादात्मत्वम्। आषा-

---

* का० श्रौ० सू० १६ ४ ६।

† २७६ पृ० २ पं० द्रष्टव्यम्।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ४ ६ (तु शब्दार्थे)।

नादिषु चात्मनोऽपि पूर्वं वाच स्वरूप मस्ति, 'पुरस्तात्' प्रहसे प्रसिद्धि माह 'हि' शब्द । न केवल वैदिक्या एव वाचस्त्रैविध्यम्, अपि च 'यदिद' सर्वैर्व्यवहार्यमाण 'वाच' 'रूप' स्वरूप मस्ति, तत् 'त्रय' त्रिविधम्— "उपांशु व्यन्तरा मुच्चै-रिति। व्यन्तरा मिति, उपांशूच्चै स्वरमध्यवर्त्तिनी वाच वदन्ति प्राणिन, तदेकरूप मित्यर्थ । सुगम मन्यत् ॥ ४ ॥

"अथोखा करोतीत्यादिकम्, अधिदैवतवद् व्याख्येयम्। उखाया आत्मरूपत्वात् तदनन्तर तस्या एव सृदो विश्वज्योतिषा मुत्पादने प्रजोत्पादन मित्यर्थ । 'प्रजनन' प्रकृष्ट जनन जन्म यस्मात् प्रजननम्, प्रजा मित्यर्थ । 'अनन्तर्हिता' व्यापारान्तरेणा-व्यवहिता कुर्यात्। उखाया विश्वज्योतिषाञ्च मध्ये व्यवधान न कुर्यादिति भाव । तस्यानन्तर्हितत्व मुखात प्राङ् निष्पा-दनेऽपि सम्भवतीत्याह— "उत्तरा करोतीति। 'उत्तरा' उखाया उत्तरभाविनी कुर्यात्। 'अथो गर्भे उल्वं गर्भस्यान्तर-वेष्टनम्, 'जरायु' बहिर्वेष्टनम् ॥ ५ ॥

यदेतासां मन्त्राहृतमृदोत्पन्नत्वम्, यच्चाषाढादिनामवत्त्वम्, यदपि पादमात्रादिपरिमाणवत्त्वम्, तदेतत् सर्व मितरेष्टकानां वैलक्षण्येनानूद्य स्तौति— "ता एता यजुष्कृतायै करोतीत्या-दिना। 'यजु' मन्त्र., तेन कृता निष्पादिता 'यजुष्कृता'। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी, तस्या इत्यर्थ । 'अयजुष्कृतायै' अतथाभूताया मृद 'इतरा' अषाढादिव्यतिरिक्ता, कुर्यात्, 'एता अनि-रुक्ता' अषाढा विश्वज्योतिषो निर्वचनं प्राप्ता * ॥ ६ ॥

* "विश्वशब्दोपेतैश्च मन्त्रैरुपधेया विश्वज्योतिष । ताश्च तिस्र— प्रथममध्यमोत्तमचितिषु उपदध्यात्"—इति तै० सं० ४ ४ ६ सा० भा०।

"प्रजापतिरेषोऽग्निरिति । 'एष' चयनलक्षण 'अग्नि' 'प्रजापति' सर्वभूतात्मको विराट् । 'निरुक्त' कार्यात्मना स्थितम्', 'अनिरुक्त' कारणात्मना वर्त्तमान मिति विवेक । यन्निरुक्ता-निरुक्ताद्यात्मकत्वम् 'उभयम्' अस्ति, तद् इय प्रजापतिरेव । 'तत्' तथा सति यजुष्कृतोत्पन्नानि प्रजापते 'यत् निरुक्त रूपम्', तत् कार्यात्मक 'परिमितम्', तत् सस्कृतवान् भवति । अतथा-भूताभिरिष्टकाभिरतथाभूत प्रजापते रूप सस्करोति । एव विद्वान् निरुक्तानिरुक्तरूप मुभय जानन् सस्कर्त्ता भवति ।

अवशिष्टाया मृदो विनियोग माह— "अथोपशयायै पिण्ड परिशिनष्टि प्रायश्चित्तिभ्य इति । उखा कृत्वा यजमान इति शेष । उपशेते इति 'उपशया' मृदुच्यते * । 'प्रायश्चित्तिभ्य' उखाभेदपरिहारोपाया , तदर्थं मित्यर्थं ॥ ७ ॥

यदुक्त सूत्रकृता— "सप्तभिरश्वसकृद्भिरुखा धूपयति दक्षि-णाग्न्यादीप्तैरेकैकेन वसवस्त्वेति प्रति मन्त्र मिति † , तदिद विधाय प्रशसति— "अथैना धूपयति स्थेम्ने न्वेवेति । 'स्थेम्ने न्वेव' स्थिरत्वायैव, न केवल दृष्टार्थम् । 'अथो' अपि च 'कर्मण' उख्यधारणलक्षणस्य चयनस्य वा 'प्रज्ञातताये' सस्कृतत्वसिद्धये । "यद्देवेत्यादि , धूपनार्थवाद । उखाया प्राधान्यात् शिरस्त्वा-भिधानम् । नासारन्ध्रेण प्राणस्य सञ्चारवत् ० ० ० धूम तत्स-ञ्चारदर्शनात् प्राणत्वोपचार ॥ ८ ॥

"अश्वशकैर्धूपयतीति । धूपनकर्म्म चाश्वसकृद्भिरेव भवितव्य मिति नियमे कारण माह— "प्राजापत्यो वा अश्व इत्यादिना ।

* का० श्रौ० सू० १६ ४ ७

† का० श्रौ० सू० १६ ४, ८

"प्रजापतेरक्षि अश्वयत्तत् परापतत् तदश्वोऽभवत्, यदश्वयत् तदश्वस्याश्वत्वम्"—इति श्रुते * प्रजापतेरवयवत्वेन सम्बन्धादश्वस्य प्राजापत्यत्वम्। चीयमानस्याग्ने पिण्डात्मकत्व प्राक् प्रतिपादनात्, सवत्सर प्रजापतिरिति श्रुते सवत्सर मुख्याग्नेर्द्दार्थमाणत्वाद्वा अग्नि प्रजापति। अश्वशकृद्द्वारा धूपन प्रशसति—"तद्वै शकृतेत्यादिना। 'शक्ना'—इति पदे "पद्दन"—इत्यादिना † शकन्नादेश। 'जग्धम' भक्षितम्। अदेर्जग्धादेश ‡। 'यातयाम' कालान्तरगमनम्, गतसार मित्यर्थ। यत एवम्भूतम् अत स्वसम्बन्धिनम् 'अश्वम्' अपि न हिनस्ति' अश्वसम्बन्धित्वेन एतेषा पशूना सम्बन्धाभावादेव हिसाप्रसङ्ग। अतोऽश्वशकृद्धूपन प्रशस्तम्॥ ८॥

अथ प्रथमशक्ना धूपने मन्त्र माह—"वसवस्त्वा धूपयन्तु गायत्रेणच्छन्दसाङ्गिरस्वदिति §। हे उखे। त्वां 'वसव' अष्टसङ्ख्याका 'धूपयन्तु' अश्वशकधूपनेन सस्कुर्वन्तु। कीदृशा वसव? गायत्राख्येन छन्दसा सहिता, 'अङ्गिरस्वत्' अङ्गिरसो यथा स्वकीये चयने 'अधूपयन्', एव मित्यर्थ ||। वसूनां गायत्रच्छन्दसश्च सम्बन्धे अष्टसङ्ख्यासादृश्य निमित्तम्, अष्टौ हि वसव, अष्टाक्षरा च गायत्री।

एव "रुद्रास्त्वा धूपयन्तु त्रैष्टुभेन"—इत्यादय ¶ अक्षरसङ्ख्या-

* तै० स० ५ ३ १२ १। † पा० सू० ६ १ ६३।
‡ "अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति"—इति पा० सू० २ ४ ३६।
§ वा० स० ११ ६० १ (सप्तमन्त्रात्मिकेषा कण्डी)।
|| विशेषतस्तत्र २६८ पृ० द्रष्टव्यम्।
¶ वा० स० ११ ६० २।

द्वारेण * व्याख्येयम् । "विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा इति चतुर्थ-मन्त्रे † विश्वेषां देवानां सर्वदेवात्मकत्वाद् अनुष्टुभश्च सर्वच्छन्दो-रूपत्वात् परस्परसम्बन्धः । विश्वे च ते नराश्च 'विश्वेनराः', तेषां हितकारित्वेन सम्बन्धिनो 'वैश्वानराः' । इन्द्रवरुणविष्णूनां प्रति-नियतच्छन्दःसम्बन्धाभावात् केवला एवाम्नाताः ‡ । "एताभि-र्देवैनामेतद्देवताभिर्धूपयतीति । 'एतत्' एतेन, वस्वादिमन्त्र-धूपनेन 'एताभिः' सप्तदेवताभिः § एव धूपनं कारितवान् भवति ‖ ॥ १० ॥

छन्दोमन्त्रदेवतानां यत् सप्तसङ्ख्यासाम्यम्, तत् प्रशंसति— "सप्ताक्षरशकानि भवन्तीति । सङ्ख्यागतसप्तत्वेषु त्रित्वं प्रशंसति— "यद्वु वा अपि बहुशस्त्वं सप्त सप्तेति । 'उ' अपि च, यदपि तत्र छन्दोगतमेकं सप्तकम्, मन्त्रगतश्चापरम्, देवतागतं चान्यत् । एवं 'बहुशस्त्वं' सप्तसङ्ख्याया आवृत्ताया अपि सप्तसङ्ख्यानतिरे-कात् त्रिभिः सप्तभिः 'शीर्षण्येव' उखाख्ये यज्ञशिरस्येव 'सप्त प्राणान्' 'दधाति' स्थापयति ॥ ११ ॥ १ [५ ३]

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठे काण्डे पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

* विशेषवक्तव्यं २६६ पृ० द्रष्टव्यम् ।

† वा० सं० ११ क० ४ । ‡ वा० सं० ११ क० ५, ६, ७ ।

§ वसवः, रुद्राः, आदित्याः, वैश्वानराः, इन्द्रः, वरुणः, विष्णुश्चेति सप्त देवाः वा० सं० ११. क० क्रमशः आम्नाताः ।

‖ इहैव पूर्वं २६८ पृष्ठतः २७१ पृष्ठान्तं द्रष्टव्यम् ।

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्)

अथैन मश्वां खनति । एतद्वै देवा अबिभयु-र्यद्वै न इम मिह रक्षाᳬसि नाष्ट्रा न हन्युरिति तस्मा ऽइमा मेवात्मान मकुर्व्वन् गुप्त्या ऽआत्मा-त्मानं गोप्स्यतीति ॥ १ ॥

त वा ऽअदित्या खनति । इय वा ऽअदि-तिर्म्मी वा ऽआत्मात्मानᳬ हिनस्त्यहिᳬसायै यद-न्यया देवतया खनेद्धिᳬस्याद्धैनम् ॥ २ ॥

अदितिष्ट्वा देवी व्विश्वदेव्यावती । पृथिव्याः सधस्थे ऽअङ्गिरस्वत् खनत्ववटेत्यवटो ह्येष देवत्रात्र सा व्वैनाव्यभिखनत्वीदति चतुःस्रक्तिरेष कूपो भवति चतस्रो वै दिशः सर्व्वाभ्य एवैन मेताहिग्भ्यः खनत्यथ पचन मवधायाषाढा मवदधाति तूष्णी मेव ताᳬ हि पूर्व्वां करोति* ॥ ३ ॥

अथोखा मवदधाति । देवाना त्वा पत्नीर्देवी-र्व्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे ऽअङ्गिरस्वद्दधतूख

* 'करोति'—इति ख, 'करोति'—इति ग, घ ।

ऽइति देवानाꣳ ह्येता मग्रे पत्नीर्देवीर्व्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे ऽङ्गिरस्वद्दधुस्ताभिरेवैना मेतद्दधाति ता ह ता ओषधय एवौषधयो वै देवानां पत्न्य ओषधिभिर्हीदꣳ सर्व्वꣳ हित मोषधिभिरेवैना मेतद्दधात्यथ व्विश्वज्योतिषो ऽवदधाति तूष्णी मेवाथ पचन मवधायाभीन्द्धे ॥ ४ ॥

धिषणास्त्वा देवीः। व्विश्वदेव्यावती पृथिव्याः सधस्थे ऽअङ्गिरस्वदभीन्धता मुख ऽइति धिषणा ह्येता मग्रे देवीर्व्विश्वदेव्यावती पृथिव्याः सधस्थेऽङ्गिरस्वदभीधिरे ताभिरेवैना मेतदभीन्द्धे सा ह सा व्वागेव व्वाग्वै धिषणा व्वाचा हीदꣳ सर्व्व मिद्धं व्वाचैवैना मेतदभीन्द्धे ऽथैतानि त्रीणि यजूꣳषीक्षमाण एव जपति ॥ ५ ॥

व्वरूत्रीष्ट्वा देवी। व्विश्वदेव्यावती पृथिव्याः सधस्थे ऽअङ्गिरस्वच्छ्रपयन्तूख ऽइति व्वरूत्रीर्ह्येता मग्रे देवीर्व्विश्वदेव्यावती. पृथिव्या. सधस्थे ऽङ्गिरस्वच्छ्रपयाञ्चक्रुस्ताभिरेवैना मेतच्छ्रपयति तानि ह तान्यहोरात्राण्यहोरात्राणि वै व्वरूत्रयोऽहोरात्रै-

र्धीदंᳪ सर्व्वं हैत मद्दोरात्रैरेवैना मेतच्छ्रपयति ॥ ६ ॥

ग्नास्त्वा देवी'। व्विश्वदेव्यावती: पृथिव्या: सधस्थे ऽअङ्गिरस्वत् पचन्तूख ऽइति ग्ना हैता मग्ये देवीर्व्विश्वदेव्यावती पृथिव्या सधस्थे ऽङ्गिरस्वत् पेचुस्ताभिरेवैना मेतत् पचति तानि ह तानि छन्दाᳪस्येव छन्दाᳪसि वै ग्नाश्छन्दोभिर्हि स्वर्गं लोक गच्छन्ति छन्दोभिरेवैना मेतत् पचति ॥ ७ ॥

जनयस्त्वाच्छिन्नपत्रा देवी:। व्विश्वदेव्यावती: पृथिव्या सधस्थे ऽअङ्गिरस्वत् पचन्तूख ऽइति जनयो हैता मग्ये ऽच्छिन्नपत्रा देवीर्व्विश्वदेव्यावती पृथिव्या: सधस्थे ऽअङ्गिरस्वत् पेचुस्ताभिरेवैना मेतत् पचति तानि ह तानि नक्षत्राण्येव नक्षत्राणि वै जनयो ये हि जना पुण्यकृत. स्वर्गं लोक यन्ति तेषा मेतानि ज्योतीᳪषि नक्षत्रैरेवैना मेतत् पचति ॥ ८ ॥

स वै खनत्येकेन। अवदधात्येकेनाभीन्द्धऽएकेन अपयत्येकेन द्वाभ्या पचति तस्माद् द्वि: संव्वत्सरस्यान्नं पच्यते तानि षट् सम्पद्यन्ते षडृतव.

संव्वत्सरः संव्वत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति * ॥ ९ ॥

अथ मित्रस्य चर्षणीधृत इति। मैत्रेण यजुषोपन्याचरति यावत् कियच्चोपन्याचरति न वै मित्रः † कञ्चन हिनस्ति न मित्रं कश्चन हिनस्ति तथो हैष एतां न हिनस्ति नो ऽएनं मेषा तां द्विवैवोपवपेद्द्विवोद्वपेद्द्द्व्याग्नेयम् ‡ ॥ १० ॥

ताᳪं सावित्रेण यजुषोद्वपति। सविता वै प्रसविता सवितृप्रसूत एवैनामेतदुद्वपति देवस्त्वा सवितोद्वपतु सुपाणिः स्वङ्गुरिः सुबाहुरुत शक्त्येति सर्व्वं वु ह्येतत् सविता § ॥ ११ ॥

अथैनां पर्यावर्त्तयति। अव्यथमाना पृथिव्यामाशा दिश आपृणेत्यव्यथमाना त्वं पृथिव्यामाशा दिशो रसेनापूरयेत्येतत् ‖ ॥ १२ ॥

---

* भवति'—इति ख।

† 'मित्र'—इति ग, घ।

‡ ०ग्नेयम्'—इति ग, घ।

§ सविता'—इति ग, घ।

‖ '०तत्'—इति ग, ख।

अथैना मुद्यच्छति। उत्थाय बृहती भवेत्युत्थाय ह्वीमे लोका बृहन्त उदु तिष्ठ ध्रुवा त्व मित्युदु तिष्ठ स्थिरा त्व प्रतिष्ठितेत्येतत् * ॥ १३ ॥

ता परिगृह्य निदधाति। मित्रैता त ऽउखा परिददाम्यभित्त्या ऽएषा मा भेदीत्यय वै वायुर्मित्रो यो ऽयं पवते तस्मा ऽएवैना मेतत् परिददाति गुप्त्यै ते ह्येमे लोका मित्रगुप्तास्तस्मादेषा लोकाना न किञ्चन मीयते † ॥ १४ ॥

अथैना माच्छृणत्ति। स्थेम्ने न्वेवाथो कर्मण प्रकृततायै यद्वेवाच्छृणत्ति शिर एतद्यज्ञस्य यदुखा प्राण पय. शीर्षंस्तत् प्राणं दधात्यथो योषा वा ऽउखा योषायां तत् पयो दधाति तस्माद्योषाया पय ॥ १५ ॥

अजायै पयसाच्छृणत्ति। प्रजापतेर्व्वै शोकादजा समभवन् प्रजापतिरग्निर्नो वा ऽआत्मात्मानꣳ हिनस्त्यहिꣳसायै यद्वेवाजाया ऽअजा ह

---

* '०तत'—इति ग, घ।

† 'मीयते—इति क, ख।

सर्व्वा ओषधीरत्ति सर्व्वासा मेवैना मेतदोषधीनाᳫं रसेनाच्छृणत्ति ॥ १६ ॥

वसवस्त्वाच्छृन्दन्तु । गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वद्रुद्रास्त्वाच्छृन्दन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वदादित्यास्त्वाच्छृन्दन्तु जागतेन छन्दसाङ्गिरस्वद्विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा आच्छृन्दन्त्वानुष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वदित्येताभिरेवैना मेतद्देवताभिराच्छृणत्ति स वै याभिरेव देवताभि करोति ताभिर्धूपयति ताभिराच्छृणत्ति यो व्वाव कर्म करोति स एव तस्योपचार व्वेद तस्माद्याभिरेव देवताभि करोति ताभिर्धूपयति ताभिराच्छृणत्ति ॥ १७ ॥ २ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीय ब्राह्मणम् [५. ४]॥

अथावटे खनन विधत्ते— "अथैन मस्या खनतीति *। 'एनम्' अवटम् 'अस्या' पृथिव्याम् उखास्थापनार्थं खनेत् । अवटखनन पुराहृत्तान्ताभिधानमुखेन प्रशंसति— "एतद्वै देवा अबिभयुरिति । 'एतत्' एतेन वक्ष्यमाणेन खलु 'देवा' भीता आसन् , 'न' अस्माक सम्बन्धिनम् 'इमम्' उखेष्टकारूप पदार्थं 'नाष्ट्रा' नाशकारीणि रक्षासि 'न हन्यु' इमन न

---

* का० श्रौ० सू० १६ ४ ३ ।

कुर्युरिति। यदेतदस्ति, 'एतत्' एतेन पूर्वत्रान्वय। 'तस्मै' अवयवभूताय उखादिपदार्थाय 'इमां' पृथिवीम् 'एव' 'आत्मानम्' अवयविनम् 'अकुर्वन्'। एव कुर्वता मभिप्राय माह— "आत्मान मोप्स्यतीति। यथात्मभूत मङ्ग स्वय रक्षति, तथा रक्षिष्यतीति तेषा माशय ॥ १ ॥

खनन मनूद्य मन्त्र विधत्ते— "त वा अदित्या खनतीति। 'अदित्या' अदितिदेवतात्मकेन मन्त्रेणेत्यर्थ। अन्वयव्यतिरेकाभ्या मदिति खनने प्रशस्तेति दर्शयति—"इय वा अदितिरित्यादिना। येयम् 'अदिति' देवता, सा 'इय वै' पृथिवी खलु। आदत्ते सर्व मित्यदितिरिति व्युत्पत्ते। स्पष्ट मन्यत्। यथा पादतल-लग्नकण्टकाद्युद्धरणादिषु स्वय चेत् न हिनस्ति, अन्यश्चेत् हिस्यात्, एव मिति भाव ॥ २ ॥

मन्त्र दर्शयति— "अदितिष्ट्वा देवीति *। अय मर्थ— हे अवट। 'त्वा' त्वाम् 'अदिति' अदीना 'देवी' खनतु। कीदृशी? 'विश्वदेव्यावती' विश्वेषा देवाना हित कर्म विश्व-देव्यम्, तदस्यास्तीति † विश्वदेव्यावती। "मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रिय-विश्वदेव्यस्य मतौ"—इति दीर्घ ‡। कि तत्? 'अङ्गिरस्वत्' अङ्गिरसो यथा तथा। कुत्र? 'पृथिव्या' 'सधस्थे' सहस्थाने उपरीत्यर्थं। 'इति'-शब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थ इति ॥

"अवटो ह्येष देवत्रेति। 'एष अवट' 'देवत्रा' देवम् अग्नि प्रति साधु, इष्टकोखारक्षकत्वात्। अवटखननसाधनम्, उखार्थ-

---

* वा० स० ११ ६१ १।

† पा० सू० ५ २ ६४।

‡ पा० सू० ६ ३ १३१।

मृत्खननार्थं प्रागाहृता वेणव्यभ्रिरेवेत्याह— "अत्र सा वैणव्य-भ्रिरुत्सीदतीति। 'अत्र' अवटखनने एव पूर्वं मुक्ता 'वैणवी' वेणुविकारभूता 'अभ्रि', 'सा' 'उत्सीदति' विनश्यति, कृत-प्रयोजना भवतीत्यर्थः। अवटस्य प्रकारविशेष माह— "चतुः स्रक्तिरेष कूपो भवतीति। "चतस्रो वै दिश"–इत्यर्थवादः स्पष्टः। "अभ्र्या खनन् चतुरस्रं खनत्यदितिष्टेति"–इति कात्यायन * ॥

अथ यदुक्तं सूत्रकृता— "अपण मास्तीर्य यथाकृत मव-दधाति, देवानान्त्वेत्युखा न्युप्ताम्"–इति †, तदिदं विधत्ते— "अथ पचन मिति। पच्यतेऽनेनेति पचन तृणादिकम्, तत् 'अवधाय' अवटे आस्तीर्य, आदौ निष्पादितत्वात् प्रथमम् 'अषाढाम् एव' तूष्णीं स्थापयेत् ॥ २ ॥

"अथोखा मवदधातीति। पश्चादुखा "देवानां त्वा पत्नी"–इति ‡ मन्त्रेण अवाङ्मुखा मवदध्यात्। 'देवी'-'विश्वदेव्यावती'–इत्युभयत्र § "सुपा सुलुक्"–इति ‖ पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

मन्त्र व्याचष्टे— "देवानां हैता मग्र इति। या देवपत्न्यः— इन्द्राणी, अग्नायी, अश्विनी, राट् इत्याद्या ¶ पुरा उखा मवटे स्थापितवत्यः। अत अनेन मन्त्रेण ताभिरवस्थापित-

---

* का० श्रौ० सू० १६ ४ ६।

† का० श्रौ० सू० १६ ४ १०, ११।

‡, § "देवानां त्वा पत्नीर्देवीर्विश्वदेव्यावती पृथिव्याः सधस्थे अङ्गि-रस्वद् दधतु"–इति वा० स० ११ ६१ २।

‖ पा० सू० ७ १ ३९।

¶ ऋ० सं० ४ २ २८ १। व्याख्यातावेमा निरुक्ते ११ ४ १२।

यां भवतीत्यर्थः । 'देवपत्नी' शब्दस्य ओषधयोऽर्थ इति सोपपत्तिक वदन् तेन मन्त्रेणोपधानं प्रशंसति— "ता ह ता ओषधय एवेति । 'ता ह' ता खलु देवपत्न्यः, 'ताः' 'ओषधय एव', न त्वन्या इति मन्त्रस्य मित्योषध्यात्मना देवपत्नीस्तुतिः । तत्रौषधीनां निधानशक्तिः कुत इत्यत आह— "ओषधीभिर्हीदं सर्वं हित मिति । व्रीहियवादिरूपाणा मोषधीनाम् अस्य कृत्स्नस्य जगतो धारकत्वं प्रसिद्धम् ।

निर्माणक्रमप्राप्ताना विश्वज्योतिषा मवधानं विधत्ते—"अथ पचन मित्यादिना । दीपनं दक्षिणाग्निनैव । "दक्षिणाग्न्य-ग्निना दीपयति धिषणास्त्वेति"-इति * सूत्रम् ॥ ४ ॥

"धिषणास्त्वेति † । मन्त्रस्तु पूर्ववद् व्याख्येयः । "धिषणा हैता मित्यादि ब्राह्मण मपि पूर्ववत् । 'अभीन्धिरे' अभितो दीपयन्ति ।

धिषणाशब्दस्य विवक्षित मर्थं ब्रुवन् तस्याः प्रकृतकर्मयोग्यता-समर्थनाय समिन्धनप्रसिद्धि माह— "सा ह सा वागेवेति । या सा खलु धिषणा, 'सा' प्रसिद्धा 'वागेव' नान्या, वाचा व्यवहारा-भावे कस्यापि वस्तुनोऽभिव्यक्तेरभावात् । "वाचा होदं सर्वं मिद्ध मित्युक्तम् ‡ 'इद्धम्' दीपितं प्रकाशितं मित्यर्थः ॥

यदुक्तं सूत्रकृता— "वरूत्री ष्ट्वेतीक्षमाणो जपतीति §, तदिदं विधत्ते— "अथैतानि त्रीणि यजूंषीक्षमाण एव जप-तीति । "वरूत्रीष्ट्वा", "ग्ना स्त्वा", "जनयस्त्वा"-इति त्रीणि

* का० श्रौ० सू० १६ ४ १२ ।
† वा० सं० ११ ६१ ३ ।　　‡ १६० पृ० ११ पं० ।
§ का० श्रौ० सू० १६ ४ १४ ।

'बह्वी' बहुत्रिणय *। अर्थवादे बहुवचनान्तत्वेन निर्देशात् एकेन श्रपणम् द्वाभ्यां पचनम् यद्यपि वर्ण्यते, तथापि पाकश्रपणयोरग्निकर्त्तव्यत्वेन तस्यानुकूलप्रयत्न मन्तरेण स्वकर्त्तव्याभावात् ईक्षणपूर्वको जप एव कर्त्तव्य इत्येवाभिप्राय ॥ ५ ॥

प्रथम यजुरवधाय व्याचष्टे-- "बह्वीष्ट्वा देवीरिति †। बह्वित्रिशब्दस्याभिप्रेत मर्थं माह-- "तानि हीति। 'तानि' एतानि 'अहोरात्राणि'। प्रतिनिर्दिश्यमानाहोरात्रापेक्षया तानीति। बह्वीणा मह्नोरात्रनिर्देशात् नपुंसकता, अथवा सामान्यविवक्षया नपुंसकत्वं द्रष्टव्यम्, तानि बहुत्राख्यानि कृत्स्न जगत् श्रपयन्तिति। बहुत्रय इति योऽय बहुत्रिशब्दस्यावयवार्थ, तस्येतरस्याहोरात्रेषु सद्भाव दर्शयत्युक्तार्थसमर्थनाय-- "अहोरात्रैर्हीद सर्व श्रृत मिति। 'अहोरात्रैरेव' 'एनाम्' उखा श्रपयति, य 'एतत्' एतेन अहोरात्रवाचकबहुत्रिशब्दयुक्तेन यजुषा श्रपयति ॥ ६ ॥

अथ द्वितीय यजुरनूद्य व्याचष्टे-- "ग्नास्त्वा देवीरित्यादिना ‡। यदुक्त "छन्दांसि वै ग्ना इति §, तदुपपादयति-- "छन्दोभिर्हि स्वर्ग लोक गच्छन्तीति। गच्छन्त्यभियजमाना स्वर्ग मितिव्युत्पत्त्या छन्द स्वपि सम्भवादित्यर्थ। "ग्ना गच्छन्त्येना"-इति ‖ निरुक्तम् ॥ ७ ॥

---

* पा० सू० ७ २ ३४। बहुत्रिशब्दो ह्रस्वेकारान्तो दीर्घेकारान्तश्च। वा० स० ११ ६१ १३ ३४, शत० ब्रा इहैवोभयविध श्रुत, तै० स० तथैव ४ १ ६ १, ५ १ ७ ३ द्रष्टव्यम्।

† वा० स० ११ ६१ ४। ‡ वा० स० ११ ६१ ५।

§ पुरस्तात् (५ अ० ४ ब्रा० ७ क०) द्रष्टव्यम्।

‖ निरु० ३ ४ ४। पुनरत्रचान्यत्र "ग्ना गमनात्"—इति (१० ४ १०)।

तृतीय यजुरनूद्य व्याचष्टे— "जनयस्त्वाच्छिन्नपत्रा इति *। जायन्ते जनय, पुण्यकृतो नक्षत्ररूपेणेति 'जनय' नक्षत्राणि, तानि च 'अच्छिन्नपत्रा' अच्छिन्नपतनसाधनपत्रयुक्तानीत्यर्थ, न हि तानि सुकृतिक्षयादर्वाक् पतन्ति। जनिशब्दार्थ माह— "तानि ह तानि नक्षत्राण्येवेति। नक्ष्यन्ते प्राप्यन्ते सुकृतिभिरिति नक्षत्राणि। उक्त निर्देशिना नपुंसकत्वम् †। "नक्षत्राणि नक्षतेर्गतिकर्मण"–इति ‡ नैरुक्तम्। नक्षत्राणा जनित्वप्रसिद्धि दर्शयति— "ये हि जना पुण्यकृत इति। 'तेषा' स्वर्ग यता यानि 'एतानि ज्योतीषि', तानि नक्षत्राणि। 'अपयन्तूखे', 'पचन्तूखे', इत्यनयो § अपच पाकक्रियासामान्यम्, पचन पाकनिर्वृत्तिरिति विवेक ॥ ८ ॥

खननादिमन्त्रगता सङ्ख्या मनूद्य प्रशसति— "स वै खनत्येकेनेत्यादिना‖। खननादिक्रिया त्वेकैकेनैव मन्त्रेण, पाकस्य तु मन्त्रद्वयसाध्यत्व ¶ विहितम्, तस्यार्थवाद — "तस्माद्‌ हि सवत्सरस्यान्न मिति। शाल्यादिपरिपाक सवत्सरस्य द्विर्भवतीति प्रसिद्धम्। षडृतवो मिलित्वा सवत्सरो भवति, स सवत्सरोऽग्नि। प्रजापतिना सवत्सर भ्रियमाणो भवति। अस्तु सवत्सरोऽग्नि प्रजा-

---

* वा० स० ११ ६१ ६।

† २९८ पृ० ८ प० द्रष्टव्यम्।

‡ निरु० ३ ४ ३।

§ २९ पृ० १५ प०   २६१ पृ० ६ प०।

‖ अदितिष्टेतिमन्त्रेण। पुरस्तात २८६ पृ ६ प० (का० श्रौ० सू० १६ ४ ६) द्रष्टव्यम्।

¶ वा० स० ११ ६१ ४, ६२ १। का० श्रौ० सू० १६ ४. १४, १५।

पतिना धृत , तथाच किं मायात मित्यत आह— "यावानग्नि-र्यावत्यस्य मात्रेति । यावानिति स्वरूपस्येयत्ता , यावतीत्यवयवस्य । "तावद् तत् भवतीति । नैमित्तिकचित्या सह चितीना मप्यवय-वानां षट्त्वात् सा मन्त्रगता सङ्ख्या चितिद्वारेणाग्नेर्मात्रया समा भवति । चित्यात्मकस्याग्ने स्वरूपस्यैकत्वात् । ऋतुषट्सङ्ख्यावतोऽवय-विन संवत्सरस्याप्येकत्वाच्च सा मन्त्रगता सङ्ख्या संवत्सरद्वारेण अग्नि र्यावान् तावती भवतीत्यर्थ ॥ ८ ॥

उखाया समन्त्रक मुपावहरण विधाय प्रशंसति— "अथ मित्रस्य चर्षणीधृत इति * । "मैत्रेण यजुषोपन्याचरतीति । लोके 'मित्र ' मित्रभूत पुमान् 'न' 'कश्चन' 'हिनस्ति' मित्रत्वादेव , 'मित्रम्' अपि 'न' 'कश्चन' मित्रत्वादेव । 'तथो' तथा च सति मैत्रेण मन्त्रेण नितरा मुपचरणीयस्य पुनस्तृणप्रक्षेपाद्युपचारस्यो-पचारे सति 'एष ' यजमान 'एताम्' उखा मित्रत्वादेव 'न हिनस्ति' । 'नो' नैव 'एतम्' उपचरन्त यजमानम् 'एषा' उखा, मा मयं दहतीति क्रुद्धा सती न हिनस्ति ।

तस्या प्रक्षेपोत्क्षेपणयो कालनियम माह— "ता दिवै-वोपवपेद् , दिवोद्वपेदिति । उपवापोऽवटे प्रक्षेप , उद्वापस्तत ऊर्ध्वं नयनम् । "अहर्ह्याग्नेय मिति ॥ १० ॥

अग्ने सूर्यस्य तेजस एकत्वाभिभावकत्वाभिप्रायेण उद्वापे मन्त्र विधास्यन् सावित्र माह—"ता सावित्रेण यजुषोद्वपतीति † ।

यजुषोऽय मर्थ ‡— हे उखे । त्वा 'सविता' सर्वस्य प्रेरको

---

* वा० सं० ११ ६२ ।

† का० श्रौ० सू० १६ ४ १८ ।

‡ वा० सं० ११ ६३ १ ।

दिव उद्वपतु। कीदृश ? 'सुपाणि' 'पाणि' पानादिसाधन-प्रदेश , शोभनेन तेन युक्त । 'स्वङ्गुरि' शोभनाङ्गुलिक । "वालमूललघुल मङ्गुलीना वा लो रत्व मापद्यत इति वक्तव्यम्" -इति * विकल्पेन रत्वम्। बाहुर्भुजदण्ड । 'उत' अपि च शक्त्या महत्या युक्त इति शेष । "सर्वं मु ह्येतत् सवितेति। एतत् 'सर्वं' सुपाण्यादिक 'सविता' एव , न देवतान्तर मित्यर्थ । उक्ता उद्वपनार्थं † ॥ ११ ॥

यदुक्त सूत्रकृता "उखा मुत्ताना करोति अव्यथमानेति"-इति ‡ , तदिद समन्त्रक पर्यावर्त्तन विधत्ते— "अथैना पर्यावर्त्तयत्यव्यथमानेति § । पर्यावर्त्तन मूर्द्धाभिमुखीकरणम् । हे उखे । 'अव्यथमाना' व्यथा मप्राप्नुवन्ती, 'पृथिव्याम्' अवस्थिता त्वम्, इमा परिव्याप्ता 'आशा' प्राच्यादय, 'दिश' आग्नेयादि-विदिशश्च 'आ' सर्वत 'पृण' पूरय। आपृणीत्यस्यार्थ माह— "आपूरयेति। 'एतत्' एव आपृण , यद् वायव्य मस्ति , तदेतदेव न त्वधिक मित्यर्थं ॥ १२ ॥

तस्या गर्त्तादुद्धरण विधत्ते— "अथैना मुद्यच्छतीत्युत्थाय बृहती भवेतीति ‖ । उद्यमन मूर्द्धधारणम्। हे उखे ! पृथिवीत उत्थिता भव , न ह्यनुत्थिताया प्रथन मुपपद्यते। एत-

---

* पा० ८ २ १८ सू० २ वा० ।

† ३०० पृ० १७ प० उर्द्ध नयन मिति। उद्वपति भस्मीभूत मपाकरोति"-इति चात्र महीधर ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ४ २० ।

§ वा० स ११ ६३ २ ।

‖ का० श्रौ० सू १६ ४ २१ ।

मन्त्रभाग * व्याचष्टे— "उत्थाय बृहती भवेति। उखाया लोकत्रयात्मकत्वेन प्रागुक्तत्वात् 'उत्थाय' ऊर्ध्व मवस्थित्य, बहिरिमे त्रयो लोका 'बृहन्त' अधिकपरिमाणा दृश्यन्त इत्यभि प्राय। "उदु तिष्ठेति द्वितीयभागे ध्रुवशब्दस्य स्थैर्यम् अर्थ इति व्याचष्टे— "उदु तिष्ठ स्थिरा त्व प्रतिष्ठितेतीति। 'एतत्' उपरिस्थापितायाः ॥ १३ ॥

क्षीरसेचनार्थं पात्रे स्थापन विधत्ते— "ता परिगृह्णेति। 'निदधाति' स्थापयति, 'पात्रे'–इति शेष। तथाच कात्यायन — "परिगृह्य पात्रे करोति मित्रैता त इति"–इति †। हे 'मित्र।' देव। वायो। 'एताम्' उखा 'ते' तुभ्यम् 'परिददामि'। परिदान रक्षणार्थं दानम्। 'अभित्त्यै' अभेदनाय 'एषा' उखा 'मा भेत्' भिन्ना मा भूत् 'इति ‡। मित्रशब्दस्यात्र समीहित मर्थ माह— "अय वै वायुर्मित्र इति। 'योऽय पवते' सतत वाति। पवतिर्गतिकर्मा §। "ते इमे लोका मित्रगुप्ता इति। लोकत्रयात्मकोखापरिदानेनेदानी मपि त्रयो लोका वायुना गुप्ता भूता अविचलिता वर्त्तन्ते। 'तस्मात्' 'एषा लोकाना' मध्ये 'न किञ्चन' 'मीयते' हिंस्यते ॥ १४ ॥

अथ तस्या मुखाया पय आसेचन विधाय स्तौति— 'अथैना माच्छृणत्तीति ‖। "देवस्त्वा"–इत्यादिना। 'एनाम्' उखाम्

---

* वा० स० ११ ६४ १।

† का० श्रौ० सू १६ ४ २२।

‡ वा० स० ११ ६४ २।

§ निघ० २ १४ १०८ द्रष्टव्यम्।

‖ का० श्रौ० सू० १६ ४ २३।

'आच्छृणत्ति' आसिञ्चति। गत मन्यत्। प्रकारान्तरेण प्रश-सति— "यद्देवाच्छृणत्ति, शिर एतद् यज्ञस्य यदुखेति। प्राधा-न्याद् उखाया शिरोत्वव्यवहार। पयसो बलकरत्वात् प्राणत्व व्यपदेश। पयोयोग्यत्व मिदानीन्तनप्रसिद्ध्या समर्थयते— "अथो योषा वा उखेति। स्त्रीलिङ्गत्वादुखाया योषात्वम् पयस रेतोवर्द्धकत्वात् रेतस्त्व प्रसिद्धम् ॥ १५ ॥

विधाय स्तौति— "अजायै पयसाच्छृणत्तीति *। प्रजापते शोकादजासम्भूतिराख्यानान्तराच्च द्रष्टव्या, चीयमानस्याग्ने प्रजा-पत्यात्मकत्व प्रागुक्तम्। प्रजापतिरग्नि, प्रकारान्तरेण स्तौति— "यद्वेवाजाया इति। 'यत् 'उ' अपि च 'अजाया' पयो भवतीति शेष। स्पष्ट मन्यत् ॥ १६ ॥

तत्र मन्त्रानाह— "वसवस्त्वाच्छृन्दन्तु गायत्रेणच्छन्दसाङ्गिर-स्वदित्यादिना †। हे उखे। त्वा 'वसव' देवा अष्टसङ्ख्याका, 'अङ्गिरस्वद्' अङ्गिरस इव 'आच्छृन्दन्तु' आसिञ्चन्तु। कीदृशा? 'गायत्रेण छन्दसा' सहिता, अष्टसङ्ख्या वसुना गायत्रच्छन्द-स्सम्बन्धे द्वार।

एव मुत्तरत्र मन्त्रा अपि व्याख्येया।

विश्वेषा नराणा हिता 'वैश्वानरा' ते, सर्वे देवा। "अजा-पयसावसिञ्चति वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रम्"–इति हि सूत्रम् ‡ ॥

अत्रासेचनमन्त्रेषु वस्वादय प्रतिपाद्या, निर्माणमन्त्रेषु, धूपनमन्त्रेषु च। अतो यद् दैवतैक्य तत् प्रशसति— "स वै याभिरेवदेवताभि करोति, ताभिर्धूपयति, ताभिराच्छृण-

† वा० स० ११ ६५ १—४।

*, ‡ का० श्रौ० सू० १६ ४ २३।

त्यौति *। "यो वाव कर्म करोति, स एव तस्योपचारं वेदेति। यथा लोके तक्षादि प्रासादनिर्माणादि 'कर्म करोति', 'स एव' तद्वाक्यार्थम् 'उपचार' शङ्कु प्रति दार्वादिस्थापनलक्षण मुपचार-जात 'जानाति', अतो युक्तम्, यैरेव कृतम्, तैरेव धूपना-सेचनोपचारण मित्यर्थ ॥ १७ ॥ २ [५ ४] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वर ॥ ५ ॥

ब्रह्माण्ड गोसहस्र कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरीस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमी।
रत्नोस्रा रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणि सिङ्गणार्यं,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलं लवणजं वर्णमुख्यं,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यं।

---

* "यावद्धाचरेत"—इति का० श्रौ० सू० १६ ४ १६। यावद्भि प्रकारै श्रपण्यं प्रक्षिपेत तावद्धानेनैव मन्त्रेणाचरेत्। आचरणं च श्रपणप्रक्षेप। "दिवैव प्रदहनोद्धरणे (१६ ४ १७) कर्तव्ये। प्रद-हनं पचनम्, उद्धरणं वह्निर्निष्कासनम् ॥

भाष्यौर्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनृण मार्करं चार्कतेजा ,
रत्नाढ्यो रत्नकूप गिरि मजत मुदा पात्रसाक्षिप्रणार्यं * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे पञ्चमोऽध्याय समाप्त ॥ ५ ॥

---

* अस्यार्थोऽप्यन्य पञ्चमकाण्डीयद्वितीयाध्यायान्ते द्रष्टव्या. ।

(अथ षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्)

भूयाꣳसि हवीꣳषि भवन्ति। अग्निचित्याया यदु चानग्निचित्याया मतीनि ह कर्माणि सन्ति यान्यन्यत् कर्मातिं तान्यतीनि तेषा मग्निचित्या राजसूयो व्वाजपेयो ऽश्वमेधस्तद्यत्तान्यन्यानि कर्माण्यति तस्मात्तान्यतीनि ॥ १ ॥

आग्नावैष्णव एकादशकपाल। तदध्वरस्य दीक्षणीय व्वैश्वानरो द्वादशकपाल आदित्यश्च चरुस्ते ऽग्ने * ॥ २ ॥

स यदाग्नावैष्णव मेव निर्व्वपेत्। नेतरे हविषी ऽअध्वरस्यैव दीक्षणीयं कृतꣳ स्यान्नाग्नेरथ यदितरे ऽएव हविषी निर्व्वपेन्नाग्नावैष्णव मग्नेरेव दीक्षणीय कृतꣳ स्यान्नाध्वरस्य ॥ ३ ॥

उभयानि निर्व्वपति। अध्वरस्य चाग्नेश्चोभयꣳ ह्येतत् कर्माध्वरकर्म्म चाग्निकर्म्म चाध्वरस्य पूर्व्व मथाग्नेरुपायि ह्येतत् कर्म यदग्निकर्म्म † ॥ ४ ॥

---

* 'अग्ने'—इति ग, घ।

† '०कर्म्म'—इति ग, घ।

स य एष आग्नावैष्णव *। तस्य तदेव ब्राह्मण यत् पुरश्चरणो व्वैश्वानरो द्वादशकपालो व्वैश्वानरो वै सर्व्वेऽग्नयः सर्व्वेषा मग्नीना मुपाप्त्यै द्वादशकपालो द्वादश मासाः सम्वत्सरः सम्वत्सरो व्वैश्वानरः † ॥ ५ ॥

यद्वेवैतं व्वैश्वानरं निर्व्वपति । व्वैश्वानरं वा ऽएत मग्निं जनयिष्यन् भवति त मेतत् पुरस्ताद्दीक्षणीयायाꣳ रेतो भूतꣳ सिञ्चति यादृग्वै योनौ रेतः सिच्यते तादृग् जायते तद्यदेत मत्र व्वैश्वानरꣳ रेतो भूतꣳ सिञ्चति तस्मादेषो ऽमुत्र व्वैश्वानरो जायते ॥ ६ ॥

यद्वेवैते हविषी निर्व्वपति । क्षत्त्रं वै व्वैश्वानरो व्विडेष आदित्यश्चरुः क्षत्त्रं च तद्विशं च करोति व्वैश्वानरं पूर्व्वं निर्व्वपति क्षत्त्रं तत् कृत्वा व्विशं करोति ॥ ७ ॥

एक एष भवति । एकदेवत्य एकस्य तत् क्षत्त्रं

* आग्नावैष्णव'—इति ग, घ ।

† वैश्वानर'—इति ग, घ ।

मेकस्याᳫं श्रियं करोति चरुरितरो बहुदेवत्यो भूमा वा ऽएष तण्डुलाना यच्चरुर्भूमो ऽएष देवानां यदादित्या व्विश्वि तद्भूमानं दधातीत्यधिदेवतम् * ॥ ८ ॥

अथाध्यात्मᳫं † । शिर एव व्वैश्वानर आत्मैष आदित्यश्चरुः शिरश्च तदात्मानं च करोति व्वैश्वानरं पूर्व्वं निर्व्वपति शिरस्तत् कृत्वात्मानं करोति ‡ ॥ ९ ॥

एक एष भवति । एकमिव हि शिरश्चरुरितरो बहुदेवत्यो भूमा वा ऽएष तण्डुलाना यच्चरुर्भूमो ऽएषोऽङ्गाना यदात्मात्मस्तदङ्गाना भूमानं दधाति ॥ १० ॥

घृत एष भवति । घृतभाजना ह्यादित्याः स्वेनैवैनानेतद्भागेन स्वेन रसेन प्रीणात्युपाᳫंश्वेतानि हवीᳫंषि भवन्ति रेतो वा ऽअत्र यज्ञ उपाᳫंशु वै रेत सिच्यते § ॥ ११ ॥

---

* '०देवतम्'—इति ग, घ ।

† 'अथाध्यात्मᳫं'—इति ग घ । 'अथाध्यात्मᳫं'—इति ङ ।

‡ 'करोति—इति ग, घ ।

§ 'सिच्यते'—इति ख ।

अथौद्ग्रभणानि जुहोति । औद्ग्रभणैर्वै देवा आत्मान मस्माल्लोकात् स्वर्गं लोक मभ्युदगृह्णत यदुदगृह्णत तस्मादौद्ग्रभणानि तथैवैतद्यजमान औद्ग्रभणैरेवात्मान मस्माल्लोकात् स्वर्गं लोक मभ्युद्गृह्णीते ॥ १२ ॥

तानि वै भूयाꣳसि भवन्ति । अग्निचित्याया यदु चानग्निचित्याया तस्योक्तो बन्धुरुभयानि भवन्ति तस्योक्तोऽध्वरस्य पूर्वाण्यथाग्नेस्तस्यो ऽएवोक्तः * ॥ १३ ॥

पञ्चाध्वरस्य जुहोति । पाङ्क्तो यज्ञो यावान्यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतद्रेतो भूतꣳ सिञ्चति सप्ताग्ने सप्तचितिकोऽग्नि सप्तऽर्त्तव सम्वत्सरः सम्वत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतद्रेतो भूतꣳ सिञ्चति तान्युभयानि द्वादश सम्पद्यन्ते द्वादश मासाः सम्वत्सरः सम्वत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति ॥ १४ ॥

स जुहोति । आकूति मग्नि प्रयुजꣳ स्वा-

---

* ऽघवोक्त'—इति ग, घ ।

हैत्याकूताद्वा ऽएतदग्रे कर्म्म समभवत्तदेवैतदेतस्मै कर्म्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ १५ ॥

मनो मेधा मग्निं प्रयुजꣳ स्वाहेति । मनसो वा ऽएतदग्रे कर्म्म समभवत्तदेवैतदेतस्मै कर्म्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ १६ ॥

चित्त व्विज्ञात मग्निं प्रयुजꣳ स्वाहेति । चित्ताद्वा ऽएतदग्रे कर्म्म समभवत्तदेवैतदेतस्मै कर्म्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ १७ ॥

व्वाचो व्विधृति मग्निं प्रयुजꣳ स्वाहेति । व्वाचो वा ऽएतदग्रे कर्म्म समभवत्ता मेवैतदेतस्मै कर्म्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ १८ ॥

प्रजापतये मनवे स्वाहेति । प्रजापतिर्व्वै मनुः स हीदꣳ सर्व्व ममनुत प्रजापतिर्व्वा ऽएतदग्रे कर्म्माकरोत्त मेवैतदेतस्मै कर्म्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ १९ ॥

अग्नये व्वैश्वानराय स्वाहेति । संव्वत्सरो वा ऽअग्निर्वैश्वानरः सव्वत्सरो वा ऽएतदग्रे कर्म्माकरोत्त मेवैतदेतस्मै कर्म्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ २० ॥

अथ सावित्रीं जुहोति । सविता वा ऽएतदग्रे

कर्मा करोत्य मेवैतद्देतस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते विश्वो देवस्य नेतुर्मर्तो वृरीत सख्यम् * विश्वो राय इषुध्यति द्युम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहेति यो देवस्य सवितु सख्य वृणीते स द्युम्न च पुष्टि च वृणीत ऽएष वा ऽअस्य सख्य वृणीते य एतत् कर्म करोति ॥ २१ ॥

तान्यु हैके उखाया मेवैतान्यौदग्रभणानि जुह्वति कामेभ्यो वा ऽएतानि हूयन्त ऽआत्मो ऽएष यजमानस्य यदुखात्मन्यजमानस्य सर्व्वान् कामान् प्रतिष्ठापयाम इति न तथा कुर्यादेतस्य वै यज्ञस्य सꣳस्थितस्यैतासा माहुतीना यो रसस्तदेतदर्चिर्यद्दीप्यते तद्यत्सꣳस्थिते यज्ञे हुतेष्वौदग्रभणेषूखा प्रवृणक्ति तदेना मेष यज्ञ आरोहति त यज्ञ बिभर्त्ति तस्मात्सꣳस्थित ऽएव यज्ञे हुतेष्वौदग्रभणेषूखां प्रवृञ्ज्यात् ॥ २२ ॥

मुञ्जकुलायेनावस्तीर्णा भवति । आदीप्यादिति न्वेव यद्वेव ; मुञ्जकुलायेन योनिरेषाग्नेर्यन्मुञ्जो

---

* 'सख्यम्'—इति ग, घ ।

न वै योनिर्गर्भꣳ हिनस्त्यहिꣳसायै योनेर्वै जायमानो जायते योनेर्जायमानो जायाता इति ॥ २३ ॥

शणकुलाय मन्त्रं भवति । आदीप्यादिति न्वेव यद्वेव शणकुलाय प्रजापतिर्यस्यै योनेरसृज्यत तस्या उमा उल्बमासञ्छणा जरायु तस्मात्ते पूतयो जरायु हि ते न वै जरायु गर्भꣳ हिनस्त्यहिꣳसायै जरायुणो वै जायमानो जायते जरायुणो जायमानो जायाता इति ॥ २४ ॥ ३ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [६. १] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन्नध्याये उखासम्भरणमषाढाविश्वज्योतिषामाद्येष्टकानां निर्माणमुक्तम्, अथ षष्ठे दीक्षणीयाद्युखाभेदनप्रायश्चित्तान्तः प्रयोग उच्यते। तत्र प्राकृतीं मात्रां वैष्णवीष्टिं, वैकृतीं वैश्वानरद्वादशकपालेष्टिमादितो विधातुमुपोद्घातयति — "भूयांसि हवींषि भवन्त्यग्निचित्याया"मित्यादिना। भूयसां हविषां सद्भावयोग्यत्वाभिधानायास्यातिकर्मत्वं प्रथमं प्रतिजानीते — "अतीनि ह कर्माणि सन्तीति"। तेषां स्वरूप-

दर्शनविलम्ब मसहमानोऽतिक्रमंशब्द तावन्निर्वक्ति— "यान्यन्यत् कर्माति तान्यतीनीति ॥ १ ॥

इदानी माग्नावैष्णवादिहवींषि विधत्ते— "आग्नावैष्णव एकादशकपाल इत्यादिना। 'तत्' 'अध्वरस्य' सोमयागस्य 'दीक्षणीय' दीक्षासंस्कारक हवि। 'वैश्वानरो द्वादशकपाल', 'आदित्यश्चरु' च 'त' एते हविषी 'अग्ने' एव प्रातिस्विके * ॥ २ ॥

इत्थ मध्वरचित्याग्न्योर्हविर्व्यवस्था मुक्त्वा उभयविधान्यपि हवींषि कर्त्तव्यानीत्याह— "स यदाग्नावैष्णव मेव निवपेदित्यादिना। अध्वरस्य चितेश्चेत्युभयोर्दीक्षणीयत्वसिद्धये उभयानि हवींषि अनुष्ठेयानि, अन्यतरद्धविषोऽकरणे तन्न स्यादित्यर्थ ॥ ३ ॥

"उभयानि निवपतीति। "उभय हि एतत् कर्मेति। 'एतत्' साग्निचयनसौमिक 'कर्म', 'उभयम्' उभयात्मक खलु। किं तदुभय मिति, तत्राह— "अध्वरकर्म चाग्निकर्म चेति। तत्र पौर्वापर्यस्यानियमप्राप्तौ आह— "अध्वरस्य पूर्व मथाग्नेरिति। अग्ने कर्मणः प्राथम्य किं न स्यात्? इत्यत आह— "उपायि ह्येतत् कर्म, यदग्निकर्मेति। 'उप' प्रकृतकर्मण समीपे, तदुपजीव्य, 'एति' आयातीति 'उपायि' ॥ ४ ॥

प्राकृतस्याग्नावैष्णवस्य प्रयोग किं न व्याख्यायत इत्याशङ्का आग्निष्टोमिक ब्राह्मण मतिदिशति— "स य एष आग्नावैष्णवस्तस्येति। "यत् पुरश्चरण इति। 'पुर' पूर्व 'चरणम्'

---

* प्रातिस्विक = स्वकीय त्रि० का ३ १ २२। 'यस्माच्चतुर्थे पर्वणि शुनासीर्यस्य संवत्सरातिरिक्त प्रातिस्विक कालो नास्ति'— इति का० श्रौ ५ ११ १ सू० वृत्तौ द्रष्टव्यम्।

अनुष्ठानं यस्मिन्, तत् 'पुरश्चरणम्', प्राक्तनं मग्निष्टोम-कर्मेत्यर्थः । तस्मिन् यद् 'ब्राह्मणम्' उक्तम्, 'तदेव 'तस्य' अग्निचयनस्य, यद्वा 'तस्य' तत्क्रतोराग्नावैष्णवस्य * ।

अथाग्नेर्दीक्षणीयं हविरनूद्य प्रशंसति— "वैश्वानरो द्वादश-कपालो वैश्वानरो वै सर्वेऽग्नय इति । यो 'वैश्वानर' श्चित्या ख्याप्यमानः, स 'सर्वेऽग्नयः' चितिरूपाः षडग्नयः, अधि-ष्ठानारोप्ययोरभेदात् । अथवा विश्वेषां नराणां हितत्वेन सम्बन्धी 'वैश्वानर' श्रुतिलोकसाधारणोऽग्निः, स एव 'सर्वेऽग्नयः' और्वजाठरवैद्युताहवनीयाद्यग्नयः, तेषां सर्वेषां मिश्रः प्राणो वैश्वानराग्निदेवत्यकपालगतसङ्ख्यां प्रशंसति— "द्वादशकपालो द्वादशमासाः संवत्सर इति ॥ ५ ॥

प्रकारान्तरेण पुरोडाशदेवतां प्रशंसति— "यद्वेवैतं वैश्वानर मिति । 'एतं' 'वैश्वानरं' समचित्यात्मकं 'जनयिष्यन्' इष्ट-काभिरुत्पादयिष्यन् भवति, अतः 'तम्' 'एतत्' इदानीं 'पुर-स्तात्' उत्पादनात् प्रागेव, 'दीक्षणीयायाम्' एव वैश्वानर-हविःकरणेन 'रेतोभूतं' बीजरूपापन्नं 'सिञ्चति' । अत उभयो-र्निषिक्तव्यजनयितव्ययोर्विलक्षणपरिहाराय आदावपि पुरोडाशो वैश्वानर एव कर्त्तव्यः । उक्तार्थो लोकसिद्ध इति दर्शयति— "यादृग्वै योनौ रेत इति । प्रतिपादितं सादृश्यं प्रकृते दर्श-यन् पुनर्निगमयति— "तद्यदेतं मत्र वैश्वानर मिति । 'तद्यत्' —इत्यत्र तच्छब्दोऽनुवादी यच्छब्देन प्रयुज्यते, 'अत्र' दीक्षा-काले, 'अमुत्र' चयननिष्पत्तिकाले । अथवा, 'अत्र' प्राचीन-

---

* ३ भा० २६ पृ० (१ ३ १) द्रष्टव्यम् ।

वग्नौ रेतोभूत सिञ्चति वैश्वानरम्, 'अमुम' सौमिके चिति-प्रदेशे जनयति ॥ ६ ॥

अथ वैकृते उभे हविषी समुच्चित्य प्रशसति— 'यद्वैते हविषी इति। 'एते हविषी' वैश्वानरद्वादशकपालादित्यचर्वाख्ये। "चत्र वैश्वानर इति। 'वैश्वानर' अग्नि, 'चत्र' चत्रियजाति। तथाच बृहदारण्यकम— "यान्येतानि देवत्रा चत्राणीन्द्रो वरुण सोमो रुद्र पर्ज्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति"—इति *। आदित्याना तु अग्निर्वसुभि, सोमो रुद्रै, वरुण आदित्यै"—इत्यादिश्रुतिषु † तृतीयान्ताना मुपसर्जनप्रतीते तेषा प्रजारूपत्वम्। यद्यपि "विडेष आदित्यश्चरु"—इति चरो प्राधान्य प्रतिभाति, तथापि वैश्यजातित्वयोगात् तद्धितान्तावयवभूता देवतैवात्र विवच्यते। एव वैश्वानरवाक्येऽपि। यद्वा, देवताद्वारा द्रव्ययोरप्युक्तजातित्वम्, "एते हविषी भवत इति हविष प्राधान्यात्। पुरोडाशस्यैकपिण्डत्वेन प्राधान्याच्चर्वंवयवाना तण्डुलाना बहुत्वाद्वा पुरोडाशचर्वौ चत्रविड्जातित्व द्रष्टव्यम्। उभयोरप्यनुष्ठेयत्वाद् अनियम प्रसक्तावाह— "वैश्वानर पूर्व मिति ॥ ७ ॥

पूर्वस्मिन् हविषि द्रव्यस्य देवतायाश्चैकत्वम्, उत्तरस्मिन् तद्बहुत्व च प्रशसति— "एक एष भवतीत्यादिना। 'एष' पुरोडाश 'एको भवति', स च 'एकदेवत्य'। एक एव देवता

---

* बृ० उप० १ अ० ४ ब्रा० ११ क०।

† स विश मसृजत यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते वसवो रुद्रा आदित्या विश्वे देवा मरुत इति"—इति च बृ० उप० १अ० ४ ब्रा० १२ क०।

यस्य स तथोक्तः । 'तत्' तेन, तथात्वसम्पादनेन 'एकस्य' 'क्षत्र' क्षत्रियम्, एक मेव सर्वस्यापि महामण्डलस्य कृतवान् भवति, बहुराजन्यदृष्टत्वात । फलित मर्थ माह— "एकस्या श्रिय करोतीति । श्रिया राजाश्रयत्वनियमात् राज्ञ एकत्व सम्पादनादेव तस्या श्रिय मप्येकस्या करोति । इत्थ वैश्वानरस्य पुरोडाशस्य च परस्परयोग्यता मभिधाय आदित्याना चरोश्च सङ्गतत्व माह— "चरुरितरो बहुदेवत्य इति । यत् 'एष' 'तण्डुलाना' 'भूमा वै' बहुत्व खलु । भूमेति पुलिङ्ग प्रति-निर्देश मपेक्ष्य एष इति पुलिङ्गता । "भूमो एष देवानाम्"-इत्यत्र 'भूमा उ' इति निपातानिपातसमुदाय । शिष्ट स्पष्टम् । प्रकारान्तरेण पुन स्तोतु मुक्त मर्थ व्यवस्थापयति— "इत्यधि-दैवत मिति । "यद्देवैते हविषी"-इत्युपक्रम्य, "विशि तद् भूमान दधाति"-इत्यन्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण प्रतिपादितम् 'अधि दैततम्' देवता मधिकृत्य प्रवृत्त मुक्तम ॥ ८ ॥

"अथाध्यात्म मिति । वक्ष्यते, "शिर एष वैश्वानर , आत्मैष आदित्यश्चरुरित्यादिना । प्रथम मनुष्ठेयत्वेन प्राधान्यात् एकत्वाच्च साम्यात् 'आदित्यश्चरु' 'आत्मा' अङ्गप्रत्यङ्गसहित कृत्स्न शरीरम् । शिष्टम् अधिदैवतवाक्यवद् व्याख्येयम् ॥ ९, १० ॥

चरोराश्रयद्रव्य माह— "घृत एष भवतीति । 'घृतभाजना ह्यादित्या'-इति । घृतभागा इत्यर्थ । "तेजो वै घृत मिति * श्रुते घृतस्य तेजोद्रव्यत्वात् आदित्याना मपि तथात्वात् ।

* "तेजो वा एतत पशूना यद् घृतम्'—इति ऐ० ब्रा० ८. ४ ६ । "एतद् वा अग्नेस्तेजो यद् घृतम्"—इति त० ते स० २ ५ २ ७ ।

“आदित्य घृतेन चरुम्”–इत्यादौ * घृतसम्बन्धाद्वा तेषा तद्भाग-भाक्त्वम्। ‘स्वेनैव भागेन’, ‘स्वेन रसेन’ इति व्याख्यानव्याख्येय-भाव। अत्र कात्यायन उखानिष्पादनानन्तरप्रयोग मुक्तवान्— “दीक्षामावास्याया मामावास्येनेष्ट्वा, आग्नावैष्णववैश्वानरौ, घृते चरुरादित्येभ्य ”- इति †। एषा त्रयाणा हविषा मुपांशुधर्मकत्व विधत्ते-- “उपांश्वेतानि हवींषि भवन्तीति। “करणवदशब्द मुपांशु ’-इति तल्लक्षणम्। “रेतो वा अत्र यज्ञ इति। ‘अत्र’ ‘अस्मिन् दीक्षासमये क्रियमाणो ‘यज्ञ’ ‘रेतो वै’ रेत खलु। अस्य रेतस्त्व मुक्त प्राक्॥ ११॥

अथौद्ग्रभणानि हवींषि विधाय तन्निर्वचनद्वारेण प्रशसति-- “अथौद्ग्रभणानि जुहोतीति ‡। “औद्ग्रभणैर्वै देवा आत्मान मिति। ‘आत्मान’ लिङ्गशरीरोपाधिक जीवात्मान ‘देवा’ ‘अस्माद्’ भूलोकात् ‘स्वर्ग लोकम्’ ‘अभि’ लक्ष्य ‘उदगृह्णत’ ऊर्ध्वमुख माकर्षण कृतवन्त। उद्ग्रहणसाधनत्वात् ‘औद्ग्रभ-णानि’ इति नाम सम्पन्नम्। “हृग्रहोर्भ” §। “तथैवैतदिति। दृष्टान्तवद् व्याख्येयम्॥ १२॥

तेषा भूयस्त्व माह— “तानि वै भूयासीति। ‘अनग्नि-चित्यायाम्’ अग्निचयनव्यतिरिक्ताया केवलज्योतिष्टोमादिक्रियायां ‘यद्’ यान्येव हवींषि, ततोऽपि ‘भूयासि’ ‘अग्निचित्याया’ क्रियाया ‘भवन्ति’। चयनस्य हविर्भूयस्त्व स्वय मेव वक्ष्यति।

---

* ष्र० ब्रा० ३ २ ३ १ द्रष्टव्यम्।

† का० श्रौ० सू० १६ ४ २७, २८, २९।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ४ ३ क।

§ पा० ८ १ ३२ सू० १ वा०।

हविर्भूयस्त्वार्थवादश्चाम्नात किमिति नोक्त मित्याशङ्काया माह—"तस्योक्तो बन्धुरिति। 'तस्य' हविर्भूयस्त्वस्य 'बन्धु' अर्थनिबन्धकोऽर्थवाद 'उक्त' अध्यायादौ "भूयांसि हवींषि भवन्त्यग्निचित्यायाम्"—इत्यादिना *। आग्निकै सौमिकबाधप्रसक्तत्व माह—"उभयानि भवन्ति तस्योक्त इति। आग्निकानि सौमिकानि च 'उभयानि' भवेयु, तस्योभयत्वस्य अर्थवाद उक्तो दीक्षणीय हवि प्रस्तावे— "उभयानि निर्वपति अध्वरस्य चाग्नेश्च"—इत्यादिना †। आध्वरिकाणा पूर्वभावित्वम्, आग्निकाना पश्चाद्भावित्वञ्च विधाय तदर्थवादश्चातिदिशति— "अध्वरस्य पूर्वाणि, अथाग्ने, तस्यो एवोक्त इति। "उपायि ह्येतत् कर्म, यदग्निकर्म"—इत्येव मुक्त इत्यर्थ. ‡ ॥ १२ ॥

आध्वरिकाणा पञ्चसङ्ख्या मनूद्य प्रशसति— "पञ्चाध्वरस्य जुहोति पाङ्क्तो यज्ञ इति। प्रातरादिसवनानि त्रीणि, प्रायणीयोदयनीयौ द्वौ, इति पञ्चसङ्ख्यायोगाद् 'यज्ञ' 'पाङ्क्त'। यद्वा, धाना करम्भ परिवाप' पुरोडाश पयस्या इत्येव तैत्तिरीयोक्तहवि पञ्चकसङ्ख्यायोगात् पाङ्क्तत्वम् §। हवि पञ्चकत्वनिष्पादने सति 'यज्ञ' सोमयाग 'यावान्' यत्परिमाण, 'अस्य' 'मात्रा' अवयवा 'यावती' यत्परिमाणा, 'तावता' तेन कृत्स्नेनापि 'एनम्' उत्पाद्यमान चयनलक्षण मग्नि 'रेतोभूत' बीजरूपे-

---

* पुरस्तात ६ १ १ (३०६ पृ०) द्रष्टव्यम्।

† पुरस्तादिहैव चतुर्थी कण्डी (३०६ पृ०) द्रष्टव्या।

‡ पुरस्तात (३०६ पृ० १७ प०) द्रष्टव्यम्।

§ तै० स० ६ ४ ११ ४, ५, ऐ० ब्रा० २ ३ ६, इह च ३ २ १२ सा० भा० द्रष्टव्यम्।

णावस्थितम् , 'एतत्'–इति क्रियाविशेषणम् , क्रियमाणप्रकारेण 'सिञ्चति' निषेक कृतवान् भवति ।

अग्निचयनीयाना मौदुम्बराणा सप्तमङ्ख्यारूप यद्दविभूयस्त्वम् तद् विधाय प्रशसति— 'सप्ताग्ने सप्तचितिकोऽग्निरित्यादिना । अग्ने सप्तचितय इत्य द्रष्टव्या — षड् चितय इष्टकामय्य , सप्तमी श्रूयते— "विकर्णी च स्वयमातृणाञ्चोपदधाति ०—० सा सप्तमी चितिरिति * । शिष्ट पूर्ववत् । मिलिताना सङ्ख्या मनूद्य प्रशसति-- "तान्युभयानीति । द्वादशमासलक्षण एक इति व्यावृत्तधर्मका षट् , अनुगतकाललक्षण एक इति वा सप्तर्त्तुत्वम ॥ १४ ॥

सप्तौदुम्बराहविषा मन्त्राननूद्य व्याचष्टे — "स जुहोति आकूति मग्नि प्रयुज स्वाहेत्यादिना † । 'आकूति' आत्मधर्मो मनस प्रेरणहेतु । यद्वा , 'आकूति' सङ्कल्प , तदवस्थापन्नम् । 'प्रयुज' प्रकर्षेण युनक्ति तादृशी वृत्ति मिति प्रयुक् , तादृश मग्निचयनात्मकविराड्रूपम् । 'स्वाहा' त मभिलक्ष्य सुहुत मस्तु ‡ । "आकूताद्वा एतदग्रे कर्म समभवत् , तदेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते"–इति । एतत्पूर्वं सम्भूतप्रकारेण 'कर्म' चयनाख्यम् 'अग्रे' पुरा 'आकूतात्' प्रकारात् 'समभवत्' सम्पन्न मासीत् , 'तदेव' 'एतत्' इदानीङ्क्रियमाणप्रकारविशेषम् 'एतस्मै' चयनाख्याय 'कर्मणे' 'प्रयुङ्क्ते' प्रयुक्तवान् भवति । एव मुत्तराण्यपि व्याख्येयानि ॥ १५ ॥

---

* 'विकर्णीञ्च स्वयमातृण्णाञ्चोपदधाति ०---० सा सप्तमी चिति "— इतीहैवोपरिष्टात ८ १ ४ ६ । † का० श्रौ० सू० १६ ४ ३०ख ।

‡ "आकूति मग्नि प्रयुज स्वाहा"—इति वा० सं० ११ ६६ १ ।

"मनो मेधा मिति *। उपर्युपरि व्यापारशीला मनसो वृत्तिर्मेधा, तद्रूप यत् 'मन' अस्ति। विमर्शलक्षणा तदात्मकता मापन्नम् अग्निम्। गत मन्यत्। "मनसो वा एत दग्रे'–इत्यर्थवादोऽपि व्याख्यातप्राय ॥ १६ ॥

"चित्त विज्ञात मग्नि मिति †। अनुसन्धानरूप 'चित्तम्', "अनुसन्धानतश्चित्त विमर्शात्मन उच्यते"–इति स्मरणात्। गत मन्यत् ॥ १७ ॥

इत्थ मानसव्यापाररूप मापन्नस्य अग्ने प्रतिपादक होमसाधन मन्त्र मनूद्य व्याचष्टे— "वाचो विधृति मग्नि मिति ‡। 'वाचो विधृति' वचसो विधर्त्ता, वाचा नियम्यम्, वाग्रूप मापन्न मित्यर्थ। "वाचो वा इत्यादि, गतम् ॥ १८ ॥

"प्रजापतये मनवे स्वाहेतीति §, पञ्चमो मन्त्र। तत्र प्रजापतेर्मनोश्च वैयधिकरण्यशङ्का व्युदस्यति— "प्रजापतिर्वै मनुरिति। कथं तस्य मनुत्व मिति तत्राह— "स हीदं सर्वं मनुत इति। 'इद' 'सर्व' जगत् 'मनुते' अह मित्यवगच्छते, तस्य विराड्रूपत्वात्। "प्रजापतिर्वा एतदग्रे कर्माकरोत्, त मेवैतत्"–इत्यादि स्पष्टम्। 'कर्म' चयनाख्यम् ॥ १९ ॥

"अग्नये वैश्वानराय स्वाहेतीति ‖। अस्मिन् षष्ठमन्त्रे वैश्वानरशब्द संवत्सरपरतया व्याचष्टे— "संवत्सरो वा अग्नि-

---

* "मनो मेधा मग्नि प्रयुज स्वाहा'—इति वा० स० ११ ६६ २।

† चित्त विज्ञात मग्नि प्रयुज स्वाहा"—इति वा० सं० ११ ६६ ३।

‡ वाचो विधृति मग्नि प्रयुज स्वाहा"—इति वा० स० ११ ६६ ४।

§ "प्रजापतये मनवे स्वाहा'—इति वा० स ११ ६६ ५।

‖ अग्नये वैश्वानराय स्वाहा"—इति वा० स० ११ ६६ ६।

वैश्वानर इति। सवितृप्रदेशे स्थाप्यमानोऽग्नि वैश्वानर, स च सवत्सर कृत्वा सवत्सर *। गत मन्यत् ॥ २० ॥

अथ सप्तम मन्त्र मनूद्य व्याचष्टे— "अथ सावित्रीं जुहोति, सविता वा एतदित्यादिना। सविता देवता यस्या ऋचः सा 'सावित्री', "देवस्य नेतु"-इतिलिङ्गात्। तन्मन्त्रसाध्या आहुतिरपि सावित्री। "सविता वा एतदित्यादि, व्याख्यातम् ॥

साकल्येन मन्त्र पठति— "विश्वो देवस्य नेतुरिति †। व्याख्यातोऽय तृतीयकाण्डे ‡। सवितु सख्य लब्धवतो हिरण्यादिबहुधनशरीरतुष्टिश्च सुम्नमित्यय मर्थ उत्तरार्द्धस्य तात्पर्य मित्याह— "यो देवस्य सवितु सख्य वृणीते, स द्युम्न च पुष्टि च वृणीते"-इति। यद्यपि तत्र द्युम्नवत् पुष्टिशब्दो द्वितीयान्ततया न निर्दिष्ट, तथापि 'पुष्यसे'-इत्यत्र पोषलक्षण प्रकृत्यर्थं विवक्षित्वा एव व्याख्यात मिति मन्तव्यम् ॥

अस्तु सख्य कृतवत् एतत्फलद्वय तुच्छस्यामर्त्तस्य भगवता सवित्रा सह सख्य कथ मुपपद्यत इत्यत आह— "एष वा अस्य सख्य वृणीते, य एतत् कर्म करोतीति। 'य' पुरुष 'एतत्' सवितृदेवताक 'कर्म' 'करोति', 'एष' खलु 'सख्य वृणीते' तदीयकर्मसम्पादन मेतत्सख्यलाभहेतुरित्यर्थ। अथ

* "सह पित्रा वैश्वानरेणेति। सवत्सरो वै पिता वैश्वानरः प्रजापति,"-इत्यादि ग्र० ब्रा० १ का० ४ प्र० २ ब्रा० १६ क० द्रष्टव्यम्।

† वा० स० ११ ६७ (४ ८ १)।

‡ १प्र० ४ ब्रा० १८, १६ क० (३भा० ४८, ५५ पृ०) द्रष्टव्यम्।

कात्यायन — "प्राक्कताम्यौदुग्रभणानि हुत्वा समाग्निकान्याकूति मिति प्रतिमन्त्रम्"-इति * ॥ २१ ॥

अथैतेषा मौद्ग्रभणाना होमविषये केषाञ्चित् पक्ष मनूद्य, तेषा मुपपादन निराचष्टे—"तान्यु हैके उखाया मेवेत्यादिना † । 'तानि' एतानि औदुग्रभणानीति सम्बन्ध । 'एके' महर्षय' 'उखाया' तस्याया 'जुह्वति', तेषा मभिप्राय माह— "कामेभ्यो वा एतानीति । काम्यन्त इति कामा स्वर्गादय । स्वर्ग प्रत्युद्ग्रहणसाधनत्वात् स्वर्गाख्य कामस्तावदुक्त एव, एव मन्येऽपि । ततोऽर्वाचीन्य कामा एतेषा सिद्धा । 'उखा'-इति 'यत्' अस्ति, 'एव' 'यजमानस्य' 'आत्मा उ' शरीर मेव, शरीरस्योखात्वेन तज्जन्यस्याग्नेर्यजमानकात्मत्वेन च संस्कारात् । यद्वा, यजमानशरीर यथा यज्ञनिवर्त्तनसाधनम्, एव मुखापीति । तद्धि न्यायेन यजमानशरीरत्व मुखाया । 'आत्मन्' आत्मनि 'यजमानस्य सर्वान् कामान्'-इति स्पष्टम् ॥

अथ त पक्ष निषिध्य स्व पक्ष सोपपत्तिक माह— "न तथा कुर्यादेतस्य वै यज्ञस्येत्यादिना । 'एतस्य वै यज्ञस्य' प्रकृतस्य दीक्षणीयाख्यस्य 'सस्थितस्य' सम्पूर्णस्य 'एतासा' दीक्षाहुतीना 'यो रस', 'तदेतत्' अग्निज्वालारूप आहवनीयात्मना 'दीप्यते' । तस्याया मुखायाम् औदुग्रभणहोमपक्ष निराकृत्य हुतेष्वौदुग्रभणेषु तेषां यो रस स्थित, तेन प्रज्वलिताग्नौ उखाप्रवृञ्जन कर्त्तव्य मिति सिद्धान्तयतोऽय मभिप्राय — सर्वकामावाप्तिस्तु दीक्षणीयाख्ये यज्ञे सम्पूर्णे, हुतेषु औदुग्रभणेषु तेषा यो रस

---

* का० श्रौ० सू० १६ ४ ३० ।

† का० श्रौ० सू० १६ ४ ३१ क ।

स्थित , तेन प्रज्वलिताग्नौ उखासम्पतनेनापि सम्भविष्यति। तस्माद् दीक्षणीयाख्ये सस्थिते यज्ञे श्रौदुग्रभणेषु सम्बन्धिषु हुतेष्वेव उखाप्रवृञ्जन कर्त्तव्य मिति ॥ २२ ॥

उखाया अस्या मुञ्जतृणावस्तरण विधाय प्रशसति— "मुञ्जकुलायेनावस्तीर्णा भवतीति। अनेन मुञ्जकुलायावस्तरणस्य दृष्टार्थत्व मेव, न त्वशब्दार्थत्व मित्युक्त भवति। आदीप्तिस्तु तृणान्तरेणापि भवति , किं मुञ्जनियमेनेति , तत्राह— "यद्वेव मुञ्जकुलायेन योनिरेषाग्नेर्यन्मुञ्ज इत्यादिना। एवकारो भिन्नक्रम , मुञ्जकुलायेनेति यदस्ति, अत्रोपपत्तिरभिधीयत इति शेष। मुञ्जस्य क्षुद्रतृणत्वेन शीघ्र मग्निजननसाधनत्वात अग्नियोनित्वम्। योनिर्गर्भहितसकलत्वाभावसिद्धिर्विशब्देनोच्यते। जायमानोऽग्नि स्वयोनेरेव सकाशात् जायत इत्यभिप्रायेण मुञ्जकुलायेनैव भवितव्य मित्यर्थ ॥ २३ ॥

अथ मुञ्जकुलायादभ्यन्तर शणकुलायावस्तरण कर्त्तव्य मित्याह— "शणकुलाय मन्तर भवतीति *। "आदीप्यादिति न्वेत्यर्थवाद , पूर्ववत् †। "यद्वेव शणकुलाय मित्यादि। अन्त अवस्तीर्यमान वस्तु भवेदिति यदस्ति, तत्र शण मभिधीयत इति शेष। पूर्व 'प्रजापति' चित्याग्निरूप 'यस्यै योने' यस्या योने सकाशात् उत्पन्नस्याग्ने 'उमा' ‡। क्षौमवस्त्रोपा-

* 'मुञ्जकुलायावस्तीर्णा मन्तरे शणम्'—इति का० श्रौ० सू० १६ ४ ३१

† पूर्वकण्डिकाव्याख्यावदित्यर्थ।

‡ अतसीस्यादुमा क्षुमा"—इति अम० को० २ ९ ३०। चय जवस इति ख्यातस्य धान्यभेदस्य। 'विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्य" —इति पा० सू० ५ २ ४।

दानभूतास्तृणविशेषा उमा । ता' उल्बस्थानीया अभवन्, शणाख्यतृणविशेषा जरायुस्थानीया । शिष्टं सुगमम् । 'पूतय' दुर्गन्धा ॥ २४ ॥ २ [६ १] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे षष्ठेऽध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्)

ता तिष्ठन् प्रवृणक्ति * । इमे वै लोका उखा तिष्ठन्तीव वा ऽइमे लोका अथो तिष्ठन्वै व्वीर्यवत्तर' † ॥ १ ॥

उदङ् प्राङ् तिष्ठन् । उदङ्ङ् प्राङ् तिष्ठन प्रजापतिः प्रजा असृजत ॥ २ ॥

यद्वेवोदङ् प्राङ् तिष्ठन् । एषा ह्योभयेषां देवमनुष्याणा दिग्यदुदीचो प्राची ॥ ३ ॥

यद्वेवोदङ् प्राङ् तिष्ठन् । एतस्या‍ᳪ ह दिशि स्वर्गस्य लोकस्य द्वार तस्मादुदङ् प्राङ् तिष्ठन्नाहुती-

* ग-घ-पुस्तकयोरिह छेदचिह्न (।) नास्ति ।
† 'वीर्यवत्तम'—इति ग, घ, सायणभाष्यविरुद्ध. ।

र्जुहोत्युदङ् प्राङ् तिष्ठन्दक्षिणा नयति द्वारैव तत् स्वर्गस्य लोकस्य व्वित्त प्रपादयति ॥ ४ ॥

मा सु भित्था मा सु रिष इति । यथैव यजुस्तथा बन्धुरम्ब धृष्णु व्वीरयस्व स्विति योषा वा ऽउखाम्बेति वै योषाया ऽआमन्त्रणꣳ स्विव व्वीरयस्वाग्निश्चेदं करिष्यथ इत्यग्निश्च ह्येतत् करिष्यन्तौ भवतः ॥ ५ ॥

दृꣳहस्व देवि पृथिवि स्वस्तय ऽइति । यथैव यजुस्तथा बन्धुरासुरी माया स्वधया कृतासीति प्राणो वा ऽअसुस्तस्यैषा माया स्वधया कृता जुष्ट देवेभ्य इद मस्तु हव्य मिति या एवैतस्मिन्नग्नावाहुतीर्होष्यन् भवति ता एतदाहाथो ऽएषैव हव्य मरिष्टा त्व मुदिहि यज्ञे ऽअस्मिन्निति यथैवारिष्टानार्तैतस्मिन्यज्ञ ऽउदियादेव मेतदाह ॥ ६ ॥

द्वाभ्यां प्रवृणक्ति । द्विपाद्यजमानो यजमानो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैना मेतत् प्रवृणक्ति गायत्र्या च त्रिष्टुभा च प्राणो गायत्र्यात्मा त्रिष्टुबेतावान्वै पशुर्यावान् प्राणश्चात्मा

च तद्यावान्पशुस्तावतैवैना मेतत् प्रवृणक्त्यथो ऽअ-
ग्निर्वै गायत्रीन्द्रस्त्रिष्टुबैन्द्राग्नो ऽग्निर्यावानग्निर्या-
वत्यस्य मात्रा तावतैवैना मेतत् प्रवृणक्तीन्द्राग्नी
वै सर्व्वे देवा सर्व्वदेवत्योऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य
मात्रा तावतैवैना मेतत् प्रवृणक्ति तयोः सप्त
पदानि सप्तचितिकोऽग्निः सप्तऽर्त्तव सम्वत्सर
सम्वत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्-
भवति ॥ ७ ॥

तां यदाग्नि सन्तपति । अथैना मर्चिरारोहति
योषा वा ऽउखा वृषाग्निस्तस्माद्यदा व्वृषा योषाᳪ
सन्तपत्यथास्याᳪ रेतो दधाति ॥ ८ ॥

तद्धैके । यदि चिर मर्चिरारोहत्यङ्गारानेवा-
वपन्त्युभय्यैनैषो ऽग्निरिति न तथा कुर्यादस्थन्वान्वाव
पशुर्जायतेऽथ त नाग्र ऽएवास्यन्वन्त मिव न्यृषन्ति
रेत इवैव दधति रेत उ ऽएतदनस्थिक यदर्चिस्त-
स्मादेना मर्चिरेवारोहेत् ॥ ९ ॥

तां यदार्चिरारोहति । अथास्मिन्त्समिध माद-
धाति रेतो वा ऽएना मेतदापद्यत ऽएषो ऽग्नि-

स्तस्मिन्नेताꣳ रेतसि सम्भूतिं दधाति ॥ १० ॥

सा कार्मुकी स्यात् । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या अस्पर्द्धन्त ते देवा अग्नि मनीकं कृत्वासुरानभ्यायंस्तस्यार्चिष प्रगृहीतस्यासुरा अग्र प्रावृश्चंस्तदस्या प्रत्यतिष्ठत्स क्रमुको ऽभवत्तस्मात्स स्वादू रसो हि तस्मादु लोहितो ऽर्चिर्हि स एषो ऽग्निरेव यत् क्रमुको ऽग्नि मेवास्मिन्नेतत् सम्भूतिं दधाति ॥ ११ ॥

प्रादेशमात्री भवति । प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुरात्मसम्मिता मेवास्मिन्नेतत् सम्भूतिं दधाति ॥ १२ ॥

घृते न्युप्ता भवति । अग्निर्यस्यै योनेरसृज्यत तस्यै घृत मुल्ब मासीत्तस्मात्तत् प्रत्युद्दीप्यत ऽआत्मा ह्यस्यैष तस्मात्तस्य न भस्म भवत्यात्मैव तदात्मान मप्येति न वा ऽउल्व गर्भꣳ हिनस्त्यहिꣳसाया ऽउल्बाद्वै जायमानो जायत ऽउल्बाज्जायमानो जायाता ऽइति ॥ १३ ॥

ता मादधाति * । द्रुन्न. सर्पिरासुतिरिति दा-

---

* 'मादध ति'—इति ग । 'मादधाति'—इति घ ।

त्वं न॑ः सर्पिरशन इ॒त्ये॒तत् प्र॒त्नो होता॒ वरे॑ण्य इ॒ति स॒नात॒नो हो॒ता व॒रेण्य इ॒त्ये॒तत् स॒हस॒स्पुत्रो ऽअ॒द्भुत इ॒ति ब॒लं वै सहो॒ ब॒लस्य॒ पुत्रो ऽद्भुत इत्येतत्त्रिष्टुब्नाद्धाति स्वाहाकारेण तस्योप॒रि ब॒न्धु॒ः ॥ १४ ॥

त॒द्वा ऽआ॒त्मैवोखा * । यो॒नि॒र्मु॒ञ्जाः॑ शण॒ा जरा॒युल्ब॒ घृतं ग॒र्भः समित् † ॥ १५ ॥

बा॒ह्योखा॒ भ॒वति । अ॒न्तरे॑ मु॒ञ्जा बा॒ह्यो ह्यात्मान्तरा॒ यो॒नि॒र्बाह्यो॒ मु॒ञ्जा भ॒वन्त्य॒न्तरे॑ शणा॒ बा॒ह्या हि॒ यो॒नि॒रन्तरं॒ जरा॒यु बा॒ह्यं॒ शणा॒ भव॒न्त्यन्तरं॒ घृतं॒ बा॒ह्यᳪ हि॒ जरा॒यु॒न्तरं॒ मु॒ल्बं॒ बा॒ह्यं॒ घृतं॒ भ॒वत्य॒न्तरा॒ समि॒द्बा॒ह्यᳪ ह्युल्ब॒ मन्त॒रो ग॒र्भ॒ एते॒भ्यो वै॒ जा॒यमा॒नो जा॒यते॒ तेभ्य॒ एवैन॒ मेत॒ज्ज॒नयति ॥ १६ ॥ ४ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [६. २.] ॥

---

* 'आ॒त्मैवोखा॒'—इति ग, घ ।

† 'स॒मित्'—इति ग, घ ।

यदुक्तं सूत्रकृता— "दण्डोच्छ्रयणान्तं कृत्वाध्वर्युयजमानयोरन्यतर उखा माहवनीयेऽधिश्रयति मुञ्जकुलाय शणकुलायावस्तीर्णां मन्तरे शाणा मा सु भित्था इति तिष्ठन्नुदङ्प्राङ्"–इति*। तद्विधत्ते— "ता तिष्ठन् प्रवृणक्तीमे वै लोका उखेति। अध्वर्युर्यजमानो वा 'तिष्ठन्' 'प्रवृणक्ति' आहवनीये प्रतितपेत। "इमे वै लोका उखेति। उखाया लोकत्रयात्मकत्व मुक्तं प्राक् तृतीयप्रपाठकान्ते†। लोकस्थाना प्राणिना मूर्द्ध मवस्थानादुन्नरभावाद्वा 'तिष्ठन्तीव वेत्युक्तम्। शयानात आसीनाच्च तिष्ठत्सु पुरुषेषु युद्धादिव्यापारे वीर्यादर्शनात "तिष्ठन् वै वीर्यवत्तर इत्युक्तम्॥ १॥

उदङ्प्राङ् तिष्ठन्निति‡। ईशानाभिमुखस्तिष्ठन्नित्यर्थ। पूर्व प्रजापतिना प्रजासृष्टिकाले प्रागुदङ्मुखेन सृष्टत्वादिदानीमपि तन्मुखेनैव कर्त्तव्य मिति प्रकारान्तरेण तन्मुखत्व प्रशंसति— "यद्देवोदङ्ङिति। उत्तरस्या दिशि प्रायेण मनुष्याणा प्राचुर्यात्, मनुष्यसम्बन्धिदैविकानामकर्मण + + + प्राङ् मुखानुष्ठानात्, देवान् प्रति नियतभागत्वाच्च प्राची दिक् देवाना मिति व्यवस्था। अत उभयसम्बन्धात् 'प्रागुदीची' ईशानाशा॥ २॥

प्रकारान्तरेण ता दिश प्रशंसति— "यद्देवोदङ्प्राङ् तिष्ठन्निति। यस्मात् स्वर्गद्वारम्, तस्मात् 'उदङ्प्राङ् तिष्ठन्' सर्वा 'आहुतीर्जुहोति', तस्मादेव कारणात् तादृङ्मुख एव सन्

* का० श्रौ० सू० १६ ४ ३१। मुञ्जकुलायावस्तीर्णां मन्तरे शणाम्—इति मुद्रितपाठ।

† अस्मिन्नेव काण्डे उपरिष्टात (३ प्र० ७ ब्रा० १७ क०) द्रष्टव्यम्

‡ का० श्रौ० सू० १६ ४ ३१ ख।

'दक्षिणा' 'नयति' प्रयच्छति। 'तत्' तेन तादृङ्मुखं सन् आहुतिप्रदानेन दक्षिणानयनेन च स्वर्गद्वारेणैव 'वित्त' आहुतिरूपम्, दक्षिणारूपं धनञ्च 'प्रपादयति' दत्तवान् भवति। अनेनेशानाभिमुख माहुतयो होतव्या, दक्षिणा च दातव्या इति विधिरुन्नीयते, अपूर्वार्थत्वात् ॥ ३, ४ ॥

उखाप्रवृञ्जनस्य द्वौ मन्त्रौ, तत्र प्रथमं मन्त्रं विभज्य व्याचष्टे — "मा सु भित्था मा सु रिष इतीति *। "यथैव यजुस्तथा बन्धुरिति। 'यजु यथा', 'बन्धु' अर्थवादोऽपि 'तथा', पाठ एव व्याख्यान मित्यर्थं। अर्थस्तु— हे उखे! त्वम् 'मा सु भित्था' सुष्ठु भिन्ना मा स्थ, दृढा भवेत्यर्थं। तथा 'सुष्ठु मा रिष' हिंसिता मा भू। द्वितीयभाग व्याचष्टे— "अम्ब धृष्णु वीरयस्वेतीति। हे 'अम्ब' मात उखे! त्व 'धृष्णु' प्रगल्भ यथा भवति तथा सुष्ठु एव 'वीरयस्व' अग्निधारणलक्षणात्मककर्मं कुरुष्व। "योषा वा इत्यादि स्पष्टम्। तृतीयभाग व्याचष्टे— "अग्निश्चेद करिष्यथ इतीति, "अग्निश्च हि एतत् करिष्यन्तौ भवत इति। अग्निश्चेति च शब्दात् हे उखे त्वञ्च इद कर्मं करिष्यथ' समाप्ति प्रापयिष्यन्तौ भवथ ॥ ५ ॥

द्वितीयमन्त्रस्य प्रथमभाग निगदव्याख्यात मिति व्याचष्टे— "दृहस्व देवि पृथिवि स्वस्तय इतीति †। "यथैव यजुस्तथैव बन्धुरितीति। अक्षरार्थस्त्वयम्— हे 'पृथिवि देवि!' विकारे प्रकृतिशब्द, हे उखे! इत्यर्थं। सा त्व 'स्वस्तये' अविनाशनामैतत्, क्षेमाय 'दृहस्व' दृढा भव। द्वितीयभाग व्याचष्टे—

* वा० स० ११ ६८।

† वा० स० ११ ६९।

"आसुरी माया स्वधया कृतासीतीति । "प्राणो वा असुरस्तस्यैषा माया स्वधया कृतेति । असो सम्बन्धिनी माया प्रज्ञा, तया निर्मितत्वात् उखापि मायेत्युच्यते, सा च स्वधया कृता । "स्वधा" -इत्यन्ननाम *, तद्धेतुत्वात् पृथिव्यपि स्वधा । "ता अग्निं मसृजन्त"-इत्यत्र यथाग्निशब्देन पृथिवी विवक्षिता, तद्वत्, तादृश्यसि । तृतीयभागे "हव्य" शब्देन किं मभिप्रेत मिति तद् दर्शयति— "जुष्टं देवेभ्य इद मस्तु हव्य मितीति । "या एव एतस्मिन् अग्नौ आहुती होष्यन् भवति, ता एतदाहेति । 'एतस्मिन्' उखया निष्पाद्ये 'अग्नौ' अन्नाहुती सोमपश्वाज्यादिरूपा, 'एतत्' एतेन हव्यशब्देन 'आह' 'इति' । नन्विदं व्यवहित कथ मिद मस्तु हव्य मितीदन्तया व्यपदिश्यत इत्यत्र ब्रूम — प्रकृतत्वेन बुद्धौ सन्निधानादुपपद्यत इति । चतुर्थभाग माशासनरूप इति व्याचष्टे— "अरिष्टा त्व मुदिहि यज्ञेऽस्मिन्निति, यथैवारिष्टानार्त्तेतस्मिन् यज्ञ उदियादेव मेतदाहेति । उखे ! त्वम् 'अरिष्टा' अहिंसिता सती, 'अस्मिन् यज्ञे' 'उदिहि' उद्गता भव । अरिष्टेत्यस्य व्याख्यान मनार्त्तेति ॥ ६ ॥

मन्त्रगत द्वित्व प्रशंसति— "द्वाभ्यां प्रवृणक्ति, द्विपाद्यजमानोऽग्निरित्यादिना । यजमानस्य चीयमानवैश्वानरात्मना संस्काराद् 'यजमानोऽग्नि' । अथ वा "यजमान प्रस्तर"-इतिवत् † अग्नेरपि यागनिर्वर्त्तकत्वात् यजमानत्वम्, अतो यजमाननिष्ठपादद्वित्वसङ्ख्या तदुख्याग्नौ युक्ता । "यावानग्निरिति ।

* निघ० २ अ० ७ ख० १७ प० ।
† तै० सं० १ ७ ४ ८ द्रष्टव्यम् ।

यावत्यस्याग्नेर्मात्रा यजमानद्वारकद्वित्वसङ्ख्यारूपा, तावता सर्वेणापि 'एनाम्' उखाम् 'एतत्' एतेन प्रकारेण 'प्रवृणक्ति' ॥

मन्त्रगत छन्दोविशेष प्रशसति— "गायत्र्या च त्रिष्टुभा च प्राणो गायत्र्यात्मा त्रिष्टुबित्यादिना । प्राण उदानो व्यान इति प्राणस्य वृत्तिभेदेन त्रित्वात्, गायत्र्याश्च पादत्रयात्मकत्वात् प्राण एव गायत्री, आत्मा तु शरीरम्, प्राणस्य आयतन हि शरीरम्, अत पादत्रयात्मिकाया गायत्र्या पादचतुष्टयात्मिकाया त्रिष्टुभि अन्तर्भावेन त्रिष्टुभ प्राणरूपगायत्रीशरीरत्वात् "आत्मा त्रिष्टुबित्युक्तम् । लोके द्विपाद्रूपश्चतुष्पाद्रूपश्च य 'पशु' अस्ति, 'स' 'एतावान् वै', 'यावान्' 'प्राण' प्राणशरीरसङ्घात्मक खलु, तयोरेव प्रत्यक्षत प्रतीते । स्पष्ट मन्यत ॥

इत्थ मन्त्रगत छन्द प्राणात्मरूपत्वेन प्रशस्य तदभिमानिदेवताद्वारेणापि प्रशसति— "अथो अग्निर्वै गायत्रीन्द्रस्त्रिष्टुबिति । "त मग्निर्देवतान्वसृजत गायत्र छन्दस्त मिन्द्रो देवतान्वसृज्यत त्रैष्टुभ छन्द'–इतिश्रुतत्वात् * प्रजापतिसष्टोत्पन्नत्वेनाग्नेर्गायत्रीत्वम्, इन्द्रस्य च त्रिष्टुप्त्वम् । अत एव अग्निनेन्द्रेण सम्बन्धेन मन्त्रेणोखाप्रवृञ्जनात् 'ऐन्द्राग्नोऽग्नि' यजमान । "यावानग्निरित्यादि पूर्ववत् ॥

तद्गतसर्वदेवतात्मकत्वद्वारेणास्य प्रवञ्जन प्रशसति— "इन्द्राग्नी वै सर्वे देवा सर्वदेवत्योऽग्निरित्यादिना । "ते देवा बिभ्यतोऽग्नि प्राविशन्"–इति † श्रुते अग्ने सर्वदेवतात्वम्, इन्द्रस्य च सर्वदेवा-

* तै० स० ७ १ १ ४ द्रष्टव्यम् ।

† तै० स० ६ २ २ १० द्रष्टव्यम् ।

धिपतित्वम् , अतस्तद्द्वारा अग्निरुख्योऽपि सर्वदेवतात्मक । गत मन्यत् ॥

मन्त्रद्वयगतपादसङ्ख्याद्वारेणापि मन्त्रद्वयेन प्रवृञ्जन प्रशसति— "सप्त पदानि , सप्तचितिकोऽग्निरित्यादिना । अग्ने सप्त चितय , षट् चितय इष्टका , अथ सप्तमी तु "विकर्णीञ्च स्वयमातृण्णाञ्चोपदधाति , हिरण्यशकले प्रोक्षति , अग्नि मभ्यादधाति , सा सप्तमी चिति '–इति * सप्तचितय । गत मन्यत् ॥

"तावद् तद् भवतीति । तदुखाप्रवृञ्जनरूप कर्म 'तावत्' अग्निमात्रया सम 'भवति' ॥ ७ ॥

सन्तपने सति उखाया या दीप्ति , सा रेतआत्मना , सन्तापक मग्नि पुरुषात्मना , उखा च योषिदात्मना , सन्तापञ्च सम्भोगात्मना प्रशसति— "ता यदाग्नि सन्तपत्यथैना मिति ॥ ८ ॥

उखाया चिरारोहणविषये केषाञ्चित् पक्ष मुपन्यस्य निराचष्टे— "तद्वैके यदि चिर मर्चिरारोहतीत्यादिना । 'अर्चि' सामग्रीप्रोज्ज्वल्याभावेन 'चिर' कालविलम्बेनारोहेत् , तत प्रागेव 'अङ्गारानावन्ति' उखा प्रक्षिपेयु । तेषा माशय ,— 'उभयेन' अङ्गारेण अर्चिषा च 'एष अग्नि ' जायत इत्यभिप्राय । तत्पक्ष निराकरोति— "न तथा कुर्यादिति । तत्पक्षानाश्रयणे कारण माह— "अश्यन्वान्वाव पशुर्जायत इति । 'पशु ' जननकाले 'अश्यन्वान् वाव' अश्यन्वानेव सात्त्विक एव 'जायते', 'अथ'

* उपरिष्टात ८ १ ४ ६ द्रष्टव्यम् । पूर्वञ्च चेह (३१६पृ० ७प) गतम् ।

तस्मात् कारणात् 'अग्रे एव' जननात् प्राक्काले एव 'अस्थन्वन्तम् इव' 'न न्यृषन्ति' न स्थापयन्ति लोके। तर्हि किं कुर्वन्तीत्यत आह— "रेत इवैव दधतीति। रेत एव दधति गर्भे। इत्थं लोकवृत्तान्तं प्रदर्श्य प्रकृते योजयति— "रेत उ एतदिति। 'अर्चिः' इति यत् एतद् अस्ति, तत् 'एतत्' 'रेतः' 'उ' खलु। अतो गर्भाधानकाले एव रेतसा सहास्थ्योर्योगात् 'एनं' केवलम् 'अर्चिरेवारोहेत्'। अत्र सूत्रम्— "अनारोहत्यङ्गारानोप्यैके" -इति * ॥ ९ ॥

यदुक्तं सूत्रकृता— "अग्नावारूढे त्रयोदशास्या प्रादेशमात्री समिध आदधाति, अनारोहत्यङ्गारानोप्यैके, घृतोन्ना कार्मुकीं इत इति वैकङ्कती परस्या इति, औदुम्बरी परमस्या इति, अपरशुवृक्णा यदन्न इति, अध शया यदत्तीति, पालाशी प्रत्यय महरहरिति"-इति †, तदिदं क्रमेण विवक्षुः आदौ कार्मुक्या समिध आधानं विधाय प्रशंसति— "ता यदार्चिरित्यादिना। अर्चीरूपस्य केवलरेतस आधाने सति अग्ने सम्भूत्या आकारविशेषरूपाया अभावात् तथाभावाय समिदाधानं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥

आधातव्याया समिधो वृक्षविशेषसम्बन्धमाह— "सा कार्मुकी स्यादिति। धनुरुपादानभूतो वृक्षविशेषः क्रमुकः। तद्विकारत्वं समर्थयितुमाख्यायिकामाह— "देवाश्चासुराश्चेत्यादिना। स्पर्धमानानां मध्ये ते देवाः 'अग्निम्' 'अनीकं' मुखं कृत्वा असुरानभिगताः, तस्मिन् समये असुराः प्रत्याहृत्य

* का० श्रौ० सू० १६ ४ ३४।

† का० श्रौ० सू० १६ ४ ३३—४०। वा० सं० ११ ७०—७५।

अग्नेरर्चिः प्रवृद्धा, यावन्मात्रं गृहीत मासीत्, तावन्मात्रं मर्चि-षोऽग्रं 'प्रावृश्चन्' छिन्नवन्तः । छिन्नं तदग्रम् अस्यां पृथिव्यां प्रति-ष्ठित मभूत् । स च तत्र क्रमुकाख्यो वृक्षः सम्पन्नः । 'क्रमुक' नाम धनुष उपादानभूतः सारवान् वृक्षविशेषः ।

उक्त मर्थं प्रत्यक्षबलेन दृढयति— "तस्मात् स स्वादुरिति । तस्मादित्युक्तम्, कस्मादित्याह— "रसो हीति । यस्मादग्ने साराश्च, तस्मादित्यर्थः । तस्मिन्नेवार्थे प्रत्यक्षान्तरं दर्शयति— "तस्मादु लोहितोऽर्चिर्हीति । अर्चिषो लोहितवर्णत्वात् तदा-त्मको वृक्षोऽपि लोहितः । यत एवं 'क्रमुक' यः अस्ति, 'स एष अग्निरेव' वृक्षरूपेण परिणामात् । 'एतत्' एतेन क्रमुक-समिदाधानेन 'अग्नि मेव' 'सम्भूतिं दधाति' स्थापितवान् भवति ॥ ११ ॥

समिध इयत्ता विधाय प्रशंसति— "प्रादेशमात्री भवतीति । "प्रादेशमात्रो वै गर्भ इति । 'गर्भः' विष्णुः, यज्ञरूपः प्रादेश-मात्रः । गर्भस्य प्रादेशपरिमाणत्वं लोकसिद्धम् । विष्णुरेव वामना-वतारः गर्भरूपः प्रादेशमात्रः ॥ १२ ॥

आधेयायाः समिधः प्रवृञ्जनं विधाय प्रशंसति— "घृते न्युप्ता भवत्यग्निर्यस्यै योनेरसृज्यतेति । 'अग्निः' उत्पत्तेः पूर्वं 'यस्यै' यस्याः 'योनेः' 'असृज्यत', 'तस्यै' तस्याः 'घृतम्' एव 'उल्ब मासीत्', 'तस्मात्' 'तत्प्रति' घृतं प्रति 'उद्दीप्यते' । 'तस्मात्' अग्न्यवयवत्वादेव 'तस्य' घृतस्य हुतस्य 'न भस्म भवति' इतरकाष्ठादिवत् । भस्माभावे कारण माह— "आत्मैव तदात्मान मप्येतीति । गत मन्यत् ॥ १३ ॥

समिदाधाने मन्त्रं विधाय विभज्य व्याचष्टे— "ता मादधाति

द्रुन्न सर्पिरासुतिरित्यादिना * । द्रवणात् ऊर्ध्वगमनात् 'द्रु' वनस्पति, स एव अन्न यस्य स, सरणात् 'सर्पि' घृतम्, तदेव 'आसुति' आसवस्थानीय यस्य स तथोक्त ।

प्रथमपाद व्याचष्टे— "दार्वन्न सर्पिरशन इत्येतदिति । द्रुन्न इति पादेन यदुक्तम्, 'तदेतत्' एतदेव 'दार्वन्न' इत्याद्युक्त मेवेत्यर्थ । अशनशब्देनान्नसामान्यवाचिना अपानलक्षणान्नविशेष उपलक्ष्यते । द्वितीयपादे प्रत्नशब्द व्याचष्टे— "प्रत्नो होता वरेण्य इति । "सनातनो होता वरेण्य इत्येतदिति । स्पष्टम् । तृतीय पाद व्याचष्टे— "सहसस्पुत्रो अद्भुत इतीति । "बल वै सह इति । सहते अभिभवति शत्रु मिति सहो बलम, मथनकाले बलेनोत्पाद्यमानत्वात् 'बलस्य पुत्र' इत्युक्तम् । 'अद्भुत' पूर्व मभूत इव, सर्वदा नूतन इत्यर्थ । मन्त्रान्ते स्वाहाकारेण समिदाधान कर्त्तव्यम्, तच्च तिष्ठतैवेति विधत्ते— "तिष्ठन्नादधाति स्वाहाकारेणेति । "तस्योपरि बन्धुरिति । 'तस्य' स्वाहाकारेणाधानस्य 'बन्धु' अर्थवादरूपो वाक्यशेष 'उपरि' "स्वाहाकारेण रेतो वा इद सिक्त मय मग्निरित्यादिना † प्रदर्श्यत इत्यर्थ ॥ १४ ॥

गर्भरूपाया समिध सर्वान्तरत्वं प्रशसति— "तद्वा आत्मैवोखेत्यादिना । 'उखा' 'आत्मैव' स्त्रीशरीर मेव, इतरस्या मवस्तीर्णानि मुञ्जतृणान्येव योनि, ततोऽप्यन्तरत्वात् । एव शणादयोऽप्युन्नेया ॥ १५ ॥

* वा० स० ११ ७० ।

† इत उत्तरस्मिन् ब्राह्मणेऽन्यकण्डिकायां द्रष्टव्यम् ।

उखादीना मात्मत्वादिकल्पनाया मुत्पत्ति स्वय मेव दर्श-यति— "बाह्योखा भवत्यन्तरे मुञ्जा इत्यादिना। आत्मत्वादि-कल्पनाया प्रयोजन माह— "एतेभ्यो वै जायमानो जायत इति। 'जायमानो' गर्भ 'एतेभ्य' शरीरादिभ्य सकाशात् 'जायते' खलु। जातस्य उत्पद्यमानस्य अग्नेरपि एतेषा मपेक्षणात् 'एतत्' एतेन उखामुञ्जादीना मुक्तक्रमेण सम्पादनेन 'तेभ्य एव' आत्मादिभ्य एव 'एनम्' अग्नि गर्भरूप 'जनयति'। अत उक्तक्रमेणै-वैतेषा मनुष्ठान प्रशस्त मिति विधेयस्तुति ॥ १६ ॥ ४ [६ २] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे षष्ठाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीय ब्राह्मणम्)

अथ वैकङ्कती मादधाति। प्रजापतिर्यां प्र-थमा माहुति मजुहोत्स हुत्वा यत्र न्यमृष्ट ततो विकङ्कत. समभवत् सैषा प्रथमाहुतिर्यद्विकङ्क-तस्ता मस्मिन्नेतज्जुहोति तयैन मेतत् प्रीणाति पर-स्या अधि सव्वतोऽवरा २॥ ऽअभ्यातर। यत्राह मस्मि ता२॥ ऽअवेति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ १ ॥

अथौदुम्बरी मादधाति। देवाश्चासुराश्चोभये

प्राजापत्या अस्पर्द्धन्त ते ह सर्व्वं ऽएव व्वनस्पतयो ऽसुरानभ्युपेयुरुदुम्बरो हैव देवान्न जहौ ते देवा असुरान् जित्वा तेषां व्वनस्पतीनवृञ्जत ॥ २ ॥

ते होचुः। हन्त येषु व्वनस्पतिषूर्ग्गो रस उदुम्बरे तं दधाम ते यद्यपक्रामेयुर्यातयामा अपक्रामेयुर्यथा धेनुर्दुग्धा यथानड्वानूहिवानिति तद्येषु व्वनस्पतिषूर्ग्गो रस आसीदुदुम्बरे तं मदधुस्तयैतदूर्जा सर्व्वान् वनस्पतीन् प्रति पच्यते * तस्मात् स सर्व्वदार्द्रं सर्व्वदा क्षीरी तदेतत् सर्व्वं मन्न यदुदुम्बरः सर्व्वे वनस्पतयः सर्व्वेणैवैन मेतदन्नेन प्रीणाति सर्व्वैर्वनस्पतिभि समिन्द्धे ॥ ३ ॥

परमस्याः परावत इति। या परमा परावदित्येतद्रोहिदश्व इहागहीति रोहितो ह्यग्नेरश्वः पुरीष्य पुरुप्रिय इति पशव्यो बहुप्रिय इत्येतदग्ने त्वं तरा मृध इत्यग्ने त्वं तर सर्व्वान् पाप्मन इत्येतत् † ॥ ४ ॥

---

* 'प्रतिपद्यते'—इति च इह डा०-वेवरमहोदयेन।

† 'इत्येतत्'—इति ग, घ।

अथापरशुवृक्णमादधाति। जायत ऽएष एतद्यच्चीयते स एष सर्व्वस्मा ऽअन्नाय जायत ऽएतद्वेक मन्न यदपरशुवृक्णं तेनैन मेतत् प्रीणाति यदग्ने कानि कानि चिदा ते दारूणि दध्मसि। सर्व्वं तदस्तु ते घृतं तज्जुषस्व यविष्ठ्येति यथैव यजुस्तथा बन्धुस्तद्यत् किञ्चापरशुवृक्णं तदस्मा ऽएतत् स्वदयति तदस्मा ऽअन्नं कृत्वापिदधाति* ॥ ५ ॥

अथाधःशय मादधाति। जायत ऽएष एतद्यच्चीयते स एष सर्व्वस्मा ऽअन्नाय जायत ऽएतद्वेक मन्न यदधःशयं तेनैन मेतत् प्रीणाति यदत्त्युपजिह्विका यद्वम्रो ऽअतिसर्पतीत्युपजिह्विका वा हि तदत्ति वम्रो वातिसर्पति सर्व्वं तदस्तु ते घृत तज्जुषस्व यविष्ठ्येति यथैव यजुस्तथा बन्धुस्तद्यत् किञ्चाधःशयं तदस्मा ऽएतत् स्वदयति तदस्मा ऽअन्नं कृत्वापिदधाति † ॥ ६ ॥

अथैता उत्तराः पालाश्यो भवन्ति। ब्रह्म वै पलाशो ब्रह्मणैवैन मेतत् समिन्द्धे यद्वेव पा-

---

*, † '०दधाति'—इति ख।

लाश्च सोमो वै पलाश एषो ह परमाहुतिर्यत् सोमाहुतिस्ता मस्मिन्नेतज्जुहोति तयैन मेतत् प्रीणाति * ॥ ७ ॥

अहरहरप्रयाव भरन्त इति । अहरहरप्रमत्ता आहरन्त इत्येतदश्वायेव तिष्ठते घास मस्मा ऽइति यथाश्वाय तिष्ठते घास मित्येतद्रायस्पोषेण समिषा मदन्त इति रय्या च पोषेण च समिषा मदन्त इत्येतदग्ने मा ते प्रतिवेशा रिषामेति यथैवास्य प्रतिवेशो न रिष्येदेव मेतदाह ॥ ८ ॥

नाभा पृथिव्याः समिधाने ऽअग्नाविति । एषा ह नाभिः पृथिव्यै यत्रैष एतत् समिध्यते राय-स्पोषाय बृहते हवामह ऽइति रय्यै च पोषाय च बृहते हवामह ऽइत्येतदिरम्मद मितीरया ह्येष मत्तो बृहदुक्थ मिति बृहदुक्थो ह्येष यजत्र मिति यज्ञिय मित्येतज्जेतार मग्निं पृतनासु सासहि मिति जेता ह्यग्निः पृतना उ सासहिः † ॥ ९ ॥

---

* 'प्रीणाति'—इति ख ।

† सासहि'—इति ग, घ ।

याः सेना अभीत्वरी । दंष्ट्राभ्या मलिम्लून्ये जनेषु मलिम्लवो यो ऽस्मभ्य मरातीयाद्यश्च नो द्वेषते जनः । निन्दाद्यो ऽस्मान् धिप्साच्च सर्व्वं त मस्मसा कुर्व्विति ॥ १० ॥

एतद्वै देवाः * । यश्चैनानद्वेड् यश्चाद्विषुस्त मस्मा ऽन्न कृत्वाप्यदधुस्तेनैन मप्रीणान्नन्न महैतस्याभवद् दहदु देवानां पाप्मानं तथैवैतद्यजमानो यश्चैन द्वेष्टि य च द्वेष्टि त मस्मा ऽन्नं कृत्वापिदधाति तेनैन प्रीणात्यन्न महैतस्य भवति दहत्यु यजमानस्य पाप्मानम् ॥ ११ ॥

ता एता एकादशादधाति † । अक्षत्रियस्य वा-पुरोहितस्य वासर्व्वं वै तद्यदेकादशासर्व्वं तद्यद्-क्षत्रियो वापुरोहितो वा ॥ १२ ॥

द्वादश क्षत्रियस्य वा पुरोहितस्य वा । सर्व्वं वै तद्यद् द्वादश सर्व्वं तद्यत् क्षत्रियो वा पुरो-हितो वा ॥ १३ ॥

---

* 'द्वेवा'—इति ग, घ ।

† ०दधाति'—इति ख, ङ ।

स पुरोहितस्यादधाति । सꣳशितम्मे ब्रह्म सꣳशित व्वीर्यं बलम् । सꣳशित क्षत्रं जिष्णु यस्याह मस्मि पुरोहित इति तदस्य ब्रह्म च क्षत्रं च सꣳश्यति * ॥ १४ ॥

अथ क्षत्रियस्य । उदेषा बाहू ऽअतिर मुद्वर्चो ऽअथो बलम् । क्षिणोमि ब्रह्मणा मित्रानुन्नयामि स्वा२॥ ऽअह मिति यथैव क्षिणुयादमित्रानुन्नयेत् स्वानेव मेतदाहोभे एवैते ऽआदध्याद्यं वा ऽअग्निर्ब्रह्म च क्षत्रं चेम मेवैतदग्नि मेताभ्या मुभाभ्याꣳ समिन्द्धे ब्रह्मणा क्षत्रेण च ॥ १५ ॥

तास्त्रयोदश सम्पद्यन्ते । त्रयोदश मासाः संव्वत्सरः सव्वत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदन्नेन प्रीणाति ॥ १६ ॥

प्रादेशमात्र्यो भवन्ति । प्रादेशमात्रो वै गर्भो व्विष्णुरय मेतदात्मसम्मितेनैवैन मेतदन्नेन प्रीणाति यदु वा ऽआत्मसम्मित मन्नं तदवति तन्न हिनस्ति यद् भूयो हिनस्ति तद्यत् कनीयो न तद-

* 'सꣳश्यति'—इति ख ।

वति तिष्ठन्नादधाति तस्योपरि बभ्रुः स्वाहाकारेण रेतो वा ऽइदꣳ सिक्त मथ मग्निस्तस्मिन्यत् काष्ठान्यस्वाहाकृतान्यभ्यादध्याद्धिꣳस्याद्धैन ता यत् समिधस्तेन नाहुतयो यदु स्वाहाकारेण तेनाम्न मन्नꣳ हि स्वाहाकारस्तथो हैन न हिनस्ति ॥ १७ ॥ ५ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चम ब्राह्मणम् [६. ३] ॥

अथ द्वितीयाया समिधो वैकङ्कतत्व विधाय प्रशसति— "अथ वैकङ्कती मादधाति प्रजापतिर्वा प्रथमा माहुति मजुहो दिति *। पुरा 'प्रजापति' प्रजा सृष्ट्वा, 'या प्रथमा माहुति मजुहोत्', 'ता' प्रथमभूता 'हुत्वा' 'यत्र' देशे 'न्यमृष्ट' हुतशेष निर्माजन कृतवान्, 'तत' तस्मात् देशात् 'विकङ्कत' 'समभवत्'। यत एवम, अतो विकङ्कतसाध्या आहुति 'प्रथमाहुति'। प्रथमाहुतेरग्रत्वात् अस्या अतिथिप्रथमाहुतत्व युक्तम्, अत 'ता' प्रथमाहुति मेव 'अस्मिन्' उखाग्नौ हुतवान् भवति। 'तया' चाहुत्या 'एनम्' अग्नि 'प्रीणाति'।

तत्र मन्त्र साकल्येन पठित्वा तस्य निगदव्याख्यामता माह—"अस्या अधीत्यादिना। मन्त्रस्याय मर्थ †,— अग्ने! 'परस्या' 'सवत' सङ्ग्रामनामैतत् ‡, सङ्ग्रामस्य 'अधि' उपरि

* का० श्रौ० सू० १६ ४ ३६ ।

† वा० स० ११ ७१ ।

‡ निघ० २ अ० १७ ख० ४६ प०

'अधरान्' अस्मदीयान् 'अभ्यातर' अभ्यागमय। समनन्तरं 'यत्र' सङ्ग्रामे जनपदे वा 'अहम् अस्मि', 'तान् अव' तान् सङ्ग्रामान् जनपदान् वा रक्ष ॥ १ ॥

तृतीयसमिधो वृक्षविशेष विधाय प्रशंसति— "अथौदुम्बरीमादधाति देवाश्चासुराश्चेत्यादिना *। देवासुरेषु परस्पर स्पर्द्धमानेषु सर्वेऽपि 'वनस्पतय' 'असुरान्' एव 'अभ्युपेयु' अभ्यगमन्, 'उदुम्बर' एक' 'एव' 'देवान् न जहौ'। पश्चात् 'देवा असुरान् जित्वा', 'तेषा' तेभ्य सकाशात् 'वनस्पतीन्' 'अवृञ्जत' वर्जितानकुर्वन् ॥ २ ॥

"ते होचुरिति। पश्चात् 'ते' देवा तेषु वनस्पतिषु विश्वासमकृत्वा 'वनस्पतिषु' 'य ऊर्ग् रस' सारोऽश, 'तम्' 'उदुम्बरे' स्थापयाम इति परस्पर मुक्त्वा उदुम्बरे एव स्थापितवन्त। एव कुर्वता मभिप्राय माह— 'ते यद्यपक्रामेयु' तदा दुग्धधेनुवत् जढबलीवर्दवच्च गतसारा एवापक्रामेयु 'इति'। 'तथा' स्थापितयोर्ज्जा 'सर्वान्' 'वनस्पतीन्' 'प्रति' सर्वेषा प्रतिनिधित्वेन 'पच्यते' परिपक्वबहुफलो भवतीत्यर्थ। प्रते कर्मप्रवचनीयत्वात् तद्योगात् 'वनस्पतीन्' इति द्वितीया। उक्त मर्थ प्रत्यक्षेण दृढीकरोति— "तस्मादार्द्रं सर्वदा क्षीरीति। स्पष्टम्। सर्ववनस्पतिप्रतिनिधित्वात् सर्वान्नाद्यात्मक ॥ ३ ॥

तस्या. समिध आधाने मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— "पर मस्या परावत इति †। "या परमा परावदित्येतदिति। हे अग्ने! 'या' 'परमा' उत्कृष्टा, 'परावत्' दूरनामैतत् ‡, अत्यन्त दूर

* का० श्रौ० सू० १६ ४ ३७।

† वा० स० ११ ७२। ‡ निघ० ३अ० २७ख० ५प०।

मस्ति , तादृशात् देशात् आगच्छ 'इति', 'एतत्' एतेन मन्त्रभागे-नोक्त मित्यर्थं । द्वितीयभागे 'रोहिदश्व' शब्दाभिधेयत्व मग्ने ब्रूत इति , तद् दर्शयति— "रोहितो ह्यग्नेरश्व इति । "रोहितो-ऽग्ने"-इति निरुक्तम् * । तृतीयभाग व्याचष्टे— "पुरीष्य पुरुप्रिय इतीति । "पशव्यो बहुप्रिय इत्येतदिति । पुरीष-शब्देन बहुपुरीषा पशव उच्यन्ते । बहुभ्य पशुभ्य आहित' पुरीष्य । 'पुरु'-इति बहुनामसु पाठात् † बहुभ्यो यजमानेभ्यो देवताभ्योऽपि प्रिय । गत मन्यत् । चतुर्थभागे 'मृध'-इत्ये-तस्य ‡ सङ्ग्रामनामकस्यात्र पाप मर्थ इति व्याचष्टे— "अग्ने त्व तरा मृध इतीति । "अग्ने ! त्व तर सर्वान् पाप्मन इति एत-दिति । तरतिरत्र निरासार्थे ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थसमिदाधान विधाय प्रशसति— "अथापरशु वृक्ण मादधाति जायत एष एतदित्यादिना § । 'अथ' 'अपरशु-वृक्णस्य' परशुना अच्छिन्नस्य वाय्वादिना भग्नस्य । तस्याधाने प्रयोजन माह— "स एष सर्वस्मा इति । कथ मस्यान्नत्व मित्यत आह— "एतद्वैक मन्न मिति । अपरशुवृक्ण मपि अन्नेषु मध्ये 'एक मन्नम्' ।

तत मन्त्र विधाय तस्य व्याख्यानानपेक्षत्व माह— "यदग्ने कानि कानि चिदित्यादिना ‖ ।

---

* निघ० १ अ० १५ ख० २ प० ।

† निघ० ३ अ० १ ख० ३ प० ।

‡ निघ० २ अ० १७ ख० २० प० ।

§ का० श्रौ० सू० १६ ४ ३८ ।

‖ वा० स० ११ ७३ ।

मन्त्रस्याय मर्थः,— हे 'अग्ने।' 'यत्' 'यानि कानिचिद्' रूपाणि 'दारूणि' 'ते' त्वयि 'आदधमसि' आदध्मः, 'तत् सर्वं' 'घृत मस्तु' घृतवत् प्रिय मस्तु। 'तद्' घृतत्वेन कल्पित यत् किञ्चित् काष्ठ 'जुषस्व' सेवस्व। हे 'यविष्ठ्य' युवतम अग्ने! मन्त्रस्यावयवार्थस्पष्टत्वम् "यथैव यजुस्तथा बन्धु"–इत्यनेनोक्तम्, इदानीं तात्पर्यार्थ माह— "तद् यत् किञ्च अपरशुवृक्णम्, तदस्मा एतत् स्वदयति, तदस्मा अन्न कृत्वापिदधातीति। 'अस्मै' शिशुरूपाय अग्नये। यथा लौकिकशिशोर्नवनीतादिक मन्न कृत्वा आस्येऽपिदधाति, तथा कृतवान् भवतीति ॥ ५ ॥

अथ सप्तम्या समिदाधान विधाय प्रशंसति— "अथाध शय मादधाति जायत एष इत्यादिना *। पूर्ववद् व्याख्येयम्। 'अध' भूमेरुपरि स्वय मेव पतित' 'शय' शेते, स' 'अध'-शय'। पूर्ववत्। तत्र मन्त्र विधाय, पूर्वार्द्ध व्याख्याय, उत्तरार्द्धस्य स्पष्टार्थता माह— "यदत्त्युपजिह्विकेत्यादिना †। हे 'अग्ने' 'यत्' काष्ठम् 'उपजिह्विका' उपदीका 'अत्ति' भक्षयति, 'वम्र' वल्मीको 'वा' 'यत्' काष्ठम् 'अतिसर्पति' आरोहति, 'सर्वम्' इत्यादि पूर्ववत्। मन्त्रस्य तात्पर्य माह— "तद्यत् किञ्चाध शय मित्यादिना। अपरशुवृक्णाध शययोर्वृक्षविशेषा-विधानात् प्रकृत मुदुम्बरत्व मेव तयोरित्यवगन्तव्यम् ॥ ६ ॥

इत्य पञ्चसमिधो विलक्षणतां विधाय, उत्तरासा मष्टाना समिधां पलाशैकद्रव्यत्व माह— "अथैता उत्तरा पालाश्यो भव-

---

* का० श्रौ० सू० १६ ४ ३८।

† वा० सं० ११ ७४।

त्यीति *। पलाशत्व ब्रह्मत्वेन सोमत्वेन च प्रशंसति— “ब्रह्म वै पलाश इति, “यद्देव पालाश्य सोमो वै पलाश”–इति च वाक्यद्वयेन †। “देवा वै ब्रह्मन्नवदन्त तत् पर्ण उपाशृणोत्”–इतिश्रुतेर्ब्रह्मत्व पलाशस्य ‡। “तृतीयस्या मितो दिवि सोम आसीत्, त गायत्र्याहरत् तस्य पर्ण मच्छिद्यत तत्पर्णोऽभवत्”–इतिश्रुते § पलाशस्य सोमावयवत्वात् “सोमो वै पलाश”–इत्युक्तम् ॥ ७ ॥

अथ समिदाधानस्य षष्ठमन्त्र चतुर्धा विभज्य व्याचष्टे— “अहरहरप्रयाव भरन्त इत्यहरहरप्रमत्ता आहरन्त इत्यादिना ‖। मन्त्रस्य तु ब्राह्मणेनैव विस्पष्ट व्याख्यानात् न पृथगुक्त्यपेक्षास्ति। मिश्रणनिषेधवचनात् ‘प्रयाव’-शब्देन तदविनाभूतो प्रमादलक्षणोऽर्थो विवक्षित इति ब्राह्मणेन व्याख्यातम्। ‘भरन्त.’–इति शब्दस्य च समिदाहरण मर्थ इत्युक्तम् ॥

द्वितीयभागेनोक्ताग्न्यर्थाहरणस्य दृष्टान्तोऽभिधीयत इति व्याचष्टे— “यथाश्वाय तिष्ठते घास मित्येतदिति। ‘एतत्’ एतेन मन्त्रभागेनोक्त मित्यर्थ । ‘यथाश्वाय तिष्ठते’ गृह एव निवसते अश्वाय ‘घास’ वालतृणादिक प्रतिदिन हरन्ति, ‘तथास्मै अग्नये’ इत्यर्थ ।

---

* पालाशी प्रत्यृच महरहरिति”–इति का० श्रौ० सू० १६ ४ ४०। अष्टभिं प्रत्यृच मष्टौ पालाशी प्रादेशमिता समिध, उखेऽग्नावादधातीति तत्सूत्रार्थ ।

† पुरस्तात ३३८ पृ० १६, १७ प० द्रष्टव्ये।

‡ श० ब्रा० १ का० २ प्र० ६ अ० १८ क०।

§ तै० ब्रा० १ १ ३ १०। ‖ वा० स० ११.

तृतीयभागे 'रायस्पोषेण'-इत्यत्र 'धनस्य पुष्ट्या' इत्येव-रूपोऽर्थं प्रतिभाति, तथापि राय इति निर्देशबलादेव अपुष्टस्य धनसिद्धे शरीरादिपोषरूपोऽर्थं पृथगेव विवक्षित इत्यभिप्रेत्य 'रय्या च पोषेण च' इति पृथक्तया ब्राह्मणे व्याख्यातम्। न केवल रय्या पोषेण च, किन्तु इष्टान्नेन च। "सम्मदन्तो वय मा रिषाम"-इत्युत्तरत्र सम्बन्ध ।

चतुर्थभागस्य तात्पर्य माह— "अग्ने मा ते प्रतिवेशा रिषा मेति। "यथैवास्य प्रतिवेशो न रिष्येत्, एव मेतदाहेति। प्रतिवेशो नाम स्वगृहे अलभ्यमानस्य पदार्थस्यानयनायोचित स्वगृहनिकटवर्त्ति मित्रादिगृहम्। अत्र तद्वान् विवक्षित। अथास्याग्नेरभिमतहवि'प्रदाता प्रतिवेशो यजमान, उक्तलक्षण तद्गृह वा 'न रिष्येत्' न हिंस्यात्, एव मनुगृहाणेत्येवरूप मर्थ मयं मन्त्रभाग आहेत्यर्थ. ॥ ८ ॥

अथ तेषु सप्तमसमिदाधानमन्त्र विभज्य व्याचष्टे— "नाभा पृथिव्या समिधाने अग्नाविल्येषा ह नाभि पृथिव्यै"-इति *।
मन्त्रस्याय मर्थ — 'पृथिव्या' 'नाभा' नाभौ आहवनीयाख्ये 'समिधाने' अग्नौ समिध्यमाने सति 'राय' धनस्य 'बृहते' महते 'पोषाय' 'हवामहे' आह्वयाम। 'इरम्मदम्' इरया मादयि-तव्यम्, 'बृहदुक्थं' महच्छस्त्रम् 'यजत्रम्' यष्टव्यम्, 'जेतार' जयशीलम्, 'पृतनासु' सङ्ग्रामेषु 'सासहि' सोढारम् 'अग्नि' 'हवामहे' आह्वयाम † ॥

---

* का० श्रौ० सू० १६ ४ ४०।
† वा० स० ११ ७६।

प्रथमभागं व्याचष्टे— "एषा ह नाभि पृथिव्यै, यत्र एष एतत् समिध्यत इति। 'यत्र' यस्मिन् देशे 'एष' अग्नि 'एतत्' एतेन प्रकारेण 'समिध्यते', 'एष' प्रदेश 'पृथिव्यै' पृथिव्या 'नाभि' उच्यते। द्वितीयभागो रायस्पोषब्राह्मणं प्रागते मन्त्रे व्याख्यातम् *। तृतीयभाग व्याचष्टे— "इरम्मद मितीरया ह्येष मत्त इत्यादिना। 'इरया' घृतादिनान्नेन 'मत्त' तर्पित। 'हि'-शब्देन प्रसिद्धिर्द्योत्यते। अग्नेर्बृहदुक्थत्व प्रसिद्ध मिति दर्शयति— "बृहदुक्थो ह्येष इति। यजत्रशब्द व्याचष्टे— "यजत्र मिति यज्ञिय मित्येतदिति। चतुर्थभागस्यार्थं प्रसिद्ध इत्याह— "जेता ह्यग्नि पृतना उ सासहिरिति ॥ ९ ॥

अथाष्टमसमिदाधानमन्त्रस्य प्रतीक मुपादत्ते— "या' सेना अभीत्वरीरिति †। तस्याय मर्थ,— 'या सेना' 'अभीत्वरी' अभीत्वर्य, अभियायिन्य। क्वरप्-प्रत्ययान्तस्य "इण् गतौ"-इत्यस्य‡ रूपम्। या च 'आव्याधिनी' आविध्यन्तीत्याव्याधिन्य, आविध्यन्त्य। 'उ'-शब्दोऽप्यर्थे। 'उद्गुणा' उद्गूर्णो गुणो यासां ता तथोक्ता। पृषोदरादित्वात् § अभिमतरूपस्वरसिद्धि। ये च 'स्तेना' ये च चौरा, ये च 'तस्करा' पापकारिण। "तस्कर, तत् करोति यत् पापक मिति नैरुक्ता ||"-इति। तान् सर्वान् हे अग्ने। ते आस्ये भक्षणाय प्रक्षिपामि ॥

---

* पुरस्तादिहैव (३४८ पृ० १ प०) द्रष्टव्यम्।

† वा० स० ११ ७७।

‡ अदा० प० ३५ धा०।

§ पा० सू० ६ ३ १०९।

|| निरु० ३ ३ २।

अथ नवम्या समिदाधानमन्त्रप्रतीक मुपादत्ते—"दंष्ट्राभ्या मलिम्लूनिति *। तस्याय मर्थ,— 'दष्ट्राभ्या' 'मलिम्लून्' मलिम्लुच 'उत' अपि च 'तस्करान्' परद्रव्यापहरणलक्षणपापकारिण 'जम्भे.' जम्भनार्हैं उपर्यधोवर्त्तिभि पुरोदन्तैरित्यर्थ। ते 'खाद'। हे भगवन्। षड्गुणैश्वर्ययुक्त। अग्ने। हनुभ्या स्तेनान् खादितानेनान् यथा ईषदपि न परिशिष्यते, तथा सुष्ठु खादितान् कृत्वा खादेति ॥

अथ दशम्या आधानमन्त्रप्रतीक मुपादत्ते— "ये जनेषु मलिम्लुच इति †। अस्याय मर्थ,— 'ये' 'जनेषु' 'मलिम्लुच', 'स्तेनास' स्तेना, ये च 'तस्करा', तथा कक्षेषु नदीपर्वतगह्वरेषु 'अघायव' पाप परस्मै इच्छन्त, तान् तव जम्भयो 'दधामि' स्थापयामि ॥

अथैकादश्या समिधो मन्त्र पठति— "यो अस्मभ्य मिति ‡। 'य' जन 'अस्मभ्यम्' 'अरातीयात्' अरातिवदाचरेत्, 'य' च जनोऽराति 'न' अस्मान् 'द्वेषते' द्वेष्टि, 'य' च जन अस्मान् 'निन्दात्' निन्देत्, निन्दति, तथा 'धिप्सात्' दम्नाते सन्, धासो लोप, दम्भितु हिंसितु मिच्छेत्, 'त सर्वम्' 'भस्मसा' 'कुरु'। अनुकरणशब्दोऽयम्, यथा भक्षणसमये 'भस्मसा' शब्द कुर्वन्ति, तथा कुर्वित्यर्थ ॥ १० ॥

एतन्मन्त्र प्रशसितु पुरावृत्त माह— "एतद्वै देवा यज्ञेनानित्यादिना। 'एतत्' अनेन प्रकारेण पुरा खलु देवा 'अप्यदधु'—इत्याख्यातेन सम्बन्ध। 'एनान्' यजमानान् 'यज्ञ जन'

* वा० स० ११ ७८।

† वा० स० ११ ७९। ‡ वा० स० ११, ८०।

'अहेट्' द्वेष मकार्षीत्, 'यच्च' जन यजमाना 'अद्विषु' द्वेष मकुर्वन्। 'तम्' उभयविधम् 'अस्मै' उत्पन्नाय शिशुरूपाय अग्नये 'अन्न कृत्वा' 'अप्यदधु' मुखे स्थापितवन्त। 'तेन' अन्नेन 'एनम्' अग्निम् 'अप्रीणन्'। कथ तदन्न भवतीत्याह— "अन्न मद्दैतस्याभवदिति। "अह इति विनिग्रहार्थीय" *। अन्न मेतस्याग्नयेऽभवदेव। 'उ' अपि च पश्चात् सोऽग्नि 'देवाना' 'पाप्मान' द्वेष्यम् 'अदहत्' भस्माकरोत्। तथैवैतद् यजमान इत्याद्योपघातिक वाक्य मुपोद्घातवद् व्याख्येयम् ॥ ११ ॥

या एता एकादश समिध उक्ता, तासा क्षत्रियपुरोहित व्यतिरिक्तविषयता माह— "ता एता एकादशादधात्यक्षत्रियस्य वापुरोहितस्य वेति †। क्षत्रियादन्यस्त्रैवर्णिक अक्षत्रिय, तत्रापि 'अपुरोहितस्य' पुरोहितव्यतिरिक्तस्य, पुरोहितक्षत्रियव्यतिरिक्तो यो यागाधिकारी, तस्य 'एकादश आदध्यात्'। अन्यैकादशसङ्ख्यायोग्यता मुपपादयति— "असर्वं वै तद्यदेकादशासर्वं तद्यदक्षत्रियो वापुरोहितो वेति। क्षत्रियपुरोहितयो सर्वरक्षाक्षमवीर्यातिशयदर्शनेन सर्वत्व प्रसिद्धम्। अत एव तदितरस्य चासर्वत्वम्, एकादशसङ्ख्यायाश्च विषमसङ्ख्यारूपत्वादसर्वत्वम्, अतस्तस्य तदुचितम् ॥ १२ ॥

तर्हि क्षत्रियपुरोहितस्य कियत्य इत्यत आह— "द्वादश क्षत्रियस्य वा पुरोहितस्य वा सर्वं वै तद् यद् द्वादश"–इत्येतत् ‡ पूर्वेणैव व्याख्यातप्रायम् ॥ १३ ॥

---

* निरु० १ २ ४।

† का० श्रौ० सू० १६ ४ ४१।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ४ ४२।

तर्हि पुरोहितस्य द्वादश को मन्त्र क्षत्रियस्य वा क इत्य पेक्षायां तावत् पुरोहितस्याह— "स पुरोहितस्याभिदधाति संशित मे ब्रह्मेति *। मन्त्रस्य स्पष्टार्थत्वेन विभज्य व्याख्यानानपेक्षणात् साकल्येन पठित्वा तात्पर्य दर्शयति— "तदस्य ब्रह्म च क्षत्र च सश्यतीति। मन्त्रे ब्रह्मक्षत्रयो संशितत्वप्रदर्शनात् 'अस्य' पुरोहितयजमानस्य 'ब्रह्म च क्षत्र च' उभे जाती 'सश्यति' सम्यक् तीक्ष्णीकरोति †।

मन्त्रस्य त्वक्षरार्थोऽयम्,— 'मे' मम स्वभूत 'ब्रह्म' ब्राह्मणजाति 'संशित' भवति। एतदेव विवृणोति— 'ब्रह्मण' 'वीर्य' श्रुताध्ययनादिजनितम्, 'बल' शारीरम्, तदुभय संशित भवतु। तथा 'जिष्णु' जयशील 'क्षत्र' क्षत्रियजाति, 'संशित' यस्य क्षत्रस्याह पुरोहितोऽस्मि, तत् संशित भवत्विति ॥ १४ ॥

क्षत्रियपक्षे द्वादश्या समिधो मन्त्र माह— "अथ क्षत्रियस्योदेषा मिति ‡। अय मर्थ,— 'एषा' विरोधिना 'बाहू' भुजौ 'उदतिरम्' उद्धृतवानस्मि। तथा तेषा 'वर्च' तेज, 'अथो' 'बल' शारीरम्, तत् सर्वम् उदतिरम्। किञ्च 'ब्रह्मणा' नियमाधीनेन मन्त्रेण 'अभित्रान्' विरोधिन 'क्षिणोमि' हिंसितान् करोमि। 'स्वान्' अस्मदीयान् मित्रान् 'अहम्' 'उन्नयामि'। उत्तरार्द्धस्य तात्पर्य माह— "यथैव क्षिणुयादमित्रानुन्नयेत् स्वानेव मेतदाहेति। स्पष्टम् ॥

पुरोहितक्षत्रियव्यतिरिक्तस्य एकादश, तयोस्तु द्वादशैव।

---

* वा० स० ११ ८१।

† का० श्रौ० सू० १६ ४ ४३।

‡ वा० स० ११ ८२।

तत्रापि उपोत्तमा पुरोहितस्य, उत्तमा क्षत्रियस्येति व्यवस्थापितम् *। इदानी मुपोत्तमोत्तमे उभे अपि सर्वेषा माधातव्ये इति सार्थवाद माह— "उभे त्वेवैते इति। तु शब्द पूर्वोक्तव्यवस्थापक्ष वारयति, एव शब्दो भिन्नक्रम। ये 'उभे' पुरोहितक्षत्रियविषयत्वेनोक्ते, ते उभे सर्वत्रादध्यादेव, न परित्यजेत्। तत्रोपपत्ति माह— "अय वा अग्निर्ब्रह्म च क्षत्र चेति। 'अयम् अग्नि' एव ब्रह्मक्षत्रे, यद् ब्राह्म क्षात्र च तेज, तस्याग्नेयत्वादित्यभिप्राय। अत, 'एतत्' एतेन ब्रह्मक्षत्रमन्त्राभ्याम् अग्नौ समिदाधानेन 'इम मेव' उक्त मग्निम् 'एताभ्याम्' ब्रह्मक्षत्राभ्याम् 'उभाभ्यां' 'समिन्धे' सम्यग् दीपितवान् भवति। तस्मादुभे अप्यवश्यं सर्वविषयतयानुष्ठेयेत्यर्थ।

एतदुक्त भवति— पुरोहितक्षत्रियव्यतिरिक्ताना मेकादश वा त्रयोदश वा, तयोस्तु द्वादश वा त्रयोदश वेति। अत सूत्रम्— "उपोत्तमा क्षत्रियस्येच्छन्नुत्तमा पुरोहितस्यान्यस्योभे"–इति †। 'अन्यस्य' पुरोहितक्षत्रियाभ्या मन्यस्य, तत्रापि पुरोहितव्यतिरिक्तस्य सक्षत्रियस्य, अन्यस्य क्षत्रियव्यतिरिक्तस्य पुरोहितस्यान्यस्येत्यर्थ। एवं कर्कोपाध्यायैरपि व्याख्यातम् ॥ १५ ॥

अर्थसिद्धां त्रयोदशसङ्ख्या मनुद्य प्रशसति— "तास्त्रयोदश सम्पद्यन्ते त्रयोदश मासा सवत्सर इत्यादिना। 'ता' समिध। गत मन्यत् ॥ १६ ॥

समिधां प्रादेशमात्रत्वं विधाय प्रशसति— "प्रादेशमात्र्यो भवन्ति प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुरित्यादिना। गर्भभूतस्य

* का० श्रौ० सू० १६ ४ ४१, ४२।

† का० श्रौ० सू० १६ ४ ४१, ४२, ४३।

यज्ञात्मकस्य विष्णो प्रादेशमात्रत्व गर्भाधारस्योदरस्य प्रादेशमात्रत्व मपेक्ष्येत्येतद्बोद्धव्यम्। समिदाख्य वस्तु 'अन्नम्', अत 'एन' गर्भम् 'आत्मसम्मितेन' आत्मसमप्रमाणेनैवान्नेन प्रीणाति। आत्म-सम्मितत्वं न्यूनाधिकभावे बाधदर्शनेन स्तौति— "यद्दु वा आत्म-सम्मित मन्नम्, तदवतीति। 'अवति' तर्पयति। 'कनीय' चेत् 'न अवति' न तर्पयति, 'भूय' चेत् अन्तरोगाद्युत्पा-दनेन 'हिनस्ति', अत आत्मसम्मित प्रशस्तम्। तिष्ठतैवोक्त-समिधा माधान कर्त्तव्य मिति विधाय, तदर्थवाद वक्ष्यमाण मतिदिशति। "तिष्ठन्नादधाति तस्योपरि बन्धुरिति। 'उपरि' नवमे काण्डे * "तिष्ठन् समिध आदधाति, अस्थीनि वै समिध"- इत्यत्र वक्रधारणप्रस्तावे "तिष्ठन् वै वीर्यवत्तर"-इति बन्धु-रुक्त इत्यर्थं॥

यत् समिधा माधान मुक्तम्, तस्य स्वाहाकारान्तता विधाय प्रशंसति— "स्वाहाकारेण, रेतो वा इत्यादिना। उख्याग्ने-रुत्तरत्रोत्पद्यमानवैश्वानरार्थसिक्तरेतोरूपत्वात् तत्र प्रक्षेप्तव्यानि 'काष्ठानि' 'अस्वाहाकृतानि' चेत् 'अभ्यादध्यात्', 'एन' रेतोरूप मग्निं हन्युः, सस्वाहाकाराणि चेत् हनन न कुर्युः। ननु केवल-काष्ठानां हिंसकत्व प्रयुक्तम्, तच्च काष्ठाना माहुतित्वेन प्रक्षेपात् आहुतेश्चाग्नत्वात् कथं हिंसकत्व मिति, तत्राह— "ता यत् समिधस्तेन नाहुतय इति। समिधा केवल मग्निसमिन्धन-साधनत्वेनानाहुतिरूपत्वात् नाग्न्याहुतिवत्त्वम्, अतो हिंसका' स्युरित्यर्थः। तर्हि स्वाहाकारसहितास्ता इति चेत् अथ मन्त्राभावे-

---

* २ प्र० २ ब्रा० ४६ कण्डी द्रष्टव्या।

नाहिंसकत्व मिति, तत्राह— "यद्व स्वाहाकारेण तेनान्न मन्न हि स्वाहाकारस्तथो हैन न हिनस्तीति। स्वाहाकारेण वषट्कारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयत इति श्रुतेरन्नप्रदानहेतुत्वादन्नत्वम्। स्पष्ट मन्यत्। "स्वाहाकार. सर्वासुस्वायाम्"-इति सूत्रम् * ॥ १७ ॥ ५ [६ ३] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे षष्ठाध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥

———

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्)

अथ व्विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा। व्वात्सप्रेणोपस्थायास्तमित ऽआदित्ये भस्मैव प्रथम मुद्वपत्येतद्वाऽएन मेतेनान्नेन प्रीणात्येताभि' समिद्भिस्तस्यान्नस्य जग्धस्यैष पाप्मा सीदति भस्म तेनैन मेतद् व्यावर्त्तयति तस्मिन्नपहतपाप्मन्वाचं व्विसृजते व्वाचं व्विसृज्य समिध मादधाति रात्र्या ऽएवैन मेतदन्नेन प्रीणाति रात्रीᳩ रात्री मप्रयावं भरन्त इति तद्योक्तो बन्धू रात्र्या ऽएवैता मरिष्टिᳩ स्वस्ति मा-

———

* का० श्रौ० सू० १६ ४ ४४ ।

शास्ते तद्यत् किञ्चातो रात्र्योपसमादधात्याहुति-कृतꣳ हैवास्मै तदुपसमादधाति *॥ १ ॥

अथ प्रातरुदित ऽआदित्ये †। भस्मैव प्रथम मुद्वपत्येतद्वा ऽएन मेतेनान्नेन प्रीणात्येतया समिधा यन्त्र रात्र्योपसमादधाति तस्यान्नस्य जग्धस्यैष पाप्मा सीदति भस्म तेनैन मेतद् व्यावर्त्तयति तस्मिन्नपहत-पाप्मन्वाच व्विसृजते व्वाच व्विसृज्य समिध मादधात्यन्न ऽएवैन मेतदन्नेन प्रीणात्यहरहर-प्रयावं भरन्त इति तस्योक्तो बन्धुरन्न ऽएवैता मरिष्टिꣳ स्वस्ति माशास्ते तद्यत् किञ्चातो ऽह्नो-पसमादधात्याहुतिकृतꣳ हैवास्मै तदुपसमाद-धाति ॥ २ ॥

अहोरात्रे वा ऽअभिवर्त्तमाने सव्वत्सर माप्नुतः सव्वत्सर इदꣳ सर्व्वं मान्नायैवैता मरिष्टिꣳ स्वस्ति माशास्ते ‡॥ ३ ॥

---

* ०समादधाति'—इति ख, ङ।

† 'ऽआदित्ये'—इति ग, घ।

‡ 'माशास्ते'—इति ख, ङ।

अथ यदास्मै व्रतं प्रयच्छन्ति। अथ व्रते न्यज्य समिध मादधाति न व्रते न्यञ्ज्यादित्यु हैक ऽआहुराहुतिं तज्जुहुयादनवक्लृप्त वै तद्यद्दीक्षित आहुति जुहुयादिति ॥ ४ ॥

स वै न्यञ्ज्यादेव *। दैवो वा ऽअस्यैष आत्मा मानुषोऽयᳪ स यन्न न्यञ्ज्यान्न हैतं दैव मात्मान प्रीणीयादथ यन्न्यनक्ति तथो हैतं दैव मात्मान प्रीणाति सा यत् समित्तेन नाहुतिर्यदु व्रते न्यक्ता तेनान्न मन्नᳪ हि व्रतᳪ † ॥ ५ ॥

स वै समिध माधायाथ व्रतयति। दैवो वा ऽअस्यैष आत्मा मानुषोऽय देवा उ वा ऽअग्रेऽथ मनुष्यास्तस्मात् समिध माधायाथ व्रतयति ‡ ॥ ६ ॥

अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीति §। अशनपतेऽशनस्य नो देहीत्येतदनमीवस्य शुष्मिण इत्यनशनायस्य शुष्मिण इत्येतत् प्र प्र दातारं तारिष इति यज-

* न्यञ्ज्यादेव'—इति ग, घ।

† 'व्रतᳪ'—इति ग, घ।

‡ 'व्रतयति'—इति ख 'व्रतयति'—इति ङ।

§ 'देहीति --इति क, ग, घ। देहीति'—इति ङ। 'देहीति'—इति ख।

मानो वै दाता प्र यजमानं तारिष इत्येतदूर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पद ऽइत्याशिष माशास्ते यदु भिन्नायै प्रायश्चित्ति माहोत्तरस्मिंस्तदन्वाख्यान ऽइति ॥ ७ ॥

यद्येषोखा भिद्येत । याभिन्ना नवा स्याल्युरुबिली स्यात्तस्या मेनं पर्यावपेदार्च्छति वा ऽएषोखा या भिद्यते ऽनार्त्तो वा ऽइय देवतानार्त्तया मिम मनार्त्तं बिभराणीति तन्नोखायै कपाल पुरस्तात् प्रास्यति तथो हैष एतस्यै स्वायै योनेर्न च्यवते * ॥ ८ ॥

अथ मृद माहृत्य । उखा चोपशयां च पिष्ट्वा सꣳसृज्योखा करोत्येतयैवावृतानुपहरन् यजुस्तूष्णी मेव पक्त्वा पर्यावपति कर्मणिरेव † तत्र प्रायश्चित्तिः पुनस्तत् कपाल मुखाया मुपसमस्योखा चोपशया च पिष्ट्वा सꣳसृज्य निदधाति प्रायश्चित्तिभ्यः ‡ ॥ ९ ॥

---

* 'च्यवते'—इति क ।

† 'कर्मणिरेव'—इति ङ ।

‡ 'प्रायश्चितिभ्यः'—इति ख, ङ ।

अथ यद्येष उख्योऽग्निरनुगच्छेत्। गार्हपत्यं ह्वाव स गच्छति गार्हपत्याद्धि स आहृतो भवति गार्हपत्यादेवैनं प्राञ्चमुद्धृत्योपसमाधायोखां प्रवृञ्ज्यादेतयैवावृतानुपहरन् यजुस्तूष्णीमेव तां यदाग्निरारोहति * ॥ १० ॥

अथ प्रायश्चित्ती करोति। सर्व्वेभ्यो वाऽएष एतं कामेभ्य आधत्ते तद्यदेवास्यात्र कामानां व्यवच्छिद्यतेऽग्नावनुगते तदेवैतत् सन्तनोति सन्दधात्युभे प्रायश्चित्ती करोत्यध्वरप्रायश्चित्तिं चाग्निप्रायश्चित्तिं चाध्वरस्य पूर्व्वामथाग्नेस्तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥

स समिधाज्यस्योपहत्य †। आसीन आहुतिं जुहोति विश्वकर्मणे स्वाहेत्यथोपोत्थाय समिधमादधाति पुनस्त्वादित्या रुद्रा व्वसवः समिन्धतां पुनर्ब्रह्माणो व्वसुनीथ यज्ञैरित्येतास्त्वा देवताः पुनः समिन्धतामित्येतद् घृतेन त्वं तन्वं व्वर्द्धयस्व

---

* '०रारोहति'—इति ख, ङ।

† '०स्योपहत्य'—इति क, ग, घ। '०स्योपहृत्य'—इति ख, ङ।

सत्याः सन्तु यजमानस्य कामा इति घृतेनाह त्व तन्वं स्वर्द्धयस्व येभ्य उ त्वा कामेभ्यो यजमान आधत्त तेऽस्य सर्व्वे सत्याः सन्त्वित्येतत्* ॥ १२ ॥

अथ यदि गार्हपत्योऽनुगच्छेत् । अरणी स्वाव स गच्छत्यरणिभ्याᳪ ह्रि स आहृतो भवत्यरणिभ्या मेवैन मथित्वोपसमाधाय प्रायश्चित्ती करोति† ॥ १३ ॥

अथ यदि प्रसुत आहवनीयोऽनुगच्छेत् । गार्हपत्यं स्वाव स गच्छति गार्हपत्याद्धि स आहृतो भवति गार्हपत्यादेवैन प्राञ्चᳪ साङ्काशिनेन हृत्वोपसमाधाय प्रायश्चित्ती करोति यस्तस्मिन् कालेऽध्वर. स्यात्ता मध्वरप्रायश्चित्तिं कुर्यात् समान्यग्निप्रायश्चित्ति‡ ॥ १४ ॥

अथ यद्याग्नीध्रीयोऽनुगच्छेत् । गार्हपत्यं स्वाव स गच्छति गार्हपत्याद्धि स आहृतो भवति गार्हपत्यादेवैनं प्राञ्च मुत्तरेण सदो हृत्वोपसमा-

---

* सन्त्वित्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'करोति'—इति ख ।

‡ '०प्रायश्चित्ति'—इति ग, घ ।

धाय प्रायश्चित्ती करोत्यथ यदि गार्हपत्योऽनुगच्छेत्तस्योक्तो बन्धुः ॥ १५ ॥ ६ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [६. ४.] ॥

अथ समिदाधानानन्तरं भस्मोद्वपनस्य काल माह— "अथ विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा वात्सप्रेणोपस्थायास्तमिते आदित्ये भस्मैव प्रथम मुद्वपतीति * । विष्णुक्रमवात्सप्रयो स्वरूप मुपरिष्टाद्वक्ष्यते † । 'प्रथम' रात्रौ कर्त्तव्याया एकस्या समिध आधानात् पूर्वं 'भस्म' 'उद्वपन्ति' अपगमयन्ति । उद्वपन प्रशंसति— "एतद्वा एन मिति । समिदाधान मेव अग्ने अन्नेन प्रीणनम् , अतो भक्षितस्य 'अन्नस्य' पापरूप 'भस्म' 'सीदति' अवशिष्यते । 'एतत्' एतेन पापशमनेनैव 'एनम्' अग्निम् 'तेन' भस्मना 'व्यावर्त्तयति' । यद्वा , 'एतत्' एतेन पापशमनप्रकारेण 'एनं' 'व्यावर्त्तयति', पश्चात् 'तस्मिन्' अग्नौ 'अपहतपाप्मन्' भस्माख्यपापरहिते सति पश्चात् अस्तमयात् प्राक् गृहीतां 'वाचम्', तदा 'विसृज्य' 'समिधम्' आदध्यात् । तत्समिदाधानम् अग्ने रात्रिभोजन मनुस्थानीयम् ।

तत्र मन्त्र विधाय , तद्व्याख्यान प्रागुक्त मित्यतिदिशति— "रात्रीᳪ रात्री मप्रयाव भरन्त इतीति ‡ । "तस्योक्तो बन्धु-

---

* का० श्रौ० सू० १६ ५ ११ २१ , ६ १ ।

† उपरिष्टात पञ्चमप्रपाठकीय चतुर्थे ब्राह्मणे द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ६ २ ।

रिति। समिदाधानप्रस्तावे "अहरह मप्रयावं भरन्त"-इत्यत्र *। तात्पर्यं दर्शयति— "रात्रया एवैता मरिष्टि स्वस्ति माशास्ते † तद् यत् किञ्चेति। 'अत' कारणात् तत्राग्नौ यत् किञ्चित् काष्ठादिक मादधाति, 'तत्' सर्वम् 'अस्मै' अग्नये 'आहुतिकृत मेव' 'उपसमादधाति' ॥ १ ॥

रात्रौ यत् कर्त्तव्यं भस्मोद्वपनादि उक्तम्, तत् सर्वं प्रातरपि विधत्ते— "अथ प्रातरुदित आदित्य इत्यादिना, "आहुतिकृतं हैवास्मै तदुपसमादधातीत्यन्तेन ‡। एतत् पूर्ववद् व्याख्येयम्। "अहरहरप्रयावम्"-इति § मन्त्रपाठे विशेष ॥ २ ॥

रात्रावहनि च क्रियमाणे समिदाधानभस्मोद्वपने समुचित्य प्रशंसति— "अहोरात्रे वाभिवर्त्तमाने संवत्सर माप्नुत इति। एतस्य सर्वस्य जगत संवत्सरोपलक्षितकालाधारत्वात् अहोरात्रस्य सर्वजगदात्मकत्वम्। 'आप्त्यै' संवत्सराय। अत्र कात्यायन— "उखाग्नेर्भस्मोद्वपन मस्तमिते पात्रे, वाच विसृज्य समिदाधान रात्रीं रात्रीं मप्रयाव मिति, एव मुदिते भस्मोद्वपनादि, अहरहरित्याधानम्"-इति ‖ ॥ ३ ॥

व्रतप्रदानकाले व्रतपयसि समिध अभ्याधातव्य मिति, विधत्ते— "अथ यदास्मै व्रत मिति ¶। 'व्रत' तत्साधन पय.।

---

* एतत्पूर्वस्मिन् ब्राह्मणेऽष्टम्यां कण्डिकायां (३४० पृ०) द्रष्टव्यम्।

† मन्त्रस्तु वा० सं० ११ ७५ १।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ६ ३।

§ वा० सं० ११ ७५ २।

‖ का० श्रौ० सू० १६ ६ १—४।

¶ का० श्रौ० सू० १६ ६ ८।

अत्र केषाञ्चित् पक्ष मुदाहृत्य त निराकृत्य स्वपक्ष मुपसंहरति— "न व्रती व्यच्छ्यादित्यु हैक आहुरिति । व्यच्छनपक्षे दोष माह— "आहुति तज्जुहुयादिति । अस्त्वाहुति को बाध इत्यत आह— "अनवक्लृप्तं वै तदिति । 'अनवक्लृप्तम्' असमर्थम्, अनधिकृत मित्यर्थ, "दीक्षितो न जुहोति न ददाति न पचतीति-निषेधात् ॥ ४ ॥

स्वपक्षे युक्ति माह— "स वै व्यच्छ्यादेव दैवो वा इत्यादिना । 'अस्य' यजमानस्य 'दैव' देवसम्बन्धी 'आत्मा' शरीरं क इत्याकाङ्क्षाया माह— "एष इति । 'एष' अग्नि-रित्यर्थ । उखारत्न वैश्वानररूपेण यजमानस्योत्पत्ते 'अथ' पाञ्चभौतिक आत्मा 'मानुष', अतो व्यच्छने अकृते सति देवतासम्बन्धिन स्वात्मान न प्रीणीयात्, व्यच्छने तु प्रीणात्येव । ननु अवक्लृप्तिदोष उक्त, तस्य क परिहार इति, तत्राह— "सा यत् समित् तेन नाहुतिरिति । दैवस्यात्मन कथ व्रताख्यान-लाभ इति, तत्राह— "यदु व्रते व्यक्ता, तेनान्न मिति । ननु पय एव कथ मन्न मित्यत आह— "अन्न हि व्रत मिति ॥ ५ ॥

व्रतपरिग्रहस्य समिदाधानानन्तर्यं प्रशंसति— "स वै समिध माधाय व्रतयति दैवो वा इति * ॥ ६ ॥

तत्र मन्त्र विधाय विभज्य तात्पर्य माह— "अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीत्यन्नपतेऽन्नस्य नो देहीत्यादिना † । 'अमीव' शब्दो व्याधिवचन, अत्र बुभुक्षाख्यव्याधिपर इति व्याचष्टे— "अन-

---

* का० श्रौ० सू० १६ ६ ८ ।

† वा० सं० ११ ८३ ।

शनायस्य शुष्मिण इत्येतदिति। चरमपाद माशी पर इत्याह— "प्राशिष माशास्त इति। हे 'अन्नपते' अग्ने! 'अन्नस्य' अन्नं 'देहि' प्रयच्छ 'न' अस्मानित्यर्थं। अन्न विशिनष्टि— "अनमीवस्य शुष्मिण इति। पुनरशनेच्छारूपो रोगो यस्य नास्ति, तादृशस्य 'शुष्मिण' बलवत। उक्तलक्षण मन्नम्, तस्य 'दातारम्' प्रयच्छन्त 'प्रतारिष' प्रावर्द्धयत। 'न' अस्माकं 'द्विपदे चतुष्पदे' उभयविधाय प्राणिने 'ऊर्जम्' अन्न बल वा 'धेहि' ॥ ७ ॥

भिन्नाया उखाया प्रायश्चित्त कर्त्तव्यम्, "तदुत्तरस्मिन् अन्वाख्याने" आख्यान मनु आख्यायत इति 'अन्वाख्यानम्' ब्राह्मणम्, तदेतत् तत्र प्रदर्श्यत इति यत् प्रतिज्ञातम् *, तदिदानी प्रदर्श्यत इत्यर्थं। प्रतिज्ञात मर्थं दर्शयति— "यद्येषोखा भिद्येतेत्यादिना †। 'यदि' प्रमादात् 'एषा उखा' 'भिद्येत' भिन्ना भवेत्, तर्हि अभिन्नायां प्रभूतविलाया नवस्थाल्याम् 'एनम्' अग्निम् उखागत 'पर्यावपेत्', 'एषा' अभिन्ना 'उखा' 'आर्च्छति वै' आर्त्तिम् नाशलक्षणां प्राप्नोति खलु। किं तत इत्यत आह— "अनार्त्ता वेति। 'इयम्' अन्याख्या देवता 'अनार्त्ता' आर्त्तिरहितैव खलु। आर्त्तोखाया अनर्हत्वात् अनार्त्ताया स्थाल्याम् 'अनार्त्तम्' अग्नि 'बिभराणि' इत्यभिप्रायेण प्रभूत-विल-नव स्थाल्या पर्यावपन प्रशस्तम्। अग्नेरनार्त्तत्व मवा-

---

* पुरस्तात ५ अ० २ ब्रा० २२ क० (२६६ पृ०) द्रष्टव्यम्।

† का० श्रौ० सू० १६ ७ ८। एतच्चैकोखापक्षे, त्रित्वपक्षे तु द्वयोरेवैकस्या मावपनम्। विहित तत् पुरस्तात (५ २ २२) अद्य मिष्टैव।

न्तरदीक्षाप्रस्तावे प्रागुक्तम् *। "तन्नोखाया इति। भिन्नोखाया' 'कपाल' 'पुरस्तात्' स्थाल्यां पुरो देशे 'प्रास्यति' प्रक्षिपेत् †। 'तथा' सति अयमग्नि स्वस्य या 'योनि' उत्पत्तिस्थानम्, ततो 'न च्यवते' प्रच्युतो न स्यात् ॥ ८ ॥

किमेतावता प्रायश्चित्ति स्यात्? नेत्याह— "अथ मृद मित्यादिना। 'उखा' भिन्नाम्, 'उपशया' उखानिर्माणकाले प्रायश्चित्तार्थं मुखासमीपे स्थापितां 'च' 'मृद' पुन 'पिष्ट्वा'। 'आहृत्' प्रकार, एतेन पूर्वोक्तेनैव प्रकारेण ‡। मन्त्रस्यापि प्रसक्तावाह— "अनुपहरन् यजुरिति। यजुर्मन्त्र मनुपहरन्। पाकोऽपि 'तूष्णी मेव' कर्त्तव्य। 'पर्यावपति' स्थाली मेता मग्नौ प्रक्षिपेत्। 'कर्मणिरेव' पुन करणरूप कर्मैव 'तत्र' उखा-भेदे प्रायश्चित्ति। 'पुन' 'तत्' उखाकपाल स्थाल्यां स्थापितम् 'उखाया मुपसमस्य' तां मुखाश्चोपशयाश्च श्लिष्टा 'पिष्ट्वा सह्रज्य निदधाति' पुन प्रायश्चित्तार्थम् § ॥ ९ ॥

उख्याग्न्यनुगमने प्रायश्चित्त माह— "अथ यद्येष उख्यो-ऽग्निरिति। गार्हपत्य मेव सोऽनुगत उख्योऽग्नि' गच्छति, गार्हपत्यादाहृतस्य आहवनीयस्य ज्वालारूपेणोख्याग्नित्वेनोत्पन्न त्वात्। एतदेवाह— "गार्हपत्याद्धीति। यत एवम्, अतो

---

* ३ का० ४अ० ३ ब्रा० (३ भा० ३४१ पृष्ठत) द्रष्टव्यम्।

† का० श्रौ० सू० १६ ७ १०।

‡ 'उखोपशये पिष्ट्वा मृदा सह्रोखां करोत्यावृता'—इति का० श्रौ० सू० १६ ७ ९। उखाखण्ड मेक मुखायां प्रक्षिप्तम्, द्वितीय मुपशयया सह पिष्ट्वा 'आवृता' आवृच्छब्देन मन्त्रवर्ज क्रियामात्रम्।

§ का० श्रौ० सू १६ ७ ११।

'गार्हपत्यादेव' 'एनम्' अग्निम् 'प्राञ्चम्' 'उद्धृत्य', 'उपसमाधाय' पुन 'उखां' 'प्रवृञ्ज्यात्'। 'एतया एव आवृता' पूर्वोक्तोखाप्रवृञ्जनप्रकारेण अत्रापि 'अनुपहरन् यजु'। तर्हि कथम्? 'तूष्णी मेव' 'ताम्' उखाम् प्रवृञ्ज्यादिति शेष *। प्रायश्चित्ताहुते उखाप्रवृञ्जनानन्तरत्व माह— "यदाग्निरारोहतीति ॥ १० ॥

"अथ प्रायश्चित्ती करोतीति। "उभे प्रायश्चित्ती करोतीति † वक्ष्यमाणेन प्रायश्चित्तेन प्रायश्चित्तद्वय कुर्यादित्यर्थ। उख्याग्ने सौमिकाग्निकोभयसाधारणत्वात् विहित प्रायश्चित्त सर्वकामसन्तानरूपत्वेन स्तौति— "सर्वेभ्यो वा एष एत मिति। सर्वकामाभिवृद्ध्यर्थ मग्नेराहितत्वात् तदनुगमे सति यदेवाङ्ग कामाना सम्बन्धि व्यवच्छिद्यते, तेन प्रकारेण सन्तत व्यवच्छिन्न करोति। कोऽर्थः? 'सन्दधाति' इत्यर्थ ॥

उभयविध प्रायश्चित्त कर्त्तव्य मित्याह— "उभे प्रायश्चित्ती करोतीति ‡। अध्वरस्य प्रकारविशेषञ्च दर्शयति— "पूर्वा मथाग्नेरिति। 'तस्य' अर्थवादात्मको 'बन्धुरुक्त'— "उपायि ह्येतत् कर्म, यदग्निकर्मेत्यनेनोक्त इत्यर्थ § ॥ ११ ॥

तत्र आग्निक प्रायश्चित्तस्य प्रकारविशेषं मन्त्रविशेषं च दर्श-

---

* का० श्रौ० सू० १६ ७ ६। एतस्य वृत्तिरिहालोच्या विशेषत।

† इत उत्तरस्यां कण्डिकां द्रष्टव्यम् (१४ प०)।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ७ ७। अध्वरप्रायश्चित्ति, आग्निकी प्रायश्चित्तिश्चेति।

§ पुरस्तात् ३०६ पृ० १७ पं० द्रष्टव्यम्।

यति— "स समिधाज्यस्योपहत्येत्यादिना *। पूर्वस्य समिदाधाने तिष्ठन्नित्युक्तत्वात् † अत्रापि तथात्वप्रसक्तावाह— "आसीन इति। आज्य समिधा आदाय जुहुयादित्यर्थ। तत्र मन्त्र दर्शयति— "विश्वकर्मणे स्वाहेतीति ‡।

आज्याहुत्यनन्तर तत् समिदाधान समन्त्रक माह— "अथो-पोत्थाय समिध मिति §। आज्यहोमस्यासीनत्वाभिधानादुपो-त्थायेत्युक्तम्।

मन्त्रस्याय मर्थ ‖,— हे अग्ने। त्वाम् आदित्यादय 'पुन' 'समिन्धन्ताम्' दीपयन्तु। तथा 'ब्रह्माण' ब्राह्मणा ऋत्वि-गादय 'समिन्धन्ताम्'। हे 'वसुनीथ।' नीथेति वाङ्नाम, वस्वर्थस्तुत।, यद्वा वस्वर्थ गमयन्। 'यज्ञे' निमित्तभूते 'समि-न्धन्ताम्'। 'त्व' च 'घृतेन' 'तन्व' तनु 'वर्द्धयस्व'। 'यजमानस्य कामा' 'सत्या' अवितथा 'सन्तु'। "एतास्त्वा देवता इति पूर्वार्द्धतात्पर्यप्रदर्शनब्राह्मण स्पष्टम्। उत्तरार्द्ध मनूद्य व्याचष्टे— "येभ्य उ त्वा मिति। 'येभ्य' 'कामेभ्य' निमित्तभूतेभ्य 'यज-मान आधत्ते', 'ते सर्वे' अपि कामा 'सत्या सन्तु' इति।

---

* 'प्रायश्चित्ति समिधोपहत्याज्य विश्वकर्मण इति"—इत्येव साधु-पाठ। का० श्रौ० सू० १६ ७ १। इह 'उपपूर्वस्य हन्तिर्ग्रह-णार्थो दृष्टोऽन्यत्रापि (३ ४ १ २५), समिधा करणभूतया स्रुक-स्थानीयया उपहत्य' गृहीत्वा'—इति च तद्वृत्तौ।

† पुरस्तात ३४३ पृ० १ प द्रष्टव्यम्।

‡ वा० स० १८ ४३ २।

§ का० श्रौ० सू० १६ ७ २।

‖ वा० स० १२ ४४।

आधानस्य सर्वकामनिमित्तत्वात् तस्य ज्ञातत्वात् कामैरपि तस्यैर्भवितव्य मित्येतत् उत्तरार्द्धेनोक्त मित्यर्थः ॥ १२ ॥

उख्यस्यानुगमप्रसङ्गात् तदाश्रयभूतगार्हपत्यस्याप्यनुगमे प्रायश्चित्त माह— "अथ यदि गार्हपत्य इति *। अरणीभ्या मग्नि मुत्पाद्य गार्हपत्ये उपसमाधाय आध्वरिकाग्निकोभयप्रायश्चित्ते कुर्यात् ॥ १३ ॥

सुत्यादिने आहवनीयानुगतौ प्रायश्चित्त माह— "अथ यदि प्रसुत आहवनीय इति †। "साद्याग्निनेन हुत्वेति। साद्याग्नि नाम शालामुखीय मारभ्य सदोहविर्द्धानमध्यगतपूर्व्यरज्जु मवलम्ब्योत्तरदिक्पर्यन्त प्रागायतरज्जुभाग । स्पष्ट मन्यत् ॥

"प्रायश्चित्ती करोतीति ‡। सर्वत्र प्रायश्चित्तद्वय मभिहितम्, तयोर्व्यवस्था माह— "यस्तस्मिन् कालेऽध्वर स्यादिति। तत्कालानुरूपा प्रायश्चित्ति मध्वरप्रायश्चित्तिम्, सौमिकी मित्यर्थः। "समान्यग्निप्रायश्चित्तिरिति। 'समानी' एकरूपैव आग्निकीप्रायश्चित्ति। सतमिधाज्यस्योपहत्येत्याद्युक्ते च। अय मर्थः,— सर्वत्रानुगमे अध्वरप्रयोगवेलाया तत्तत्कालचोदिता' प्रायश्चित्ति कुर्यात्, अग्निप्रयोगवेलाया मुक्ता मेकरूपा मेव आग्निकीं कुर्यादिति ॥ १४ ॥

"अथ यद्याग्नीध्रीय इत्यादि। अग्नीध्रमण्डपे भव 'आग्नीध्रीय'। तस्यापि गार्हपत्यादेव प्रततत्वात् अनुगतोऽग्नि तत्रैव प्रविष्टो भवति, अत 'गार्हपत्यात् एव' 'एनम्' अग्निम्

* का० श्रौ सू० १६ ७ ३ ।

† का० श्रौ० सू० १६ ७ ४ ।

‡ 'प्रायश्चित्तिरिति अस्य होमस्य सञ्ज्ञा'—इति का० १६ ७ १ वृ० ।

'प्राञ्चम्' 'उत्तरेण सद' सदस उत्तरदेशतो 'हृत्वा' आग्नीध्रे 'उपसमाधाय' तत्कर्मोचितां प्रायश्चित्तिं कुर्यात् *। सुत्यादिने गार्हपत्यानुगमने प्रायश्चित्तमाह— "अथ यदि गार्हपत्योऽनुगच्छेत् तस्योक्तो बन्धुरिति। "अरणीं वाव स गच्छति"- इत्यादिनोक्त इत्यर्थः † ॥ १५ ॥ ६ [६ ४] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे षष्ठाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ६ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम् ,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरीस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रां रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यः ,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभवमतुलं स्वर्णजं वर्णमुख्यः ,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृतमजडो राजतं राजपूज्यः ।

---

* का० श्रौ० सू० २६ ७ ५ ६, ७।
† पुरस्तात् ३६० पृ० ४प० द्रष्टव्यम् ।

पाण्ड्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनघं मार्करं चार्कतेजा ,
रत्नाढ्यो रत्नकूपं गिरि मजत मुदा पात्रसाध्विष्टयार्यं * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे षष्ठोऽध्याय समाप्त ॥ ६ ॥

॥ इति षष्ठकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः † ॥

---

* अस्यार्थोऽप्यन्यः पञ्चमकाण्डीयद्वितीयाध्यायान्ते द्रष्टव्यः ।

† इतोऽनन्तरमिह क-ग-घ-पुस्तकेषु "कण्डिकासंख्या १००"—इति, अन्यत्र "कण्डी १००"—इत्येव । तत्र १ ब्रा० ११ क०, २ ब्रा० १७ क०, ३ ब्रा० २४ क०, ४ ब्रा० १६ क०, ५ ब्रा० १७ क०, ६ ब्रा० १५ क०; सङ्कलनया १०० सिद्धम् ॥

अथ

पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ,
अपि वा
सप्तमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

रुक्मं प्रतिमुच्य बिभर्त्ति । सत्यꣳ हैतद्यद्रुक्मः सत्यं वा ऽएतं यन्तु मर्हति सत्येनैतं देवा अबिभरुः सत्येनैवैन मेतद् विभर्त्ति ॥ १ ॥

तद्यत्तत् सत्यम् । असौ स आदित्यः स हिरण्मयो भवति ज्योतिर्व्वै हिरण्यं ज्योतिरेषोऽमृतꣳ हिरण्य ममृत मेष परिमण्डलो भवति परिमण्डलो ह्येष एकविꣳशतिनिर्बाध एकविꣳशो ह्येष बहिष्टान्निर्बाध बिभर्त्ति रश्मयो वा ऽएतस्य निर्बाधा बाह्यत उ वा ऽएतस्य रश्मयः ॥ २ ॥

यद्वेव रुक्मं प्रतिमुच्य बिभर्त्ति । असौ वा ऽआदित्य एष रुक्मो नो हैत मग्निं मनुष्यो

मनुष्यरूपेण यन्तु मर्हत्येतेनैव रूपेणैतद्रूपं बिभर्त्ति ॥ ३ ॥

यद्वेव रुक्मं प्रतिमुच्य बिभर्त्ति। रेतो वा ऽइदᳫं सिक्त मय मग्निस्तेजो व्वीर्यᳫं रुक्मोऽस्मिस्तद्रेतसि तेजो व्वीर्यं दधाति ॥ ४ ॥

यद्वेव रुक्म प्रतिमुच्य बिभर्त्ति। एतद्वै देवा अबिभयुर्यद्वै न इम मिह रक्षाᳫंसि नाष्ट्रा न हन्युरिति तस्मा ऽएत मन्तिकाद्गोप्तार मकुर्व्वन्नमु मेवादित्य मसौ वा ऽआदित्य एष रुक्म स्तथैवास्मा ऽअय मेत मन्तिकाद्गोप्तारं करोति ॥ ५ ॥

कृष्णाजिने निष्यूतो भवति। यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञो वा ऽएत यन्तु मर्हति यज्ञेनैत देवा अबिभरुर्यज्ञेनैवैत मेतद् बिभर्त्ति लोमतश्छन्दाᳫंसि वै लोमानि छन्दाᳫंसि वा ऽएत यन्तु मर्हन्ति छन्दोभिरेत देवा अबिभरुश्छन्दोभिरेवैन मेतद् बिभर्त्ति ॥ ६ ॥

अभि शुक्लानि च कृष्णानि च लोमानि निष्यूतो भवति। ऋक्सामयोर्हैते रूपे ऽऋक्सामे

वा ऽएतं यन्तु मर्हत ऋक्सामाभ्या मेतं देवा अबिभरुर्ऋक्सामाभ्या मेवैन मेतद् बिभर्त्ति प्राणो रुक्मपाशस्त्रिवृत्तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥

त मुपरिनाभि बिभर्त्ति । असौ वा ऽआदित्य एष रुक्म उपरिनाभ्यु वा ऽएषः * ॥ ८ ॥

यद्वेवोपरिनाभि † । अवाग्वै नाभे रेत प्रजातिस्तेजो व्वीर्यꣳ रुक्मो नेन्मे रेत प्रजाति तेजो व्वीर्यꣳ रुक्म प्रदहादिति ॥ ९ ॥

यद्वेवोपरिनाभि ‡ । एतद्वै पशोर्मेध्यतर यदुपरिनाभि पुरीषसꣳहिततरं यदवाङ्नाभेस्तद्यदेव पशोर्मेध्यतरं तेनैन मेतद् बिभर्त्ति ॥ १० ॥

यद्वेवोपरिनाभि § । यद्वै प्राणस्यामृत मूर्द्ध्वं तन्नाभेरूर्द्ध्वं प्राणैरुच्चरत्यथ यन् मर्त्यं पराक्तन्नाभि मत्येति तद्यदेव प्राणस्यामृतं तदेन मेतदभिसम्पादयति तेनैन मेतद् बिभर्त्ति ‖ ॥ ११ ॥

---

* 'एष'—इति ग घ ।

† 'यद्वेवोपरिमाभि'—इति ख । 'यद्वेवोपरिनाभि'—इति ग, घ ।

‡ यद्वेवोपरिनाभि --इति ग । यद्वेवोपरिनाभि'—इति घ ।

§ 'यद्वेवोपरिमाभि'—इति ग, घ । ‖ 'बिभर्त्ति'—इति ख

अथैन मासन्द्या बिभर्त्ति । इयं वा ऽआसन्द्यस्याᳪ हीदᳪ सर्व्वं मासन्न मियं वा ऽएत यन्तु मर्हत्यनयैत देवा अबिभरुरनयैवैन मेतद् बिभर्त्ति * ॥ १२ ॥

औदुम्बरी भवति । ऊर्ग्वै रस उदुम्बर ऊर्जैवैन मेतद्रसेन बिभर्त्यथो सर्व्वं ऽएते व्वनस्पतयो यदुदुम्बरः सर्व्वं वा ऽएत व्वनस्पतयो यन्तु मर्हन्ति सर्व्वैरेत व्वनस्पतिभिर्द्देवा अबिभरु सर्व्वैरेवैन मेतद्वनस्पतिभिर्बिभर्त्ति † ॥ १३ ॥

प्रादेशमात्र्यूर्द्ध्वा भवति । प्रादेशमात्रो वै गर्भो व्विष्णुर्योनिरेषा गर्भसम्मिता तद्योनिं करोत्यरत्निमात्री तिरश्ची बाहुर्वा ऽअरत्निर्बाहुना वै व्वीर्यं क्रियते व्वीर्यसम्मितैव तद् भवति व्वीर्यं वा ऽएत यन्तु मर्हति व्वीर्येणैत देवा अबिभरुर्व्वीर्येणैवैन मेतद् बिभर्त्ति ‡ ॥ १४ ॥

चतुःस्रक्तयः पादा भवन्ति । चतुःस्रक्तीन्यनूच्यानि चतस्रो वै दिशो दिशो वा ऽएत यन्तु

---

*, †, ‡ बिभर्त्ति—इति ख ।

मर्हन्ति दिग्भिरेतं देवा अबिभरुर्दिग्भिरेवैन मेतद् बिभर्त्ति मौञ्जीभी रज्जुभिर्व्युता भवति त्रिवृद्भिस्तस्योक्तो बन्धर्मृदा दिग्धा तस्यो ऽएवोक्तोऽथो ऽअनतिदाहाय * ॥ १५ ॥

अथैनꣳ शिक्येन बिभर्त्ति। इमे वै लोका एषो ऽग्निर्दिशः शिक्य दिग्भिर्हीमे लोकाः शक्नुवन्ति स्थातुं यच्छक्नुवन्ति तस्माच्छिक्यं दिग्भिरेवैन मेतद् बिभर्त्ति षडुद्याम भवति षड्ढि दिशो मौञ्ज त्रिवृत् तस्योक्तो बन्धुर्मृदा दिग्धं तस्यो ऽएवोक्तोऽथो ऽअनतिदाहाय † ॥ १६ ॥

तस्याप एव प्रतिष्ठा ‡। अप्सु हीमे लोकाः प्रतिष्ठिता आदित्य आसञ्जन मादित्ये हीमे लोका दिग्भिरासक्ताः स यो हैतदेवं वेदैतेनैव रूपेणैतद्रूप बिभर्त्ति ॥ १७ ॥

यद्वेवैनꣳ शिक्येन बिभर्त्ति। संवत्सर एषोऽग्निर्ऋतवः शिक्य मृतुभिर्हि संवत्सरः शक्नोति

---

*, † 'अगतिदाहाय'—इति ख।

‡ 'प्रतिस्ठा'—इति ग, 'प्रतिस्ठा'—इति घ।

स्यातुं यच्छक्नोति तस्माच्छिक्य ऋतुभिरेवैन मेतद् विभर्त्ति षड्द्यामं भवति षड्दृतवः ॥ १८ ॥

तस्याहोरात्रे ऽएव प्रतिष्ठा*। अहोरात्रयोर्ह्ययᳫं संव्वत्सरः प्रतिष्ठितश्चन्द्रमा आसञ्जनं चन्द्रमसि ह्ययᳫं सव्वत्सर ऋतुभिरासक्तः स यो हैतदेव व्वेदैतेनैव रूपेणैतद्रूप विभर्त्ति तस्य ह वा ऽएष संव्वत्सरभृतो भवति य एव व्वेद संव्वत्सरोपासितो हैव तस्य भवति य एव न व्वेदेत्यधिदेवतम् † ॥ १९ ॥

अथाध्यात्मम्। आत्मैवाग्निः प्राणाः शिक्यं प्राणैर्ह्यय मात्मा शक्नोति स्यातुं यच्छक्नोति तस्माच्छिक्य प्राणैरेवैन मेतद् विभर्त्ति षड्द्यामं भवति षड्ढि प्राणाः ‡ ॥ २० ॥

तस्य मन एव प्रतिष्ठा §। मनसि ह्यय मात्मा प्रतिष्ठितो ऽन्न मासञ्जन मन्ने ह्यय मात्मा प्राणै-

---

* 'प्रतिस्ठा'—इति ग घ।

† '०देवतम्'—इति ग, घ।

‡ 'प्राणा'—इति ग, घ।

§ 'प्रतिस्ठा'—इति ग, घ।

रासक्तः स यो हैतदेव व्वेदैतेनैव रूपेणैतद्रूपं विभर्त्ति * ॥ २१ ॥

अथैन मुखया विभर्त्ति। इमे वै लोका उखे-मे वा ऽएतं लोका यन्तु मर्हन्त्येभिरेतं लोकैर्देवा अबिभरुरेभिरेवैन मेतल्लोकैर्बिभर्त्ति † ॥ २२ ॥

सा यदुखा नाम। एतद्वै देवा एतेन कर्म-णैतयावृतेमाल्लोकानुदखनन् यदुदखनंस्तस्मादुत्खो-त्खा ह वै ता मुखेत्याचक्षते परोऽक्ष परोऽक्ष-कामा हि देवा' ‡ ॥ २३ ॥

तद्वा ऽउखेति द्वे ऽअक्षरे। द्विपाद्यजमानो यज-मानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतद् बिभर्त्ति सो ऽएव कुम्भी सा स्थाली तत् षट् षडृतवः सव्वत्सरः संव्वत्सरो ऽग्निर्यावानग्नि-र्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति § ॥ २४ ॥

अथैन मिण्डाभ्या परिगृह्णाति। असौ वा ऽआदित्य एषो ऽग्निरहोरात्रे ऽइण्डे ऽअमुं तदा-

---

* † बिभर्त्ति—इति ख।

‡ देवा'—इति ग, घ।

§ 'भवति—इति ख।

दित्य महोरात्राभ्यां परिगृह्णाति तस्मादेषोऽहो-
रात्राभ्यां परिगृहीतः ॥ २५ ॥

यद्वेवैन मिण्डुाभ्यां परिगृह्णाति । असौ
वा ऽआदित्य एषोऽग्निरिमा ऽउ लोकाविण्डू ऽअमुं
तदादित्य माभ्यां लोकाभ्यां परिगृह्णाति तस्मा-
देष आभ्यां लोकाभ्यां परिगृहीतः परिमण्डले
भवतः परिमण्डलौ हीमौ लोकौ मौञ्जे त्रिवृती
तस्योक्तो बन्धुर्मृदा दिग्धे तस्यो ऽएवोक्तोऽथो ऽअन-
तिदाहाय ॥ २६ ॥

अथातः सम्पदेव * । आसन्दी चोखा च शि-
क्यञ्च रुक्मपाशश्चाग्निश्च रुक्मश्च तत् षट् षड्-
तवः संव्वत्सरः संव्वत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य
मात्रा तावत्तद् भवतीण्डू तदष्टावष्टाक्षरा गाय-
त्री गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्
तद् भवति † ॥ २७ ॥

अथ सर्व्वसम्पत् । चत्वारः पादास्त्वार्य्यनु-

---

* 'सम्पदेव'—इति ग, 'सम्पदेव'—इति घ ।

† 'भवति'—इति ख ।

च्यानि शिक्यं च रुक्मपाशश्च यद्‌ किञ्च रज्जव्य शिक्य तदनुवाग्नी रुक्मस्तत् त्रयोदश त्रयोदश मासा सम्वत्सर संव्वत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति * ॥ २८ ॥ १ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [७. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।
निर्ममे, त मह वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

यदुक्त कात्यायनेन— "यजमान कण्ठे रुक्म प्रतिमुञ्चति परिमण्डल मेकविंशतिपिण्ड कृष्णाजिननिष्यूत लोमसु शुक्लकृष्णेषु शणसूत्रे त्रिवृत्यो त मुपरिनाभि बहिष्पिण्ड इशानो रुक्म इति"—इति †, तदिद वस्तु मादौ रुक्मप्रतिमोक विधत्ते— "रुक्म प्रतिमुच्य बिभर्त्तीति । यजमानो रुक्म सुवर्णमय माभरण कण्ठे बध्वा उखा धारयेत् । विहित रुक्मप्रतिमोचनपूर्वक धारण प्रशसति— "सत्य हैतद् यद् रुक्म इति । चल्यन्ताग्निसयोगेऽपि नाशादर्शनात् रुक्मस्य सत्यत्वम् । 'एतम्' अग्नि 'यन्तु' नियन्तु 'सत्यम्' एव 'अर्हति' । 'देवा' 'सत्येन' सत्य माश्रय कृत्वा 'अविभरु' भरण मकुर्वन् । 'एतत्' रुक्माख्य सत्यम् आदित्यात्मना 'सत्येन' 'एव' 'बिभर्त्ति' ॥ १ ॥

---

* 'भवति'—इति ख ।

† का० श्रौ० सू० १६ ५ १ ।

प्रशंसति— "तद्यत्तत्सत्य मसौ स आदित्य इति। रुक्मस्य सुवर्णमयता विधाय प्रशंसति— "स हिरण्मयो भवतीति। हिरण्मयस्य भास्वररूपत्वात् ज्योतीरूपत्वम्, तदेव 'अमृतम्' अविनाशि, 'एष' रुक्म 'परिमण्डल' वर्त्तुल, भवति। तत्रोपपत्ति — "परिमण्डलो ह्येष इति। 'एष' आदित्य 'एकविंशतिनिर्बाध'। बिन्दुसहिता पुलका धारणसमये निर्बाधा *, यथा बाह्या भवन्ति, तथा धारयेत्। निर्बाधस्य बहिर्भाव प्रशंसति— "रश्मयो वा एतस्य निर्बाधा इति। 'एतस्य' आदित्यात्मकस्य रुक्मस्य ॥ २ ॥

रुक्मधारण प्रशंसति— "यद्वेव रुक्म प्रतिमुच्येति। मानुषेण रूपेण अग्नेर्धारणस्यानुचितत्वात् 'एतेन' रुक्माख्येन आदित्येन 'रूपेण' 'एतत्' अग्न्यात्मक 'रूप' 'बिभर्त्ति' ॥ ३ ॥

पुन प्रकारान्तरेण प्रशंसति— "यद्वेव रुक्म प्रतिमुच्येति। अस्याग्ने रेत सेकस्थानीयत्व मुक्तं प्राक्, रुक्मश्च तेजोरूप वीर्यम्। तथा सति अग्ने रुक्मसंयोजनेन रेतस्यग्न्याख्ये 'तेज' वीर्य मेव स्थापितवान् भवति ॥ ४ ॥

पुनरप्यग्ने रुक्मसयोग मग्नेर्गोमृत्वरूपेण प्रशंसति— "यद्वेव रुक्म प्रतिमुच्य बिभर्त्तीति। पुरा 'देवा' 'इमम्' अग्निम् 'नाष्ट्रा' नाशकानि 'रक्षांसि' 'यद्वै' येनैव प्रकारेण 'न हन्यु'', 'एतत्' एतेन विषयभूतेन 'अबिभयु'। भीतिपरिहारोपाय दर्शयति— "तस्मा एत मन्तिकादिति। 'तस्मै' अग्नये 'एतम्' आदित्यम्। एतच्छब्दार्थ माह— "असु मेवादित्य मिति। तर्हि

* निर्बाधा', निर्बाधयो निष्कासयन्त उन्नतात् स्वरूपाद् बहिर्गि,स्हता भवन्ति —इति का० श्रौ० सू० १६ ५, १ इ० ।

मानुषे कथ गोप्तारं कर्त्तुं शक्यत इति, तत्राह— "असौ वा आदित्य एष रुक्म इति ॥ ५ ॥

"कृष्णाजिने निष्यूतो भवतीति। नितरां स्यूत सम्बद्ध भवति। यथा कृष्णाजिनस्योपरि वर्त्तेत, तथा कुर्यादित्यर्थः। "यज्ञो वै कृष्णाजिन मिति। यज्ञसाधनहविराधारत्वात् यज्ञ इत्युच्यते। शिष्टं गतप्रायम्। निष्ठीवन मपि 'लोमत' लोम-प्रदेशे कर्त्तव्यम्। कृष्णाजिनस्य यज्ञत्वविधानात् तल्लोम्ना यज्ञा-वयवच्छन्दोरूपत्व युक्तम्। गत मन्यत् ॥ ६ ॥

तत्रापि शुक्लकृष्णलोमरेखयोरुपरि निष्यूतेन भवितव्य मिति दर्शयति— "अभि शुक्लानि च कृष्णानि च लोमानि निष्यूतो भव-तीति। उभयविधाना लोम्नाम् 'अभि' उपरि। "ऋक्सामयोर्हैते रूपे इति। 'ह' शब्द "ऋक्सामयो शिल्पे"—इत्यादि * मन्त्र-प्रसिद्धिद्योतनार्थः। गत मन्यत्। "शाणी रुक्मपाशस्त्रिवृदिति। रुक्मसम्बन्धनरज्जु' 'शाणा' शणत्वगनिर्मित, 'त्रिवृत्' त्रिगु-णित। "तस्योक्तो बन्धुरिति। शणार्थवाद — "शणकुलाय मन्तर भवतीत्यत्रोक्त †, त्रिवृदर्थवादस्तु "त्रिवृदग्निरित्यादि-नोक्त' ‡ ॥ ७ ॥

रुक्मधारणप्रदेश विधाय प्रशंसति— "त मुपरिनाभि बिभ र्त्यसौ वा आदित्य इति। "उपरिनाभ्यु वा एष इति। 'एष'

---

* वा० स० ४ ६। "कृष्णाजिनयो' सन्धि मालभत ऋक साम-योरितीति का० श्री सू० ७ ३ ३३। "यद्वै प्रतिरूप तच्छिल्प मिति चेह पुरस्तात (३ २ १ ५) द्रष्टव्यम्।

† पुरस्तात् (६ अ० १ ब्रा० २४ क०) द्रष्टव्यम्।

‡ पुरस्तात् (१ प्र० १ ब्रा० १४ क०) द्रष्टव्यम्।

आदित्य 'उपरिनाभि' नाभेरुपरिप्रदेशे, तत्र मध्ये ध्येयत्वात्, रत्नावर्त्तनाभेरुपरि वर्त्तमानत्वाद् वा, जाठरवह्न्यात्मकस्य तस्य नाभेरुपरि वर्त्तमानत्वाद् वा ॥ ८ ॥

उक्त मुपरिनाभित्व बहुधा प्रशंसति— "यद्देवोपरिनाभ्यवाग् वै नाभेरित्यादिना। रेतस 'प्रजाति' उत्पत्ति. नाभेरर्वाक्प्रदेशे खलु, अत 'तेज' वीर्यरूप 'रुक्म' ता 'प्रजाति' प्रदहेत्, तत् 'नेत्' नैवेष्टम्। "नेत्येष इदित्यनेन सम्प्रयुज्यते परिभये"-इति * निरुक्तम् ॥ ९ ॥

प्रकारान्तरेण प्रशंसति— "यद्देवोपरि नाभीति। 'एतद्वै पशोर्मेध्यतर' यन्नाभेरुपरिष्टाद् वर्त्तमान हृदयादिकम्। 'नाभे' 'अवाङ्' अर्वाक्देशे 'यत्' अङ्गम्, 'तत्' 'पुरीषसङ्घिततरम्' अत्यन्त पुरीषेण सङ्घितम्। "तद्यद्देवेत्यादि, स्पष्टम् ॥ १० ॥

उपरिधारण मभृतस्योपरिधारणतया प्रशंसन् गतिभेदेन मृतामृतविभाग माह— "यद्देवोपरिनाभि यद्वै प्राणस्येति। प्राणस्य द्वावंशौ, अमृतांशो मृतांशश्च, तत्रामृताख्यो योऽशो-ऽस्ति नाभेरूर्ध्वप्रदेशे, स. 'ऊर्ध्व. प्राणो' 'उच्चरति' उद्गच्छति, य मर्त्त्योऽश, स नाभे 'पराक्' अवाङ्मुख 'तं नाभिम्' 'अत्येति' अतिगच्छति। विभागप्रदर्शनप्रयोजन माह— "तद् यद्देवेति। 'तत्' 'प्राणस्य' 'अमृतम्' अंशम् 'एनम् अभि' आयुष्याग्नेरुपरि 'सम्पादयति'। 'एतत्' एतेन, नाभेरुपरि सम्पादनेन 'एनम्' अग्निम् 'तेन' अमृतेन 'बिभर्त्ति' ॥ ११ ॥

उखाग्नेरुक्मस्योपरि धारण विधाय तत्राप्यासन्द्यां धारणं

* निरु० १ । ३ । ६ ।

कार्त्तव्य मित्याह— "अथैन मासन्द्या मिति *। आसन्दीप्रवृत्त-निमित्तं पृथिव्यां सम्पादयन् तदात्मकत्वसम्पादनद्वारेण प्रशंसति —"इयं वा आसन्दीति। आधीदत्यत्राग्निरित्यासन्दी, इयं पृथिव्यपि सर्वस्यापि पदार्थस्यासदनयोग्यत्वात् आसन्दी, तथा च सती अस्या मेव भृतवान् भवतीत्यर्थ। "इय वा एत यन्तु मित्यादि, पूर्ववत् ॥ १२ ॥

आसन्द्या औदुम्बरत्व विधाय प्रशंसति— "औदुम्बरी भवति ऊर्ग्वै रस इति। ऊर्ग्रूपत्व सर्ववनस्पत्यात्मकत्वञ्च उख्यसमिदाधानप्रस्तावे प्रागुक्तम् †। "सर्वे वा इत्यादि, पूर्ववत् ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वप्रमाण विधाय स्तौति— "प्रादेशमात्रीति। गर्भरूपिणो यज्ञस्य विष्णोरेषा आसन्दी अपि तदाधारभूता, अत' प्रादेशप्रमाणां 'योनिं' 'गर्भसम्मिता' गर्भसमपरिमाणा 'करोति'। तिर्यक्प्रमाण माह— "अरत्निमात्रीति। "तिरश्चीति। द्विप्रादेशोऽरत्नि, द्वयोररत्न्योर्बाहु। कि तत इत्याह— "बाहुनो वै वीर्य क्रियत इति। 'बाहुना उ' बाहुनैव। 'तत्' तस्मात् बाहु 'वीर्यसम्मिता' 'भवति' प्रहारसमये तथा दर्शनात् ॥ १४ ॥

"चतु स्रक्तय इति। स्रक्तिचतुष्टयोपेता स्यु, 'अनूच्यानि' अपि चतुर्द्वाराणि स्यु। पादाङ्गेषु आयततिर्यक् काष्टानि अनूच्यानीत्युच्यन्ते। स्पष्ट मन्यत्। 'त्रिवृद्भि' त्रिगुणाभि 'रज्जुभि' 'व्यूता' विविध सन्तता। "व्येञ् तन्तुसन्ताने" ‡। "तस्योक्तो बन्धुरिति। मौञ्जार्थवाद, मृदाहरणस्यादौ तदाहरणार्थं पञ्च-

---

* का० श्रौ० सू० १६ ५ २।

† पुरस्तात् ६ अ० ३ ब्रा० २ क० (३३७ पृ०) द्रष्टव्यम्।

‡ भ्वा० उ० १००७ धा०।

शयबन्धनरज्जुप्रस्तावे— "ते मौञ्जीभिरभिधानीभिरभिहिता भवन्ति, अग्निर्देवेभ्य उदक्रामत् स मुञ्जं प्राविशत्"–इत्यादिनोक्तं *, त्रिवृत्त्वं तु "त्रिवृदग्निरित्यत्र— "सैवाग्नेस्त्रिवृत्ता"–इत्युक्तम् †। आसन्दी 'मृदा दिग्धा' आलिप्ता स्यात्, 'तस्यो' तस्या अपि 'बन्धु' मृत्प्रस्तावकोऽर्थवाद उक्तः ‡। दृष्टप्रयोजनं च दर्शयति— "अथोऽनतिदाहायेति ॥ १५ ॥

"अथैनᳲमिति। 'एनम्' उख्याग्निम्। 'शिक्येन बिभर्त्ति' शिक्यवत्या आसन्द्याम् उखां बिभर्त्तीत्यर्थः §। उक्तमर्थमधिदैवताध्यात्मभेदेन प्रशंसति— "इमे वै लोका एषोऽग्निरित्यादिना। उख्याग्नेर्लोकत्रयात्मकत्वं मुखाद्वारा ‖। उखायाश्च लोकत्रयात्मकता "यो वा एष निधिः प्रथमोऽय स लोक"–इत्यादिना प्रागुक्ता ¶। तस्या दिशः शिक्यम्। किं तत इत्यत आह— "दिग्भिर्हीमे लोकाः शक्नुवन्ति स्थातुमिति। तस्माच्छिक्येन भरणं युक्तम्। प्रसङ्गाच्छिक्यशब्दनिर्वचनं दर्शयति— "यच्छक्नुवन्ति तस्माच्छिक्यमिति। स्वाधिष्ठितवस्तुधारणसमर्थत्वात्। शिक्यरूपकल्पनायाः प्रयोजनं दर्शयति— "दिग्भिरेवैनमिति। "षडुद्यामं भवतीति। ऊर्ध्वाधोविवक्षया दिशां षट्त्वम्। उद्यतानि दामानि उद्यामानि, तेषां षट्त्वेनोपेतं कर्त्तव्यम्, सूत्रे

---

* पुरस्तात् २ प्र० ३ ब्रा० २६ क० (१३८ पृ०) द्रष्टव्यम्।

† पुरस्तात् १ प्र० ३ ब्रा० १८ क० द्रष्टव्यम्।

‡ ३ प्र० १ ब्रा० १ क० (१७६ पृ०) द्रष्टव्यम्।

§ का० श्रौ० सू० १६ ५ २।

‖ "त्रयो वा इमे लोकाः"–इत्यादि २६६ पृ० ६ पं० द्रष्टव्यम्

¶ पुरस्तात् ६ ७ २२ (२६६ पृ० १० पं०) द्रष्टव्यम्।

षडुद्याम मिति पठितत्वात् * । यद्वा, उद्यमनसाधनत्वात् उद्याम-शब्देन शिक्यदामान्युच्यन्ते ।

पाशानां मौञ्जत्रिवृत्त्वार्थवाद प्रागुक्त †, उद्यमनानां षड्विधत्वार्थवादोऽपि प्रागुक्त ‡, इत्यतिदिशति— "तस्यो एवेति । 'तस्य' मृदालेपनस्यापीति ॥ १६ ॥

"तस्याप एव प्रतिष्ठेति । 'तस्य' शिक्यस्य 'आप' उदकान्येव 'प्रतिष्ठा' आस्पदम्, लोकसृष्टे प्राक् उदकस्य सृष्टत्वात् । शिक्यस्याधस्ताद्वर्त्ती उद्यामाधार पाशरचितोऽवयवविशेष, स एवात्र 'प्रतिष्ठा'-शब्देनोक्त । "आदित्य आसञ्जन मिति । आसज्यते बध्यते शिक्य मनेनेति 'आसञ्जनम्' शिक्याधार काष्ठविशेष । यद्वा, आसज्यत इत्यासञ्जनम्, शिक्यस्योर्द्ध्वावयव आदित्योऽत्र तत्स्थानीय । उक्तार्थंश्च प्रशंसति— "स यो हैतदेवं वेदेति ॥ १७ ॥

प्रकारान्तरेण प्रशंसति— "यद्वेवैन शिक्येन बिभर्त्तीति । एतत् पूर्वकण्डिकावद् व्याख्येयम् । अग्ने संवत्सररूपत्व मवत्सरभरणात्, शिक्यस्य स्वाश्रिताधारकत्वनियमात् संवत्सरस्याग्नि-रूपत्वेन ऋतूना संवत्सराधारत्वात् तेषां शिक्यत्व युक्तम् ॥ १८ ॥

"तस्याहोरात्रे एव प्रतिष्ठेति । "चन्द्रमा आसञ्जन मिति । चन्द्रस्य मासहेतुरूपध्यायनत्वात् संवत्सरस्य चन्द्रासञ्जनरूपत्वम् । संवत्सरात्मकत्वप्रयुक्त मर्थवाद माह— "तस्य ह वा एष संवत्सरभृत

---

* "शिक्यपाश प्रतिमुञ्चते षडुद्याम विश्वा रूपाणीति"—इति का० श्रौ० सू० १६ ५ ६ ।

† पुरस्तात् ३८४ पृ० टीप्पनीद्वय (*, †) द्रष्टव्यम् ।

‡ पुरस्तात ३७५ पृ० ३ प० द्रष्टव्यम् ।

इति । 'य' 'एवम्' अग्ने संवत्सरात्मकत्वम्, शिक्यस्य ऋत्वात्मकतां च 'वेद' जानीयात्, 'तस्य' 'एष' उख्योऽग्निः 'संवत्सरभृत' संवत्सरादर्वाचीनकाले धारणेऽपि कृत्स्नं संवत्सरं भृतवान् भवति। उक्तविज्ञानप्रशंसार्थं मविज्ञातुरुक्तफलाभावं दर्शयति— "संवत्सरोपासितो हैवेति। संवत्सरं मुपासित एव भवति, परं न तूक्तरूपेण भृत । उक्तवक्ष्यमाणयोः साङ्कर्यपरिहाराय उक्तस्याधिदैवतपरतां व्यवस्थापयति— "इत्यधिदैवत मिति ॥ १९ ॥

"अध्यात्म मिति। प्रदर्श्यत इति शेषः। "आत्मैवाग्निरिति। आत्मात्र देहव्यतिरिक्तो मनउपाधिकः। 'प्राणा' शीर्षण्याः 'शिक्यम्'। ननु निरवयव मात्मानं प्रति धारकत्वेन कथं प्राणानां शिक्यत्वयोग्यतेति, तत्राह— "प्राणैर्ह्यय मात्मा शक्नोति स्थातु मिति। "प्राणाधिपः सञ्चरति स्वकर्मभिः"—इत्यादिश्रुतेः * प्राणोपाधिकत्वेन देहाख्यगृहेऽवस्थानसम्भवात्। अत शक्नोत्यनेन अवस्थातु मिति। वर्णव्यापत्त्या शिक्यशब्दो निष्पन्नः †। 'प्राणानां' चक्षुःश्रोत्रनासारन्ध्रवर्त्तिनां षट्सङ्ख्यायोगात् "षड्वै प्राणा"—इत्युक्तम् ॥ २० ॥

शिक्यस्याधस्ताद्वर्त्तिन मवयवं दर्शयति— "तस्य मन एव प्रतिष्ठेति। एतत् समर्थयते— "मनसि ह्यय मात्मा प्रतिष्ठित इति। मनसा परिच्छेद्यत्वात् मनसि प्रतिष्ठितत्वम्। शिक्यस्योपर्यवयवं दर्शयति— "अन्नं मासञ्जनं मन्ने ह्यय मात्मा प्राणेरासक्त इति। अन्नाभावे सोपाधिकस्यात्मनो भोगाभावात् प्राण-

---

* श्वेता० उप० ५ ७।

† तदेव शक्नोतेः शिक्य मिति रूपं निष्पद्यत इत्याशय.।

द्वारेणान्नप्रासक्तो भवति। आत्मरूपोऽग्निर्मनस्सम्बद्धै प्राणाख्यै इन्द्रियैरन्नं भुञ्जानो वर्त्तत इत्यभिप्राय। "स यो हैतदिति। 'एतत्' अग्निमन्नत्वात्मक वस्तु 'एवम्' उक्तप्रकारेण अग्ने रात्मत्वम् प्राणाना शिक्यत्वाद्यात्मकता च 'वेद', स 'एतेनेत्यादि, व्याख्यातम् * ॥ २१ ॥

उखयैव धारण प्रशंसति— "अथैन मुखेति। 'एनम्' अग्निम् 'इमे लोका' 'यन्तु' धारयितुम् 'अर्हन्ति' ॥ २२ ॥

उखा 'ख'-शब्दप्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनद्वारा प्रशंसति— "सा यदुखा नामेत्यादिना। 'सा' स्थाली 'यद्' यस्मात् उखानाम धृतवती, तदभिधीयत इति शेष। "एतद्वै देवा उदखनन्" —इति सम्बन्ध। तत्प्रकार मभिनीय दर्शयति— "एतेन कर्म- णेति। 'एतेन' परिदृश्यमानप्रकारेण। तद् विशिनष्टि—"एत येवावृतेति। 'आवृत्' प्रकारविशेष। उक्तिमत्त्वा उखाया लोक- त्रयात्मकत्वस्योक्तत्वात्। उखोत्खनन मेव लोकत्रयोत्खनन मित्य- र्थ। खनन मत्र निर्माण मभिप्रेतम्। उत्खन्यमानत्वात् 'उखा'। स्पष्ट मन्यत् † ॥ २३ ॥

भरणीया मुखा तद्गताक्षरसङ्ख्यया प्रशंसति— "तद्वा उखे- ति द्वे अक्षरे इत्यादिना। यजमानस्य चीयमानाग्न्यात्मना संस्का- र्यत्वात् 'यजमानोऽग्नि' इत्युच्यते। "यावानग्निरिति। द्वित्व- परिमाणवान्। 'अस्य' यजमानाभिन्नस्याग्ने 'यावती मात्रा' अवयव पादगतसङ्ख्यया, 'तावता' कृत्स्नेनापि 'एनम्' 'एतेन'

---

* ३७५, ३८४ पृ० १६ कण्डी द्रष्टव्या।

† ३ प्र० ७ ब्रा० ४, ५ क० (२६०, २६१ पृ०) द्रष्टव्यम्।

प्रकारेण 'बिभर्ति' धृतवान् भवति यजमानः । एवमन्यत्रापि ग्रावानग्निरित्येतद् व्याख्येयम् ।

पर्यायान्तरं समुच्चित्य तद्गतसंख्याद्वारेणोखाभरणं स्तौति— "सो एव कुम्भी स स्थाली तत् षडित्यादिना । 'सो एव' उखा, सैव, 'उ' शब्दोऽनर्थकः । 'कुम्भी' कुम्भीत्यपि व्यवह्रियते, 'सा' एव 'स्थाली' । अत 'तत्' सर्वाणि मिलित्वा 'षट्' । गतमन्यत् ॥ २४ ॥

उख्याग्नेरिण्ड्वाभ्यां परिग्रहं प्रशंसति— "अथैनं मिण्ड्वाभ्यां मिति * । 'इण्ड्व' इति तन्तोखाधारणसाधनभूतौ परिमण्डलौ पदार्थविशेषौ, ताभ्याम् 'एनम्' उखाग्निं परिगृह्णाति । एकस्यैव तेजसः स्थित्यादिष्वग्न्याद्यात्मनावस्थानात् "त्रेधात्मानं व्याकुरुत"—इत्यादिश्रुतेः † एषोऽग्निरेव असौ आदित्यः । परिभ्रमतः आदित्यस्य पुरस्तात् पश्चाच्चावस्थिते 'अहोरात्रे' एव इण्ड्वस्थानीये, अत इण्ड्वाभ्यां मग्निपरिग्रहेण अहोरात्राभ्याम् अमुम् आदित्यं परिगृहीतवान् भवति । उक्तमर्थं लोकप्रसिद्ध्या द्रढयति— "तस्मादेष इति ॥ २५ ॥

इत्थं मिण्ड्वौ अहोरात्रात्मना प्रशस्य द्युपृथिव्याख्यलोकद्वयात्मनापि प्रशंसति— "यद्वेवैनं मिति । तयोर्वर्तुलत्वं प्रशंसति— "परिमण्डले भवतः परिमण्डलौ हीमौ लोकाविति । इण्ड्वोर्मुञ्जविधृतित्वं त्रिवृत्त्वं च विधाय तदर्थवादमुक्तमतिदिशति— "मौञ्जे त्रिवृती तस्योक्तो बन्धुरिति । "त्रिवृदग्निरित्या-

---

* का० श्रौ० सू० १६ ५ ३ ।

† अत्रैवोपरिष्टादाम्नास्यते (१० का० ६प्र० ५ ब्रा० ३ कं०) ।

दिनेत्यर्थः *। तयोर्बहिर्दाहपरिहाराय मृद्दिग्धत्वं विधाय तद्वाक्य-शेषं मग्यतिदिशति— "मृदा दिग्धे तस्यो एवोक्त इति †। अत्र सूत्रम्— "इण्डु शिक्यासन्दीषु मुञ्जरज्जवस्त्रिवृतो मृद्दिग्धाः", पश्चि-मण्डनाभ्यां मिण्डुाभ्यां मुखां परिगृह्णाति"–इति ‡ ॥ २६ ॥

अर्थव्यस्याग्नेर्यावन्तः साधनपदार्थाः प्रागुक्ताः, तेषां या सङ्ख्यास्ति, तां सङ्ख्यां प्रशंसति— "अथातः सम्पदेवासन्दी चोखा चेत्यादिना। इतः परं सम्पत्सम्पत्तिरेवोच्यते, न तु नूतनः कश्चित् पदार्थोऽभिधीयत इत्यर्थः। शिक्यादयः षट्, ऋतवो-ऽपि षट्, तदात्मकः संवत्सरोऽग्निः, 'अतः' उक्तार्थसम्पा-दनेनैक एवाग्निः संवत्सरसम्मितो भवतीति 'सम्पत्'। उक्त-पदार्थसङ्ख्यया इण्डुसङ्ख्या मपि समुच्चित्य सम्पत्त्यन्तरं दर्श-यति— "इण्डु तदष्टाविति। अग्नेर्गायत्रत्वाच्च प्रजापतिमुखात् सहोत्पन्नत्वोपाधिनैकत्वम् § ॥ २७ ॥

इत्थं प्रधानपदार्थगतसङ्ख्यासम्पत्ति मुक्त्वा सर्वविषया सम्पदं दर्शयति— "अथ सर्वसम्पदिति। उच्यत इति शेषः। 'चत्वारः पादाः' आसन्द्याः सन्ति, तस्याश्चतुर्दिक्ष्ववस्थितानि 'चत्वारि अनूच्यानि', तन्मिलित्वाष्टौ। शिक्यरुक्मपाशौ द्वौ। ननु शिक्या-वयवा बहवः सन्ति, कथं न गण्यन्त इत्याह— "यद्‌ शिक्य

---

* पुरस्तात (१३८ पृ० १४ पं०) द्रष्टव्यम्।

† पुरस्तात (३७५ पृ० ३ पं०) द्रष्टव्यम्।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ५ ३। 'उखा याभ्यां गृह्यते तौ इण्डौ शिक्यं प्रसिद्धम् आसन्दी च, अनुरक्ता रज्जवो मृद्दिग्धा भवन्ति। मृद्दिग्धाः कर्दममलिप्ताः'—इति तत्र वृत्तिः।

§ तै० सं० ७ १ २ ४ द्रष्टव्यम्।

रज्जव्य * शिक्य मिति। 'तदनु' शिक्य मनु 'उखा' भवति, सैका 'अग्नि'। रुक्माभ्यां सह 'त्रयोदश'। "त्रयोदश मासाः संवत्सर इत्यादि, स्पष्टम्॥ २८॥ १ [७ १]॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे सप्तमेऽध्याये प्रथम ब्राह्मणम्॥

(अथ द्वितीय ब्राह्मणम्)

तं तिष्ठन् प्रतिमुञ्चते। असौ वा ऽआदित्य एष रुक्मस्तिष्ठतीव वा ऽअसावादित्योऽथो तिष्ठन् वै वीर्यवत्तर उदङ् प्राङ् तिष्ठंस्तस्योक्तो बन्धु.॥ १॥

दृशानो रुक्म उर्व्या व्यद्यौदिति। दृश्यमानो ह्येष रुक्म ऊर्व्या व्विद्योतते दुर्मर्षमायुः श्रिये रुचान इति दुर्मरं वा ऽएतदायुः श्रियो ऽएष रोचतेऽग्निरमृतो ऽअभवद्वयोभिरिति सर्व्वैर्व्वा ऽएष व्वयोभिरमृतो ऽभवद्यदेनं द्यौरजनयदिति द्यौर्वा ऽएत मजनयत् सुरेता इति सुरेता ह्येषा यस्या एष रेतः †॥ २॥

---

* "मौञ्ज त्रिवृद्‌ रज्जव भवति"—इति का० श्रौ० सू० १७ २ ६।
† 'रेत,'—इति ग, घ।

अथैनं मिण्डूाभ्यां परिगृह्णाति । नक्तोषासा समनसा विरूपे इत्यहोरात्रे वै नक्तोषासा समनसा विरूपे धापयेते शिशुमेकꣳ समीची ऽइति यद्वै किञ्चाहोरात्रयोस्तेनैतमेव समीची धापयेते द्यावाक्षामा रुक्मो ऽअन्तर्विभातीति हरन्नेतद्यजुर्जपतीमे वै द्यावापृथिवी द्यावाक्षामा ते ऽएष यदन्तरा विभाति तस्मादेतद्धरन्यजुर्जपति देवा ऽअग्निं धारयन्द्रविणोदा ऽइति परिगृह्य निदधाति प्राणा वै देवा द्रविणोदास्त ऽएतमग्र ऽएव मधारयंस्तैरेवैन मेतद्धारयति * ॥ ३ ॥

अथ शिक्यपाशं प्रतिमुञ्चते । विश्वा रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविरित्यसौ वा ऽआदित्यः कविर्विश्वा रूपा शिक्यं प्रासावीद्भद्रं द्विपदे चतुष्पद ऽइत्युद्यन्वा ऽएष द्विपदे च चतुष्पदे च† भद्रं प्रसौति वि नाकमख्यत्सविता वरेण्य ऽइति स्वर्गो वै लोको नाकस्तमेष उद्यन्नेवानुविपश्यत्यनु प्रयाण

---

* मेतद्धारयति'—इति ख ।

† ग-घ-पुस्तकयोः 'द्विपदे चतुष्पदे च'—इत्येव पाठः ।

सुषसो विराजतीत्युषा वा ऽअग्रे व्युच्छति तस्मा ऽएष व्युष्टिं विराजन्ननूदेति * ॥ ४ ॥

अथैन मतो व्विकृत्या व्विकरोति। इद मेवै-तद्रेतः सिक्तं व्विकरोति तस्माद्योनौ रेतः सिक्तं व्विक्रियते ॥ ५ ॥

सुपर्णो ऽसि गरुत्मानिति। व्वीर्यं वै सुपर्णो गरुत्मान् व्वीर्य मेवैन मेतदभिसंस्करोति त्रिवृत्ते शिर इति त्रिवृत मस्य स्तोमᳬ शिर करोति गायत्रं चक्षुरिति गायत्रं चक्षुः करोति बृहद्रथ-न्तरे पक्षाविति बृहद्रथन्तरे पक्षौ करोति स्तोम आत्मेति स्तोम मात्मानं करोति पञ्चविᳬश छन्दाᳬ-स्यङ्गानीति छन्दाᳬसि वा ऽएतस्याङ्गानि यजूᳬषि नामेति यदेन मग्निरित्याचक्षते तदस्य यजूᳬषि नाम साम ते तनूर्व्वामदेव्य मित्यात्मा वै तनू-रात्मा ते तनूर्व्वामदेव्य मित्येतद्यज्ञायज्ञियं पुच्छ मिति यज्ञायज्ञियं पुच्छं करोति धिष्ण्याः शफा इति धिष्ण्यैर्व्वा ऽएषो ऽस्मिंल्लोके प्रतिष्ठितः सुप-

* 'ऽअनूदेति'—इति ख।

र्णोऽसि गरुत्मान् दिवं गच्छ स्वः पतेति तदेनᳪं सुपर्णं गरुत्मन्तं कृत्वाह देवान् गच्छ स्वर्गं लोकं पतेति ॥ ६ ॥

तं वा ऽएतम् * । अत्र पक्षपुच्छवन्तं विकरोति यादृग् वै योनौ रेतो विक्रियते तादृग् जायते तद्यदेत मत्र पक्षपुच्छवन्तं विकरोति तस्मादेषो- ऽमुत्र पक्षपुच्छवान् जायते ॥ ७ ॥

तᳪं हैके । एतया विकृत्याभिमन्त्र्यान्यां चितिं चिन्वन्ति द्रोणचितं वा रथचक्रचितं वा कङ्कचितं वा प्रउगचितं वोभयतः प्रउगं † वा समुह्यपुरीषं वा न तथा कुर्याद्यथा पक्षपुच्छवन्तं गर्भं परिवृश्चेत् तादृक्तत् तस्मादेनᳪं सुपर्णचित मेव चिनुयात् ॥ ८ ॥

त मेतया विकृत्या । ऊर्ध्वं प्राञ्चं प्रगृह्णात्यसौ वा ऽआदित्य एषो ऽग्निरमुं तदादित्य मित ऊर्ध्वं प्राञ्चं दधाति तस्मादसावादित्य इत ऊर्ध्वः

* ऽएतम्'—इति ग, घ ।

† 'उभयतः प्रउगं'—इति च इष्ट डा०-वेबरमहोदयेन ।

प्राङ् धीयते परोबाहु प्रगृह्णाति परोबाहु ह्येष इतोऽथैन मुपावहरति त मुपावहृत्योपरिनाभि धारयति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९ ॥

अथ विष्णुक्रमान् क्रमते। एतद्वै देवा विष्णुर्भूत्वेमांल्लोकानक्रमन्त यद्विष्णुर्भूत्वाक्रमन्त तस्माद् विष्णुक्रमास्तथैवैतद्यजमानो विष्णुर्भूत्वेमांल्लोकान् क्रमते ॥ १० ॥

स यः स विष्णुर्यज्ञ स *। स यः स यज्ञोऽय मेव स योऽय मग्निरुखाया मेत मेव तद्देवा आत्मान कृत्वेमांल्लोकानक्रमन्त तथैवैतद्यजमान एत मेवात्मान कृत्वेमांल्लोकान् क्रमते ॥ ११ ॥

उदङ् प्राङ् तिष्ठन्। एतद्वै तत् प्रजापतिर्विष्णुक्रमैरुदङ् प्राङ् तिष्ठन् प्रजा असृजत तथैवैतद्यजमानो विष्णुक्रमैरुदङ् प्राङ् तिष्ठन् प्रजाः सृजते ॥ १२ ॥

विष्णोः क्रमोऽसीति। विष्णुर्हि भूत्वा क्रमते सपत्नहेति सपत्नान् ह्यत्र हन्ति गायत्रं छन्द

* 'स' —इति ग घ

आरोहेति गायत्रं छन्द आरोहति पृथिवी मनु विक्रमस्वेति पृथिवी मनु विक्रमते प्रहरति पादं क्रमत ऽऊर्ध्व मग्नि मुद्गृह्णात्यूर्ध्वो हि रोहति ॥ १३ ॥

व्विष्णो क्रमोऽसीति। व्विष्णुर्हि भूत्वा क्रमतेऽभिमातिहेत्यभिमातीर्ह्यत्र हन्ति त्रैष्टुभं छन्द आरोहेति त्रैष्टुभं छन्द आरोहत्यन्तरिक्ष मनु विक्रमस्वेत्यन्तरिक्ष मनु विक्रमते प्रहरति पादं क्रमत ऽऊर्ध्व मग्नि मुद्गृह्णात्यूर्ध्वो हि रोहति ॥ १४ ॥

व्विष्णो क्रमोसीति। व्विष्णुर्हि भूत्वा क्रमते ऽरातीयतो हन्तेत्यरातीयतो ह्यत्र हन्ति जागतं छन्द आरोहेति जागतं छन्द आरोहति दिव मनु व्विक्रमस्वेति दिव मनु व्विक्रमते प्रहरति पादं क्रमत ऽऊर्ध्व मग्नि मुद्गृह्णात्यूर्ध्वो हि रोहति ॥ १५ ॥

व्विष्णो क्रमोऽसीति। व्विष्णुर्हि भूत्वा क्रमते शत्रूयतो हन्तेति शत्रूयतो ह्यत्र हन्त्यानुष्टुभं छन्द आरोहेत्यानुष्टुभं छन्द आरोहति दिशोऽनु विक्रमस्वेति सर्व्वा दिशोऽनु वीक्षते न प्रहरति

पादं मेऽदिमाल्लोकानतिप्रणाश्यानीत्यूर्द्ध मेवाग्नि मुद्गृह्णाति स्वं ह्यारोहति ॥ १६ ॥ २ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके द्वितीय ब्राह्मणम् [७ २]॥

अथ यदुक्तं सूत्रकृता तिष्ठन्नुदङ्प्राङ्रुक्मप्रतिमोचनविष्णुक्रमवात्सप्रेषु च"-इति *, तदिदं विधाय प्रशंसति— "तं तिष्ठन् प्रतिमुञ्चतेऽसौ वा आदित्य एष रुक्म इति। रुक्मस्यादित्यत्व रुक्मस्य सत्यत्व मभिधाय तद् यत् तत् सत्य मसौ स आदित्य इत्यादिनोक्तम्। उपर्युपर्यारोहणात् आदित्य तिष्ठतीव वर्त्तते। "उदङ् प्राङ् तिष्ठन् तस्योक्तो बन्धुरिति। "एषा ह्युभयेषां देव मनुष्याणा दिक् †"-इत्यादिनेत्यर्थ ॥ १ ॥

तत्र मन्त्र विधाय व्याचष्टे— "दृशानो रुक्म उर्व्या व्यद्यौदिति दृश्यमानो ह्येष रुक्म इत्यादिना ‡। आदित्यात्मक 'एष रुक्मो' 'दृशान' दृश्यमान 'उर्व्या' महद्दीप्त्या. 'व्यद्यौत्' विद्योतते। यस्य रुक्मस्य 'आयु' जीवनोपलक्षित काल 'दुर्मर्षम्' दुर्मरम्, अविनाश्य मित्यर्थं। य 'श्रिये' जगत श्रीनिमित्त 'रुचान' रोचमान भवति। आदित्ये रोचमाने सति जगत् शोभते इति प्रसिद्धम्। किञ्च 'अग्नि' 'वयोभि' अन्नै 'सर्वै' अपि 'अमृत' अमरणधर्मा 'अभवत्'। 'यद्'

---

* का० श्रौ० सू० १६ ४ ३१, ३२।

† पुरस्तात ६ २ ३ (३२४ पृ० १४ प०) द्रष्टव्यम्।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ५ १।

यस्माद् 'द्यौ' 'एनम्' अग्निम् 'अजनयत्' उदपादयत्। कीदृशी द्यौ ? 'सुरेता' शोभनाग्न्याख्यरेतोयुक्ता * ॥

प्रथमपादब्राह्मण स्पष्टम्। दुर्मर्षं मित्येतद् व्याचष्टे— "दुर्मर मिति। वयोभिरिति बहुवचन सार्थक मित्याह— "सर्वैर्वा एष वयोभिरमृतोऽभवदिति। अग्ने सर्वभक्षत्वात् सर्व मप्यस्यान्नम्। अस्य दिव सकाशात् उत्पत्ति प्रसिद्धेति दर्शयति— "द्यौर्वा एत मजयदिति। 'सुरेता'-इति द्यु विशेषणम्। कथ तस्य तथात्व मिति, तत्राह— "सुरेता ह्येषा यस्या रेत इति ॥ २ ॥

अथाग्नेरिण्ड्वाभ्या परिग्रहण विधत्ते— "अथैन मिण्ड्वाभ्या परिगृह्णाति नक्तोषासा समनसा विरूपे इति †। "अहोरात्रे वै नक्तोषासेति। कृत्स्नाया ऋचोऽय मर्थ —

'नक्तोषासा' उष शब्देन कृत्स्न महर्विवक्ष्यते, रात्र्यहनी। 'समनसा' समानमनसौ, 'विरूपे' विविधरूपे, शुक्लकृष्णभेदेन द्वैविध्यम्, 'समीची' सम्यगञ्चने, यथा लोके 'एक शिशु धापयेते' हिताचरणेनानुगच्छत, एव मेक मग्न्याख्य शिशु धापयेते, स्थावरस्थिते प्राणिभि अग्निहोत्रादिकर्मद्वारेणानुगतं शिशु मग्नि परिगृह्णामीति शेष। किञ्च यौ 'द्यावाक्षामा' द्यावापृथिव्यौ 'अन्त' तयोर्मध्ये 'रुक्म' रोचमान अग्नि 'विभाति' दीप्यते, त माहरामीति शेष। यम् 'अग्नि' द्रवि-

---

* वा स० १२ १।

† का० श्रौ० सू० १६ ५ ३। 'उखा याभ्या गृह्यते तौ इण्ड्वौ'-इति तद्वृत्तौ।

णोदा' धनस्य दातारो देवा 'धारयन्'। न धारयामीति शेष *।

अत्र प्रथमभागेनाहोरात्रौ विवक्षिताविति दर्शयति— "अहोरात्रे वै नक्तोषासेति। द्वितीयभागेनाहोरात्रकर्तृकं धापनं स्वनिष्ठ-क्षत्वप्राणिद्वारेति दर्शयति— "यद्वै किञ्चाहोरात्रयोस्तेनैत मेव समीची धापयेते इति। स्पष्ट मेतत्। तृतीयभागस्य विनियोग माह— "द्यावाक्षामा रुक्मो अन्तर्विभातीति †।

एत मन्त्र व्याचष्टे— "इमे वै द्यावापृथिवीति। 'क्षामा' –इति पृथिवीनाम ‡। 'अन्तरा'-शब्दप्रयोगात् 'ते'-इति द्वितीया §। 'तस्मात्' उक्तविनियोगानुकूलार्थत्वात् तद्यजुरुद्धरण-काले जपेत्। ऋचश्चतुर्थांशस्य विनियोग दर्शयति— "देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदा इति परिगृह्य दधातीति। आह वनीयस्य पुरस्तात् शिक्यवत्या मासन्द्या स्थापयेत्। 'द्रविणोदा' द्रविणोदगुणविशेषिता देवा अत्र 'प्राणा' विवक्षिता। 'ते' 'एतम' अग्निम् 'अग्रे' 'एवम्' 'अधारयन्'। एतन्मन्त्रेण धृते सति 'तैरेव' 'एनम्' अग्निम् 'धारयति' यजमान ॥ २ ॥

यदुक्तं सूत्रे "शिक्यपाशं प्रतिमुञ्चते षडुद्याम विश्वारूपा-णीति ‖, तदेतद् दर्शयति— "अथ शिक्यपाश मिति। तत्र विश्वारूपाणीति मन्त्र।

---

* वा० स० १२ २।

† "हरति द्यावाक्षामेति —इति का० श्रौ० सू० १६ ५ ४।

‡ निघ १ १ ५।

§ पा० सू० २ ३ ४।

‖ का० श्रौ० सू० १६ ४. ६।

तस्याय मर्थ *— 'कवि' क्रान्तप्रज्ञ, उख्याग्नि 'विश्वा' विश्वानि रूपाणि प्रतिमुञ्चते। शिक्याख्यस्य रूपस्य बहुदामोपेतत्वात बहुवचनम्। स च 'द्विपदे' मनुष्यादिकाय, 'चतुष्पदे' गवादिकाय च 'भद्र' कल्याण 'प्रासावीत् प्रायच्छत्, 'सविता' सर्वस्य प्रेरयिता 'वरेण्य' सर्वैर्वरणीय', स 'नाक' नास्मिन् क दु ख मस्तीति नाक स्वर्गम् 'व्यख्यत्' प्रकाशयति, अन्तरिक्षे स्थितत्वात्। तादृशोऽग्नि 'उषस प्रयाणम् अनुविराजति' प्रत्यह दीप्यत इत्यर्थ ॥

अय मर्थो ब्राह्मणेन अग्ने सवितुश्च अभेद विवक्षित्वा स्पष्ट व्याख्यात — "असौ वा आदित्य कविर्विश्वा रूपेति †। ऊर्ध्वाधोदिग्भिरुपेताश्चतस्रो दिश 'शिक्यम्' इत्यभिप्राय। कृत्स्नस्य प्राणिनो भद्रप्रसव उषोदयेन भवतीति प्रसिद्ध मिति दर्शयति— "उषा वा अग्रे व्युच्छति, तस्या एष व्युष्टि विराजन्ननूदेतीति। विराजन्नेष व्युष्टि मनूदेतीति सम्बन्ध ॥ ४ ॥

"अथैन मतो विकृत्या विकरोतीति ‡। "सुपर्णोऽसीत्यय मन्त्रो विकृतिरुच्यते, अग्ने पक्षपुच्छादिमत्सुपर्णरूपेण तत्र विकारप्रतिपादनात्। 'एनम्' अग्निम् 'अत' अस्मात् पूर्वावस्थितात् सन्निवेशाद्। विकारप्रतिपादकमन्त्रेणाभिमन्त्रण मेवात्र विकरणम्। तेनेद मेवोखाया सिक्त मग्न्याख्य रेतोविकारयुक्त कृतवान् भवति। उक्त मर्थ मिदानीन्तनरेतोविकारप्रसिध्या द्रढयति— "तस्माद् योनाविति ॥ ५ ॥

---

* वा० स १२ ३।

† ३९१ पृ० १३ प० द्रष्टव्यम्।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ५ ७

विकारमन्त्र मुक्त्वा विभज्य व्याचष्टे— "सुपर्णोऽसि गरुत्मा-निति वीर्यं वै सुपर्णो गरुत्मानित्यादिना * । मन्त्रस्याय मर्थ —

हे अग्ने ! त्व गरुत्मान् प्रबलपक्षोपेत सुपर्णाख्य पक्षी असि । यज्ञ एव पक्ष्यात्मनोच्यते । तथाभूतस्य 'ते' 'त्रिवृत्' स्तोम † 'शिर' मस्तकम् , आदौ स्तूयमानत्वेन मुख्यत्वात् । गायत्र्या श्रसित 'ते' 'चक्षु' । 'बृहद्रथन्तराख्ये सामनी ‡ ते पक्षौ', सकलयागनिर्वाहकत्वात् तयो । महाव्रतस्तोत्रवद-स्यापि पञ्चविंश 'स्तोम' § 'आत्मा' । 'छन्दांसि' गाय त्र्यादीनि 'ते' 'अङ्गानि' । यजूंषि' शुक्लकृष्णाख्यानि प्रश्लिष्ट-वाक्यानि , तत्रत्य अग्निशब्द 'ते' 'नाम' आख्या । 'वाम-देव्यम्' "कया नश्चित्र आ भुवत्"–इत्यस्या मुत्पन्नं 'साम' ‖ , 'ते' 'तनू' शरीरम् । 'यज्ञायज्ञियम्' "यज्ञायज्ञा वो अग्नये" –इत्यस्या मुत्पन्न 'साम' ¶, 'ते' 'पुच्छम्' अन्त्यत्वसाम्यात् । 'धिष्ण्या' तत्तदायतनस्था अग्नय 'शफा' प्रतिष्ठासाधनावय-वा । एवंविध सुपर्ण सुपतन गरुत्मान् असि । अतस्त्व 'दिव गच्छ' द्युलोक गच्छ । तदेव विशिनष्टि— 'स्वर्ग पत' इति ॥

सुपर्णोऽसीति मन्त्रभागपाठस्य प्रयोजन माह— "वीर्यं मेवैन

* वा० सं० १२ ४ ।

† ता० ता० ब्रा० २ प्र० १ , २ ३ ख० ।

‡ सा० छ० ३ १ ५ २ ऋचि आ० १ १ २७ साम 'बृहत्' ।
सा० छ० ३ १ ५ १ ऋचि आ २ १ २१ साम 'रथन्तरम्' ।

§ तै० ब्रा० १ ३ ६ सा० भा० द्रष्टव्यम् ।

‖ सा० छ० २ २ ३ ५ ऋचि गे० ५ १ २५ साम ।

¶ सा० छ० १ १ ४ १ ऋचि गे० १ २ २५ साम ।

मिति। सुपर्णात्मना भावनया तस्य वीर्य मेताभिसस्कृतवान् भवति। त्रिवृदादय शब्दा मन्त्रव्याख्यानावसरे एव व्याख्याता । सुगम मन्यत् ॥

यजुषां कथ मग्नेर्नामधेयत्व मित्याशङ्का तद् व्याचष्टे—"यजूंषि नामेति। "यदेन मग्निरित्याचक्षत इति। य सर्वै-रुच्यमानोऽग्निरिति शब्दोऽस्ति, तस्यापि यजुरन्त पातित्वात् यजुष्ट्वम्। 'तत्' तत एव। नाम्न एकस्यापि बहुषु प्रदेशेषु आम्ना-नात् यजूषीति बहुवचनम्। दिव मित्यनेन तत्रस्था देवा विवक्षिता इति व्याचष्टे— "देवान् गच्छेति। "तद् एन सुपर्ण गरुत्मन्त कृत्वा आहेति मन्त्रशेष । कि माह ? देवान् गच्छेत्या-द्यर्थ माहेति। अथवा मन्त्रोच्चारयिता सुपर्णोऽसीत्यादिना 'एनम्' अग्नि 'सुपर्ण गरुत्मन्त कृत्वा' 'आह' ब्रूते। कि मिति ? 'देवान् गच्छ'-इति ॥ ६ ॥

उक्त विकार पक्षपुच्छाद्यात्मकम्, भाविनोऽग्निजननस्य उप योगितया प्रशसितु मनुवदति— "त वा एत मिति। वक्ष्य-माणोपयोगिन लोकन्याय दर्शयति— "यादृग् वै योनाविति। यादृग्विध सिच्यते, तादृग् जायते, इति लोकमर्यादा। 'यद्' यस्मात् 'पक्षपुच्छवन्त विकरोति' 'अत्र' उखाधारणसमये। तस्मात्' 'एष' अग्नि 'अमुत्र' आहवनीयदेशे चयनानन्तर तादृगेव 'जायते', चयनेन सुपर्णाकार एव जायत इत्यर्थ । अनेनाभिमन्त्रणचयनयोर्वै साढृश्याभाव उक्त ॥ ७ ॥

प्रसङ्गात केषाञ्चित् पक्ष मुदाहृत्य निराचष्टे— "त हैक एकया विकृत्याभिमन्त्रयान्त्या चिति मित्यादिना। 'एतया' सुप-र्णोऽसीत्याद्युक्तरूपया। 'अन्याम्' इत्यस्य विवरणम्— "द्रोण-

चित मित्यादिकम् *। द्रोणादयोऽग्नेरेवाकारा । "समुह्य पुरीष वेति। प्रतिदिश पुरीष माहृत्याहृत्य, तेनैव चयन 'समुह्य', पुरीषाख्या चिति । इतरा स्पष्टा । निषेधोपयोग सिद्धये निषेध्यस्य प्रतिकूलता माह— "यथा पक्षपुच्छवन्त गर्भं परिवृश्चेत्, तादृक् तदिति। स्वपक्ष मुपसहरति— "तस्मा-देन सुपर्णचित मेवेति ॥ ८ ॥

यदुक्त सूत्रकृता— "समिक्य प्राञ्च प्रगृह्णाति सुपर्णोऽसीति पिण्डवद् धारणञ्चेति"–इति †। च–शब्दोऽवधारण मिति पिण्ड-वदेव, उखार्थं मृत्पिण्डधारण यद्वत्, तद्वदित्यर्थः । तदिद विधत्ते — "त मेतया विक्रत्येत ऊर्ध्वं प्राञ्च प्रगृह्णातीति। 'इत' अस्मात् धृतप्रदेशात् 'प्राञ्च' प्राङ्मुख सूर्यस्याग्नेश्च यथा मध्ये व्यवधान न भवति, तथेत्यर्थः । एतत् प्रशसति— "असौ वा आदित्य एषोऽग्निरिति। अग्नेरादित्यात्मकत्व प्रागु क्तम्। आदित्यस्य प्रागूर्ध्वगति प्रसिद्ध्या उक्तार्थं मुपोद्बलयति— "तस्मादमावादित्य इति। प्रग्रहणे प्रकारविशेष माह— "परो-बाहु प्रगृह्णातीति। बाह्वो 'पर' ऊर्ध्ववर्त्ती यथा भवति तथेत्यर्थः । 'एष' आदित्य 'इत' 'अस्मात्' भूस्थानात् 'परो-बाहु', सर्वेषा बाह्वोरूर्ध्वप्रदेशवर्त्तित्वात् तदतिभिन्नस्याप्यस्य तथा ग्रहण युक्त मित्यर्थः । बाह्वोरुपरिधृतस्याग्ने प्रत्यवरो-

---

* एतया विक्रत्याभिमन्त्र्यैकेऽन्यश्चिति चिन्वन्ति, द्रोणचिद्रथ-चक्रचित्प्रउगचिदुभयत प्रडग समुह्य पुरीष —इति का० श्रौ० सू० १६ ५ ६। एते ह्यग्निविशेषा, तदाकाराश्चिन्वन्त्येके, एके सुपर्णचितम्'—इत्यादि तत्र वृ०।

† का० श्रौ० सू० १६ ५ ७, ८।

हणम् , तदनन्तरम् नाभेरुपरि प्रदेशे धारणं विधत्ते— "अथैन मुपावहरतीति । "तस्योक्तो बन्धुरिति । उपरिनाभिधारणार्थं-वाद उक्तो रुक्मधारणप्रस्तावे * इत्यर्थं ॥ ९ ॥

अथ विष्णुक्रमक्रमणं विधाय , तत् निर्वचनद्वारेण प्रशंसति— "अथ विष्णुक्रमानिति † । विष्णुभूतैर्देवैः क्रान्तत्वात् विष्णुक्रम इति नाम सम्पन्नम् । यथा देवैस्तथैव 'एतत्' एतेन समन्त्रकपादाक्रमणेन 'इमान् लोकान्' विष्णुर्भूत्वा क्रान्तवान् भवति यजमान ॥ १० ॥

ननु मनुष्यस्य यजमानस्य कथं विष्णुभावेन आक्रमणं सङ्गच्छत इत्याशङ्कयाह— "स य इति । 'स' 'य' प्रसिद्ध 'विष्णु' अस्ति , 'स' 'यज्ञ' । पुनश्च 'स' 'य' प्रसिद्धो 'यज्ञ' अस्ति , 'अयम् अग्निरेव' । अयं मिति क ? य 'उखाया' वर्त्तते , सोऽग्निरेव विष्णुरित्यर्थं । प्रतिपादितस्य विष्णो स्वरूपप्राप्तिं देवाना दर्शयति— "एत मेव तद्देवा इति । "तथै-वैतद्यजमान मित्यादिकं स्पष्टम । उखाग्निं धृत्वा क्रमणं मेव विष्णु-क्रमणं मित्युक्तम् भवति ॥ ११ ॥

क्रमणप्रकारं विधाय प्रशंसति— "उदङ् प्राङ्ङित्यादिना ‡ । अत्र लोकत्रयप्रतिनिधित्वेन त्रिवाराक्रमणम् , तस्य त्रयो मन्त्रा , दिशो विक्रमार्थं § पादाक्रमणाभावेऽपि एको मन्त्र ‖ ॥ १२ ॥

---

* पुरस्तात (७ १ ८—११) ३७३ पृ० द्रष्टव्यम ।

† का० श्रौ० सू० १६ ५ ११ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ५ १४ ।

§ का० श्रौ० सू० १६ ५ १३ ।

‖ का० श्रौ० सू० १६ ५ १२ ।

तदेव मन्त्रचतुष्टय विक्रमणेन विधाय व्याचष्टे— "विष्णो क्रमोऽसीति *। "विष्णुर्हि भूत्वा क्रमत इत्यादिना। प्रथममन्त्रस्याय मर्थ — हे आक्रम्यमाण! पादनिधानस्थान! त्व 'विष्णो क्रमोऽसि' 'इति' एतत प्रसिद्ध मेव, तद् दर्शयति— "विष्णुर्हि भूत्वेति। 'अत्र' आक्रमणकाले 'सपत्नान्' शत्रून् 'हन्ति' हिनस्ति खलु, अत 'सपत्नहा' इति विशेषण युक्तम्। 'गायत्र छन्द'–'पृथिवी मनु'–इत्येतयोर्ब्राह्मण स्पष्टम्। क्रमणप्रकार माह— "प्रहरति पाद मिति। पाद पुरोदेश प्रति नयेत्, नीत्वा च 'क्रमते' पाद प्रक्षिपेत्। तदनन्तरम् 'अग्निम्' 'जञ्च' नाभेरुपरिदेश प्रति 'उदृगृह्णीयात', ऊर्ध्वमुख गृह्णीयात। 'हि' यस्मात् 'ऊर्ध्व' भूलोकादुपरिदेश प्रति 'रोहति' विष्णु क्रमणेन, अतोऽग्नेरप्यूर्ध्वदेशप्रापण युक्त मित्यर्थ ॥ १३ ॥

एव मुपरितन मन्त्रब्राह्मण मपि व्याख्येयम्। 'सपत्नहा'– इत्यस्य स्थाने क्रमेण 'अभिमातिहा'–'अरातीयतो हन्ता'–इति विशेष †। तथा गायत्र मित्यस्य स्थाने क्रमेण 'त्रैष्टुभम्', 'जागतम्', 'आनुष्टुभम्' इति विशेष। एवम् 'अन्तरिक्ष', 'दिव', 'दिशम्'–इति च। इतरत् समानम् ॥ १४, १५ ॥

दिग्विक्रमणे विशेष माह— "दिशोऽनुविक्रमस्वेति ‡। सर्वा दिशोऽनुवीक्ष्य पाद न प्रहरेत। पादप्रक्षेपाकरणस्य प्रयोजन माह— "नेदिमानिति। 'नेत्'–इति परिभये, एतेषा त्रयाणा

* वा० स० १२ ५ १।

† चतुर्दशकण्डिकायाम् अभिमातिहा' इति, तत उत्तरत्र 'अरातीयतो हन्ता'—इत्येवमादि बोद्धव्यम्।

‡ वा० स १२ ५ २।

लोकाना मतिक्रम परिभयम्, अतस्त्वकर्त्तव्य मिति तस्याभिप्राय। पादप्रहारवत् अग्नेरुद्ग्रहणस्यापि निवृत्तिप्रसक्ता वाह— "ऊर्द्ध मेवाग्नि मिति। 'एव'-शब्दो भिन्नक्रम, उद्‌गृह्णात्येव। तत्र प्रयोजन दर्शयति— "सᳫ्ह्यारोहतीति। समारोहणसम्भवात् तत्प्रयोज्य मप्युद्ग्रहण कर्त्तव्य मेवे त्यर्थ ॥ १६ ॥ २ [७ २] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे सप्तमेऽध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीय ब्राह्मणम्)

अथैन मिति प्रगृह्णाति। एतद्वै देवा अकामयन्त पर्जन्यो रूपᳫ् स्यामेति त ऽएतेनात्मना पर्जन्यो रूप मभवस्तथैवैतद्यजमान एतेनात्मना पर्जन्यो रूप भवति * ॥ १ ॥

अक्रन्ददग्नि स्तनयन्निव द्यौरिति। क्रन्दतीव हि पर्जन्य स्तनयन् क्षामा रेरिहद्वीरुध समञ्जन्निति क्षामा वै पर्जन्यो रेरिह्यमाणो वीरुध समनक्ति

* भवति—इति ग, घ ङ।

सद्यो जज्ञानो व्वि ह्वीमिद्धो ऽअख्यदिति सद्यो वा ऽएष जज्ञान इदꣳ सर्व्वं व्विख्यापयत्या रोदसी भानुना ऽऽभात्यन्तरितीमे वै द्यावापृथिवी रोदसी ते ऽएष भानुनाभाति परोबाहु प्रगृह्णाति परोबाहु हि पर्जन्य * ॥ २ ॥

अथैन मुपावहरति । एतद्वै यो ऽस्मिंल्लोके रसो यदुपजीवनं तेनैतत् सहोर्द्ध्व इमाल्लोकान् रोहत्यग्निर्व्वा ऽअस्मिंल्लोके रसोऽग्निरुपजीवनं तद्यत् तावदेव स्यान्न हास्मिंल्लोके रसो नोपजीवनꣳ स्यादथ यत् प्रत्यवरोहत्यस्मिन्नेवैतल्लोके रस मुपजीवन न्दधाति ॥ ३ ॥

यद्वेव प्रत्यवरोहति । एतद्वा ऽएतदिमाल्लोकानित ऊर्द्ध्वो रोहति स स पराङिव रोह इय मु वै प्रतिष्ठा तद्यत्तावदेव स्यात् प्र हास्माल्लोकाद्यजमानस्यावेताथ यत् प्रत्यवरोहतीमा मेवैतत् प्रतिष्ठा मभिप्रत्यैतस्या मेवैतत् प्रतिष्ठाया प्रतितिष्ठति ॥ ४ ॥

---

* 'पर्जन्य'—इति क, ग, 'पर्जन्य'—इति ख, ङ

यदेव प्रत्यवरोहति। एतद्वा ऽएतदिमाल्लोकानित ऊर्द्ध्वो जयति स स पराङिव जयो यो वै पराङेव जयत्यन्ये वै तस्य जित मन्ववस्यन्त्यथ य उभयथा जयति तस्य तत्र कामचरणं भवति तद्यत् प्रत्यवरोहतीमानेवैतल्लोकानितश्चोर्द्ध्वानमुतश्चार्वाचो जयति * ॥ ५ ॥

अग्नेऽभ्यावर्त्तिन्। अभि मा निवर्त्तस्वाग्ने ऽअङ्गिर. पुनरूर्जा सह रय्येत्येतेन मा सर्व्वेणाभिनिवर्त्तस्वेत्येतच्चतुष्कृत्व प्रत्यवरोहति चतुर्हि कृत्व ऊर्द्ध्वो रोहति तद्यावत्कृत्व ऊर्द्ध्वो रोहति तावत्कृत्व प्रत्यवरोहति त मुपावहृत्योपरिनाभि धारयति तस्योक्तो बन्धु ॥ ६ ॥

अथैन मभिमन्त्रयते। आयुर्वा ऽअग्निरायुरेवैतदात्मन् धत्त ऽआ त्वाहार्ष मित्या ह्येनं हरन्त्यन्तरभूरित्यायुरेवैतदात्मन् धत्ते ध्रुवस्तिष्ठाविचाचलिरित्यायुरेवैतद् ध्रुव मन्तरात्मन् धत्ते विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्त्वित्यन्न वै विशोऽन्न त्वा सर्व्वं वाञ्छ-

* 'जयति'—इति ख।

त्वित्येतन्मा त्वद्राष्ट्र मभिभ्रशदिति श्रीर्वै राष्ट्र मा त्वच्छ्रीरभिभ्रशदित्येतत् * ॥ ७ ॥

अथ शिक्यपाश च रुक्मपाश चोन्मुञ्चते। व्वारुणो वै पाशो व्वरुणपाशादेव तत् प्र मुच्यते व्वारुण्यऽर्चा स्वेनैव तदात्मना स्वया देवतया व्वरुणपाशात् प्रमुच्यत ऽउदुत्तम व्वरुण पाश मस्म-द्वाधम वि मध्यमꣳ श्रथायेति यथैव यजुस्तथा बन्धुरथा व्वय मादित्य व्रते तवानागसो ऽअदितये स्यामेतीय वा ऽअदितिरनागसस्तुभ्य चास्यै च स्या-मेत्येतत् † ॥ ८ ॥

अथैन मिति प्रगृह्णाति। एतद्वा ऽएन मदो व्विकृत्येत उर्द्ध्व प्राञ्च प्रगृह्णाति त तत इति प्रगृह्णाति तद्यत्तावदेवाभविष्यदत्र हैवैष व्यरꣳ-स्यताथ यदेन मिति प्रगृह्णाति तस्मादेष इतीत्वा-थेति पुनरेति ‡ ॥ ९ ॥

अग्रे बृहन्नुषसा मूर्द्धो ऽअस्थादिति। अग्रे ह्येष

---

* ०दित्येतत'—इति ग, घ।

† 'स्यामेत्येतत'—इति ग घ

‡ 'पुनरैति —इति ग, घ।

बृहन्नुषसा मूर्द्ध्वस्तिष्ठति निर्ज्जगन्वान्तमसो * ज्योतिषागादिति निर्ज्जगन्वान् वा ऽएष रात्र्यै तमसोऽह्ना ज्योतिषैत्यग्निर्भानुना रुशता स्वङ्ग इत्यग्निर्व्वा ऽएष भानुना रुशता स्वङ्ग आ जातो विश्वा सद्मान्यप्रा इतीमे वै लोका विश्वा सद्मानि तानेष जात आपूरयति पराबाहु प्रगृह्णाति परोबाहु ह्येष इतो ऽथैन मुपावहरतीमा मेवैतत् प्रतिष्ठा मभिप्रत्यैत्यस्या मेवैतत् प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति जगत्या जगती हेमाल्लोकानमुतोऽर्व्वाचो व्यश्नुते † ॥ १० ॥

हꣳस. शुचिषदिति। असौ वा ऽआदित्यो हꣳसः शुचिषद् वसुरन्तरिक्षसदिति वायुर्वै वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदित्यग्निर्वै होता वेदिषदतिथिरिति सर्व्वेषां वा ऽएष भूताना मतिथिर्दुरोणसदिति विषमसदित्येतन्नृषदिति प्राणो वै नृषन् मनुष्या नरस्तद्योऽयं मनुष्येषु प्राणो ऽग्नि-

* निर्ज्जगन्वा तमसो'—इति च पाठो दृष्ट डा०-वेबरमहोदयेन

† 'यश्नुते— इति क।

स्त मेतदाह व्वरसदिति सर्व्वेषु ह्येष व्वरेषु सन्न ऋतसदिति सत्यसदित्येतद् व्योमसदिति सर्व्वेषु ह्येष व्योमसु सन्नोऽब्जा गोजा इत्यब्जाश्च ह्येष गोजाश्चऽर्त्तजा इति सत्यजा इत्येतदद्रिजा इत्यद्रिजा ह्येष ऋत मिति सत्य मित्येतद् बृहदिति निदधाति बृहद्ध्येष तद्यदेष तदेन मेतत् कृत्वा निदधाति ॥ ११ ॥

द्वाभ्या मक्षराभ्याम् । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतन्निदधाति * ॥ १२ ॥

अथैन मुपतिष्ठते । एतद्वा ऽएन मेतल्लघूयतीव यदेनेन सहेति चेति चेमाल्लोकान् क्रमते तस्मा ऽएवैतन्निह्नुतेऽहिᳩसायै ॥ १३ ॥

यद्वेवोपतिष्ठते । एतद्वै देवा अबिभयुर्यद्वै नोऽय मिमाल्लोकानन्तिकान्न हिᳩस्यादिति तदेभ्य एवैन मेतल्लोकेभ्योऽशमयस्तथैवैन मय मेतदेभ्यो लोकेभ्यः शमयति ॥ १४ ॥

---

* 'मेतन्निदधाति'—इति ख ।

सीद त्व मातु'। अस्या उपस्थे ऽन्तरग्ने रुचा त्वꣳ शिवो भूत्वा मह्य मग्ने ऽअथो सीद शिवस्त्व मिति शिव शिव इति शमयत्येवैन मेतदहिꣳसायै तथो हैष इमाल्लोकाञ्छान्तो न हिनस्ति ॥ १५ ॥

त्रिभिरुपतिष्ठते। त्रय इमे लोका अथो त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मा ऽएतन्निह्नुतेऽथो तावतैवैन मेतदेभ्यो लोकेभ्य शमयति ॥ १६ ॥ ३ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके तृतीय ब्राह्मणम् [७ ३] ॥

•

अथ यदुक्तं विश्वकर्मणाग्नेरूर्द्ध्वोद्ग्रहणं युक्तम्, तस्य तथैवोर्द्ध्वबाहुना धारणप्रकारं हस्तेनाभिनीय विधत्ते— "अथैन मिति प्रगृह्णातीति। 'इति'-शब्दविवक्षितोऽर्थ सूत्रे व्याख्याय दर्शित — "धारणञ्च पिण्डवत्"-इति *। उखाया उपादानभूतस्य मृत्पिण्डस्य धारणं यथा प्रागुक्तम् †, ऊर्द्ध्वबाहुत्वविशिष्टम्, एतादृगत्रापीत्यर्थ। एतत् प्रशंसति— "एतद्वै देवा इति। एतदिति कामनाविषयस्य सङ्ग्रहेण प्रदर्शनम्। एत

* का० श्रौ० सू० १६ ५ ८।

† पुरस्तात (४ ४ ६-११) २३१ पृ० द्रष्टव्य

च्छब्दार्थं माह— "पर्जन्यो रूप स्यामेतीति। य 'पर्जन्य' मेघोऽस्ति, तद्रूप 'स्याम इति', मेघरूपो भवेमेत्यर्थं ॥ १ ॥

"अक्रन्ददग्नि स्तनयन्निवेति *। उपमानोपमेयभाव औपचारिक। 'क्षामा' अवर्षणेन सर्वक्षयकारी पर्जन्यात्मा अग्नि 'रेरिहत्' भृश लेहन् 'वीरुध' लतागुल्मादीन् 'समञ्जन्' सम्य गार्द्रीकुर्वन् 'अक्रदद्' इति पूर्वेणान्वय। अथवा ब्राह्मणानुसारेण 'वीरुध समनक्ति' इति व्याख्येयम्। पर्जन्यात्मा अग्नि 'सद्य' तदानी मेव 'जज्ञान' जायमान 'इद्ध' समिद्ध सन् 'इद सर्वं' विख्यापयति' 'रोदसी' द्यावापृथिव्यौ 'अन्त' तयोमध्ये 'भानुना' प्रकाशेन 'आभाति' सर्वत प्रकाशते †।

प्रथमपाद व्याचष्टे— 'पर्जन्य' अग्न्याख्य स्तनयन्, वृष्टिलिङ्गशब्द कुर्वन् 'क्रन्दतीव' आक्रोशतीव वर्त्तते। क्षामशब्देनात्र पर्जन्यो विवक्षित इति व्याचष्टे— "जज्ञान इदᳪ सर्वं विख्यापयतीति। "इमे वै द्यावापृथिवी इत्यादि चतुर्थपादब्राह्मण स्पष्टम्। "परोबाहु प्रगृह्णातीति। एष सार्थवाद उख्याग्निधारणप्रस्तावे व्याख्यात ‡ ॥ २ ॥

ऊर्ध्वं धृतस्याग्नेरवरोहण सार्थवाद दर्शयति— "अथैन मुपावहरत्येतद्वा इति §। 'य अस्मिन् लोके' 'रस' सारभूतोऽश, 'यत्' यच्च सर्वप्राणिना मुपजीवनम्, 'तत्' सर्वम् 'एतद् वै' अग्नि। यद्वा, 'एतत्' इति वक्ष्यमाणार्थस्य सामा-

* का० श्रौ० सू० १६ ५ १४।
† वा० स० १२ ६।
‡ पुरस्तान ७ २ ६ कण्डी द्रष्टया
§ का० श्रौ० सू० १६ ५ १५।

न्यत सङ्गृह्याभिधानम्। 'तेन' स्वभूतेनोपजीवनेन 'सह' यजमान 'एतत्' एतेन अग्नेरूर्द्ध्वप्रापणप्रकारेण 'ऊर्द्धम्' 'इमान् लोकान्' 'आरोहति'। यो रसो यदुपजीवनञ्चोक्तम्, तद् विशिनष्टि— "अग्निर्वा इति। अग्ने रसत्व मुपजीवनत्वञ्च दाहपाकाद्युपकारितया सर्वप्रसिद्धम्। 'तत्' पूर्वोक्त 'यद्' यदि 'तावदेव' ऊर्द्ध्व एत मेव 'स्यात्', तर्हि 'अस्मिन् लोके' रसोपजीवने न स्त। 'अथ' आरोपणानन्तर 'यद्' यदि 'प्रत्यवरोहति' अग्नि पृथिव्याम्, तदुभय भूलोके पुन स्थापयति ॥ ३ ॥

प्रकारान्तरेण प्रत्यवरोहण प्रशसति— "यद्देव प्रत्यवरोहत्येतद्वा इति। पूर्ववत्। "इमाल्लोकानिति। 'ऊर्द्ध्वो रोहति' विष्णुक्रमव्याजेन 'स' 'पराङ्' प्रतिनिवृत्त 'रोह' आरोहणम। लोकाना बहुत्व मपेक्ष्य 'स स' इति वीप्सा प्रतिरूपे। भूलोक प्रति प्रत्यारोहणाभावे न प्रच्युति स्यात्। 'ह' प्रसिद्धौ। "अथ यत् प्रत्यवरोहतीत्यादि गतम् * ॥ ४ ॥

पुनस्तदेव प्रकारान्तरेण प्रशसति— "यदेव प्रत्यवरोहतीत्यादिना। 'रोहति' इत्यस्य स्थाने 'जयति' इत्येतद् विशेष। शिष्ट पूर्ववत्। अस्तु पराजय तस्य को बाध इत्यत आह— "अन्ये वै तस्य जित मन्ववस्यन्तीति। 'अन्ये' शत्रव 'तस्य' 'जित' स्थानम् 'अन्ववस्यन्ति' अनुक्रमेण क्रमते। अथोक्तवैपरीत्येन यदि 'उभयथा जयति', पराजित पुन प्रत्यङ् गमयतीत्यर्थ, 'तस्य' उभयथा जयवत 'तत्र' जितप्रदेशे 'कामचरण भवति', अन्यैरप्रतिबद्धत्वात्। उभयथा जयप्रकार माह—

* पुरस्तात तृतीयकण्डिकायां (४०६ पृ०) द्रष्टव्यम्

"तद्यत्प्रत्यवरोहतीति । 'इतश्च ऊर्ध्वान्' अस्माद् भूलोकादुपर्यवस्थितान् पराङ् प्रापणेन जयति, 'अमुतश्च अर्वाच' अमुष्मात् द्युलोकात् अधोवर्त्तिनो लोकान् प्रत्यग्गमनेन 'जयति' ॥ ५ ॥

आरोहणस्य यथा आरोह्यस्थानभेदेन मन्त्रचतुष्टय "विष्णो क्रमोसि"–इत्यादिक मुक्तम्, एव मवरोहणीयाना मपि दिक्सहिताना लोकानां चतुष्ट्वादेवावरोहणस्यापि मन्त्रचतुष्टयस्य प्रतीक मुपादाय सङ्गृह्य तात्पर्य माह— "अग्नेऽभ्यावर्त्तिन्नित्यादिना *। "अग्ने अङ्गिर शत ते सन्त्वा वृत'–इति † द्वितीय, "पुनरूर्जा निवर्त्तस्व"–इति ‡ तृतीय, "सह रय्या निवर्त्तस्व" –इति § चतुर्थ । 'एतेन' सर्वेण मन्त्रेण यावन्त आयुर्वर्च-प्रभृतय उक्ता, तेन 'सर्वेण' अपि सहितो 'निवर्त्तस्व' 'इति' 'एतत्' सर्वमन्त्रेषु प्रतिपादितम्, न ततोऽधिक मित्यर्थं ।

स्थानभेदेनैव यत् सिद्ध चतुष्कृत्व प्रत्यवरोहणम्, तदनूद्य प्रशसति— "चतुष्कृत्व प्रत्यवरोहतीति । तत्रोपपत्ति माह— "चतुर्हि स्तत्व इति । फलित मर्थ दर्शयति— "तद् यावत्कृत्व ऊर्द्ध इति । 'त मुपावहृत्य' पूर्व यस्मिन् नाभिप्रदेशे धृतम्, तत्रैव धारयेत् । उक्त मुपरिनाभिधारणार्थवाद मतिदिशति— "तस्योक्तो बन्धुरिति । रुक्मधारणप्रस्तावे उक्त इ ‖ ॥ ६ ॥

* वा० स० १२ ७ ।
† वा स० १२ ८ ।
‡ वा० स० १२ ९ ।
§ वा० स० १२ १० ।
‖ पुरस्तादनुपद मेव सूचितम् (४०३ पृ०) ।

यदुक्तं सूत्रकृता— "उपरिनाभि धारयन्त्वा त्वाहार्षं मित्य भिमन्त्रयते"–इति *, तदेतद् विधत्ते— "अथैन मभिमन्त्रयते इति। 'अथ' नाभ्युपरिधारणानन्तरम। "आयुर्वा अग्निरिति। यावन्तं कालं जठराग्निर्जठरेऽस्ति, तावत्पर्यन्तं मायुषोऽवस्थानात् आयुषोऽग्निनिमित्तत्वात् "आयुर्वा अग्नि"–इत्युच्यते।

तत्र मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— "अन्वाहार्षं मिति †। अयमथ,— हे अग्ने! 'त्वा' त्वाम 'आहार्षम्' आहृतवानस्मि मध्यदेशं प्रति, त्वं च देहस्य 'अन्त' मध्ये नाभिदेशे 'अभू' स्था। तदनन्तरम् अन्यैरचालितः 'अविचाचलिः' 'ध्रुव तिष्ठ'। त्वा 'सर्वा विश' प्रजा 'वाञ्छन्तु' इच्छन्तु, अन्नकारणत्वात्, अन्नं सर्वदा अस्मासु तिष्ठतु इति हि वाञ्छन्ति। 'त्वत्' त्वत्तः सकाशात् 'राष्ट्र' राज्यम् 'मा अभिभ्रशत्' अधिकं भ्रंशम मा प्राप्नुयात्। 'आ ह्येन हरन्तीति आहार्षं मित्यस्य मन्त्रभागस्याभिप्राय। "अन्तरभू"–इत्येतस्य तात्पर्यकथनम्— "आयुरेवैतदन्तरात्मन् धत्त इति। द्वितीयपादेन तस्यायुषो ध्रुवत्वप्रार्थनम्। अन्नदातृत्वात् अन्नोपजीवित्वाद्वा विश अन्न मिति "अन्नं वै विश"–इत्युक्तम्। यतो विशा मन्नरूपत्वात् 'सर्वा विश' 'त्वा' त्वाम् अन्न 'सर्वं वाञ्छन्तु' –इत्येतदेव। राष्ट्रवृद्धिभावाभावस्य श्रियोऽन्वयव्यतिरेकायत्तत्वात् 'श्रीर्वै राष्ट्रम्'–इत्युपचारेणाह॥ ७॥

"अथ शिक्यपाश मित्यादि ‡। 'अथ' उपस्थानानन्तरम्,

* का० श्रौ० सू० १६ ५ १६।

† वा० सं० १२ ११।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ५ १७क।

शिक्यरुक्मयो सम्बद्ध पाशम् 'उन्मुञ्चते' ऊर्द्ध विस्रंसयेत्। तत्रस्य बन्धनसाधनस्य पाशस्य वरुणदेवताकत्वप्रसिद्धि "वारुणो वै पाश"–इत्यत्र 'वै'–शब्देन द्योत्यते। पाशोन्मोके वरुणदेवताका मृच विधाय प्रशंसति— "वारुण्यर्चेति। 'तत्' तेन वारुण्यर्चा पाशविमोकेन 'स्वेनैव आत्मना' पाशस्य वास्तवेन रूपेण 'स्वया' स्वकीयया पाशाभिमानिन्या 'देवतया' 'वरुणपाशात् प्रमुच्यते' यजमान।

ता मृच दर्शयति— "उदुत्तम मिति *। पूर्वार्द्धस्य स्पष्टार्थता माह— "यथैव यजुस्तथा बन्धु रिति। यजु शब्देन मन्त्रो विवक्षित। मन्त्रो यादृश मर्थ प्रकाशयति, 'बन्धु' तद्ब्राह्मण मपि तादृगर्थप्रकाशक एव, नात्र व्याख्यातव्यो गूढोऽर्थोऽस्ती त्यर्थ। मन्त्रभागे उत्तमादिभेदभिन्नस्य त्रिविधस्य पाशविश्रथनस्य स्पष्ट प्रतिपादनादित्यभिप्राय।

उत्तरार्द्धस्य तात्पर्य माह— "अथा वय मादित्य व्रत इत्यादिना। खाताया पृथिव्या अचिरादेव पूर्त्तिदर्शनात् अखण्डनरूपस्य व्रतार्थस्य पृथिव्या विद्यमानत्वात् "इय वा अदिति"–इत्याह। "अनागस तुभ्यञ्च अस्यै च स्याम इत्येतदिति। 'तुभ्यम्' आदित्याय, 'अस्यै च' अदितये 'अनागस' अपापा 'स्याम' 'इत्येतत्', मन्त्रेणोक्त मिति शेष. मन्त्रार्थ स्पष्ट एव ॥ ८ ॥

यदुक्त सूत्रकृता— "पिण्डवत् प्राग्दक्षिणा प्रत्यङ्ङात्यन्ते हरक्षिति"–इति †, तदेतद् विधाय प्रशंसति— "अथैन मिति

---

* वा० स० १२ १२।

† का० श्रौ० सू० १६ ५ १७ ख।

प्रगृह्णात्येतद्वा एन मित्यादिना। “इतीति। अग्नेरवरूढस्य ग्रहणप्रकार हस्तेनाभिनीय दर्शयति, स च प्रकार सूत्रे दर्शित — “पिण्डवत् प्रागित्यादिना * । ‘इत’ अस्मात् स्थानात् ‘अद’ पक्षिरूपेण ‘विकृत्य’ पूर्वम् ‘ऊर्द्धम्’ प्रगृहीतवान्। अत कारणात ‘न’ तथागृहीतम् अग्निम् ‘तत’ देशात् अव-रुह्य ‘इति’ उक्तप्रकारेण प्रगृह्णीयात्। कोऽयं नियम इत्य-त्राह— “सद यत् तावदेवाभविष्यदिति। ‘तावदेव’ ऊर्द्धप्रग्रहण मेव स्यात्, ‘अत्र ह एव’ ऊर्द्धलोके एव ‘एष’ ‘व्यरस्यत’ विरमेत्। ‘अथ’ उक्तवैलक्षण्येन ‘यत’ यस्मात् ‘एनम् इति’ प्रगृह्णीयात्, ‘तस्मात्’ ‘एष’ अग्नि ‘इति’ ‘इत्वा’ ऊर्द्ध गत्वा, ‘अथ इति’, एवम् अवरोहणेन ‘पुन’ ‘एति’ स्वस्थानम् ॥ ८ ॥

तत्र मन्त्र विधाय व्याचष्टे— “अग्रे बृहन्नित्यादिना †। अयम् अग्नि ‘उषसाम्’ ‘अग्रे’ ‘बृहन्’ भूत्वा ‘ऊर्द्ध’ सन् निर्गत सन् ‘अस्थात्’ तिष्ठति। ‘तमस’ नैशात् सकाशात् ‘निर्जगन्वान्’ निर्गत सन् ‘ज्योतिषा सह’ ‘आगात्’ आग च्छति। अग्न्यादित्ययोरूर्द्धगमनप्रत्यागमनसाम्यात् आदित्य-रूपत्वाय इद मभिधानम्। किञ्च ‘अग्नि’ ‘उशता’ प्रकाश-मानेन ‘भानुना’ दीप्तिविशेषेण ‘स्वङ्ग’ शोभनाङ्गो भवति। हे अग्ने। ‘जात’ जातमात्र सन् ‘विश्वा सद्मानि’ सर्वान् लोकान् आहवनीयादिस्थानानि वा ‘आप्रा’ सर्वत. पूरित-वानसि।

* ४१६ पृ० २१ प० द्रष्टव्यम्

† वा० स० १२ १३।

पूर्वार्द्धस्य ब्राह्मण मन्त्रव्याख्यानेनैव व्याख्यातम्। चित्यादिषु स्थानेष्वप्यग्नेरवस्थितिसम्भवात् त्रयो लोका अग्ने स्थानानीत्यभिप्रेत्योक्तम्— "इमे वै लोका विष्णा स्थानानीति। प्रवर्तीर्णस्य प्रग्रहण मुक्तम्। तस्य प्रकार माह— "परोबाहु प्रगृह्णातीति। बाहो परस्तादित्यर्थ। व्याख्यात मिदम् प्रत्यवरोहणार्थवाद्दे *। "जगत्येति। उपावहरतीति शेष। सरस्वपीतरेषु जगत्येति कोऽय नियम इत्यत आह— "जगती हीति। "इमान् लोकान् अमुत अर्वाच' व्यश्नुते"–इति। गायत्रीत्रिष्टुब्जगतीना चित्यादिलोकत्रयाक्रमणस्य विष्णुक्रममन्त्रेषु उक्तत्वात् जगती द्युलोकव्यापिनी, अधिकाक्षरायां तस्या न्यूनाक्षरयोश्छन्दसोरप्यन्तर्भावात् ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ † ॥ ३ [७ ३] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे सप्तमेऽध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥

---

* तृतीयकण्डीतो (४१२ पृ० १५ पङ्क्तितः) द्रष्टव्यम्।

† एकादशादिकण्डीपञ्चकस्य सायणीय भाष्य मस्माभिर्नोद्या प्यवापि। विहितानि तु तत्र 'हस शुचिषत (वा० सं० १२ १४ क०)'—इतिमन्त्रेण उख्याग्नेरवतारणम्, "वृषद् (वा० स० २२ १४ ख)"—इति तस्यैवासन्द्यां स्थापनम्, "सीद त्वम् (वा० स० १२ १५)"—इति तस्यैवोपस्थानञ्चेति। का० श्रौ० सू० १६ ५ १८, १९, २० सूत्राणि द्रष्टव्यानि।

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्)

अथ वात्सप्रेणोपतिष्ठते । एतद्वै प्रजापति-र्व्विष्णुक्रमैः प्रजाः सृष्ट्वा ताभ्यो वात्सप्रेणायुष्य मकरोत्तथैवैतद्यजमानो व्विष्णुक्रमैः प्रजाः सृष्ट्वा ताभ्यो वात्सप्रेणायुष्य करोति ॥ १ ॥

स हैष दाक्षायणहस्तः * । यद्वात्सप्रं तस्माद्यं जातं कामयेत सर्व्वं मायुरियादिति वात्सप्रेणैन मभिमृशेत्तदस्मै जातायायुष्य करोति तथो ह स सर्व्वं मायुरेत्यथ यं कामयेत व्वीर्यवान्त्स्यादिति व्विक्रस्यैन पुरस्तादभिमन्त्रयेत तथो ह स व्वीर्य-वान् भवति ॥ २ ॥

दिवस्परि प्रथमं जज्ञे ऽअग्निरिति । प्राणो वै दिवः प्राणाद्वा ऽएष प्रथम मजायतास्माद् द्वितीयं परि जातव्वेदा इति यदेनं मद्वो द्वितीयं पुरुषविधोऽजनयत्तृतीयं मप्स्विति यदेनं मदस्तृतीयं मद्भ्यो ऽजनयन्नृमणा ऽअजस्र मिति प्रजापतिर्व्वै

* 'दाक्षायणहस्तः' — इति ग ।

नृमणा अग्निरजस्र इन्धान एनं जरते स्वाधी-
रिति यो वा ऽएन मिन्द्धे स एन जनयते
स्वाधी ॥ ३ ॥

व्विश्वा ते ऽअग्ने त्रेधा त्रयाणीति । अग्नि-
र्व्वायुरादित्य एतानि हास्य तानि त्रेधा त्रयाणि
व्विश्वा ते धाम व्विभृता पुरुत्रेति यदिदं बहुधा
व्विक्रियते व्विश्वा ते नाम परमं गुहा यदिति
यविष्ठ इति वा ऽअस्य तन्नाम परम गुहा व्विश्वा
त मुत्स यत आजगन्थेत्यापो वा ऽउत्सोऽद्भ्यो वा
ऽएष प्रथम माजगाम ॥ ४ ॥

समुद्रे त्वा नृमणा अप्स्वन्तरिति प्रजापतिर्वै
नृमणा अप्सु त्वा प्रजापतिरित्येतन्नृचक्षा ईधे
दिवो ऽअग्न ऽऊधन्निति प्रजापतिर्वै नृचक्षा आपो
दिव ऊधस्तृतीये त्वा रजसि तस्थिवाꣳस मिति
द्यौर्वै तृतीयꣳ रजोऽपा मुपस्थे महिषा अवर्द्ध-
न्निति प्राणा वै महिषा दिवि त्वा प्राणा अवर्द्ध-
न्नित्येतत् * ॥ ५ ॥

* अवर्द्धन्नित्येतत'- इति ग, घ

ता एता एकव्याख्याना । एत मेवाभि ता आग्नेय्यस्त्रिष्टुभस्ता यदाग्नेय्यस्तेनाग्निरथ यत्त्रिष्टुभो यदेकादश तेनेन्द्र ऐन्द्राग्नोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदुपतिष्ठत ऽइन्द्राग्नी वै सर्व्वे देवा सर्व्वदेवत्यो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदुपतिष्ठते ॥ ६ ॥

यद्वेव व्विष्णुक्रमवात्सप्रे भवत । व्विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिरिम लोक मसृजत वात्सप्रेणाग्निं व्विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिरन्तरिक्ष मसृजत वात्सप्रेण व्वायु व्विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्द्दिव मसृजत वात्सप्रेणादित्य व्विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्द्दिशोऽसृजत वात्सप्रेण चन्द्रमस व्विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्भूत मसृजत वात्सप्रेण भविष्यद् व्विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्व्वित्त मसृजत वात्सप्रेणाशा व्विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिरहरसृजत वात्सप्रेण रात्रि व्विष्णुक्रमैर्वै प्रजापति पूर्व्वपक्षानसृजत वात्सप्रेणापरपक्षान् व्विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिरर्द्धमासानसृजत वात्सप्रेण मासान् व्विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्ऋतूनसृजत वात्सप्रेण संव्वत्सरं

तद्यद् व्विष्णुक्रमवात्सप्रे भवत एतदेव तेन सर्व्वꣳ सृजते ॥ ७ ॥

यद्वेव व्विष्णुक्रमवात्सप्रे भवतः। व्विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिः स्वर्गं लोक मभिप्रायात् स एतदवसान मपश्यद् वात्सप्रं तेनावास्यदप्रदाहाय यद्धि युक्तं न विमुच्यते प्र तद्दह्यते तथैवैतद्यजमानो व्विष्णुक्रमैरेव स्वर्गं लोक मभिप्रयाति वात्सप्रेणावस्यति ॥ ८ ॥

स वै व्विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा*। अथ तदानी मेव वात्सप्रेणोपतिष्ठते यथा प्रायायाथ तदानी मेव विमुञ्चेत्ताद्दक्तद्देवाना वै विधा मनु मनुष्यास्तस्मादु हेद मुत मानुषो ग्राम. प्रयायाथ तदानी मेवावस्यति ॥ ९ ॥

तद्वा ऽअहोरात्रे ऽएव व्विष्णुक्रमा भवन्ति। अहोरात्रे वात्सप्र महोरात्रे ऽएव तद्यात्यहोरात्रे क्षेम्यो भवति तस्मादु हेद मुत मानुषो ग्रामो ऽहोरात्रे यात्वाहोरात्रे क्षेम्यो भवति ॥ १० ॥

* 'क्राम्त्वा'—इति ग, घ।

स वा ऽअर्द्ध मेव संव्वत्सरस्य व्विष्णुक्रमान् क्रमते। अर्द्धं वात्सप्रेणोपतिष्ठते मध्ये ह सव्वत्सरस्य स्वर्गो लोकः स यत् कनीयोऽर्द्धात् क्रमेत न हैतꣳ स्वर्गं लोक मभिप्राप्नुयादथ यद् भूयोऽर्द्धात् पराङ् हैतꣳ स्वर्गं लोक मतिप्रणश्येदथ यदर्द्धं क्रमतेऽर्द्ध मुपतिष्ठते तत् सम्प्रति स्वर्गं लोक माप्त्वा विमुच्यते ॥ ११ ॥

ताभ्यां वै विपर्यास मेति। यथा महान्त मध्वान व्विमोकꣳ समश्नुवीत तादृक्तस्य वै पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चोभे व्विष्णुक्रमवात्सप्रे समस्यत्यहर्वै व्विष्णुक्रमा रात्रिर्व्वात्सप्र मेतद्वा ऽइदꣳ सर्व्वं प्रजापतिः प्रजनयिष्यंश्च प्रजनयित्वा चाहोरात्राभ्या मुभयत. पर्यगृह्णात्तथैवैतद्यजमान इदꣳ सर्व्वं प्रजनयिष्यंश्च प्रजनयित्वा चाहोरात्राभ्या मुभयतः परिगृह्णाति ॥ १२ ॥

तदाहुः। यदहर्व्विष्णुक्रमा रात्रिर्व्वात्सप्र मथोभे ऽएवाहन् भवतो न रात्र्या कथ मस्यापि रात्र्या कृते भवत इत्येतद्वा ऽएतो ऽयदो दीयमानः पुर-

स्यादपराह्ण ऽउभे समस्यति रात्रिर्हैतद्यदपराह्णोऽथैने ऽएतत् सन्निरस्यन्नुपरिष्टात् पूर्व्वाह्ण ऽउभे समस्यत्यहर्हैतद्यत् पूर्व्वाह्ण एव मु हास्योभे ऽएवाहन् कृते भवत उभे रात्र्याꣳ॥ १३ ॥

स यदह सन्निवप्स्यन्त्स्यात् *। तदह प्रातरुदित ऽआदित्ये भस्मैव प्रथम मुद्वपति भस्मोदुप्य व्वाच व्विसृजते व्वाच व्विसृज्य समिध मादधाति समिध माधाय भस्मापोऽभ्यवहरति यथैव तस्याभ्यवहरण तथापादाय भस्मन प्रत्येत्योखाया मोप्योपतिष्ठतेऽथ प्रायश्चित्ती करोति ॥ १४ ॥

स यदि व्विष्णुक्रमीय मह. स्यात् †। व्विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा वात्सप्रेणोपतिष्ठेताथ यदि वात्सप्रीयं वात्सप्रेणोपस्थाय व्विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा वात्सप्र मन्तत कुर्यान्न व्विष्णुक्रमानन्तत कुर्याद्यथा प्रयाय न विमुञ्चेत्ताहक्तदथ यद् वात्सप्र मन्तत: करोति प्रतिष्ठा वै वात्सप्र यथा प्रतिष्ठापयेदव-

* 'सनिवास्यन्स्यात'—इति ग, घ।

† 'स्यात —इति ग, घ।

सायग्रेत् तादृक् तत् तस्माद् वात्सप्र मेवान्तत कुर्यात् ॥ १५ ॥ ४ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [७. ४] ॥

"अथ वात्सप्रेणोपतिष्ठत इत्यादि *। 'ताभ्य' पृथिव्यन्त-रिक्षलोकद्वयव्यापिताभ्य सृष्टाभ्य प्रजाभ्य 'वात्सप्रेण आयुष्यम् अकरोत्', तस्मिन् सूक्तेऽग्नेर्लोकत्रयव्याप्तिलक्षणविभूत्याविष्क-रणस्य विद्यमानत्वात्। आयुषोऽग्न्यायतत्वात् तन्मन्त्रपाठेन तत्र-स्थाना प्रजाना मायु'स्थापन मित्यभिप्राय' ॥ १ ॥

प्रसङ्गात् कश्चिद् यज्ञसयुक्त प्रयोग दर्शयति— "स हैष दाक्षायणहस्त इति। 'दक्ष' प्राण, तत्सम्बन्धि आयुष्य 'दाक्षम्', तस्य 'अयनम्' प्रापकम्, तादृग्घस्तस्वरूप मिद 'वात्सप्रम्'। तस्मात् उत्पन्न शिशुम् आयुर्वृद्ध्यर्थं 'वात्सप्रेण अभिमृशेत' †।

वात्सप्रप्रसङ्गात प्रागभिहिताया सुपर्णोऽसीत्येतस्या विकृत्या यज्ञाद् बहि प्रयोग दर्शयति— "अथ य कामयेत वीर्यवान्स्या-दिति विकृत्यैन पुरस्तादभिमन्त्रयेतेति। 'पुरस्तात्' वात्सप्रेण अभिमर्शनात् पूर्वम ॥ २ ॥

उपस्थाने मन्त्र विधाय व्याचष्टे— "दिवस्परीत्यादिना ‡। दिव्शब्दस्य विवक्षित मर्थ माह— "प्राणो वै दिव इति। 'दिव' दिव्प्रतिपाद्य इत्यर्थ। अथवा दिव इति पञ्चम्यन्त-

* का० श्रौ० सू० १६ ५ २१।

† दिवस्परीत्याद्या एकादशर्चो वात्सप्रा

‡ वा० स० १२ १८।

यदेन प्रातिपदिकमात्र विवक्षितोक्तम्, दिव्प्रातिपदिकात् प्राणो विवक्षित इति। तत् कथ मिति तत् समर्थयते— "प्राणाद् वा एष प्रथम मजायतेति। 'प्राणात्' उत्पत्ते प्राक्। काण्डादौ— "प्राणा वा ऋषय"–इत्युपक्रम्य, "सप्तपुरुषानेक पुरुष करवामेति त एता सप्तपुरुषानेक पुरुष मकुर्वन्"–इति प्रतिपादितम् *। अत 'वै'–शब्देन प्रसिद्धिर्द्योत्यते।

"अस्माद् द्वितीय मिति, अमु द्वितीय पाद व्याचष्टे— "यदेन मदो द्वितीय पुरुषविधोऽजनयदिति। 'यद्' यस्मात् 'एनम्' अग्निम 'अद' विप्रकृष्टे काले 'पुरुषविध' यथा पुरुष तद-वयवी सम्पद्यते, तथा इष्टका मप्यजनयदित्यर्थ। अय मर्थोऽपि तत्रैव प्राक् प्रतिपादित –– "स एव पुरुष प्रजापति-रभवत्। स य स पुरुष प्रजापतिरभवत्, अय मेव स योऽय मग्निश्चीयते"–इति †। तथाविधचयनसाध्याकारोत्पादनस्य अध्वर्यु-कर्तृकत्वात् ऋषिराह — "अस्माद् द्वितीय मिति।

"तृतीय मप्सु"–इत्येतद् व्याचष्टे— "यदेन मदस्तृतीय मद्भ्योऽजनयदिति। 'एनम्' आहुत्याधाररूप मित्यर्थ। अय मर्थोऽपि तत्रैवोक्त — "सोऽपोऽसृजत"–इत्युक्त्वा, "सोऽकामय-ताभ्योऽद्भ्योऽधि प्रजायेयेति, सोऽनया त्रय्या विद्यया सहाप प्राविशत् त आण्ड समवर्त्तत"–इति, "अथ यो गर्भोऽन्तरासीत् सोऽग्निरसृज्यतेति च ‡।

क उत्पादितवानिति, तदाह— "नृमणा इति। नृमण -

* इहैव १ पृ० १२ पङ्क्तित २ पृ० ७ पङ्क्ति यावत द्रष्टव्यम्

† इहैव २ पृ० १६ पङ्क्तितो द्रष्टव्यम्।

‡ इहैव ४ पृ० ३ प० ६ पं०, १४ पङ्क्तिमध्य द्रष्टव्यम्।

शब्दस्य विवक्षित मथ दर्शयति— "प्रजापतिर्वै नृमणा इति । नृविषयमनोयुक्त इति तस्यार्थ । अजस्रशब्द व्याचष्टे— "अग्नि-रजस्र इति । 'अजस्रम्' अहिंसितम् अग्नि मित्यर्थ ।

चतुर्थपादस्य तात्पर्य माह— "यो वा एन मिन्धे स एन जरत इति । पुन पुन समिन्धन मेवाग्नेरुत्पादनम् । अतो य 'स्वाधी' स्वाधान इन्धे 'स' 'जनयते' जनयति । अर्थात् सुत्यर्थ जरत इत्यस्य जनयत इत्यर्थ इति व्याख्यात भवति ॥

मन्त्रार्थस्तु व्याख्यातप्राय ॥ २ ॥

अथ द्वितीयमन्त्र — "विद्मा ते अग्न इति * । अत्र "त्रेधा त्रयाणि"-इत्येतद् व्याचष्टे— "अग्निर्वायुरादित्य एतानि ह्यस्य तानि त्रेधा त्रयाणीति । एकस्यैव त्रेधाभावेन सिद्धानि त्रयाणि रूपाणि 'विद्मा' जानीम । द्वितीयपाद व्याचष्टे— "विद्मा ते धाम विभृता पुरुत्रेति, यदिद बहुधा विह्रियत इति । 'बहुधा' बहुप्रकार माह । 'पुरुत्रा' पुरुषु बहुषु प्रदेशेषु 'विभृता' विभृ-तानि 'धाम' धामानि । अमु मर्थ 'विद्मा' जानीम । तृतीय पाद व्याचष्टे— "विद्मा ते नाम परम गुहा य दिति । किं तत् गुह्य नामेति तद् दर्शयति— "यविष्ठ इति वा तस्य परम नाम गुह्येति । चतुर्थपाद व्याचष्टे— "विद्मा त मुत्स यत आ जगन्थे-तीति । हे अग्ने । त्व 'यत' 'आजगन्थ' आगतोऽसि, 'तम्' 'उत्सम्' उत्स्यन्दतेऽस्मादित्युत्स तम्, 'विद्मा' । कोऽसौ उत्स-शब्देन विवक्षित इति त दर्शयति— "आपो वा उत्सोऽद्भ्यो वा एष प्रथम माजगामेति । अद्भ्य उत्पत्ति पूर्वमन्त्रे "तृतीय मद्भ्यो-

---

* वा० स० १२ १६ । का० श्रौ० सू० १६ ५ २१ ।

जनयदित्यर्थोक्ता *। ननु तत्राग्नेर्जन्म तृतीय मित्युक्तम्, कथ मत्र "प्रथम माजगाम"–इति? उच्यते— नैष दोष, तत्राग्ने प्रजापत्यात्मकत्व चित्यात्मकत्व च रूप मपेक्ष्य तृतीयत्व मुक्तम्, इह तु मथनाद्यपेक्षया प्राथम्यस्य विवक्षितत्वात् ॥ ४ ॥

"समुद्रे त्वेति। तृतीयो मन्त्र †। हे अग्ने! त्वा 'समुद्रे' तत्रापि 'अप्स्वन्त' 'नृमणा' मनुष्येषु अनुग्रहयुक्तमना 'प्रजापति' 'ईधे' दीपयति। तथा 'नृचक्षा' सर्वसाक्षित्वेन मनुष्याणा द्रष्टा प्रजापति 'दिव' 'ऊधन्' ऊधसि अस्तीत्यर्थ। "लोका रजास्युच्यन्ते"–इति निरुक्तम् ‡। 'तृतीय रज' द्युलोक, तत्र 'तस्थिवास' स्थितवन्त त्वाम् 'अपाम्' 'उपस्थे' उत्सङ्गे, दिवि 'महिषा' महान्त प्राणा, वायुप्राणयोरभेदाद् वायव 'अवर्द्धन्'। यद्वा, अप्शब्देन तज्ज पुष्करपर्ण मुच्यते, तदेव द्योतमानत्वात् पृथिव्यसस्पर्शात् दिवीति व्याख्यात ब्राह्मणे § ॥

तत्र 'महिषा प्राणा' ऋत्विक्सम्बन्धिन 'अवर्द्धन्'। उक्तो नृमणशब्दार्थ, द्वितीयपादेन 'नृचक्षस'–शब्देन प्रजापतिर्विवक्षित, 'दिव ऊध'–इत्यनेन आपो विवक्षिता इति, व्याचष्टे— "प्रजापतिर्वै नृचक्षा आपो दिव ऊध इति। तृतीय रज इति द्यौर्विवक्षिता, महिषा इति च प्राणा विवक्षिता इति दर्शयति— "द्यौर्वै तृतीय रज, प्राणा वै महिषा, "दिवि त्वा प्राणा अवर्द्धन्निति ॥ ५ ॥

* ४१६ पृ० १५ प० (३ क०) द्रष्टव्यम्।

† वा० स० १२ २०। का० श्रौ० सू० १६ ५ २१।

‡ निरु० ४ ३ ३।

§ प्राणो वै दिव —इति ३ क० (४१६ पृ० १२ प०) द्रष्टव्यम्।

एव प्रदर्शनार्थं सूक्तस्यादिम ऋच व्याख्याय, तद्व्याख्यान मुत्तरास्वृक्षु * समान मित्यतिदिशति— "ता एता एकव्याख्याना इत्यादिना। एक मेवाग्नि व्याचक्षत इति 'एकव्याख्याना'। 'एतत् एव' 'अभि' प्रवृत्ता इति शेष। 'ता' सर्वा 'आग्नेय्य' अग्निदेवत्या, तथा ता 'त्रिष्टुभ'। त्रिष्टुभ इति यत् 'तत्' एव कथ मित्यत आह— "यदेकादशेति। तत्पदे अक्षरगतैकादश-सङ्ख्यास्ति, तस्मात् त्रिष्टुभ इत्यर्थ। कि तत इत्याह— "तेनेन्द्र इति। त्रिष्टुभो हि इन्द्रदेवताकत्वम्। प्रतिपादितप्रकारेण 'अग्नि ऐन्द्राग्न'॥

"यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रेति। ऐन्द्राग्नात्मनोऽस्याग्नेर्या-वती देवताद्वयस्वरूपा मात्रास्ति। "इन्द्राग्नी वै सर्वे देवा इति। इन्द्रस्य सर्वदेवताधिपतित्वात्, अग्नेश्च सर्वदेवतानुप्रवेशाश्च सर्वदेवतारूपत्वम्। "सर्वदेवत्योऽग्निरिति। 'स्वात्मना' इन्द्रा-त्मना चेत्यर्थ। अत्रापि यावत्यस्य मात्रेति सर्वदेवतारूपा मात्रेत्यर्थ ॥ ६ ॥

अथ पुनर्विष्णुक्रमवात्सप्रे समुच्चित्य † लोक तदधिष्ठातृदेव-तादिसकलजगदुत्पादकतया स्तौति— "यद्वेव विष्णुक्रमवात्सप्रे भवत, विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिरिम लोक मसृजत वात्सप्रेणाग्नि मित्यादिना। 'वित्त' धनम्। 'आशा' दिशम्। सर्व निगद-

* वा० स० १२ २१—२८। का० श्रौ० सू० १६ ५ २१।

† रुक्म प्रतिमुच्य बिभर्त्ति (७ १ १)—इत्यारभ्य 'सीद त्व मातुरस्या'—इत्युपस्थानान्ता (७ ३ १६) विष्णुक्रमा ज्ञेया। तथाच सूत्रम्— रुक्मप्रतिमोचनादि प्राग वात्सप्राद् विष्णुक्रमा — इति १६ ५ ६।

षिदम्। उक्त मर्थ मुपसंहरति— "तद्यद् विष्णुक्रमवात्सप्रे भवत इति। उक्तार्थानुसन्धानेनोभय मवश्य मनुतिष्ठन् यजमान सर्व जगत् सृष्टवान् भवति ॥ ७ ॥

अथ पुनर्विष्णुक्रम स्वर्गप्राप्तिसाधनात्मना, वात्सप्र तदवसानात्मना च प्रशंसति— "यद्वेव विष्णुक्रमवात्सप्रे इति। विक्रमसाधनै स्वर्ग लोक मभिलक्ष्य प्राप्तवान् प्रजापति, तस्य गमनस्य अवसानस्थानीय वात्सप्र मपश्यत्। अत्रावसान विमोचनम्। "स्यतिरुपसृष्टो विमोचने"–इति * हि यास्क। यजमानस्य तु अग्निना सह तन्मन्त्रेण आक्रमण मेव स्वर्गप्राप्ति। वात्सप्रमन्त्रेणोपस्थानस्यानन्तर्भावित्वात् तेनोपस्थान मेव स्वर्गगत्यवसानम्। यदि केवल विष्णुक्रमानेव कृत्वा वात्सप्र न कुर्यात्, तदाग्ने उपरि त्यागात् प्रदहेत्। "यद्वि युक्त मिति, लोकमर्यादाप्रदर्शनम्। रथे युक्त मश्वादिक कदाचिदपि विमोकाभावे रथभारश्रमेण दह्यते, तथैवैतदित्यादि पूर्ववत् ॥ ८ ॥

दीक्षाप्रथमदिवसे विष्णुक्रमवात्सप्रयो समसन विधत्ते— "स वै विष्णुक्रमानिति। प्रजापतिना यथा कृतम्, तथैव यजमानेनापि कर्त्तव्य मिति को नियम इति, तत्राह— "देवाना वै विधा मनु मनुष्या इति। 'तस्मादु ह' तस्मादेव खलु कारणात् 'इद' वक्ष्यमाण 'मानुषो ग्राम' मनुष्यसमूहोऽपि 'प्रयाय' गन्तव्यम् प्राप्य, तदानी मेव 'अवस्यति' अश्वादि गमनसाधन विमुञ्चति। अनेन तस्य भूतार्थवादता समर्थिता भवति ॥ ९ ॥

---

* निरु० १ । ६ । १ ।

विहिते विष्णुक्रमवात्सप्रे, एकस्मिन् दिने विष्णुक्रमा, अपरस्मिंस्तु वात्सप्र मित्येव क्रमेण कर्त्तव्य मिति सार्थवादं दर्शयति—"तद्दा अहोरात्रे एव विष्णुक्रमा भवन्ति, अहोरात्रे वात्सप्र मिति। 'अहोरात्रे' एकस्मिन् दिवसे इत्यर्थं। तथाच कात्यायन—"विष्णुक्रमवात्सप्रे चाहव्यत्यासम्"–इति *। 'तत्' तेन गमनरूप विष्णुक्रमम् एकस्मिन् दिवसे करोति, अपरस्मिंश्च तदवसानरूप वात्सप्र कृतवान् भवति। 'तस्मात्' 'मानुषो ग्राम' अपि इदानी मपि एकस्मिन् दिवसे अध्वान गत्वा, अन्यस्मिन् दिवसे 'क्षेम्य' क्षेमार्हो भवति, सुख मास्त इत्यर्थं ॥ १० ॥

उक्तप्रकारेण सवत्सरपर्यन्त मनुष्ठितवत † फलित दर्शयति—"स वा अर्द्ध मेव सवत्सरस्येति। एवं सति सवत्सरार्द्धं विष्णुक्रमा कृता भवन्ति, अतश्च सवत्सरमध्यदिवसात्मक स्वर्गलोक प्राप्तो भवति। उक्तवैपरीत्ये अर्द्धसवत्सरादर्वाक् एकस्मिन् अपि अहनि अहर्व्यत्यासनियमभङ्गेन विष्णुक्रम मकृत्वा वात्सप्र कुर्यात्, तदानी सवत्सरमध्यात्मक स्वर्ग न प्राप्नुयात्। अथार्द्धसवत्सरादुपर्यपि अहर्व्यत्यासभङ्गेन यदि विष्णुक्रम मेव कुर्यात्, तदानीं सवत्सरमध्यलक्षण स्वर्ग मतिक्रामेत्, अतो न्यूनाधिक मकृत्वोपक्रमेणाहर्व्यत्यासेनार्द्धसवत्सर विष्णुक्रम कृत्वा,

* का० श्रौ० सू० १६ ६ ५।

† 'सवत्सर सोध्यत सवत्सराहिताग्नं, जातस्य च, षण्मास्य मन्त्यम्"—इत्येतानि (१६ ५ १०—१३) कातीयसूत्राण्यपीह निरीक्षितव्यानि। अत्र चोपरिष्टादिह विशेषो द्रष्टव्य (६ ५ १ ६५—६८, १० २ ६ ८)।

अर्द्धसंवत्सर वात्सप्रोपस्थाने सति अप्राप्त्यतिक्रमेण लक्षणदोषद्वया-भावेनैव 'स्वर्गं लोकम् आप्त्वा विमुच्यते' ॥ ११ ॥

"ताभ्यां वै विपर्यास मेतीति । संवत्सर मनुष्ठेयत्वात् महाध्व-गमनस्थानीयं चयनकर्मं, तत्राह्नर्विपर्यासानुष्ठानश्रमपरिहाराय एकस्मिन् दिने यात्राविच्छेदं कृत्वा महाध्वगमनप्राप्तिस्थानीय भवति । आद्यन्तयोरह्नोरुभयोर्विष्णुक्रमवात्सप्रस्थानीयत्वम , तयो' समुच्चित्यानुष्ठान विधाय स्तौति—"तस्य वै पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चेत्या-दिना । अहश्च रात्रिश्च क्रमेण विष्णुक्रमवात्सप्रस्थानीयम् । तथा सति 'एतद्वै' । कि मेत दिति स्पष्टयति— "इद सर्वं प्रजापति. प्रजनयिष्यश्चेति । एतस्य सर्वस्य सृष्ट्यादौ तदन्ते वा अहो-रात्राभ्यां सृष्टं सर्वं परिगृह्णीयात् , स्वाधीन कृतवान् । "तथै-वैतदिति । पूर्ववत् । यजमानस्य सर्वजगत्सृष्टिर्नाम संवत्सर-पर्यन्त महर्व्यत्यासानुष्ठानम् ॥ १२ ॥

अह्नैवं विष्णुक्रमो रात्रिर्वात्सप्र मित्यत्र काचिच्छङ्का समुन्मि-षति, ता मनूद्य समाधत्ते— "तदाहुर्यदहरिति । 'उभे एव' 'अहन्' अहनि निर्वर्त्ये 'भवत', 'न रात्र्याम्', 'कथम्' 'अस्य' यजमानस्य 'रात्र्याम्' अपि 'कृते भवत'? अस्योत्तरम् "एतद्वा इति । 'एने' उभे विष्णुक्रमवात्सप्रे 'अद' विप्रकृष्टे दीक्षावसरे 'दीक्षमाण' 'पुरस्तात्' संवत्सरस्य 'अपराह्णे' 'सम-स्यति' अव्यवधानेनानुतिष्ठति । अस्तु, रात्रे कथ प्राप्तिरिति, तत्राह— "रात्रिर्ह्येतद् यदपराह्ण इति । इत्य मादौ समासन-कारण मुक्त्वा अन्तेऽपि दर्शयति— "अथैने एतत् सन्निवपत्यन्निति । 'उपरिष्टात्' संवत्सरावसाने । शिष्ट पूर्ववत् । 'एवम्' आद्य-न्तयो समस्यानुष्ठानेन 'उभे' अपि सर्वस्मिन्नहनि समस्य कृते

भवत'। तथा सर्वस्या मपि 'रात्रयाम्' 'उभे' अपि समस्य 'कृते भवत' ॥ १३ ॥

चरमदिवसकर्त्तव्य माह— "स यदहरिति। 'यदह' यस्मिन्नहनि सन्निवापो नाम चितेऽग्नौ उख्याग्नेर्निवाप, त करिष्यन् 'स्यात्', 'तदह प्रात उदिते आदित्ये'—इत्यादिना प्रयोग' प्रदर्श्यते। "भस्मैव प्रथम मिति *। नेतरत् कर्म प्रथम कुर्यात्। "यथैव तस्याभ्यवहरण मिति। 'तस्य' भस्मन उदके प्रक्षेपो 'यथा', तथा 'एव'। चितस्य 'भस्मन' सकाशात् आदाय पुनस्तद्देशात् 'प्रति' निवृत्त सन् 'उखायाम् ओप्य उपतिष्ठते' ॥

भस्माभ्यवहरणादेरनुष्ठानप्रकार समन्त्रक उपरिष्टात् "अथातो भस्मन एवेत्यादिना † प्रतिपादयिष्यते, अत्र तु अनुष्ठेयपदार्थोद्देशमात्र मेव ॥

"अथ प्रायश्चित्तीकरोतीति। एतत् उखाप्रकरणे व्याख्याते ‡ ॥ १४ ॥

\ ^अन्त्यदिवसस्य पक्षे विष्णुक्रमीयत्वम्, पक्षे वात्सप्रीयत्वञ्च भवति, \ कथ मनुष्ठानप्रकार इति, तद् विभज्य दर्शयति— "स यदि विष्णुक्रमीय मह स्यादिति। विष्णुक्रमानन्तर वात्सप्रोपस्थान मिति यथाक्रम मेव। यदि वात्सप्रसम्बन्धि स्यात् चरम मह, तदा वात्सप्रोपस्थानानन्तर 'विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा' पुनर्वात्सप्रोपस्थान कर्त्तव्यम्। पुनर्वात्सप्रोपस्थान मकृत्वा, केवलेन विष्णुक्रमेणैव यदि समाप्येत, तदा गमनसाधनाश्वादि-

---

* 'उखाया भस्मोद्वपन मस्तमिते पार्वे'—इति का॰ १६ ६ १।

† उपरिष्टात् ८अ॰ २ब्रा॰ १ कण्डीत इति यावत्।

‡ ३५८ पृ॰ ६ प॰, ३६६ पृ॰ ७ प॰ द्रष्टव्यम्।

ग्नीयस्याग्नेर्न विमोकः स्यात्। इत्थं विष्णुक्रमैरेवानुष्ठाना-वसाने दोषं मुक्त्वा, पुनः वात्सप्रेणाहस्समाप्तौ गुणं दर्शयति— "अथ यद् वात्सप्रं मन्तं करोति, प्रतिष्ठा वै वात्सप्र मिति। वात्सप्रस्य स्वर्गगमनावसानरूपत्वं मुक्तं प्राक् *, तस्मात् प्रतिष्ठा-त्मकत्वम्। स्पष्ट मन्यत् † ॥ १५ ॥ ४ [७ ४] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे सप्तमेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ७ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमी।
रत्नोस्रां रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यः,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटं च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलं स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः।

* ७अ० ४ब्रा० ११ कण्डी (४२३ पृ०) द्रष्टव्यम्।
† का० श्रौ० सू० १६ ६ ६ सूत्रमिति द्रष्टव्यम्।

आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मन्नृण शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूप गिरि मकृत मुदा पात्रसात्क्षिप्रणार्यः * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे सप्तमोऽध्याय समाप्त ॥ ७ ॥

---

* अत्रत्याष्टश्लोक्या, पञ्चमकाण्डीयद्वितीयाध्यायान्ते द्रष्टव्या, ।

(अथाष्टमाध्यायस्य प्रथम ब्राह्मणम्)

व्वनीवाह्येताग्निं बिभृयादित्याहुः । देवाश्चा-सुराश्चोभये प्राजापत्या अस्पर्द्धन्त ते देवा अर्क म-चरंस्ताल मसुरा आसस्ते देवा अर्केण चरन्त एतत् कर्मापश्यंस्त्वर्केण हि वै देवाश्चरन्त एतत् कर्मापश्यंस्तस्मादनस एव पौरोडाशेषु यजूंष्यन-सोऽग्नौ * ॥ १ ॥

स यो व्वनीवाह्यते । देवान् कर्मणेति दैवं हास्य कर्म कृतं भवत्यथ यो न व्वनी-वाह्यते ऽसुरान् कर्मणेत्यसुर्यं हास्य कर्म कृतं भवति ॥ २ ॥

तद्धैक ऽआहुः । स्वयं वा ऽएष व्वनीवाहितो व्विष्णुक्रमैर्वा ऽएष प्रयाति व्वात्सप्रेणावस्यतीति न तथा व्विद्याद्दैव वा ऽअस्य तत् प्रयाणं यद् व्विष्णुक्रमा दैव मवसानं यद् व्वात्सप्र मथास्येदं

---

* 'यजूंरष्यनसोऽग्नौ'—इति ग, 'यजूंरष्यनसोऽग्नौ'—इति घ।

मानुषं प्रयाणं यदिदं प्रयाति मानुषमवसानं यदवस्यति ॥ ३ ॥

प्रजापतिरेषोऽग्निः। उभयम्वेतत् प्रजापतिर्यच्च देवा यच्च मनुष्यास्तद्यद् व्विष्णुक्रमव्वात्सप्रे भवतो यद्देवास्य दैवꣳ रूपं तदस्य तेन संस्करोत्यथ यद्वनीवाह्यते यद्देवास्य मानुषꣳ रूपं तदस्य तेन संस्करोति स ह वा ऽएतꣳ सर्व्वं कृत्स्नं प्रजापतिꣳ संस्करोति य एवं व्विद्वान् व्वनीवाह्यते तस्मादु व्वनीवाह्यैतेव * ॥ ४ ॥

स यदह. प्रयास्यन्त्स्यात् †। तदहरुत्तरतोऽग्ने. प्रागन उपस्थाप्यायास्मिन्त्समिध मादधात्येतद्वा ऽएन देवा एष्यन्त पुरस्तादन्नेनाप्रीणान्नेतया समिधा तथैवैन मय मेतदेष्यन्तं पुरस्तादन्नेन प्रीणात्येतया समिधा ॥ ५ ॥

समिधाग्निं दुवस्यतेति। समिधाग्निं नमस्यतेत्येतद् घृतैर्बोधयतातिथि मास्मिन् हव्या जुहोत-

* 'वनिवाह्यैतेव'—इति ग, घ

† '०स्यात'—इति ग, घ।

मेति घृतैरिद्ध बोधयतातिथिं मोऽअस्मिन् हव्यानि जुहुतेत्येतद् ब्रुवन्नित्येत्याये त्यैन मेतद् बोधयति ॥ ६ ॥

अथैन मुद्यच्छति । उदु त्वा विश्वे देवा अग्ने भरन्तु चित्तिभिरिति विश्वे वाऽएत मग्रे देवाश्चित्तिभिरुदभरन्नेतद्वै तदा चित्त मासीत्त-थैवैन मय मेतच्चितिभिरुद्भरत्येतद्वास्य तदा चित्त भवति स नो भव शिवस्त्वꣳ सुप्रतीको विभाव-सुरिति यथैव यजुस्तथा बन्धुस्त दक्षिणत उदञ्च मादधाति तस्योक्तो बन्धु. स्थाल्या गार्हपत्यꣳ समुप्यापर मादधाति स यदि कामयेतोपाधिरोहेत् पार्श्वतो वा व्रजेत् ॥ ७ ॥

अथानड्वाहौ युनक्ति । दक्षिण मग्रे ऽथ सव्य मेवं देवत्रेतरथा मानुषे स या काञ्च दिश या-स्यन्स्यात् प्राङेवाग्रे प्रयायात् प्राची हि दिगग्नेः स्वा मेव तद्दिश मनु प्रयाति ॥ ८ ॥

प्रेदग्ने ज्योतिष्मान्याहि । शिवेभिरर्चिभिष्ट्व मिति प्रेदग्ने त्वं ज्योतिष्मान्याहि शिवेभिरर्चि-भिर्दीप्यमानैरित्येतद् बृहद्भिर्भानुभिर्भासन्मा हिꣳ-

सीस्तन्वा प्रजा इति वृहद्भिरर्चिंभिर्द्दीप्यमानैर्मा हिꣳसीरात्मना प्रजा इत्येतत् * ॥ ९ ॥

स यद्वाच उत्सर्जेत् । अथैतद्यजुर्जपेदसुर्या वा ऽएषा व्वाग्याचक्य तामेतच्छमयति तामेतद्देवत्रा करोति ॥ १० ॥

यद्वेवैतद्यजुर्जपति । यस्मिन्वै कस्मिंश्चाहिते ऽग्न उत्सर्जति तस्यैव सा व्वाग् भवति तद्यदग्नावाहिते ऽग्न उत्सर्जत्यग्नेरेव सा व्वाग् भवत्यग्निमेव तद्देवा उपास्तुवन्नुपामहयस्तथैवैन मय मेतदुपस्तौत्युप महयत्यक्रन्ददग्नि स्तनयन्निव द्यौरिति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥

स यदि पुरा व्वसत्यै व्विमुञ्चेत † । अनस्येवाग्निः स्यादथ यदा व्वसत्यै व्विमुञ्चेत प्रागन उपस्थाप्योत्तरत उद्धृत्यावोक्षति यत्रैन मुपावहरति तं दक्षिणत उदञ्च मुपावहरति तस्योक्तो बन्धुः ॥ १२ ॥

* 'इत्येतत'—इति ग, घ ।

† 'विमुञ्चेत'—इति क, ग । विमुञ्चेत'—इति ख, ङ ।

अथास्मिन्नेत्समिध मादधाति। एतद्वा ऽएनं देवा ईयिवाꣳस मुपरिष्टादन्नेनाप्रीणन्नेतया समिधा तथैवैन मय मेतदीयिवाꣳस मुपरिष्टादन्नेन प्रीणा-त्येतया समिधा ॥ १३ ॥

प्र प्राय मग्निर्भरतस्य शृण्व ऽइति। प्रजा-पतिर्वै भरतः स हीदꣳ सर्वं बिभर्त्ति वि यत् सूर्यो न रोचते बृहद्भा इति वि यत् सूर्य-इव रोचते बृहद्भा इत्येतदभि यः पूरु पृतनासु तस्थाविति पूरुर्हं नामासुररक्ष स मास त मग्निः पृतनास्वभितस्थौ दीदाय दैव्यो ऽअतिथिः शिवो न इति दीप्यमानो दैवोऽतिथिः शिवो न इत्ये-तत् स्वितवत्या व्वसत्यै स्त्रेनं तत् स्वापयति ॥ १४ ॥

अथातः सम्पदेव। समिध प्रथमेनादधात्यु-दाव्हरयेकेन प्रयारयेकेनास्त मेकेनानुमन्त्रयते स-मिध मेव पञ्चमेनादधाति तत् पञ्च पञ्चचिति-कोऽग्निः पञ्चऽर्त्तवः संव्वत्सरः संव्वत्सरो ऽग्निर्यावा-नग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति ॥ १५ ॥ ५ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [८. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

चक्रशिक्यपाशासन्दीसशिक्योखाग्निधारणम् ।
विष्णुक्रमश्च वात्सप्रोपस्थानं सप्तमे गतम् ॥
अथाष्टमेऽत्र ह्युख्याग्नेर्गार्हपत्यचयनार्थकम् ।
देवयजनदेशस्य प्रापणादिकमुच्यते ॥

ततोऽख्याग्नेर्गार्हपत्यं प्रति अनसा प्रापणं विधास्यंस्तदुपोद्घातमाह— "वनीवाह्येताग्निम् बिभ्रदित्याहुरित्यादिना * । अग्निचयनप्रदेशप्रापणीयाग्निं 'बिभ्रद्' यजमानो 'वनीवाह्येत' अनसा तमुख्याग्निं भृशं वाहयेत् 'इत्याहु' पूर्वमहर्षयः । वहतेर्यङन्तस्याभ्यासस्य नीगागमश्छान्दसः ।

केनाभिप्रायेणेति, तमभिप्रायं पूर्ववृत्तान्तमुल्लेखेन दर्शयति— "देवाश्चेति । ते 'देवा' 'चक्रम् अचरन्' चक्रेणाचरन्नित्यर्थः' । 'असुरा' तु 'शालम्' चक्रव्यतिरिक्तं साधनम् शालम्, तत् 'आसन्' तत्साधना अत्राभवन्नित्यर्थः । "ते देवाश्चक्रेण चरन्त एतत् कर्मापश्यन्निति । 'एतत्' उख्याग्निप्रणयनलक्षणमित्यर्थः । यस्माद् 'अपश्यन्' 'तस्मात्' 'पौरोडाशेषु' पुरोडाशसम्बन्धिषु

* "वनीवाहनमेतद् दीक्षासु यदेच्छेत"—इति का० श्रौ० सू० १६ ६ २२ । वनीवाहनमिति सञ्ज्ञास्य कर्मणः, सा च सव्यवहारार्था । तच्च दीक्षासु कर्त्तव्यम्, यदेच्छोपजायते महावीरकरणयूपच्छेदन-वनीवाहनानि दीक्षासु क्रियन्ते, क्रमस्तु नैषाम्, पाठाभावात --इति तत्र कर्कः ।

कर्मसु 'अनस एव' शकटस्यैव 'यजूंषि' मन्त्रा सन्ति, तथा 'अग्नौ' अग्निचयनेऽपि 'अनस' एव 'यजूंषि' ॥ १ ॥

इत्य मुपोद्घात मुक्त्वा औपोद्घातिकं दर्शयति— "स यो वनीवाह्यत इति। भृश मनसा वाहयेत् तद्। वनीवाहनलक्षणेन 'कर्मणा' 'देवान् एति' देवाना माचरण मनुकरोतीत्यर्थं । तदेव व्याचष्टे— "दैव ह्यस्येति। व्यतिरेक दर्शयति— "अथ यो न वनीवाह्यत इति। वनीवाहन मकृत्वा शालाया मेवाग्नि निष्पादयेत्, तदा 'असुर्यम्' तत् कर्म असुरेभ्यो हित भवतीत्यर्थं ॥ २ ॥

इत्य वनीवाहन कर्त्तव्य मिति विधाय, तस्य प्रकारान्तरेण प्राप्ति माशङ्कते— "तद्धैक आहु स्वय वा एष इति। अग्नेर्भृश वहन मेवापेक्षितम्। तत्र विष्णुक्रमणेनैव सवात्मप्रेण कृत मित्यभिप्राय। "दैव वा अस्य तत् प्रयाण मिति। विष्णुक्रमरूप प्रयाण देवविष्णुभावेनाक्रान्तत्वात् अवसानस्य तादृक्त्व मपि तस्मादेव, वनीवाहनरूप तु मानुष मेव ॥ ३ ॥

अस्त्वेव विषयभेदेन प्रयाणभेद, तथापि द्विविध मपि कर्त्तव्य मित्यत्र किङ्कारण मिति तद् दर्शयति— "प्रजापतिरेषोऽग्निरुभयम्वेतदित्यादिना। स्रष्टृस्रष्टव्ययोरभेदोपचारेण 'एतत् उभयम्' अपि 'प्रजापति' एव। तथा सत्युभयेन वात्सप्रेण विष्णुक्रमेण वनीवाहनेन चेत्युभयेन दैवमानुषभेदेनोभयविध मपि 'रूप सस्करोति'। अत उभय मप्यवश्य मनुष्ठेय मित्यर्थं ।

उक्तार्थज्ञानपूर्वक मनुतिष्ठत फल माह— "स ह वा एत मिति। "तस्मादिति। निगमनम् ॥ ४ ॥

अग्नेर्गार्हपत्यचयनदेश प्रति प्रणयनप्रयोग माह— "स यद्-

ह्वरिति । यस्मिन्नहनि दीक्षा समाप्य, चितिप्रदेशं प्रति 'प्रयास्यन् स्यात्', तदोख्याग्ने 'उत्तरत' प्राक् अन उपस्थाप्य, अस्मिन् उख्याग्नौ 'समिधम्' आदध्यात् । तथाच कात्यायनः— "प्रागन कृत्वोख्यस्योत्तरत समिदाधान समिधाग्नि मिति"-इति * । एतत् प्रशंसति— "एतद्वा एन मिति । यथा लोके प्रयास्यन्त भोजयित्वा प्रस्थापयति, तत्स्थानीय मिदं समिदाधान मिति स्तुति ॥ ५ ॥

तत्र "समिधाग्नि मिति मन्त्र † । हे ऋत्विग्यजमाना ! 'समिधा अग्नि' 'दुवस्यत' प्रचरत, 'घृतै' अतिथिभूत मग्नि 'बोधयत' प्रबुद्ध कुरुत । अथ चितिप्रदेशे गार्हपत्यभूतेऽस्मिन् 'हव्या' हवींषि 'आजुहोतन' सर्वतो जुहुत । तत्र दुवस्यते-त्येतद् व्याचष्टे— "समिधाग्नि नमस्यतेत्येतदिति । स्पष्ट मन्यत् । "बोधयतेति । यद् बोधलिङ्ग मस्ति, तस्य तात्पर्य माह— "इत्यायै ह्येन मेतद् बोधयतीति । 'इत्यायै' गम-नायै ॥ ६ ॥

"अथैन मुद्यच्छत्युदु त्वेतीति । अनस उपरि उख्याग्निं स्थापयितु मूर्द्ध्व धारयेत् । तच्च धारण मासन्दीसहितम् "सासन्दीक मुद्यम्य"-इति सूत्रात् ‡ । चित्तिभिरित्येतद् व्याचष्टे— "एतद्वैषा मिति । 'एषा' देवाना 'चित्तिभि' ग्रानैरुद्धरण कुर्वताम् 'तदा' उद्धरणकाले 'एतत्' उद्धरण मेव 'चित्त' चेतव्यम् 'आसीत्' । 'तथैव' देववदेव यजमानोऽपि

* का० श्रौ० सू० १६ ६ १५ ।

† वा० स० १२ ३० ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ६ १६ क

'चित्तिभि' उद्धृतवान् भवति। अस्यापि यजमानस्य 'एतदेव' उद्धरण मेव चित्त भवति। उत्तरार्द्धस्य स्पष्टार्थता माह— "यथैव यजुस्तथा बन्धुरिति॥

मन्त्रस्याय मर्थ *— हे अग्ने। 'त्वा' त्वाम् 'विश्वेदेवा' 'चित्तिभि' ज्ञाने 'उद्धरन्तु'। स तथाविधस्त्व 'न' अस्माक 'शिवो भव'। तथा 'सुप्रतीक' शोभनाङ्ग 'विभावसु' प्रभैकधनश्च॥

उद्धृतस्याग्नेरनसि स्थापने विशेष माह— "त दक्षिणत उदञ्च मादधातीति। 'दक्षिणत' सकाशात् 'उदञ्चम्' उदङ्मुखम्। "दक्षिणतोऽनसि करोति"–इति सूत्रम् †। पूर्वोक्त मर्थवाद मुक्तेऽर्थेऽतिदिशति— "तस्योक्तो बन्धुरिति। "दक्षिणतो वा उदग् योनौ रेत सिच्यते"–इत्येव मुक्त इत्यर्थ ‡। अन्यस्या 'स्थाल्याम्' 'अपर गार्हपत्यम्' अग्नि स्थापयित्वा 'आदधाति' अग्ने पश्चा द्देशे स्थापयेत्। "स्थाल्या गार्हपत्य पश्चात्"–इति § हि सूत्रम्। यजमानस्याप्यारोहण पाक्षिक मिति दर्शयति— "स यदि कामयतेति॥ ७॥

अनस्यनडुहोर्योजन तत्क्रमश्चाह— "अथानडुहाविति ‖। 'एवम्' उक्तक्रमेण चेत् 'देवत्रा' देवेषु चित भवति, 'इतरथा' सव्य प्रथम युनक्ति चेत् 'मानुषे' मनुष्ये, तद्योग्य मित्यर्थं। यजनदेशस्य यत्र कुत्र चित् अवस्थित तत् आदौ प्राङ्मुख याया-

* वा० स० १२ ३१।
† का० श्रौ० सू० १६ ६ १६ ख।
‡ ४ अ० २ ब्रा० १० क० (२१३ पृ०) द्रष्टव्यम्
§ का० श्रौ० सू १६ ६ १७।
‖ का० श्रौ० सू० १६ ६ १८।

दिति नियम सार्थवाद विधत्ते— "स या काष्ठेति । देवानां दिग्व्यवस्थाकाले अग्निना प्राग्-दिक्-परिग्रहात् "प्राची हि दिगग्नेरित्युक्तम् *। "प्राची दिगग्निर्देवतेति तैत्तिरीयकप्रसिद्धि "प्राची हि"-इतिशब्देन द्योत्यते । तदनस प्राक् प्रवर्त्तनम् ॥ ८ ॥

मन्त्रे पूर्वार्द्धस्य तात्पर्य दर्शयन् अर्चिभिरित्येतस्यावयवार्थं माह— "प्रेदग्न इत्यादिना †। 'शिवेभि अर्चिभि' दीप्यमानैरिति । "ऋच दीप्तौ"-इत्यस्मात् ‡ अर्चि-शब्द इति प्रतिपादित भवति । तथैवोत्तरार्द्धस्य तात्पर्य दर्शयन् भानु-शब्दस्यार्चिरर्थ इति व्याचष्टे— "बृहद्भिर्भानुभिरिति । 'तन्वा'-इत्यस्य व्याख्यान मात्मनेति, शरीरेणेत्यर्थ ।

अय मर्थ — 'अग्ने ।' त्व ज्योतिष्मान्' प्रभूतज्योतिष्क , त्व 'शिवेभि' मङ्गले 'अर्चिभि' उपलक्षित सन् 'प्रयाहि' प्रगच्छ, तथा 'बृहद्भि' 'भानुभि' प्रकाशै 'भासन्' भासमान , तव स्वकीयेन शरीरेण 'प्रजा' अस्मदीया 'मा हिंसी' हिंसा मा कुरु ॥ ९ ॥

अश्वध्वनौ प्रायश्चित्त माह— "स यदेति । 'उत्सर्जेत्' ध्वनि कुर्यात्, तदा 'एतद्' वक्ष्यमाणम् "अक्रन्दत्"-इति 'यजु' 'जपेत्' §। अश्वसम्बन्धिन्या वाच असुर्यत्व कार्यजननत्वाद् द्रष्टव्यम् । 'ता' वाचम् 'एतत्' एतेन आक्रन्ददग्निरितिपाठेन असुर्यत्व मपहाय 'देवत्रा' देवेषु करोति ॥ १० ॥

पुन प्रशसति— "यद्वेवैतद्यजुरिति । 'यस्मिन् कस्मिंश्चित्'

* ३ अ० ३ ब्रा० २ क० (१७६ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

† वा० स० १२ ३२ ।

‡ तु० प० २२ धा० ।

§ का० श्रौ० सू० १६ ६ २० ।

शकटस्योपरि 'आहिते' 'अग्नौ' उत्सर्जेत्। 'तस्यैव' आहितस्यैव सम्बन्धिनी भवति 'सा' वाक्। अथ 'अग्नौ' आहिते सति 'अग्नेरेव' 'सा' स्यात्। यस्मादेव तस्मात् 'तत्' तेन मन्त्रपाठेन अन्यदीयत्वपरिहाराय 'अग्नि मेव' 'देवा' 'उपास्तुवन्', 'उपामहयन्' पूजित मकुर्वन्, तथैव 'एनम्' अग्निम् 'एतत्' एतेन 'उपस्तौति', 'उपमहयति' च। अत्र मन्त्र विधाय तदपेक्षित ब्राह्मण पूर्वोक्त मेवेत्यतिदिशति— "अक्रन्ददग्निरिति *। "तस्योक्तो बन्धुरिति। उखाप्रग्रहणप्रस्तावे † "क्रन्दतीव हि पर्जन्य" —इत्यादिनोक्त इत्यर्थ ॥ ११ ॥

"स यदि पुरा वसत्यै विमुञ्चेतेति। 'वसत्यै' वसत्या, अग्निचयनस्थानात् अर्वाङ् मध्ये मार्ग 'विमुञ्चेत' शकटम्, तदा 'प्राक् अन' प्राग्देशे अन 'उपस्थाप्य', 'उत्तरत' तदुत्तरत भूमिम् 'उद्धत्यावोक्षति'। 'यत्र' 'एनम्' अग्निम् 'उपावहरति' अध स्थापयति, 'त' दक्षिणत 'उपावहरति'। "तस्योक्तो बन्धुरिति। दक्षिणत उदगर्थवाद उखार्थे मृत्पिण्डपरिग्रहणे ‡, "दक्षिणतो वा उदग् योनौ रेत सिच्यत इत्यर्थ ॥ १२ ॥

यथा अग्निप्रणयनकाले तस्यान्नत्वेन समिदाधान मुक्तम् §, एव मेव अन्नस्याप्यन्नत्वेन समिदाधान कर्त्तव्य मित्याह— "अथास्मिन् समिध मादधातीति ‖। एतत् प्रशसति— "एतद्वा

* वा० स० १२ ३३।

† ७ अ० ३ ब्रा० २ क० (४५ पृ०) द्रष्टव्यम्।

‡ ४ अ ३ ब्रा० १० क० (२१३ पृ०) द्रष्टव्यम्।

§ इहैव पुरस्तात् ४४२ पृ० २२ प० द्रष्टव्यम्।

‖ का० श्रौ० सू० १६ ६ १५।

एन देवा ईयिवाꣳस मिति । 'ईयिवास' चयनस्थान गतवन्तम्, गमनप्राक्काल मपेक्ष्य 'उपरिष्टात' इत्युक्तम । 'अनेन'-इत्यस्य व्याख्यानम् 'एतया समिधा' इति । "तथैवैन मित्यादिक मुक्त-प्रायम् । अस्य सर्वस्यापि सूत्रे चात्रोदाहरति— "उद्यतावोच्चित उत्तरत समिदाधान प्रप्रेति"-इति * ॥ १३ ॥

समिदाधानमन्त्र विदधन् विभज्य व्याचष्टे— "प्र प्राय मित्या-दिना † । अय मर्थ — 'अयम्' अग्नि 'भरतस्य' प्रजापते वचन 'प्रशृण्वे' प्रकर्षेण शृणोति, 'विरोचते' च 'सूर्यो न' सूर्य इव, 'बृहत' महद् 'भा' भासमान 'रोचते' दीप्यते । यद्वा, 'भा' भासा 'बृहत्' महान् 'य' अग्नि 'पुर' 'पृतनासु' सङ्ग्रा मेषु 'अभितस्थौ' 'पराबभूव', स 'दैव्य' देवसम्बन्धी, 'अतिथि' अतिथिरूप', 'शिव' 'न' इव 'दीदाय' दीप्यते ॥

भरतशब्द व्याचष्टे— "प्रजापतिर्वै भरत इति । तदुपपा-दयति— "स हीद मिति । 'सूर्यो न' इत्यत्र 'न'-शब्द उपमार्थ इति व्याचष्टे— "वि यत् सूर्यं इव रोचते बृहद्भा इत्येतदिति । तृतीयपाद व्याचष्टे— "पूरुर्ह नामासुररक्षस मासेति । सुर-विरोधी रक्षोऽभूत् । "अनसन्तान्नपुसकाच्छन्दसि"-इति ‡ समासान्त । स्पष्ट मन्यत् । अस्मिन् मन्त्रे 'पृतनासु तस्थौ'-इत्यत्र स्थिति श्रूयते, तन्मुखेन मन्त्र प्रशसति— "स्थित-वत्येति ॥ १४ ॥

अथात सम्पदेवेति । 'अथ' 'अत' उपरिष्टात् 'सम्पदेव'

* का० श्रौ० सू० १६ ६ २१ ।

† वा० स० १२ ३४ ।

‡ पा० सू० २ ३ ४ ।

उक्तानां मन्त्राणां सम्पत्तिरेव, न त्वनुष्ठेयं किञ्चिदुच्यत इत्यर्थः । तां सम्पत्तिं दर्शयति— "प्रथमेनादधातीत्यादिना । प्रथमेन "समिधाग्निं दुवस्यत"—इत्येतेन *। "उद्यच्छत्येकेनेति । "उदु त्वा विश्वे देवा"—इत्येतेन †। "प्रयात्येकेनेति । "प्रेदग्ने ज्योतिष्मान्"—इत्येतेन ‡। अथ मेकेनेति । "अक्रन्ददग्निरित्ये-तेन §। "समिध मेव पञ्चमेनेति । "प्र प्राय मग्नि"—इत्येतेन ‖। "पञ्चचितिकोऽग्नि"—इत्यादि, गतम् ॥ १५ ॥ ५ [८ १] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डेऽष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्)

अथातो भस्मन एवाभ्यवहरणस्य । देवा वा ऽएतदग्रे भस्मोदवपस्तेऽब्रुवन्यदि वा ऽइद मित्थ मेव सदात्मान मभिसंस्करिष्यामहे मर्त्या. कुणपा अन-पहतपाप्मानो भविष्यामो यद्यु परावप्स्यामो यद्-

* वा० सं० १२ ३० ।
† वा० सं० १२ ३१
‡ वा० सं० १२ ३२
§ वा० सं० १२ ३३
‖ वा० सं० १२ ३४

आग्नेयं बहिर्धा तदग्नेः करिष्याम उप तज्जानीत यथेदं करवामेति तेऽब्रुवंश्चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्तदिच्छत यथेदं करवामेति ॥ १ ॥

ते चेतयमानाः । एतदपश्यन्नप एवैनदभ्यवहरामापो वा अस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा तद्यत्रास्य सर्वस्य प्रतिष्ठा तदेनत् प्रतिष्ठाप्य यदत्राग्नेयं तदग्नेरोऽधि जनयिष्याम इति तदपोऽभ्यवाहरंस्तथैवैनदयमेतदपोऽभ्यवहरति ॥ २ ॥

आपो देवीः । प्रतिगृभ्णीत भस्मैतत् स्योने कृणुध्वं सुरभा उ लोक इति जग्धं वा एतद्यातयाम भवति तदेतदाह सुरभिष्ठ एनल्लोके कुरुध्वमिति तस्मै नमन्तां जनय इत्यापो वै जनयोऽद्भ्यो हीदं सर्वं जायते सुपत्नीरित्यग्निना वा आपः सुपत्न्यो मातेव पुत्रं बिभृताप्स्वेनदिति यथा माता पुत्रमुपस्थे बिभृयादेवमेनद्बिभृतेत्येतत् ॥ ३ ॥

अप्स्वग्ने सधिष्टवेति । अप्स्वग्ने योनिष्टवे-

त्येतत् सौषधीरनुरुध्यस ऽइत्योषधीर्ह्येषोऽनुरुध्यते गर्भे सञ्जायसे * पुनरिति गर्भे ह्येष सञ्जायते † पुनर्गर्भो ऽअस्योषधीना गर्भो व्वनस्पतीना गर्भो व्विश्वस्य भूतस्याग्ने गर्भो ऽअपा मसीति तदेन मस्य सर्व्वस्य गर्भं करोति ॥ ४ ॥

त्रिभिरभ्यवहरति । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनदेतदभ्यवहरत्येकेनाग्रेऽथ द्वाभ्या द्वाभ्या व्वाग्रेऽथैकेन द्विस्तु कृत्वोऽभ्यवहरति तद्वै त्रिपादा पशवस्तैरेवैनदेतदभ्यवहरति ॥ ५ ॥

अथापादत्ते । तद्यद्वाग्नेयं तदेतदद्भ्योऽधि जनयत्यनयानया वै भेषजं क्रियतेऽनयैवैन मेतत् सम्भरति प्रसद्य भस्मना योनि मपश्च पृथिवी मग्न ऽइति प्रसन्नो ह्येष भस्मना योनि मपश्च पृथिवीं च भवति सꣳसृज्य मातृभिष्ट्वं ज्योतिष्मान् पुनरासद ऽइत्येतत् पुनरासद्य सदनं पुन-

---

* 'सन् जायसे'—इति ग ।

† 'सन् जायते'—इति ग ।

ऊर्जा सह रय्येत्येतेन मा सर्व्वेणाभिनिवर्त्तस्वेत्ये-
तत् ॥ ६ ॥

चतुर्भिरपादत्ते । तद्वै चतुष्पादा पशवस्तै-
रेवैन मेतत् सम्भरत्यथो ऽन्नं वै पशवोऽन्नेनै-
वैन मेतत् सम्भरति त्रिभिरभ्यवहरति तत् सप्त
सप्तचितिकोऽग्नि सप्तऽर्त्तवः संव्वत्सर. संव्वत्सरो-
ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति ॥ ७ ॥

अपादाय भस्मन. प्रत्येत्य । उखाया मोप्योप-
तिष्ठत ऽएतद्वा ऽएतद्यथायथं करोति यदग्नि मपो-
ऽभ्यवहरति तस्मा ऽएवैतन्निह्नुतेऽहिꣳसाया ऽआ-
ग्नेयीभ्या मग्नय ऽएवैतन्निह्नुते बुद्धवतीभ्या यथै-
वास्यैतदग्निर्व्वचा निबोधेत ॥ ८ ॥

बोधा मे ऽअस्य व्वचसो यविष्ठेति । बोध मे-
ऽस्य व्वचसो यविष्ठेत्येतन्मꣳहिष्ठस्य प्रभृतस्य स्व-
धाव इति भूयिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधाव इत्येतत्
पीयति त्वो ऽअनु त्वो गृणातीति पीयत्येको-
ऽन्वेको गृणाति व्वन्दारुष्टे तन्व व्वन्दे ऽअग्न
ऽइति व्वन्दिता तेऽहं तन्वं वन्देऽग्न ऽइत्येतत् स

बोधि सूरिर्म्मघवा व्वसुपते व्वसुदावन् युयोध्यस्मद्द्वेषाꣳसीति यथैवास्माद् द्वेषाꣳसि युयादेवमेतदाह द्वाभ्यामुपतिष्ठते गायत्र्या च त्रिष्टुभा च तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९ ॥

तानि नव भवन्ति। नव दिशो दिशोऽग्निर्नव प्राणाः प्राणा अग्निर्य्यावानग्निर्य्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति ॥ १० ॥

अथ प्रायश्चित्ती करोति। सर्व्वेभ्यो वा ऽएष एत कामेभ्य आधत्ते तद्यदेवास्यात्र कामानां व्यवच्छिद्यते ऽग्नावपोऽभ्यवह्रियमाणे तद्वैवैतत् सन्तनोति सन्दधात्युभे प्रायश्चित्ती करोति य ऽएवाग्नावनुगते तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥

तानि दश भवन्ति। दशाक्षरा व्विराड्विराडग्निर्द्दश दिशो दिशो ऽग्निर्द्दश प्राणाः प्राणा अग्निर्य्यावानग्निर्य्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति ॥ १२ ॥ ६ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [८. २.] ॥

यदुक्तं प्राक् 'स यदह सन्निवपस्यन् स्यात्, तदह प्रातरुदित आदित्ये भस्मैव प्रथम मुद्दपतीति *, तद्विधातु माख्यायिका वदन् प्रतिजानीते— "अथातो भस्मन एवाभ्यवहरणस्येति । मीमांसा क्रियत इति शेष । 'देवा' खलु 'अग्रे' पूर्वम् 'भस्म' अग्ने सकाशात् 'उदवपन्' ऊर्द्ध मपागमयन्, अनन्तर ते परस्पर मब्रुवन्— 'यदि वा' 'इदम्' उद्धृत भस्म 'इत्य मेव' अन्यत्र प्रक्षेप मकृत्वा अनुद्धृतप्रकारेणैव स्थितम् 'आत्मानम्' अग्ने शरीरभूत सन्त, शरीर कृत्वेत्यर्थ, 'अभिसस्करिष्यामहे', तदा 'मर्त्या' मरणधर्माण, 'कुणपा' भस्मनो निर्जीवत्वात् वय मपि 'कुणपा' शवसदृशा, 'अनपहतपाप्मान' भस्मन पापरूपत्वात् तत्संस्कारेणापि अनपहतपाप्मान 'भविष्याम'। 'यद्यु' यद्यपि 'परावप्स्याम' दूरे प्रक्षिपाम, तदा 'अत्र' भस्मनि 'यत् आग्नेयम्', 'तत्' 'अग्ने' सकाशाद् 'बहिर्धा' 'करिष्याम'। एव पक्षद्वयेऽपि दोषसम्भवात् अन्यतरपक्ष मनाश्रयमाणा 'यथेद करवाम' 'तत्' प्रकारम् 'उपजानीत' 'इति ते अब्रुवन्' इति सम्बन्ध ।

एव मुक्त्वा ते पुनरेव मब्रुवन्, कि मिति— "चेतयध्व मितीति। तै केनाभिप्रायेण चेतयध्व मित्युक्त मित्याकाङ्क्षाया श्रुति तटस्था सती ब्रूते— "चिति मिच्छतेति वाव तदब्रुवन्निति। 'चिति' ज्ञानम्, तत् 'इच्छत' 'इति' एवम् 'अब्रुवन्' देवा । पूर्वोदित मुपतज्ज्ञानोच्छ्रोतदुत्तरेण वाक्येनाभिमृशति— "तदिच्छत यथेद करवामेतीति ॥ १ ॥

---

* इहैव ५ प्र ४ ब्रा० १४ क० (४२४ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

"ते चेतयमाना इति। कर्त्तव्यविषये बुद्धिं प्रणिपन्त 'एतत्' 'अपश्यन्'। एतच्छब्दार्थ माह— "अप एवैनदिति *। अप्सु प्रक्षेप मेवापश्यन्नित्यर्थं 'अस्य सर्वस्य' जगत अन्नस्य उत्पन्नत्वात्, अनूपजीवनीयत्वाच्च आप 'प्रतिष्ठा'। 'तत्' तस्मात् 'यत्र' अप्सु 'अस्य सर्वस्य' 'प्रतिष्ठा', 'तत्' तत्र 'एनत्' भस्म 'प्रतिष्ठाप्य', 'यत्' 'अत्र' जलस्थे भस्मनि 'आग्नेयम्' अस्ति, पुन 'तत्' 'अत्र' सकाशात् उत्पादयिष्याम 'इति' एवम् अपश्यत। स्पष्ट मन्यत् ॥ २ ॥

इदानी मप्सु भस्मप्रक्षेपमन्त्र विधाय व्याचष्टे— "आपो देवी प्रतिगृह्णीतेत्यादिना †। हे 'आप' 'देवी' द्योतमाना 'एतत्' चिम 'भस्म' 'प्रतिगृह्णीत' स्वीकुरुत। स्वीकृत्य च 'स्योने' सुखकरे, 'सुरभौ' शोभनपरिमलयुक्ते 'लोके' स्थाने 'कृणुध्वं' कुरुत। 'तस्मै' भस्मरूपायाग्नये 'सुपत्नी' शोभनपतिका 'जनय' सर्वस्योत्पादयित्र्य आप 'नमन्ताम्' प्रह्वीभवन्तु। हे अब्देवता। 'माता पुत्र मिव' 'अप्सु' युष्मासु 'बिभृत' धारयत ॥

उत्तरार्द्धे "सुरभौ कृणुध्वम्"-इत्यभिधानस्य तात्पर्य माह— "जग्ध वा एतदिति। उदके निमग्न मेतत् भस्म नाजग्ध भवति, 'एतद्' 'यातयाम गतरस 'भवति'। तस्मात् एतन्मन्त्रवाक्य माह— 'स्वभिष्ठे' अतिशयेन सुरभौ लोके 'कृणुध्वम्'। तथा सति अयातयाम भवति। 'जनय'-इति व्या-

---

* का० औ० सू० १६ ६ २६।
† वा० स० १२ ३५।

चष्टे— "आपो वै जनय इति । तदेव समर्थयते— "अद्भ्यो हीद मिति । सुपत्नीरित्येतद् व्याचष्टे— "अग्निना वा आप सुपत्न्य इति । "मातेवेति , अस्य ब्राह्मण स्पष्टम् ॥ ३ ॥

भस्माभ्यवहरणे द्वितीय मन्त्र * विधाय प्रशसति— "अप्स्वग्न इत्यादिना † । हे 'अग्ने' 'तव' 'अप्सु' 'सधि ' सहस्थानम् , तव योनिरित्यर्थ , इदानीं भवति , पश्चात्तु 'ओषधी ' त्वया परिपच्यमाना 'अनु' त्व मपि ताभि 'रुध्यसे' प्रतिबध्यसे , तत्र निरुद्धो भवसीत्यर्थ , पुनश्च प्ररूढो 'गर्भे' वर्त्तमान, 'सन्' पुन 'जायसे' । एव सर्वत्र व्याप्त इति स्तुति, ।

सर्वपादे 'सधि'-शब्देन योनिर्विवक्षित इति व्याचष्टे— "अप्स्वग्ने योनिष्टवेत्येतदिति । उपरितनपादद्वयस्य ब्राह्मण स्पष्टम् ॥

तृतीयमन्त्र विधाय ‡ स्पष्टार्थत्वात् सङ्क्षेप तात्पर्य दर्श- यति— "गर्भो असीत्यादिना , "तदेन मस्य सर्वस्य गर्भं करो- तीत्यन्तेन । मन्त्रार्थस्तु स्पष्ट § ॥ ४ ॥

भस्माभ्यवहरणमन्त्राणा त्रित्व प्रशसति— "त्रिभिरभ्यव- हरति त्रिवृदग्निरित्यादिना । अग्नेस्त्रिवृत्त्व रुद्रशर्वपशुपत्याद्यष्ट- मूर्त्ति मनुक्रम्य श्रूयते—"तान्येतान्यष्टावग्निरूपाणि कुमारो नवम सैवाग्नेस्त्रिवृत्तेति ‖ । "मृद शुष्कापमूषसिकत मित्यादिना नव

---

* वा० स० १२ ३६ ।

†, ‡ का० श्रौ० सू० १६ ६ २७ ।

§ वा० स० १२ ३७ ।

‖ पुरस्तात् १प० ३ ब्रा० १८ क० (४३ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

ट्रव्याख्युपक्रम्य, "ता वा एता नव सृष्टय इत्य मसृज्यत तस्मा-दाहुस्त्रिवृदग्निरिति"-इति च प्रदर्शितम् * ॥

मन्त्रचर्येणापि सकृद् भस्मप्रक्षेपप्रसक्तावाह— "एकेनाग्रेऽथ द्वाभ्या द्वाभ्या वाग्रेऽथैकेनेति †। उक्तप्रकारान्तरशङ्का निरा-चष्टे— "त्रिस्तु कृत्वोऽभ्यवहरतीति। 'तु'-शब्द पक्ष व्यावर्त्त-यति। सर्वथा हि कृत्वोऽप्स्वभ्यवहरेत्, न त्वेकैकेन मन्त्रेण त्रि कृत्व। "तद् ये द्विपादा इत्याद्यर्थवाद स्पष्ट ॥ ५ ॥

अङ्गा पुनरीषद्भस्मादातव्य मिति विधाय प्रशसति— "अथा-पादत्ते तद्यदत्रेति ‡। 'अथ' प्रक्षेपानन्तरम् 'अत्र' प्रक्षिप्ते भस्मनि। 'अद्भ्योऽधि'-इति, अय पञ्चम्यर्थानुवादी। 'आग्ने-यम्' अग्रम् 'अङ्गा' उत्पादितवान् भवति। 'अनया' इति अपादानसाधना अनामिका निर्दिश्यते। "अनयैवेति। कोऽय नियम इत्यवाह— "अनया वै भेषज क्रियत इति ॥

मन्त्र माह— "प्रसद्येति §। हे भस्मरूप अग्ने! त्व 'भस्मना' भस्मरूपेण 'आत्मना' 'योनिम्' तव योनिस्थानीया 'अपश्च पृथिवीश्च' 'प्रसद्य' प्रसन्नो भूत्वा, तथा 'मातृभि' अद्भि 'संसृज्य' 'ज्योतिष्मान्' प्रकृष्टज्योति सन् 'पुनरासद' पुनरागच्छ। पूर्वार्द्धे 'प्रसद्य'-पदस्य प्रसन्नतार्थतया योनि मप इति सामानाधिकरण्य विवक्षित मिति व्याचष्टे— "प्रसन्नो ह्येष

---

* पुरस्तात १ १ १८, १६ (६ पृ० २ प०) द्रष्टव्यम्।

† "पलाशपुटेनापो देवीरित्येकया, ततो द्वाभ्याम्, आद्याभ्यां वा पूर्वम्"—इति का० श्रौ० सू० १६ ६ २६, २७, २८।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ६ २६।

§ वा० स० १२ ३८।

भस्मनेत्यादिना। 'सहृत्य'-इत्यस्य सङ्गतिरर्थ इति व्याचष्टे— "सङ्गत्य मातृभिरिति। उत्तरमन्त्रत्रयस्य व्याख्येयार्थत्वाभावात् प्रतीक मुपादाय सङ्गृह्य तात्पर्य माह— "पुनरासद्येति प्रथम, "पुनरूर्जेति द्वितीय, "सह रय्येति तृतीय ॥ ६ ॥

उत्तरमन्त्रद्वयस्य पृथग्विनियोगशङ्कापनोदनायाह— "चतुर्भिरपादत्त इति *। "तद् ये चतुष्पादा"-इत्यादि स्पष्टम्। भस्मापादानमन्त्रगता सङ्ख्याम अभ्यवहरणमन्त्रगतया सङ्ख्यया समुच्चित्य प्रशंसति— "त्रिभिरभ्यवहरति, तत्सप्त, सप्तचितिकोऽग्निरित्यादिना। "षड् चितय इष्टका प्रसिद्धा, सप्तमी तु विकर्णीञ्च स्वयमातृण्णाञ्चोपदधाति, हिरण्यशकलै प्रोक्षति, अग्नि मभ्यादधाति, सा सप्तमी चितिरिति † श्रुतत्वात् सप्त चितय 'सप्तचितिकोऽग्नि'। "यावत्यस्य मात्रेति। चितिगतसप्तसङ्ख्यारूपा मात्रेत्यर्थ। अप्सु प्रासनम् पुनस्तत एवादानञ्च सूत्रकार स्पष्ट माह— "पलाशपुटेनापो देवीरित्येकया, ततो द्वाभ्याम्, आद्याभ्या वा पूर्वम्, अनामिकया प्रास्तादादत्ते प्रसद्येति"-इति ‡ ॥ ७ ॥

"अपादायेति। 'भस्मन' सकाशात् 'अपादाय', पुन 'उखायाम् ओप्य' 'उपतिष्ठते' §। उपस्थान मग्ने कोपशान्तये,

* वा० स० १२ ३९, ४०, ४१, ४२।

† उपरिष्टाच्छ्रुत मष्टम काण्ड समग्र मेव चितिप्रकरणम, इहापि पुरस्तादेतद् विरूपन्यस्तम् (३१६, ३३३ पृ०)।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ६ २६—२९।

§ का० श्रौ० सू० १६ ६ ३०। बोधा मे इति द्वाचेनेति तत्र तात्पर्य वेदितव्यम्।

तस्य क प्रसङ्ग इति त दर्शयति— "एतद्वा एतदयथायथ करोतीति। तदेव स्पष्टयति— "यदग्नि मपोऽभ्यवहरतीति। निह्नव कृतस्यापराधस्याच्छादनम्। तच्च उपस्थानकर्मणि सङ्गत मिति स्तौति— "बुद्धवतीभ्या यथैवास्यैतदग्निर्वचो निबोधेदिति। 'अस्य' उपस्थानकर्त्तु 'वच' 'यथा अग्नि निबोधेत्' इत्येव मर्थ 'बुद्धवतीभ्याम्' उपस्थान युक्तम् ॥ ८ ॥

तत्राद्य मन्त्र विधाय व्याचष्टे—"बोधा मे अस्येत्यादिना *। हे 'यविष्ठ' युवतम। हे 'स्वधाव' स्वधेत्यन्ननाम † वन्नन। 'अग्ने।' 'अस्य वचस.' 'एतद्' उपस्थानसाधनमन्त्ररूप वच. 'बोध' बुध्यस्व। वचो विशिष्यते— 'मंहिष्ठस्य' अत्यन्तमहनीयस्य, 'प्रभृतस्य' प्रकर्षेण सम्भृतम्। कर्मणि षष्ठी। 'त्व' एक 'पीयति' बधकर्मैतत् ‡, हिनस्ति। तथा 'त्व' एक 'अनुगृणाति' स्तौति। तत्राह 'वन्दारु' वन्दक, अतो हे अग्ने। 'ते तन्वम्' 'अह वन्दे' स्तौमि।

'बोधा मे'-इति छान्दसो दीर्घ इति § व्याचष्टे— "बोध मेऽस्येति। 'मंहिष्ठस्य'-इत्यस्य व्याख्यानम्— "भूयिष्ठस्येति। 'त्व'-शब्द एकशब्दपर्याय इति व्याचष्टे— "पीयत्येकोऽन्वेको गृणातीति। अनुगृणातीति सम्बन्ध। 'वन्दारु'-शब्द ताच्छीलिक आरुप्रत्यये भवतीत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे— "वन्दितेति ॥

* वा० स० १२ ४२।

† निघ० २ ७ १७।

‡ पीयतिर्हिंसाकर्मा"—इति निरु० ४ ४ ४।

§ द्व्यचोऽतस्तिङ,'—इति पा० ६ ३ १३५।

"स बोधीति द्वितीयो मन्त्र *। तस्यार्थ — हे 'वसुपते' प्रभूतधनस्वामिन्! न केवल स्वामित्व मेव, किन्तु 'वसुदावन्' हे वसुनो धनस्य दात! 'सूरि' विद्वान्, 'मघवा' अन्नवान् 'स' बोधि' बुध्यस्व अस्मद्वचनम्। तत 'अस्मत्' अस्मत्त 'द्वेषासि' द्वेष्यान् पाप्मन 'युयोधि' पृथक् कुरु। सङ्ग्रहेण तात्पर्य माह— "यथैवास्माद् द्वेषामि युयाद्, एव मेतदाहेति। स्पष्टोऽर्थ। मन्त्रयोर्यद् गायत्रत्व त्रिष्टुप्त्व च, तदुभयार्थवाद पूर्वोक्त मतिदिशति— "तस्योक्तो बन्धुरिति। उखासन्तपनप्रस्तावे "प्राणो गायत्र्यात्मा त्रिष्टुवित्युपक्रम्य, "अथो अग्निर्वै गायत्रीन्द्रस्त्रिष्टुबैन्द्राग्नोऽग्निर्यावानग्नि'—इत्यादिनोक्त इत्यर्थ †॥ ९॥

एता ऋत्विसङ्ख्या पूर्वोक्तभस्माभ्यवहरणतदुपादानमन्त्रसङ्ख्यया समुच्चित्य प्रशसति— 'तानि नव भवन्ति, नव दिशो दिशोऽग्निर्नव प्राणा"—इत्यादिना। ऊर्ध्वाधोभावेनावस्थिता साधारणी दिक् एकेति दिशा नवकत्वम् द्वाववाञ्चौ प्राणौ सप्त शीर्षण्या इति नवत्व प्राणानाम्, चित्यवस्थापन्नस्याग्ने प्राणात्मकहिरण्यगर्भरूपत्वात् प्राणोऽग्नि ॥ १०॥

उपस्थानानन्तर द्विविध प्रायश्चित्त च दर्शयति— "अथ प्रायश्चितीकरोतीत्यादिना ‡। एतदुखासन्तपनानन्तरोक्तेन "अथ

* वा० स० १२ ४३ १।

† पुरस्तात् ६ अ० २ ब्रा० ७ क० (३२५ पृ०) द्रष्टव्यम्।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ६ २१, ७ १। प्रायश्चित्तिरिति अस्य होमस्य सञ्ज्ञा'—इत्याह कर्क।

प्रायश्चित्तीकरोति सर्वेभ्यो वा एष इत्यादिना * व्याख्यात प्रायम्। "अग्नावनुगते"-इति तत्र, अत्र तु "अग्नावपोभ्यव-क्रियमाणे"-इति विशेष। प्रायश्चित्तमन्त्र † तत्प्रकारश्च "स समिधाज्यस्योपहत्यासीन आहुति जुहोति विश्वकर्मणे स्वाहेत्यादि-नोक्तत्वात् ‡ नात्राभिधान मिति द्रष्टव्यम्। "य एवाग्नावनुगते तस्योक्तो बन्धुरिति। "अथ यदि गार्हपत्योऽनुगच्छेत् अरणी वाव स गच्छतीत्यादिनोक्त इत्यर्थ § ॥ ११ ॥

पूर्वोक्तमन्त्रगतनवसङ्ख्यया सह प्रायश्चित्तमन्त्रसङ्ख्यां तमुच्चित्य प्रशसति— "तानि दश भवन्ति दशाक्षरा विराडित्यादिना। मन्त्रगतदशसङ्ख्याद्वारेणाग्निरपि विराट् चीयमानस्याग्नेर्विराजात्म कत्वाद्वा अर्ध्वाधोदिगपेक्षया दिशो दशनामभिर्दशेति श्रुते तद पेक्षया 'प्राणा' अपि 'दश'। गत मन्यत ॥ १२ ॥ ६ [८ २] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डेऽष्टमाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द्द निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वर ॥ ८ ॥

---

* पुरस्तात ६ अ० ४ ब्रा० ११ क० (३५८ पृ०) द्रष्टव्यम्।

† 'विश्वकर्मणे स्वाहा —इत्येष एव, वा० स० १२ ४३ २

‡ पुरस्तात५ ६ अ ४ ब्रा० १२ क० (३५८ पृ०) द्रष्टव्यम्।

§ पुरस्तात ६ अ० ४ ब्रा० १२ क० (३५८ पृ०) द्रष्टव्यम्।

ब्रह्माण्ड गोसहस्र कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम् ,
समाब्धीन् पञ्चसीरीस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमी ।
रत्नोस्रा रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणि सिङ्गणार्यं ,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलं स्वर्णजं वर्णमुख्यं ,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यं ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनृणं शार्करं चार्कतेजा ,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पातसाख्सिङ्गणार्य्यं * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डेऽष्टमाध्याय समाप्त ॥ ८ ॥

॥ इति षष्ठकाण्डे पञ्चम प्रपाठकश्च समाप्त † ॥

* अत्रत्याष्टीप्पन्य पञ्चमकाण्डीयद्वितीयाध्यायान्ते द्रष्टव्या ।

† इत उत्तर मिह ग-घ-पुस्तकयो 'कण्डिकासङ्ख्या १०२"—इति क-पुस्तकस्त्वेतद्ब्राह्मणीयसप्तमकण्डान्तम् , ख-पुस्तक मध्ये-तद्ब्राह्मणीयतृतीयकण्डान्तम् ङ-नामपुस्तकेऽत्र कण्डीसङ्ख्या नोल्लिखितेति । तत्र १ब्रा० २८ क०, २ब्रा० १६ क०, ३ ब्रा० १६ क०, ४ब्रा० १५ क०, ५ब्रा० १५ क०, ६ब्रा० १२ क०, तदासां सङ्कलनयास्मिन् प्रपाठके १०२ कण्डिका, सम्पद्यन्ते ।

॥ इति उखासम्भरणं नाम षष्ठं काण्डं समाप्तम् ॥

---

* अत्र षष्ठे काण्डे ब्राह्मणसङ्ख्या सप्तविंशतिः । तत्र प्रथमे प्रपाठके ४ द्वितीये ४, तृतीये ७, चतुर्थे ६ पञ्चमे ६ । एषु ब्राह्मणेषु कण्डिका ५३० । तत्र प्रथमे प्रपाठके ११०, द्वितीये १०४, तृतीये ११४, चतुर्थे १००, पञ्चमे १०२ । तदेतत्सर्वसङ्कलनयात्र काण्डे २७ ब्राह्मणानि भुक्तानि, तत्र ५३० कण्डिका. सन्तीति सिद्धम् ॥

॥ अथ मूलशुद्धिपत्रम् ॥

अशुद्धम्	शुद्धम्	प्र०	ब्रा०	क०	पृष्ठे	पङ्क्तौ
पुरुषात	पुरुषाद्	१	१	१०	४	११
गर्भ्यभवत	गर्भ्यभवत	१	२	११	१८	२
त्वङ्मा२ समस्थि	त्वङ्ग मा२स मस्थि	१	२	१७	१९	१४
देवा	देवा	१	२	२१	२०	१५
ऽग्नि	ऽग्नि	१	२	२४	२१	११
देवाश्च	देवाश्च देवाश्च	१	२	२७	२२	१०
माघायरति	माघारयति	२	१	५	८७	६
नियुत्य०	नियुत्व०	२	१	१४	९०	९
०देका न त्रि२ष्ट्र०	देकान्नत्रि२ष्ट्र०	२	१	३७	९७	२
रेता	रेतो	३	१	१६	१८२	१०
छन्द स्वे०	छन्द स्वे०	३	२	६	२०२	१३
मामदुत	मासदुत	३	४	४	२२१	१४
तस्याक्तो	तस्योक्तो	३	४	५	२२२	३
मानषीभ्य०	मानुषीभ्य०	३	५	४	२३०	१३
ऐतस्यै	एतस्यै	३	७	१५	२६४	७
मम्यद्यन्ते	सम्यद्यन्ते	४	३	१४	३०९	१५
तद्दैवैतत्	तद्दैवैतत	४	६	११	३५९	८
बन्ध०	बन्धु०	५	१	७	३७५	३
अयदिति	अख्यदिति	५	३	२	४०६	१
प्रायायाथ	प्रयायाथ	५	४	९	४२२	१०

अशुद्धम्	शुद्धम्	प्र०	अ०	क०	पृष्ठे	पङ्क्तौ
ह्यते	वाह्यते	५	५	२	४३६	११
०ह्यैतेव	०ह्यैतेव	५	५	४	४३७	८
ह्येग	ह्येन	५	५	६	४३८	२
सर्व्वे	सर्व्वे	५	५	१४	४४०	६
